

Записки
історично-філологічного
відділу

Кн. XI (1927)

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XI (1927).

За головним редагуванням
акад. Михайла ГРУШЕВСЬКОГО
та проф. Олександра ГРУШЕВСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1927

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XI

ПРАЦІ ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ

за редактуванням акад. Михайла ГРУШЕВСЬКОГО
та проф. Олександра ГРУШЕВСЬКОГО

У КИЇВІ

З друкарні Української Академії Наук
1927

[061(47.7)(05)]

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Лі. Кримський*.

Київський Окрліт, № 232. 1927.
Зам. № 1251. Друк. 1200 прим.

ДЕ ЩО Є:

	Стор.
Діяльність Історичної Секції Української Академії Наук в р. 1925 .	V—XII
<hr/>	
Анатолій Єршов: Про джерела, час складання і автора „Повѣсти о томъ, что случилось на Украинѣ, какъ она Литвою завладѣна“	1—10
Микола Ткаченко: Гуманщина в XVI—XVII вв.	11—40
Євген Овчаренко: Земельна власність у Слобідській Україні в XVII—XVIII в., її походження і форми	41—102
Павло Федоренко: З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII вв.	103—170
Михайло Бужинський: З історії полтавського магістрату за перші роки його існування (1752—1767 рр.)	171—184
Прокіп Нечипоренко: Фабрики Розумовського на Посем'ї .	185—208
Володимир Греков: Бунть сіроми на Запорозжі 1768 р. . .	209—241
Микола Пікус: Про винний відкуп по містах Новгород-Сіверського намісництва 1780—1790-х років	242—261
Михайло Карачківський: Архівна спадщина Київських цехів	262—286
Дмитро Соловей: До питання про кількість кріпаків на Україні	287—292
Сергій Шамрай: Селянські розрухи на Правобережжю въ середині XIX в.	293—310
Олександр Варнеке: До історії залізничного транспорту на Україні	311—332
Борис Варнеке: У справі археологічної мапи України	333—340

ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК В Р. 1925.

Ся друга книжка праць „Історичної Секції при Історично-Філологічному відділі Української Академії Наук“ продовжує те, що дано було в першій книжці, випущеній літом 1925 року, як VI книга „Записок Історично-Філологічного Відділу“, і подає дещо з праць Секції за рік 1925. Технічні й фінансові труднощі, з якими все ще доводиться боротися Академії, були причиною, що книжка ся, виготовлена літом 1926 року, виходить тільки тепер — літом 1927 року. Навчена сим досвідом, Секція береться зараз-же до друку третьої книжки своїх праць, з 1926 року, і сподівається випустити їх до кінця 1927 р.

Історія повстання Історичної Секції Української Академії Наук з колишнього „Українського Наукового Товариства“, прилученого до Академії в р. 1921, була розповіджена в попередній книжці праць Секції (також в X і XI кн. „України“). Се була тимчасова комбінація, що свої сталі форми мала отримати з реформою Укр. Академії. Плани сеї реформи дуже жваво дебатувалися протягом всього 1925 і 1926 року, але реформа не здійснилася і по нинішній день, і сі організаційні питання зістаються відкритими й досі. Тим часом Історична Секція в рр. 1925—6 далі зіставалася науково-громадською організацією, яка об'єднувала історичні установи Укр. Академії, звязані з її Катедрою Історії Українського Народу, з установами поза-академічними, як Науково-дослідча Катедра Історії України й ин., та з ширшими кругами дослідників і любителів історичного знання. Що два тижні, з виїмком академічних вакацій, Історична Секція відбувала прилюдні засідання, де читались розвідки і доповіді загальнішого характеру, як співробітників академічних установ, так і сторонніх осіб, і з приводу їх відбувалися дискусії, в яких брали участь присутні учені, викладачі й слухачі місцевих вищих шкіл. Тричотири рази до року відбувалися урочисті засідання, спільно з Науково-дослідною Катедрою Історії України і редакцією журналу „Україна“—органу Секції, що об'єднував навколо себе широкі круги дослідників і любителів історичного знання, Київ і периферії. Сі засідання і сей журнал з іншими своїми розгалуженнями та з їх редакційними нарадами; засідання різних історичних комісій, що збирали навколо себе широкі круги спеціалістів; екскурсії організовані ними на місця; широка мережа кореспондентів, обмін

з ними анкетами й інструкціями, — все се утворювало широку організацію науково-дослідчих сил навколо Історичної Секції як визначного науково-організаційного осередка.

Кермувало роботою Секції Бюро, що складалося в рр. 1925—6 з тих самих осіб, що й попереднього року. Головою був акад. М. С. Грушевський, його заступником Ол. С. Грушевський, секретарем О. Ю. Гермайзе, скарбником М. М. Ткаченко, членом бюро без спеціальної функції Ф. Я. Савченко (учений секретар редакції „України“). Ревізійна Комісія складалася з С. В. Глушка й В. І. Щербини.

При Секції працювала, під керуванням проф. Ол. С. Грушевського **Історично-економічна підсекція**, розроблюючи економічну історію України, головнo XVI—XVIII вв.

Доповіді, заслухані в засіданнях Історичної Секції в 1925 році:

Козловська В. Е. — З культу слов'ян-поган

Савченко Ф. Я. — Обрядовість найпримітивніших (пігмеїв та бушменів).

Щербина В. І. — Україна і російський уряд в середині XVIII в.

Василенко М. П. — Павло Полуботок.

Дубровський В. В. — Селянські утечі на Лівобережній Україні 1782—1791.

Возняк М. С. — Листування Костомарова з Кониським.

Житецький Г. П. — Листування Костомарова про видання народніх книжок.

Глушко С. В. — Листи Куліша до Жемчужнікова.

Ткаченко М. М. — З одеського наукового життя.

Копержинський К. О. — Театр і музика на Чернігівщині.

Лященко О. Я. — Лист Квітки до Снегирьова.

Акад. Перетц В. М. — Проби засвоєння морально-філософських творів у київській літературі перш. пол. XVIII в.

Гермайзе О. Ю. — Розвій марксіських ідей на українському ґрунті.

Рябнін-Скляревський О. О. — Кінець задунайського січового життя.

акад. Грушевський М. С. — Історичне дослідження Київського вузла.

Ткаченко М. М. — Утворення Нової Сербії на запорізьких землях в 1750-х роках.

акад. Тутковський П. А. — Передісторична природа Києва.

Баранович О. І. — Заселення Півд. Волини в XVII—XVIII вв.

Гермайзе О. Ю. — Ідейна еволюція Р. У. П.

Грушевська К. М. — Дума про пригоду на морі Поповича.

Доповіді заслухані в засіданнях істор.-економічної підсекції:

Грушевський О. С. — Замітки з історії київського ратушного господар. XVII—XVIII вв.

Юркевич В. Д. — З історії заселення Звиногородщини XVI—XVIII вв.

Кравцов Д. — З історії колонізації Запоріжжя в XV—XVI вв.

Фаранюк Т. — Ратушні землі в В. Кн. Литовському в XVI—XVII вв.

Юркевич В. Д. — З історії пограничних відносин укр.-польських в пол. XVIII в.

Грушевський О. С. — Торгові і промислові відносини Лівобережжя та Правобережжя в пол. XVIII в.

Юркевич В. Д. — Переходи селянства на Правобережжя в перш. пол. XVIII в.

Фаранюк Т. — З історії Вінницького замку в XVI в.

Грушевська Ол. Ол. — Митний кордон коло Києва XVII в.

Доповіді, заслухані на врочистих засіданнях Істор. Секції, уряджених спільно з „Науково-дослідною Катедрою історії України“ і редакцією „України“:

акад. Грушевський М. С. — Відгомони княжого епосу в українськiм фольклорі.

Савченко Ф. Я. — Козакофільство Меріме.

акад. Грушевський М. С. — Костомаров і новітня Україна.

Гермайзе О. Ю. — Костомаров в світлі автобіографії.

Житецький Г. П. — Костомаров як письменник.

акад. Грушевський М. С. — 1825—1905—1925.

Гермайзе О. Ю. — 1905 рік.

Дроздов О. — Забастовка коноптоського узла в 1905 р.

Очинський І. — Забастовка в управлінні Пол.-Зах. Залізниць в 1905 р.

Глушко С. В. — Селянські рухи на Чернігівщині 1905 р.

Козуб С. — 1905 рік в творчості Коцюбинського.

В склад Історичної Секції далі входили такі установи:

Комісія культурно-історична — мала сього року тільки одного штатного співробітника, але не вважаючи на крайньо малі засоби, дуже енергійно провадила свою роботу, виконуючи — разом з Комісією Історичної Пісенности та Кабінетом Примітивної Культури Н.-Досл. Катедри — певні функції Українського Соціологічного Інституту. В р. 1925 її заходом (коштом Державного Видавництва України) вийшла збірка розвідок і доповідів співроб. Катерини Грушевської (розпочатих в Укр. Соціологічній Інституті) під титулом „Примітивна Культура“, яка звернула увагу новістю матеріалу і наукової методи та розбудила замітний інтерес до порушених проблем. Тепер три вищезгадані установи творять фактичну асоціацію культурно-історичного досліду, далі продовжуючи на Україні розпочате Соц. Інститутом діло: дослідження примітивної культури та її пережитків на Україні, студіювання української соціальної преісторії та народньої творчості в соціологічній освітленню, З осени 1925 р. почавши, вони відбувають раз на місяць свої спільні засідання, на котрих зачитують і обмірковують доповіді, анкети, звідомлення з наукових екскурсій, і т. д. По плану, виробленому ними, було переведене вступне обслідування Прип'ятського Полісся — дуже інтересної з погляду всякого роду архаїзмів і переживань, і досі майже необслідуваної ділянки нашої країни. Кількома екскурсіями було прорізано в різних напрямках сю територію, намічено опорні пункти для дальшого, детальнішого обслідування і збирання матеріалу, пороблено пробні записи і вишукано ряд кореспондентів, що працюватимуть за інструкціями Комісії. Спеціально сим займалася співробітниця Л. Шевченко, що виявила в сій роботі добру підготову і самовідречену енергію, забираючись в найбільш глухі кути сеї території. Цінну поміч сьому ділу дав також заслужений дослідник укр. фольклору В. Кравченко, віддавши в розпорядження сеї асоціації свої многолітні записи і звязавши її з цілим рядом місцевих кореспондентів. Матеріал з сих і інших обслідувань, започатих згаданою асоціацією, використовується в працях співробітників. Зимою 1925—6 р. підготовлено видавництво: „Первісне Громадянство та його переживання на Україні“, що має давати взірці порівняного обслідування українських переживань, в світлі пережитків примітивної культури взагалі; перший випуск вийшов в світ літом 1926 р. під редакцією в. о. секретаря Комісії К. Грушевської, з статтями М. Грушевського, К. Грушевської, Ф. Савченка, К. Копержинського, М. Возняка й інших.

Комісія Історичної Пісенности в складі одного штатного і двох нештатних співробітників розвивала також дуже енергійну працю над збиранням матеріалу, обслідуванням репертуару професійних співців та підготовкою корпусу історичної пісенности: відновленням і завершенням великого недокінче-

ного діла Київської Громади 1870-х р.: „Историческія пѣсни Малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова. Перший том корпусу українських народніх дум, дорученого К. Грушевській, протягом 1925 р. приведений був майже до повного закінчення, але просторий вступний огляд збирання, препарування й оброблювання дум, споряджений редакторкою, зайняв багато часу і сей великий том вийде в світ аж літом 1927 р. Другий збірник — історичних пісень Вел. України XVIII віку співр. Ф. Савченка, теж успішно підготовлявся в сім році. Видання зах.-укр. істор. пісень взяв на себе акад. В. М. Гнатюк, але несподівана смерть перебила сю працю в-осени 1926 р. Дослідження репертуару професійних співців особливо ґрунтовно, деталічно і успішно провадив на Чернігівщині співр. Б. Л. Луговський; його обслідування почало друкуватися в III вип. вищезгаданого видавництва: „Первісне громадянство“. Цінний матеріал постачали також Т. Гавриленко, М. Гайдай, В. Денисенко, Гн. П. Житецький, С. Маслов, М. Недужа, Ю. Сідинський, С. Тобілевич, Ю. Філь і цілий ряд інших дослідників; дуже цінну поміч сьому ділу дали К. В. Квітка, О. П. Косач, О. Б. Курило. На превеликий жаль, апарат „парльограф“, замовлений для записування мотивів і усних оповідань, по довгих очікуваннях, прибув в вересні 1925 р. з закордону в цілком знищеному вигляді (поламаний при митнім огляді, що властиво не повинен мати місця при пересилці наукових приладів на адресу Академії); знищені частини досі не замінені новими (що не можуть бути виготовлені на місці, а мають бути спроваджені матер. відділом Наркомосу від тої-ж фірми). Ще більша шкода, що одинокий штатний співробітник, якого комісія мала в 1924—5 р., не був уже включений до нових штатів 1926 року! З огляду на свою енергійну діяльність Комісія потребує і заслугує збільшення свого штатного персоналу, а не скорочення.

Постійні члени, співробітники і учасники Культурно-історичної Комісії, Комісії Історичної Пісенности та Кабінету Примітивної Культури:

акад. Мих. Грушевський, голова комісій.
Жуковська Марія Аркадіївна, секретар зборів.
Гавриленко Тодор Матвієвич.
Глядківський Павло Семенович.
акад. Гнатюк Володимир Михайлович.
Грушевська Катерина Михайлівна.
Денисенко Василь Семенович.
Житецький Гнат Павлович.
Квітка Климент Васильович.
Колеса Філарет
Кондратьєва Катерина Борисівна.

Копержинський Кость Олександрович.
Кравченко Василь Григорович.
Курило Олена Борисівна.
Луговський Борис Левович.
Ляскоронський Василь Григорович.
Мочульський Михайло Михайлович.
Савченко Федір Якович.
Тобілевич Софія Виталіївна.
Філь Юхим Павлович.
Шевченко Людмила Прокопівна.
Щербина Володимир Іванович.

Комісії порайонного розроблення історії України, числом чотири — становлять разом фактичну асоціацію історичного районознавства України. Вони мають своїм завданням організувати дослідчу роботу на місцях, планово керувати нею, звертаючи увагу дослідників на нерозроблені, занедбані питання, і спільними силами академічного центру і місцевих учених підготовляти наукові збірники, присвячені історії певних районів, виясняючи ними, як в даних фізично-географічних умовах, при зв'язних прикметах ґрунту, клімату, за-

воднення, комунікаційних засобах розвивалося в тих районах заселення; які воно приймало форми, як змінювалися колонізаційні течії, які приносило звязки і впливи культурні; як формувалися економічні центри і ставали соціальними і політично-правлящими осередками, і т. д. Державне Видавництво України ще в-осени 1924 р. прийняло в свій план видання таких збірників, двох щороку, і згадана асоціація сподівалася протягом яких трьох-чотирьох років охопити ними, в головних рисах, цілу територію України, як Радянської, так і закордонної. Перші збірники натурально мусіли-б мати характер більш вступний, заохочуючий до сього діла; в дальшій розвою сеї праці вона повинна була-б привести до спорядження історичних компендіїв, присвячених поодиноким областям України. Але на жаль фінансові труднощі не дали змоги Держ. Вид. України повести се видання так швидко, як то було бажано сим Комісіям і самому видавництву.

Першою з комісій організувалась і дістала деяку змогу праці

а) *Комісія Київ та Правобічної України* (первісно названа комісією „Старого Києва“). Вона одержала ще прикінці 1924 р. двох штатних співробітників (керівничий В. І. Щербина), до них прилучилися потім ще два нештатні і цілий ряд постійних учасників, і вона повела дуже енергійну працю над дослідом Київської околиці, підготовляючи науковий збірник, присвячений їй, а також радо беручи участь в розгляді справ, які подавало їй на відзив і оцінку комунальне управління Києва. Від осені 1924 р. Комісія ся відбувала щомісячні наукові засідання, при дуже діяльній участі широкого круга дослідників (потім — від осені 1925 р. вони перетворилися в спільні засідання всіх чотирьох порайонних комісій), і протягом двох років приготвила величезний науковий матеріал, що міг-би заповнити цілий ряд наукових збірників Києва та його околиці. Перший том „Київ та його околиця“, котрим мала відкритися серія сих порайонних збірників був виготовлений уже зимою 1924/5 р., але тільки з кінцем 1925 року Держ. Вид. могло приступити до його видання. Великий і дуже гарно закроеаний том — як взірць модерної графіки, з багатьма ілюстраціями (XVI + 476 стор.), вийшов у березні 1926 р.

б) *Комісія Лівобічної України* штатного співробітника мала приобіцяного від місяця травня 1925 р., але в дійсності дістала його тільки від 1 липня 1926 р. Проте в складі кількох нештатних співробітників, з вик. об. керівничого О. Ю. Гермайзе на чолі, вона діяльно продовжувала розпочату в 1924 р. працю обслідування Чернігівського району, з його старим центром в головах, та підготовляла силами місцевими і київськими, збірник присвячений „Чернигову та північному Лівобережжю“. Збірник цей ладився на осінь 1925 р., але згадані вище фінансові обставини змусили Держ. Вид. України перенести його в видавничий план 1926—7 р. і тільки в квітні 1927 р., по довгих пригадках і настоюваннях він дійсно почався друком.

в) *Комісія Степової України* також не дочекалась штатних співробітників в 1925 р. і працювала силами нештатних (в. об. керівничого М. М. Ткаченко). Вона підготвила кілька цінних праць місцевих і київських робітників, вела роботу в місцевих архівах, — але згадані вище видавничі обставини не дозволяли їй сподіватись приступити до підготовки свого збірника в насту-

пуючим році; тому робота її мусіла мати більш організаційний характер — керівництва працею місцевих співробітників, досить численних і надійних. Натомість на ближчу чергу висувається робота —

1) *Комісії Західної України*, котрій нові штати Академії 1925 р. пообіцяли двох штатних співробітників, і в сподіванні сеї можливості інтенсивної праці вона організувалася з кінцем 1925 р. в складі кількох нештатних співробітників, київських і місцевих: з визначних дослідників Волини, Поділля, Холмщини, Галичини, Буковини і Закарпаття. Начеркнено і приступлено до комплектування потрібної наукової літератури і місцевих журналів, — котрих в Києві і взагалі на Україні з останніх років було дуже мало, або таки й зовсім ні. На жаль, і тут запізнення асигновок не дало можливості здійснити широко зачеркненого оперативного плану, предложеного Нар. Комісаріатові Освіти літом 1925 р.; проте все-таки, в сподіванню, що дещо з обіцяного раніш чи пізніш сповниться, досить багато робилося так-би сказати „авансом“: в сподіванню можливості спеціального збірника Західної України, з другого боку — з огляду на близькі юбілеї двох корифеїв галицького життя, що припали на 1926 рік: п'ядесятьліття місії Драгоманова за кордон, що зробила його фактичним провідником і учителем Галичини, і десятиліття смерти Франка, що був його духовним учеником і продовжував його діло. Заходом Комісії Зах. України підготовлялося велике юбілейне видання, присвячене сим славним юбілярам. Осередком його має бути кореспонденція сих двох діячів між собою, далі цілий ряд інших листувань та інші матеріали й студії присвячені одному й другому. Ряд незвичайно цінних матеріалів, обіцяних ак. Студинським, проф. М. Возняком, В. Дорошенком й іншими дослідниками галицько-українських відносин XIX і XX стол., обіцяють велику наукову вартість сьому збірникові, що розраховується на цілий ряд томів; перший з них почався друком фактично з початком 1927 року.

Персональний склад комісій порайонного розроблення Історії України:

Бюро:

акад. Грушевський Мих. Сер., голова.

Щербина В. І., член-кореспондент Академії, керівничий Комісії Київ і Правобережжя.

Гермайзе О. Ю., в. о. керівничого Комісії Лівобережжя і Слобідщини.

Савченко Ф. Я., — керівничий Комісії Західної України.

Ткаченко Мих. Мих., — в. о. керівничого Комісії Полудневої України.

Глушко С. В., — секретар Комісії Київ і Правобережжя.

Лазаревська К. О., — секретар Комісії Лівобережжя і Слобідщини.

Ігнатієнко В. О., — секретар Комісії Західної України.

Кравцов Д. З., — секретар Комісії Полудневої України.

Члени, співробітники і постійні учасники:

Айзеншток Єремія Якович (Харків).

Алексеев Павло Петрович (Київ).

Андріяшев Олександр Васильович (Київ).

Акад. Біляшівський Микола Теодотович (Київ).

Бужинський М. М. (Полтава).

Бузук Петро Опанасович (Одеса).

Верзилов Аркадій Васильович (Чернігів).

Возняк Михайло Степанович (Львів).

Добровольський Леонид Павлович (Київ).

Дорошенко Володимир Вікторович (Львів).

Дубровський Василь Васильович (Харків).

Ернст Федір Людвигович (Київ).

Євфимовський Володимир Степанович (Чернігів).

Єршов Анатоль Григорович (Ніжень).
Житецький Гнат Павлович (Київ).
Зельницький Олександр Аркадієвич (Київ).
Істомин Михайло Павлович (Київ).
Козаченко Антін Іванович (Полтава).
д-р Кордуба Мирон Михайлович (Львів).
Корнилович Михайло Іванович (Київ).
Кричевський Василь Григорович (Київ).
Лященко Аркадій Якимович (Ленінград).
Макаренко Микола Омелянович (Київ).
Моргилевський Іполіт Володиславович (Київ).
Нечипоренко Прокіп Іванович (Харків).
Петровський Микола (Ніжень).
Попов Олександр Степанович (Київ).
Пушинський П. П. (Лубні).
Рябинин-Склярєвський Олександр Олександрович (Одеса).
Симашкевич Василь Михайлович (Київ).

Синявський Антін Степанович (Київ).
Сіщинський Юхим Осипович (Кам'янець).
Слабченко Михайло Єлисеєвич (Одеса).
Смоличев Петро Іванович (Чернігів).
Станиславський Василь Іванович (Полтава).
Степанов Іван Симонович (Катеринослав).
акад. Студинський Кирило Осипович (Львів).
акад. Тутковський Павло Аполонович (Київ).
Чернявський Дмитро Федорович (Катеринослав).
Шамрай Сергій Вікторович (Київ).
Шугавський Валентин Андрійович (Чернігів).
Щеглова Софія Олексіївна (Ленінград).
Щепотьев Володимир Олександрович (Полтава).
Щербаківський Данило Михайлович (Київ).
Щітківський Іван Іванович (Київ).
Юркевич Дмитро Вікторович (Київ).

Доповіді, зачитані, на засіданнях комісії порайонного розроблення історії України до кінця 1925 року:

І. І. Щітківський — Київський некропіль і забута революційна пам'ятка (могила братів Івичевичів).

- В. І. Щербина — Нарис історії Києва з 1654 р. до 1814 р.
В. А. Шугавський — З історичної топографії Чернігова.
М. П. Істомин — Історичні пам'ятки Щекавицького кладовища.
В. І. Щербина — Спомини про рід Іпсіланті у Києві.
А. В. Верзілов — Найстарші дані соціального побуту Чернігівщини.
Я. П. Новицький — О. Хортиць.
Ф. Л. Ернст — Кловський дворець і його сумна доля.
В. Г. Кричевський — Дерев'яне будівництво Києва.
В. І. Щербина — Київ у 1744 році (подорож Лизавети до Києва).
І. І. Щітківський — З діяльності київської думи в 1909—17 рр.
Л. П. Добровольський — Київські Золоті Ворота.
П. В. Клименко — Київські цехові книги.
В. І. Щербина — Стрілецька та Рейтарська вулиці.
О. М. Андріяшев — Історично-географічний нарис Київської землі.
В. І. Щербина — Упривілейовані війти міста Києва.
В. І. Щербина — Шулявка та Шулящина.
Ф. Л. Ернст — Київська архітектура в XVII—XVIII вв.
В. Е. Козловська — Тавровий посуд слов'янської доби.
М. О. Макаренко — Загублені скарби із території Києва.
Проф. Федорівський — Сучасні археологічні дослідження на Харківщині.
М. Н. Петровський — Надання м. Ніженю Магдебурзького права в 1625 р.
В. І. Щербина — Ще дещо з історії київських війтів.
О. І. Некрасов — Рельєфні київські портрети XI ст.
В. А. Шугавський — Дари В. Дунин-Борковського в чернігівським музею.
В. І. Щербина — Матеріали до історії київського самоврядування (участь Києва в Катеринославській Комісії 1767 р.).
В. І. Щербина — Ждан Тадрина, київський війт кінця XVII ст.
Д. М. Щербаківський — Реліквії старого київського самоврядування.
І. І. Щітківський — „Исторический Путь“ у Києві.
І. М. Каманіна — „Київ“ і Київщина до кінця XVII стол. — звіт про свою виконану працю В. І. Щербини.

- М. Боровський — Статистика київської людности в революційні 1917—23 рр., реферував
О. С. Попов.
В. М. Страшкевич — Базиліянські монастирі на Волині.
В. І. Щербина — Боротьба Києва за автономію.
О. Т. Андрієвська — Нова книга про Закарпатську Русь.

Археографічна Комісія, утворена 1921 р. через сполучення Археографічної Комісії Академії з Археографічною Комісією Укр. Наук. Товариства й старої київської „Комісії для издания древнихъ актовъ“, властиво з весни 1924 р. почала правильно працювати, що-місяця відбуваючи свої засідання, в котрих крім членів і штатних співробітників брали участь також запрошені до постійної участі спеціалісти, київські й приїжджі, збираючи відомості про стан архівного матеріалу і підготовляючи до друку археографічний матеріал. В 1925 р. в склад Археографічної Комісії входило 2 штатні і 2 нештатні співробітники, 12 дійсних членів і 15 постійних учасників; крім того Комісія ввійшла в ближчі звязки з львівською Археографічною Комісією Наукового Товариства ім. Шевченка і притягла її членів до участі в задуманих археографічних працях, передусім в черговій роботі: реєстрації археографічного матеріалу для соціальної і політичної історії другої половини XVII віку, для продовження корпусу матеріалів до історії козащини, розпочатого львівською комісією, актів московсько-українських, видаваних свого часу Костомаровим і перерваних його смертю, і українського дипломатія, котрого недостача так болючо відчувається істориками. Археографічна подорож до московських і ленінградських архівосховищ, відбута в-осени 1924 р. головою комісії ак. М. Грушевським, для обзнайомлення з сучасним станом архівних фондів, після передачі Польщі матеріалів польського походження, і з новою організацією архівної справи, дала підстави для вироблення плану систематичного обслідування і вибірки архівного матеріалу, який розроблявся протягом 1925 року і почав реалізуватися з кінцем сього року, а вповні став розгортатися з літом 1926 року. Архівну роботу поведено планово в архівосховищах Москви, Ленінграда, Львова, Кракова, Варшави. Поруч того підготовлялася для видання серія „Пам'яток українського письменства“, „Матеріали до історії української картографії“, спеціальний комітет організовано для описування стародруків України і т. д. Коли Академія з новим бюджетним роком (себ-то з 1 жовтня 1925 р.) одержала в перший раз значніші науково-операційні і видавничі кошти, Археографічна комісія дістала змогу перейти від організації до реалізації своєї археографічної праці і приступила до видання перших томів своїх видань: I тому Пам'яток Українського письменства (С. Величка Сказаніє о войнѣ Козаков с Поляками) і I тому Українського Археографічного збірника (В. Щербини, Документи до історії Києва, 1494—1835, М. Василенка, Матеріали до історії Лівобережної України і українського права XVII—XVIII вв., К. Лазаревської, Книга Глухівського калачницького цеху, М. Корниловича, Бібіковські інвентарі й селянство Володимирського повіту, О. Гермайзе, Матеріали до історії українського руху за світової війни). Сі книги вийшли в світ уже зимою 1926/27 року. Перший том Архіва, що містить т. зв. Кодекску книгу, як перший том матеріалів для історії Коліївщини, підготовлений

ПРО ДЖЕРЕЛА, ЧАС СКЛАДАННЯ І АВТОРА „ПОВѢСТИ О ТОМЪ, ЧТО СЛУЧИЛОСЬ НА УКРАИНѢ, КАКЪ ОНА ЛИТВОЮ ЗАВЛАДѢНА“...

Літописа, про який згадано, видав О. Бодянський у „Чтеніяхъ Московскихъ“ за р. 1847, № 5, у відділі „смѣси“, стор. 1—16. Повний і певний титул „Повѣсти“ такий: „О томъ, что случилось на Украинѣ съ тоя поры, какъ она Литвою завладѣна, ажъ до смерти Гетмана Войска Запорожскаго, Зиновія Богдана Хмельницкаго, повѣстію скажемъ пространно“. Останній вислів „повѣстію скажемъ пространно“ при коротенькім розмірі „Повѣсти“ (всього 16 стор.) дав Бодянському привід припустити, що „Повѣсть есть сокращеніе какой-нибудь подробной Лѣтописи, составленное неизвѣстнымъ“ (передмова, I). Акад. М. С. Грушевського теж вражає обіцянка „пространної повісти при дуже короткім змісті“, і він, навівши думку Бодянського, нічого не заперечує проти неї ¹⁾. Але беручи на увагу: 1) що зміст „Повѣсти“ цілком відповідає межам, поставленим у титулі її, 2) що в „Повѣсти“ непомітно слідів скорочення докладнішого оповідання, 3) що, приступаючи до складання „Повѣсти“, автор її можливо гадав написати більше, аніж це потім у нього вийшло, можна висловити думку, що „Повѣсть пространная“ являє собою не скорочення якогось просторішого літопису, а твір цілий, самостійної композиції, оригінальний, коли це взагалі можна сказати про українські літописи XVIII в.

Джерела „Повісти“, автор і час, коли складено її, невідомі. Видавець її, базуючись на закінченні Повісти оповіданням про смерть Б. Хмельницького та на її стилі, що нагадував йому „языкъ и приемы... ученыхъ изъ духовнаго званія, современниковъ Богдана“ (передмова, II), зачисляв складання Повісти до часів Хмельницького. Проти цього погляду висловились і акад. Іконников, гадаючи, що Повість складено на підставі козацьких літописів XVII—XVIII вв. („она составлена какъ видно по расположенію статей, — каже він, — на основаніи указанныхъ выше лѣтописей“ ²⁾), не визначаючи певно, яких саме), і акад. М. С. Грушевський, вважаючи, що „походження вона, без сумніву, дуже пізнього“ ³⁾. Д. Дорошенко в „Огляді укр. історіографії“ застосовує Повість до літописів, „зложених в половині XVIII в.“ ⁴⁾.

¹⁾ Початки Хмельниччини, Іст. Укр.-Руси, том VIII, ч. II², 207.

²⁾ Опытъ русск. исторіогр., т. II, кн. 2, 1605.

³⁾ Op. cit., 207. ⁴⁾ Op. cit., 32.

Повість складається з двох частин; кожна з них поділена на окремі „сказанія“. Цих „сказаній“ у першій частині — 9, у другій — 4. Розподіл Повісти на „сказанія“ і титули деяких з них, — напр., двох перших частини першої, — між иншим нагадують нам Граб'янчин літопис, також поділений на кільканацять „сказаній“:

Повість.

„Сказаніє I о томъ, какъ украинна подъ властію литвы была“ (стор. 1).

„Сказаніє II о началъ козаковъ и обычаехъ ихъ“ (Ibidem).

Граб'янчин літоп.

„Въ началъ сказаніє, како Малая Россія подпаде Лядскому игу“ (стор. 17).

„Сказаніє о различныхъ бранехъ и оружіи Козацкомъ и пиши ихъ“ (стор. 18).

Але казати, що Граб'янчин літопис безпосередньо впливав на Повість, не доводиться, і взагалі в ній нема чогось подібного до старіших козацьких літописів. Навпаки, „в оповіданні її звертають на себе увагу екстравагантії, не відомі в старшій традиції“¹⁾.

Зацікавлений походженням Повісти („походження її досить загадкове“, каже акад. Грушевський) і маючи на увазі думку акад. Іконнікова про те, що вона залежить од козацьких літописів, я зробив спробу заналізувати текст Повісти, порівнявши її з українськими літописами, що до цього часу було їх надруковано. Мені, правда, не пощастило виявити всі джерела Повісти (навряд чи це можна зробити, оперуючи з друкованим тільки матеріалом!), але все-ж-таки вдалося знайти одно з них, — для частини другої Повісти, здається, найголовніше, — і на підставі цього встановити приблизно той час, коли написано було Повість. Цим джерелом для її автора була „Краткая Лѣтопись Малыя Россіи“ В. Рубана (СПБ., 1777). Пересвідчитися в цьому можна, послідовно порівнявши тексти обох літописів. Окрім мало не однакової канви оповідання, ми знаходимо в деяких місцях Повісти близький переказ літопису Рубана, зустрічаємо окремі слова й вирази, дослівно запозичені з останнього, нарешті, бачимо, що „Сказанія“ друге й четверте другої частини Повісти являють собою дослівні витяги з зазначеного джерела. Що-до першої частини Повісти, то не можна говорити про близьку схожість між нею й літописом Рубана: в даному разі схожість обмежується однаковою тільки послідовністю в оповіданні, причому в Повісті зустрічаємо дещо, чого немає в Рубана. Що-до початку Повісти, а саме „сказанія“ першого, то треба зазначити той цікавий факт, що на цьому виразно помітно залежність од литовського (білоруського) літописання. Усе перше „сказаніє“ присвячено більш-менш докладному оповіданню про розподіл спадщини Гедимина поміж його сьома синами, про суперечки їх поміж собою, а далі про перехід влади до Ольгерда, потім до Ягайла, про війну його з Кейстутом і шлюб з Ядвігою. Українські літописи ніколи так докладно не торкаються литовських справ і звичайно нічого не оповідають про спадкування Гедимінових синів²⁾, тимчасом як литовські літописи і ко-

¹⁾ Акад. Грушевський, *op. cit.*, 207.

²⁾ Див., наприклад, Граб'янчин літопис, стор. 17—18; залежне від нього Кр. Оп. Мал., стор. 211—212 (вид. р. 1878); літописи, залежні від останнього.

роткого, і повного зводу, усі про це розказують ¹⁾). Свідчення Повісти, що Гедимин, опанувавши Київ з його округою, „поставилъ во градѣ томъ и надъ всею его страпою Князя Ольшанского, Мендога началомъ“ (стор. 1), показує нам, що вплив литовського (білоруського) літописання на автора Повісти відбивсь не через литовські літописи, а через працю Стрийковського. Справа в тому, що в наведеному місці праця Стрийковського, як це зазначив Тихомиров ²⁾, різниться від литовських літописів (причина цього для нас у даному разі не важна). За літописами Гедимин залишив своїм намісником Ольгимонта, Миндовгового сина, князя Гольшанського ³⁾; за Стрийковським - Миндовга, князя Гольшанського, сина Гольші ⁴⁾. Оповідання Повісти про розподіл земель Гедимина поміж його синами також більше скидається на відповідне місце у хроніці Стрийковського, ніж на оповідання про це в литовських літописах ⁵⁾. Рік смерті Гедиминової, наведений у Повісті — 1338, не сходиться ні з роком, що в Стрийковського — 1328 ⁶⁾, ні з роком, що наводять деякі з литовських літописів — 1340 (чи 1341) ⁷⁾, але знов-таки, хоч дата Повісти хронологічно більш наближається до дати литовських літописів, ніж у Стрийковського, її скорше було переписано з останнього і різницю між ними можна пояснити помилкою переписувачів або того чи іншого літописця. Все-ж припустити, що автор Повісти з праці Стрийковського безпосередньо користувався, важко; найскорше він користувався з якоїсь хроніки чи хронографу, що при складанні їх прототипу і можна було використати працю Стрийковського.

Порівнюючи далі першу частину Повісти з літописом Рубановим, можна встановити таке співвідношення їх між собою (підкреслено те, чого немає в Рубана):

Повість Сказаніє I (стор. 1).	Завоювання Київa від Гедимина. Смерть його. Розподіл його спадщини. Суперечки поміж Гедиминовичами. Князювання Ольгерда, Ягайло; шлюб його з Ядвигаю.	Літоп. Рубанів. 1. 2 стор.
Сказаніє II (стор. 1. 2).	Привилеї Жигимонта III і становище народу за його часів. Виникнення козацтва (Перелік перших гетьманів) ⁸⁾ . Війна між Жигимонтом, царем московським і Менглі-Гиреєм. Козаки воюють кримців. Польські привилеї козакам (В. Хмельницький).	3. 4. 5 „ 6. (7). „
Сказаніє III (стор. 2).	Генрих Валуа. Оповідання про Свирговського.	7 „

¹⁾ Див. П. С. Р. Лѣт., XVII, 71, 142, 153, 191, 205, 219, 262, 314—15, 375, 441, 494, 574, 589, 595, 603, 605, 607, 612.

²⁾ Ж. М. Н. Пр., 1901, V, 101.

³⁾ Див. П. С. Р. Лѣт., XVII, 260, 313, 439, 493; инакше трохи—374, Єврейн. список.

⁴⁾ Kronika M. Strykowskiego, I, 366, 367, W., 1846.

⁵⁾ Пор. Кр. Stryjk., 381—82 і місяця лит. літ., зазначені в прим. 1. Треба сказати, що взагалі в українському літописанні всюди зустрічаємо Миндовга, — довід, що укр. літописці були під впливом праці Стрийковського, а не білоруських літописів.

⁶⁾ Op. cit., 383.

⁷⁾ Див., напр., П. С. Р. Л., XVII, 607.

⁸⁾ У дужках те, чого немає в Повісті і є в Рубана.

Сказаніє IV	Оповідання про Ст. Баторія; двояке ставлення до нього козаків. Заснування Батурина. Гетьм. Богдан. Реформа козацького війська. Турецькі походи козаків. Думка Баторія знищити козаків. Жидівські погроми (Гетьм. Подкова. Гетьм. Шах). Гетьмануван. Скалозуба. Смерть Баторія і вступ на трон Жигимонта III.	8. 9. „
Сказаніє V (стор. 3. 4).	Міркування з приводу унії. Оповідання про римських пап. Допомога їм від Жигимонта III, порівняння його з Баторієм. Єзуїти і П. Скарга. Утворення унії, становище укр. люду.	10 „
Сказаніє VI (стор. 4).	Оповідання про кн. Кост. Острозького.	
Сказаніє VII (стор. 4. 5).	(Оповідання про Косинського). Оповідання про Наливайку й Лободу. Битва на Тясьміні. Перемога, потім поразка козаків. Смерть Наливайка й Лободи. Ще більші утиски поспільства від поляків.	10. 11. „
Сказаніє VIII (стор. 5. 6).	Оповідання про Сагайдачного; війни його з турками й татарами. Цецорська баталія. Полон Б. Хм-го. (Гетьм. Кушка. Гетьм. Бородавка). Смерть Сагайдачного. Становище суспільства за його гетьманування й після нього.	11. 12. „
Сказаніє IX (стор. 6).	Грабунки від війська Конецпольського на Україні. Гетьманування Тараса; війна з поляками; смерть Тарасова. Нові утиски від поляків; утечі за пороги; будування Кодака. (Полонення від Б. Хм-го двох Кантемирів. Посольство від Руси до короля й сойму. Гетьм. Перев'язка. Гетьм. Петражицький і Гаврилович). Гетьм. Павлюк, його смерть. Гетьм. Острияниця, його смерть. Перемога поляків. (Півтора-Кожух. Билук).	12. 13. „ 14. 15. „

Крім відомостей про ці події, на сторінках частини першої Повісти зустрічаємо вставки, що їх належність авторові останньої не викликає жадного сумніву. Наведу найбільшу з них, з сказанія V — „о томъ какъ унія появилась въ украинѣ“. Вона визначається, як характерна стилем і поглядами нашого автора: „Что есть словомъ глаголати о страданіи за Вѣру! То есть славно страдати и свою Вѣру всякому щитити похвально; обаче не угодно Богу милосердному, же бы Вѣра ко брани, а не къ добру, вела; душу крѣпила, а не растлѣвала, то ему угодно есть, и нашей Православной Вѣрѣ любовно. Егда же мѣшаются во святое дѣло нечистивцы, и своихъ выгодъ и корысти ради добро во зло обратити восхощутъ, тогда и Вѣра на брань ведеть, и враги другъ противу друга Господа молятъ: обратитесь, сынове нечестивіи, яко же глаголетъ Іеремія ¹⁾; але ни! Зане есмы другъ другу удове, яко же глаголетъ Апостоль ²⁾, твердятъ, не понимая. Тому и прикладъ есть“ (стор. 3). Наведене зараз-же по цьому оповідання про те, як римські папи.

¹⁾ У Єремії власне маємо: „Обратитесь сынове отступившіи“, див. III, 14.

²⁾ Ефес., IV, 25.

намагалися „Всемірними монархами содѣлатися“, також, здається, виклав автор більш-менш самостійно, принаймні, поза основним його джерелом, коли таке було в нього для першої частини Повісти.

Частина друга Повісти починається з подібного-ж відступу від оповідання, як і наведене вище, і також характерного авторові Повісти. „Колико стогнала Украина подъ яремомъ Польскимъ, терплючи притѣсненія всякія, и своеволія, и насилія, и Жидовъ хищенія! Нигдѣ же не было мѣста, ни хутора, жебы не терпѣли Православныи; единыи отщепенцы праздновали и въ рабство Православныхъ брали; а Козаки, аки стадо овецъ безъ козловъ, ходили тамо и сямо, нигдѣ покоя не находяще. Обаче Господь Богъ милосердный умилосердивсь и явьшесею благостию, посла угнетеннымъ милость, исповѣдавшее долготерпѣніе и вѣрность до Вѣры Православной. Явися мужъ многоумный и ученый, Богданъ Хмельницкій... Той Козакъ во спасеніе посланъ былъ, его же звали Зиновіемъ, а Богдана прозваніе за мудрость получилъ, еже спась Украину отъ угнетенія Польского“ (стор. 7). У частині другій, oprіч однакової послідовності в оповіданні, помічається з першого-ж „сказанія“ те, що автор користувався з тексту ідентичного з текстом Рубанового літопису, коли не з самого цього літопису. Чим ближче до кінця Повісти, тим подібність обох цих текстів збільшується як кількістю так і аналогічністю місць і нарешті користування з джерела переходить у дослівне переписування з нього. Загальне співвідношення тексту джерел приблизно таке (я не наводжу тут короткого змісту обох літописів для порівняння, бо схожість їх між собою цілком буде наочна з порівнянь їх текстів, що я подаю далі):

Повість, ч. II		Літоп. Рубанів	
Сказаніє	I стор. 7	15.16.17.	стор.
”	” ” 8	17.18.19.20—21.	”
”	” ” 9	(21).22.23.	”
”	II ” 10	24.25.(26).	”
”	” ” 11	27.28.29.30.	”
”	III ” 12	31.32—33.	”
”	” ” 13	33.34.35.36.37.	”
”	” ” 14	38.39 40.41.42.43.44—45	”
”	” ” 15 (частина)		
”	IV ” 15	51.52.53.54.	”
”	” ” 16	54 55.	”

Щоб установити подібність текстів повісти й літопису Рубана, наводжу поруч найвиразніші що-до цього місця з обох літописів. Як я вже був казав, спочатку ця схожість обмежується вживанням тільки де-не-де однакових слів і виразів і однаковою послідовністю в оповіданні. Ось кілька витягів, щоб порівняти.

Повість.

„Хмельницкій... сошелся съ Поляки въ около Никитина Рогу; Поляковъ разбилъ и вырубилъ“ (стор. 8, стовп 1).

Літоп. Рубана.

„Хмельницкій... убѣжалъ въ Никитинъ рогъ, и тамо съ бывшими польскими военными людьми сразясь вырубилъ всѣхъ“ (стор. 16—17).

Повість.

„А послѣжды онъ Хмельницкій съ Крымскими Татарами переговоры держаль и на помощь ихъ себѣ пригласилъ. А пришли они къ нему на помощь съ Ханомъ своимъ, Тугайбеємъ“ (стор. 8,1).

Въ семь-же 1648 году Король Польскій, Владиславъ того имени четвертый, умре, а мѣсто его заступилъ другой сынъ Сигисмунта выше упомянутого Третьего, Іоаннъ Казимиръ. Сей Іоаннъ, желая до козаковъ Гетмана подольститься, послалъ до Хмельницкого бунчукъ и булаву и дары многіе, кои принялъ Хмельницкій признательно, обаче о перемиріи не молвилъ, а пословъ своихъ послалъ до Царя Московского, Алексѣя Михайловича, помощи у него просяще; а самъ молебствіи совершалъ за одержанныи надъ Поляками побѣды: тое было въ Кіевѣ“ (стор. 9, 1).

Наведені витяги з Повісти стосуються до „сказанія“ першого, і подібність їх із відповідними місцями не така вже й велика. У другому „сказанію“ вона вже збільшується. Наводжу знову-таки декілька уривків, щоб порівняти:

Повість.

„Разбили же Козаки Поляковъ на рѣкѣ Стырѣ, и гвалту имъ задали, и обозы разграбили“ (стор. 11, 1),

„Прежь того Гетманъ Хмельницкій да Ханъ Татарскій на встрѣчу новыхъ силъ выступили. Оставшееся жъ войско противо Короля билось, и Королемъ атаковано тако же; они припасовъ съѣстныхъ, а ни запасовъ армейскихъ не имѣя, ниже ко спасенію отъ сильного врага иного средства, кромѣ побѣга, въ бѣгъ ударились, и гонимые несчастно и убиваемые до самого Зборова, вплавъ чрезъ рѣку Пляшовую переплаваясь, иные потонули, иные Поляками побиты; всего же Козаковъ не стало, сіе есть, въ уронѣ было, до 30,000. Тогда Поляки мирныи условія Козакамъ предлагали; але Гетманъ Хмельницкій на тѣ мирныи условія не согласился“ (стор. 11, 2).

Літоп. Рубанів.

„И тотъ-же часъ послалъ къ Хану Крымскому Исламъ-Гирею просить войска въ помощь, на Поляковъ. Почему Крымцы къ нему и прибыли съ Мурзою Тугайбеємъ“ (стор. 17).

„Тогожь 1648 году Король Владиславъ 4 умре. въ Меречѣ Литовскомъ, а на его мѣсто избранъ Янъ Казимиръ сынъ Жигмунта третьяго, и тогда отъ новаго Короля Польскаго, отъ разныхъ государствъ, и отъ Князей Волоскаго и Мультянскаго, и отъ Татаръ присланы были послы съ дарами, съ бунчуками и булавами, и знаменами къ Хмельницкому, поздравляя его викторіями, а Хмельницкій тогда былъ въ Кіевѣ для молебствія Богу за свои надъ поляками побѣды... Тогожь 1648 году Хмельницкій Гетманъ послалъ къ Государю Царю Алексѣю Михайловичу помощи просить“ (стор. 21, 22).

Літоп. Рубанів.

Тажожь и надъ рѣкою, называемоею Стырѣю прेमноее множество Польскаго войска Козаки побили, и обозы ихъ разграбили“ (стор. 28—29).

„Вскорѣ послѣ той битвы, какъ Ханъ съ Татарами Крымскими и Гетманъ Хмельницкій для отраженія новоидушихъ Польскихъ силъ отлучились съ нѣкоторымъ числомъ войска Козацкаго, оставивъ довольноежь число противо Короля, то Король оставленное противо себя войско Козацкое вдругъ атаковалъ, гдѣ козаки чрезъ многіе дни съ Поляками бились и многоежь число Поляковъ побили, но болѣе не имѣя у себя пищи, ни пороховой казны, будучи отвсюду неприятелями окружены и не имѣя другаго средства ко спасенію, проломъ сквозь Польскіе войска въ непрестанной съ ними дракѣ, принуждены переходить при мѣстечкѣ Зборовѣ, чрезъ рѣчку, называемую Пляшовую, гдѣ множество Козаковъ иные потонули, а иныхъ при ретирадѣ съ поля отступившихъ Польскія войска побили, и обозъ ихъ весь и артиллерію Поляки въ добычу себѣ получили, и въ войскѣ Козацкомъ здѣлалось тогда урону до 50000 человекъ... Послѣ сей битвы паки предлагаемы были статьи мирныхъ договоровъ и всѣхъ вольностей Малороссійскихъ отъ Короля Хмельницкому; но онъ пребылъ неупросимъ“ (ст. 29-30).

Як бачимо з наведених оце витягів з наших літописів, подібність поміж ними починає збільшуватись. Порівняння двох останніх цитат переконує в тому, що автор Повісти в даному місці переказує тільки оповідання Рубана, деякою мірою скорочуючи його.

Рядки „сказанія“ третього Повісти ще більше нагадують намъ відповідні сторінки в „Крат. Лѣт. М. Россіи“, причому мало не половину цього „сказанія“ автор Повісти цілком переписав із свого джерела. Переписування з літоп. Рубана починається цілком із слів: „Тогда жь Гетманъ Хмельницкій послалъ“ і т. д. (Повість, стор. 13; літоп. Руб. — 37) і кінчається словами: „съ подтвердительною на Гетманство грамотою и прочая“ (Повість, 14; літоп. Руб. — 41). Правда, і тут зустрічаємо деяку різницю поміж двома текстами, але вона дуже незначна і, безперечно, пояснюється недосвідченістю переписувача; напр. у Повісті читаємо: „подвергалъ себя“, „а не Польскимъ Королемъ“, „во всѣхъ городѣхъ“ (стор. 14), а в літоп. Рубана на відповідних місцях бачимо: „подвергая себя“, „а не подъ Польскимъ Королемъ“, „по всѣхъ городѣхъ“ (стор. 38 — 39) і т. и. Друга половина третього „сказанія“, хоч і не цілком запозичено її з літоп. Рубана, дуже наближається до нього і змістом, і вживанням однакових слів і цілих фраз. Це можна наочно побачити порівнявши тексти, що далі наводжу:

Повість.

„Второй-же бой одержали Козаки въ около Каменца надъ Поляками; обаче той бой не только тяжекъ былъ. Ханъ же Нагайскій пошелъ во глубь Польши и тамо плѣнивъ многое множество народа Польского, погналъ себѣ въ свои улусы. Убоявшаяся шляхта Польская, далъ ажъ до Гданска бѣжала за Вислу, остальные же шляхтичи по Украинѣ всѣ были вырѣзаны, и Жидамъ и Уніатамъ пуще всего лихо досталось. Сіе было въ 1652 году“ (стор. 12,2—13,1).

Через кілька рядків, де і автор Повісти, і літопис Рубанів згадують про Тимошеве одружіння з донькою молдавського господаря, читаємо далі в наших пам'ятках:

Повість.

„А въ послѣдовавшемъ 1653 року и горшее приключилось. Егда опомнились Поляки, думати сопротиву Гетмана Хмельницкого зачали, и Сеймъ собравше, послали Гетмана Чернецкого на Украину, который мечемъ и огнемъ многіи села Православныи поруиновалъ и до конца Клинцы, Липовець, Погребеще ниспровергъ. Обаче Хмельницкимъ противо его посланное войско его поразило и его самого доканало...“

Літоп. Рубанів.

„Въ 1652 году Хмельницкій съ Ханомъ вошли въ предѣлы Польши, гдѣ Хмельницкій подъ Каменцемъ Подольскимъ великое множество войскъ Польскихъ побилъ, а Ханъ пошелъ далѣе въ Польшу и тамъ бесчисленное множество народа всякаго въ плѣнъ выгналъ, почему все шляхетство выбѣжали изъ Польши за Вислу во Гданскъ и къ поморскимъ городамъ. Да тогдажъ Козаки и Посполитые во всей Малороссіи паки владѣющихъ господъ Поляковъ вотчинами по прежнему и мучившихъ народъ, до единой души вырубилъ“ (стор. 32—33).

Літоп. Рубанів.

„В 1653 году Король отрядилъ Чернецкого съ войскомъ Польскимъ на Украину, который мѣстечка Клинцы, Липовець и Погребеще огнемъ и мечемъ изпровергль. Но посланная Козацкія войска отъ Хмельницкаго Польское войско все вырубилъ до единого, и Начальника ихъ онаго Чернецкаго застрелили, а обозы Польскіе всѣ разграбили Козаки...“

Повість.

„Того же году Князь Мулянский Радулъ, да Князь Трансильванскій, Ракочій, съ войсками своими немалыми пришли въ землю Волосскую, изгнати господаря Волосского, Василя Лупулу съ господарства его хотяще, але Тимошь Хмельницкій войска свои собравъ, пошель сопротиву ихъ, и подъ Яссами городомъ на сѣчу ихъ вызвалъ и побѣдилъ“ (стор. 13,1).

Літоп. Рубанів.

„Тогожь году Радулъ Мулянский Князь съ Рагочіємъ Княземъ Венгерскимъ съ войсками своими немалыми пришли в Волоскую землю, и изгнали съ Княженія Князя Волоскаго Василя тєстя Тимошу Хмельницкому. Тимошь же Хмельницкій послалъ свои войска изъ Сочавы подъ Ясы гдѣ сразясь съ Мулянскимъ войскомъ и Венгерскимъ и побѣди ихъ, паки утвердилъ на томъ княженіи онаго Князя Василя“ (стор. 33, 34).

Наведу ще одно місце, що й у Повісті, і в літоп. Рубана йде безпосередньо по тім оповіданні про приєднання України до Московщини і посольство Хмельницького до царя Олексія Михайловича, про яке вже відзначено, що його цілком запозичив з Рубана невідомий автор Повісті. Як і в наведених перед цим місцях, схожість двох текстів і тут величенька:

Повість.

„Егда же Король Польскій да Ханъ Крѣмскій про тое провѣдали, трактацію между собою положили вновѣ сопротиву Козаковъ да Москалей итить, и огнемъ и мечемъ ихъ воевать. И началась въ тое время страшная война. Войска Московскіи да войска Козацкіи на Польшу пошли: Московскіи пошли на Смоленскъ, а Козацкіи подъ командой Гетмана Наказного, отъ Хмельницкого поставленого, Ивана Золотаренка, на Гомель и Быховъ“ ... (стор. 14,2—15,1).

Літоп. Рубанів.

„Король Польскій и Ханъ Крѣмскій получа извѣстіе, что Гетманъ Богданъ Хмельницкій со всею Малороссією поддался Великому Государю Всероссійскому, согласилися Росію и Козаковъ огнемъ и мечемъ воевать. И тогожь 1654 году Его Царское Величество изволил самъ съ своими войсками Великороссійскими въ походъ выступить подъ городъ Смоленскъ, а Гетманъ Хмельницкій по указу послалъ отъ себя наказнаго Гетмана Ивана Золотаренка съ войскомъ Козацкимъ подъ Польскіе города Гомель и Быховъ“ ... (стор. 41—42).

„Сказаніє“ четвертє, і останнє, частини другої Повісті, також цілком переписано з літопису Рубанового. Порівнюючи наші джерела, ми знову-таки зустрічаємо деякі дрібні різночитання: напр., в повісті маємо: „призналъ достойными Тетерю, Пушкаря“ і т. д. (ст. 15), „въ сраженіяхъ... а именно въ тридцати чєтырехъ“ (ст. 16), „какъ говорилъ онъ“ (ibidem), „ибо, де, онъ чувствуетъ“ (ibidem), а в Рубановому літопису бачимо: „признавалъ достойными полковниковъ: Тетерю, Пушкаря“ і т. д. (ст. 52), „въ сраженіяхъ... а именно тридцати чєтырехъ“ (ст. 53), „какъ онъ говорилъ“ (ibidem), „ибо онъ чувствуетъ“ (ст. 54). Певну різницю в фактичному змісті між нашими текстами ми маємо в оповіданні про проведення української державної межі р. 1657 (початок „сказанія“ IV). Але й тут, як побачить читач, цю різницю можна з'ясувати неухважною при переписуванні¹⁾.

¹⁾ Найдавніший літопис, де зустрічаємо подібне місце, — Граб'янчин (стор. 145), але докладніше й зрозуміліше зазначено межі укр. держави в „Кратк. Опис. Малор.“ (вид. 1878 р., ст. 246). Текст Повісті певніше, ніж літопис Рубана, зазначає межі України; це дає таке враження, наче він у даному разі виправляє своє джерело, де поплутано назви Дніпра й Дністра.

Повість.

„Въ 1657 року Хмельницкій Гетманъ просилъ Польскихъ комисаровъ для отводу новыхъ Украинскихъ границъ, кои и учинили тако:

Отъ устья Днѣпра до вершины Днѣстра, а оттуда до рѣки Орели и Припети, къ городу Быхову черезъ Днѣпръ надъ рѣкою Сожею подъ городъ Рославль, а отъ устья Днѣстра до Лимана, и чтобы по Днѣпру и Днѣстру въ Чорное море свободный былъ Россіянамъ проѣздъ“ (стор. 15).

Літоп. Рубанів.

„Въ тоже время присланы требованные Хмельницкимъ отъ Польши Комисары, для отводу новыхъ Украинскихъ границъ, кои и учинены тако: Отъ Устья Днѣпра, до вершины Днѣстра, а оттуда до рѣкъ Орели и Припети къ городу Быхову черезъ Днѣстръ надъ рѣкою Сожею подъ городъ Рославль; а отъ устья Днѣпра до Лимана и чтобы по Днѣпру и Днѣстру въ Чорное море свободный былъ Россіянамъ проѣздъ“ (стор. 51—52).

Далі ми вже не зустрічаємо жадної відміни між текстами пам'яток, окрім тих дрібниць, про які зауважено вище, аж до самого кінця Повісти. Закінчуючи оповідання про смерть Хмельницького, — а разом із тим і свою Повість, автор додає від себе дуже характерну для нього приписку: „царство ему (Хмельницькому А. Є.) небесное и на земли повѣчная слава! Аминь!“

Порівняння текстів Повісти й Рубанового літопису, на мій погляд, досить переконує нас у тому, що автор Повісти користавсь з „Крат. Лѣтоп. Мал. Россіи“. Правда, можна ще висловити припущення, що подібність між цими двома джерелами зумовлюється тим, що автори їх користувалися з одного джерела, але беручи на увагу дані про походження літопису Рубана ¹⁾, це припущення доводиться відкинути. Та й взагалі для нього поки-що немає підстав, окрім апріорної можливості, що існувала якась инакша редакція „Крат. Опис. Малор.“.

„Крат. Лѣт. Мал. Россіи“, як відомо, видав Рубан р. 1777. Отже, Повість було написано не раніш як у зазначеному році. Не було складено Повість і пізніш як р. 1792 — другого розбору Польщі: можна припустити, що инакше автор Повісти, переписуючи із свого джерела фразу: „должно Вольнь, Покутье, Подолію и Полѣсье, нынѣ Поляками владѣемыя, и въ тѣхъ земляхъ народъ Малороссійскій Благочестивый, къ Уніи принуждаемый.. отъ ига Польского избавить и., къ Самодержавію Всероссійскому паки присовокупить“ (розбивка належить, певно, Бодянському), змінив-би її і, будь-що-будь, не написав-би „нынѣ Поляками владѣемыя“ (розбивка моя) або зробив-би відповідну до цього примітку, бо Волинь, Покуття, Поділля й Полісся якраз при другому розборі Речи Посполитої одійшли до Московщини.

Стиль автора Повісти, його погляди дають підставу висловити думку, що він належав до православного духівництва (білого чи чорного — важко сказати). У Повісті вжито багато церковно-слов'янських слів і цілих висловів. Замість „але“, „коли“, „більш“, „як“, „так“ автор скрізь уживає слов'янських „обаче“, „егда“, „паче“, „яко“, „так“. На сторінках Повісти надзвичайно багато слов'янських слів та граматичних форм. Всюди бачимо: „град“, „брань“, „еже“ „вьящше“ і т. д., „убієнь“, „умре“, „друзіи“, „зовомый“, „рекли“ і т. д. і т. п.

¹⁾ Див. Іконніков, *op. cit.*, 1598—99.

Взагалі у автора Повісти така сила слов'янізмів, що навіть і навести для прикладу найхарактерніші з них важко. Ось кілька виразів з Повісти, що цілком потверджують висловлене: „простирая непрестанно власти своя“ (стор. 1), „еже и градъ во свое нарицаніе поставиль“, „десницу Гетманскую булавою украсиль“ (с. 2), „обаче ничто же совершили, дондеже не воцарился“ (с. 3), „благочестивъ же и многомилостивъ“, „(треба) искусителямъ языкъ отсѣщи и оружіе отъять“ (с. 4), „мученическую кончину... пріяли“, „понеже господиновъ паче, нежели рабовъ, было“ (с. 5), „аки стадо овецъ, безъ козловъ, ходили тамо и сямо, нигдѣ покоя не находяще“, „той козакъ во спасеніе посланъ былъ“ (с. 7), „кольми паче“ (с. 8), „кои увѣщевали вспять ему возвратиться, угрозы твоя“, „не имѣя... ниже ко спасенію... иного средства“, „видя свою силу упадшу и думая вновѣ собратъ оную“ (с. 11), „яко вихремъ прахъ твой размечу по воздуси“ (с. 12), „обаче, яко всякому зданію челоувчу конецъ, и смерть, и разрушеніе есть“ (с. 15) та сила інших. Цікаво відзначити, що вживання церковно-слов'янських слів і висловів поступінно зменшується в другій частині Повісти, себ-то тоді, коли користування з літопису Рубана стає де-далі більш помітне (хоч треба сказати, що й у Рубановому літопису зустрічаємо багато слов'янізмів). Автор Повісти, як можна вже помітити з наведених витягів з його твору і покликань на Святе Письмо (див. раніш стор. 4), знайомий з Біблією (і, здається, добре); деякі його фрази справляють таке вражіння, наче вони цілком запозичені, а то й справді запозичені, з псалмів Давида („простирая непрестанно власти своя“, „благочестивъ же и многомилостивъ“ — пор. Пс. III, с. 2; II, с. 8).

З розвідки цієї можна зробити такі висновки: 1) Повість було написано поміж рр. 1777—1792, 2) автором її була духовна особа, 3) одним із джерел її був літопис Рубана; але ми не маємо змоги з певністю розв'язати питання, хто саме, де, коли й на підставі чого написав „Повѣсть пространную о томъ, что случилось на Украинѣ“. Матеріяли, відомі тепер, не дають змоги зробити все це з бажаною певністю. Я-ж оголошую наслідки своїх студій, маючи сміливість гадати, що моя замітка деякою мірою наближає остаточне розв'язання цих питань.

ГУМАНЩИНА В XVI—XVII вв. ¹⁾.

Знайомство з історичним життям Гуманщини в тій невеличкій літературі, що тепер існує, починається здебільшого з XVII в. Відомостей про попередній час або зовсім нема, або вони занадто уривчасті. Гуманщина в минулому — це „Гуманська пустиня“, що про неї нема певних звісток, хто тут жив та чиї тут були володіння. Сама ця характеристика Гуманщини пішла, здається, з польської літератури. У польській літературі назву „Гуманська пустиня“ вживають на те, щоб відзначити відсутність людности, поселень у давній час в порівнянні з пізнішим XVII в., коли Гуманщина вже була значно залюднена.

Коли ми придивимося до історії Гуманщини за пізніший час, то завдяки докладнішим відомостям джерел, тут ясніше стає хід життя. Можна дещо сказати про економічний, соціальний, політичний стан Гуманщини. Можна визначити діяльність Калиновських на Гуманщині, визначити значіння Гуманщини підчас Хмельниччини, Руїни. В XVIII в. найбільшу увагу звертали дослідники на гайдамацькі рухи та Коліївщину. Надзвичайно складні економічні соціальні та інші причини викликали ці явища на Правобережжі та на Гуманщині. Вони справили сильне вражіння на людність і завдяки цьому вражінню купчилася увага на цих подіях у XIX в. та купчиться й тепер.

Друга половина XVIII в. на Гуманщині звязується з тим, що тут поширюються володіння визначної магнатської фамілії у Польщі, Потоцьких; вона звязується з утворенням Софіївки в Гуманю, що над нею попрацювало чимало рук українських кріпаків. Економічний розвиток XIX в., поширення грошового господарства руйнує феодальні форми життя. Гуманщина вступає в сферу капіталістичного розвитку. Виникають тут цукроварні, поширюється наймана праця, людність починає шукати роботи по-за межами Гуманщини — на Херсонщині, Поділлі та в інших місцях, не маючи вже заробітку вдома.

Оці всі етапи в історії Гуманщини, що за них ми коротко згадали, неоднаково вивчені, за деякі згадано побіжно, за деякі зовсім не згадано. Нема, приміром, відомостей що-до залюднення Гуманщини, надзвичайно мало освітлено економічне життя Гуманщини та його звязок з Правобережжям, Західною Україною, Степом, мізерні відомості що-до військових поселень, то-що. У кращому стані вивчення гайдамацьких рухів та Коліївщини. Ці явища привабили увагу наукових робітників та письменників в XIX в., і їх ще й тепер

¹⁾ Цю статтю звязано з студіями автора з історії Гуманщини в Історично-Географічній Комісії Української землі при Українській Академії Наук; вона є розділ ширшої праці з історії Гуманщини.

студіюють. Літературні твори, досліді збільшили взагалі увагу до Гуманщини і поставили низку питань, які потребують притягти новий матеріал щоб висвітлити їх та критично поставитися до того, що було зроблено.

Оцей стан студій в історії Гуманщини потребує ще чимало праці, щоб висвітлити життя Гуманщини в дійсному його вигляді. Треба збирати архівний матеріал, пам'ятки старовини та мистецтва, потрібні розвідки з історії мови, етнографічні розвідки, треба вивчати економічне життя Гуманщини в його сьогочасному стані, ознайомитися з суспільними стосунками, то-що. Успіх такої праці, звичайно, звязаний з існуванням необхідного матеріалу, на підставі якого можна-б було вивчати минуле Гуманщини. Отже тому те, що заховалося і не загинуло за часів громадянської війни, треба пильно зберегати, щоб можна було вивчати та відрізнити життя перед революцією й по революції, коли повстали нові форми економічного, соціального, політичного та культурного життя.

З назвою „Гуманщини“ звичайно звязують територію к. Гуманського повіту, що знаходивсь у південно-західньому кутку Київщини та на заході межував з Поділлям, а на півдні з територією Степової України. Історична територія Гуманщини значно ширша; її нам при дальшому огляді доведеться триматися. Ця територія звязується з лівими допливами Бога з Удичем — Синюхою з Ятранню, Гірським та Гнилим Тікичем. За Хмельниччини територія Гуманського полку переходила й на правий берег Бога (Бершадська сотня). Ця територія має нерівну поверхню, нею проходять відноги Карпатських гір, а низка дрібних річок утворюють яри. Геологи звязують територію Гуманщини з так зв. гранітовим крайовидом, що займає багато місця на Правобережжю та заходить на південь, на територію Степової України, Запорожжя. А що граніт не пропускає води, утворювалися тут більш, як в інших крайовидах, річки, озера ¹⁾. Це все звичайно вплинуло на залюднення території та зайняття людности. Маючи на увазі ці географічні прикмети, ми далі перейдемо до огляду історичного минулого Гуманщини.

Ми вже були зазначили, що це історичне минуле починають здебільшого з XVII в. Але ще покійний М. Максимович, один з видатних дослідників в галузі української історії, археології та етнографії, звернув увагу на те, що назва „Гуманська пустиня“ — це назва пізнього походження, „по старій пам'яті“. Цим самим він поставив питання про потребу перевірити, чи справді не було людського життя раніш на території Гуманщини. Археологічні знахідки за першої чверти XX в. стверджують, що М. Максимович мав рацію. Знахідки тії дали можливість встановити кілька доб в існуванню на території Гуманщини передісторичного життя, вони, наприклад, вказали на те, що на ній існувала трипільська культура, скитська культура, то-що.

Що-до історичного минулого, то тут далеко менше маємо відомостей. Тут велику вагу могли мати пізніші бурхливі події життя на Гуманщині, коли татари обернули її в пустку, та чимало інших подій. Але той-таки

¹⁾ П. Тутковський „Природня районізація України“. Київ 1922, ст. 46—50.

М. Максимович в цьому випадкові цілком правильно зауважив: „Впрочемъ молчаніє лѣтописцевъ о городахъ не есть отрицаніє ихъ бытія“¹⁾. Справді, уважно розглядаючи територію слов'янських племен, доводиться признати, що Гуманщина могла мати поселення уличів, полян. Під натиском кочовиків уличі мусіли пересунутися з країв долішнього Дністра та Бога на територію середнього та горішнього Бога та середнього Дністра. На пересування уличів могли вплинути також походи київських князів²⁾. Рано довелося цій слов'янській людності території Гуманщини познайомитися з кочовиками. Грецькому письменникові Костянтиніві Багрянородному відомо, що печеніги мають свої кочовища між Дніпром та Дністром та що від них до місць слов'янської колонізації був один день. Берендеї, торки, половці робили напади на територію Гуманщини, але можна думати, що на Правобережжі, особливо ближче до Західньої України, було менше нападів³⁾. На Лівобережжя кочовики звертали значно більшу увагу⁴⁾.

Напади кочовиків відтягали багато сил князів, війська, а тому здавна стали предметом уваги державної політики київських князів. Вони робили походи на кочовиків, будували міста, фортеці, вали, то-що. Від цієї діяльності князів залишилися пам'ятки, так звані змієві вали. Вони існують на території Переяславської землі та території Київщини. Є вони на території Гуманщини. Прикордонне становище Гуманщини потребувало мати для її людності охорону. В. Б. Антонович звернув увагу на існування змієвих валів, що тягнуться з Звиногородщини (с. Пальчик, Пещана) на захід біля с. Свердлова, Нерубайки та Копенковатої і далі йдуть на Поділля в кол. Балтський пов.⁵⁾. Рештки змієвих валів, що стосуються до князівських часів⁶⁾, дозволяють визнати можливість існування на території Гуманщини поселень за князівських часів. Археологічні дослідження Гуманщини далі розв'яжуть питання про поселення князівських часів. Тут ми зазначимо 2 поселення, зв'язані з історичним районом Гуманщини. М. Максимович звернув увагу на місце в Київському літопису під р. 1165, в якому оповідається про велику повідь на Дністрі „и потопаи человѣка болѣе 300, иже бяху пошли съ солюю изъ Удеча“. М. Максимович звертає увагу для з'ясування цієї місцевості на

¹⁾ М. Максимовичъ, Собраніє сочиненій т. I. К. 1876 ст. 696.

²⁾ „Дулѣби же живяху по Бугу, где ннѣ Вольняне а Уличи Тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣстру оли до моря“ (Іпатськ. літ. СПб. 1908 ст. 9). Також М. Грушевський, „Історія України-Руси“, т. I, вид. 3, ст. 201—6, 236; П. Голубовскій, „Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія татаръ“, К. 1884, ст. 137; Молчановскій, „Очеркъ Изв. о Подольской землѣ“, К. 1885, ст. 17—35.

³⁾ Від часів куманів-половців залишилися пам'ятки на Гуманщині. Вкажемо, напр., на те, що П. Курінний знайшов кам'яну бабу поблизу Гуманя „З минулого Уманщини“ (Гумань 1918 р., окр. відб., ст. 11). П. П. Курінному за низку відомостей з історії Гуманщини висловлюю подяку.

⁴⁾ Молчановський *ibid.*, ст. 46—51.

⁵⁾ В. Б. Антоновичъ, „Археологическая карта Киевской губерні“, М. 1895, текст ст. 139, також мапа.

⁶⁾ В. Антоновичъ, „Змієвы валы въ предѣлахъ Киевской земли“ „Киевская Старина“, 1884 р., кн. 3.

існування озера Удича, що було біля татарської удицької дороги, поблизу містечка Шаулихи ¹⁾). П. Голубовський ще згадує про друге поселення Куниль, що знаходився, на його думку, на правому березі Гірського Тікича, там де впадав в його доплив Безимяний. Про це поселення маємо у літопису звістку під р. 1150. Ізяслав Мстиславич з Дорогобужа „поиде на Гольско до Кунилю в Черныя Клобуки; и ту приѣхаша к нему вси Чернии Клобуки с радостию великою всими своими полки“ ²⁾). Ці надзвичайно неповні відомості потребують ще дальшого вивчення Гуманщини, але вони дозволяють відкинути гадку, начеб-то Гуманщина була в цей час пустою. До якої землі могла належати Гуманщина за князівських часів? Можна гадати, що вона була швидше звязана, принаймні східня частина, з Київською землею. Межу цієї землі на Побожжю досить не визначено ³⁾). На мапах земель Київської, Подільської, Волинської Гуманщина за браком відомостей показується по-за межами цих земель ⁴⁾), в пізніші часи звязується з Київщиною ⁵⁾). Можна думати, коли був звязок Гуманщини з Київською землею, то він не повинен був бути міцний, він був слабкий, бо віддалення не дозволяло поширювати сюди вплив, про який, наприклад, можна вказати на Пороссі та в інших місцях. Потім можна визнати звязок території Гуманщини з Західньою Україною, напр., Поділлям. Літописна звістка 1165 р. про людей, що поприходили з-під Удича, стверджує це. Стверджує це й географічне становище Гуманщини. Бог з його допливами звязується на заході та півночі з Поділлям, Галичиною, Волинню, на сході доходив до Роси та інших річок. Отже, ми зустрічаємось за князівських часів на території Гуманщини з двома впливами — галицьким та київським ⁶⁾). На Дністрі та Бозі вони зустрінулися. Ослаблення Київської землі спричинилося до поширення тут впливів з Західньої України, що могло статися з 2 пол. XII ст. В XIII ст. Гуманщина перейшла з поширенням тут татар під татарську зверхність. Можна думати, що зайняття Гуманщини, потім Поділля татарами сталося без великих сутичок. Татари поділили територію на тьми, окремі податкові округи; на чолі округ стояли отамани, що були представниками місцевої людности. Тут сприяли мабуть, географічне, економічне та соціальне становище Гуманщини.

В XIII в. на території, що була на межі трьох князівств — Київського, Волинського, Галицького, з'являються Болохівські князі. Вони були земськими представниками громади, а не князів чи галицьких бояр. З Болохівськими князями звязується т. зв. болохівський рух, боротьба громад проти князівсько-дружинного устрою — устрою тодішніх владущих верств. Цей рух мало досліджено, але можна гадати, що татари сприяли його зміцненню. Можна

¹⁾ Іпатський літ. СПб. 1908, 3 вид. ст. 524. М. Максимовичь, Сочиненія т. I, 696 примітка.

²⁾ П. Голубовський, „Печенѣги, Торки и Половцы“... К. 1884, ст. 145.

³⁾ М. Грушевський, „Історія України Руси“, II т., ст. 261.

⁴⁾ Мапи у розвідках М. Грушевського, Молчановського, Андріяшева; В. Б. Антонович, „Очеркъ истории вел. кн. Литовскаго“... (Монографія т. I, ст. 122).

⁵⁾ О. Андріяшев, „Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV ст.“ I Збірник „Київ та його околиці“... Київ 1926 р.

⁶⁾ М. Грушевський, „Барское староство“... Очерки, ст. 15.

думати, що, принаймні північна Гуманщина мала зв'язок з цим болохівським рухом ¹⁾).

Таке становище на Гуманщині сприяло, очевидно, тому, що людність, платячи данину, могла жити своїми формами життя. Татари сюди не втручалися. В цей час на території Гуманщини могли бути торговельні зносини з татарами та півднем, з генуезькими колоніями. В м. Торговищі (на р. Синюсі) згодом у половині XVI в. зазначають існування руїн — від зводів, підземель, підлог, що були вкриті мармуром, та решток мурів ²⁾). З інших поселень в XIV в. є відомості про Звенигород — пізнішу Звиногородку — на р. Гнилому Тікичу, допливі Синюхи ³⁾).

В ці часи можна визнати поширення залюднення Гуманщини. Сюди людність могла йти з Поділля, з Білоруси, з поруйнованих країв північної України ⁴⁾). Чи лишилися на Гуманщині татарські впливи. Можна визнати можливість існування цих впливів в пізніших назвах, наприклад, р. Ума (Уманка) — Охматів, Текліївка та таке інше. Вони всі пізнішого походження. Що-до раніших часів дослідники відкидають взагалі їх існування. Проф. В. Б. Антонович, визнаючи можливість татарських впливів, гадає, що татарські назви, напр., як виняток, трапляються на північ від степової смуги, яку утворюють р. Синюха, Тясьмин, Ягорлик ⁵⁾). Звичайно, могли бути татарські впливи і на інші явища життя.

В відношенню до татар для Гуманщини мало велике значіння — її краєве становище. Цим пояснюється, що тут швидко ліквідується татарська зверхність. Політика литовських князів поволі сприяла виживанню татар. XIV в. можна визнати часом, коли Гуманщина звільняється від їх. В 1363 р. маємо відомості про похід великого литовського князя Ольгерда Гедиміновича на татар, Він погромив їх на Синій Воді в 1363 р. Синю Воду дослідники вважають за лівий доплив Бога, правда, не всі ⁶⁾).

Краєве становище Гуманщини сприяло, як бачимо, швидкому звільненню від татарської зверхності, але воно було справжнім нещастям для Гуманщини, коли почалися татарські напади. Литовські князі все-таки добилися офіційного признання від татар володіння на цій території. Заховалася грамота Менглі-Герая, сина Хаджі-Герая, відомого фундатора Кримської держави, про те, що він стверджує низку українських земель Витовтові в подяку за допомогу. В грамоті згадується, що всі володіння ще передав батько його Хаджі-Герай.

¹⁾ М. Грушевський, „Громадський рух на Україні—Руси в XIII віці“ „З політичного життя Старої України“. М. Молчановський, *ibid.*, ст. 105—143.

²⁾ П. Куріний, *ibid.* Baliński i T. Lipiński „Starożytna Polska“ t. III (№ 1844), ст. 1362. „Мемуари отн. к. истории Южной Россіи“, в. 1, ст. 51. Переводъ К. Мельникъ под ред. В. Б. Антоновича.

³⁾ О. Андріяшев, „Нарис історії колонізації Київської землі.“ Збірник Київський К. 1926, ст. 61. Як татарська, так і князівська доби потребують ще докладних археологічних студій.

⁴⁾ М. Грушевський, „Оч. історії Київської землі“, ст. 440—41.

⁵⁾ В. Антонович, „Очеркъ истории Великаго Княжества Литовскаго“ (Монографія, ст. 125).

⁶⁾ Молчановський, *ibid.*, ст. 173, 291, М. Грушевський, „Іст. Укр.-Руси“, т. IV, ст. 80 — 2.

Тут перераховується Київська тьма, Володимирська та інші. В документі, між іншим, згадується ще про передачу Брацлавської тьми з усіма приналежностями, данями, землями й водами, Сокальської з усіма приналежностями, землями та водами, Звенигороду (полуднева Київщина) з приналежностями, данями, землями, водами, Черкас з приналежностями, данями, землями й водами та інших місцевостей ¹⁾).

Передача українських земель литовським князям не гарантувала звичайно від нападів татар. В XV в. на північному березі Чорного моря утворюється Кримська держава; її фундатор Хаджі-Герая був у добрих стосунках з литовськими князями. Це відношення змінюється пізніше за часів Менглі-Герая. Його напади на українські землі в другій половині XV ст. зруйнували багато поселень і в той час виявили, який небезпечний новий сусід—Кримська держава. В цей час Гуманщина стала тою „Гуманською пустинею“, якою звуть цю територію пізніші польські джерела. На Гуманщині татари прокладають собі шляхи. У джерелах заховалися відомості про Чорний шлях, Удицький, Кривошаровський, Звиногородський або Збужський. Цими шляхами татари довго приходили на територію Гуманщини, Волини та сусідніх земель, забирали до полону людність, палили поселення, то-що.

Разом з поширенням нападів татар з'являються зміни на півночі. Утворюється Литовська держава; в XIV в. українські землі переходять під її зверхність. В цьому віці можна визнати, що зміцніли для території Гуманщини звязки з Поділлям, яке починає визначатися як окрема адміністративна одиниця. Давні східні київські землі ближче відчувають територіальний звязок з східним Поділлям — Брацлавщиною ²⁾). Отже, ті західні впливи на Гуманщину, що за них ми згадували вище, в XIV в. закріпилися. На Поділлю розгортається боротьба між впливами литовських та польських владущих кіл. Економічні та соціальні зміни в Польщі сприяли тому, що впливи Польщі поширилися на схід та південь. На українських землях, зокрема на Поділлю виникає боротьба між двома впливами — литовським та польським. У першій половині XV в. була визначна боротьба Свидригайла з Ягайлом. Вона закінчилася перемир'ям 1431 р., за яким західня частина Поділля лишилася в сфері польського впливу — Ягайла, східне Поділля — сюди ввійшла територія Гуманщини та Звиногородщини — відносилася до володінь Свидригайла ³⁾). Таке закінчення боротьби вказувало на те, що польські владущі кола мали силу і в майбутньому завоювання під свій вплив поляками східного Поділля буде можливе, коли виникнуть сприятливі економічні та політичні умови.

З литовським перебуванням можна визнати поширення феодалських порядків на Гуманщині. Є відомості про те, що Семену Кошці — волинському землянинові надано володіння на території Гуманщини в XV в. ⁴⁾). Оці нові

¹⁾ Акты Зап. России т. II ст. 4, пізніший ярлик Менглі-Герая 1506 р. Пор. також М. Грушевський, Історія Укр.-Руси, т. IV, ст. 86.

²⁾ М. Грушевський, *ibid.* 89.

³⁾ М. Грушевський, „Барское староство“, ст. 29.

⁴⁾ А. Скальковській, *Наѣзды гайдамаковъ 23—6 ст. Едв. Руликовського в Ст. Сеогр. Кр. Польского т. III W. 1883 р. (Humań).*

явища в життю Гуманщини перервали на деякий час татарські напади, що обернули цю територію в Гуманську „пустиню“. Отже в XV в. на півдні українських земель почалася боротьба трьох впливів (литовського, польського, татарського) — ця боротьба триває довгий час. Для українських та литовських земель вона закінчується перевагою поляків у половині XVI в. Люблинська унія р. 1569 знаменувала цю перевагу. Що-до татар тут справа була далеко складніша. В 2 п. XV в. татари зруйнували багато українських земель, в тому числі і Гуманщину. Ці руйнацькі напади поставили питання про необхідність охороняти землі. Утворюються замки в Брацлавлі, Вінниці, Звенигороді, Білій Церкві, Черкасах, Каневі, Києві та інших місцях для боротьби проти Степу. Також починає купитися по можливості військова сила, тільки все-таки ця охорона не була організована відповідним робом ні в Литовській державі, ні у поляків. Це призвело до того, що людність організувала свою охорону. Козаччина як-раз виникає в цей час і несе велику службу в цьому відношенні, охороняючи людність від нападів татар та сприяючи колонізаційному рухові.

Невдосконала охорона південних українських земель відкрила сюди дорогу для татар, і з кінця XV в. вони починають сильно руйнувати тут поселення. Так, маємо відомості про напад татар у 1497 р., коли Костянтин Острозький погромив їх на р. Умі¹⁾. Це перша відома історична згадка про назву Гуманщини в джерелах. В XVI в. також чимало зазначено відомостей про напади татар та їх грабування поселень. Ці всі явища не стали на перешкоді інтересам владущих верств на півдні.

Південь у цей час притягає увагу Литовського уряду, що надає тут держання визначним особам.

Замки Брацлав, Звенигородка і їх територію мав у „держаньє“ від великого литовського князя Олександра Ф. Ів. Четвертинський, потім Брацлав, Вінниця, Звенигородка перейшли до К. Ів. Острозького, що мав титул намісника Брацлавського, Вінницького, Звенигородського²⁾. Підчас його полону, який стався за московсько-литовської війни, цією територією володів О. Сангушкович та М. Збаразький. Коли повернувся К. Острозький з полону, він знов одержав свої старі володіння. Р. 1516 на прохання К. Ів. Острозького тримання замків було передано кн. Романові Андрієвичу Сангушковичу. В 1541 р. маємо повідомлення, що татари поруйнували Звенигородщину, можливо, що тоді поруйновано і Звенигородський замок; згодом уряд його не відновляв³⁾, дарма що людність того прохала.

¹⁾ Ось літописне оповідання: „Того же лѣта прїидоша Татарове Перекопськіи и поплѣниша множество плѣна у во Олѣвѣтской волости и въ Мозырьской, и вгониша ихъ князь Михайло а князь Константин Острозкій съ дворяне князя великого на другой недели въ Суботу по Велице дни у земли Брянславской на Сороце реце на Кошиловскихъ селищахъ а другихъ верхъ Умы реки у могилы Петуховы и избиша всѣхъ до конца“. Супрасльська рукопись М. 1836, ст. 144. М. Грушевський, Історія української літератури, т. V, в. I, ст. 177. Підчас командировки в-осени 1926 р. від селян чув я в південній Гуманщині назви Умань та Гумань.

²⁾ Територія Гуманщини в цей час входила до складу Брацлавського та Звенигородського замків.

³⁾ Любавській, Областное дѣленіе и мѣстное управление Литовско-русского государства, ст. 262—4. Archiwum ks. Sanguszków, t. IV, ст. 293—4.

У першій половині XVI в., не дивлячися на позначені напади татар, починається більш стале залюднення території Гуманщини та сусідніх із нею земель. У числі перших осельників тут були ухорники, вільні промисловці, „данники“, козаки. Вони платили землянам або старості податок грошовий або натуральний. Умови залюднення, порівнюючи з північно-західнім Поділлям, були кращі на Брацлавщині. Землі, що існували на території Гуманщини (вона ще в XVI в. не зветься Гуманщиною, а зветься Звиногородщиною, звиногородським ґрунтом), належала брацлавським та звиногородським землянам.

Людність, що заселяла цю територію, могла найбільше йти з Брацлавщини, Поділля, менше з інших місць півночі, Волини, Київщини, Полісся, Білоруси. Мовні явища це стверджують. Зв'язок гуманської говірки з Поділлям, Західньою Україною цілком це відзначає, як відомості з джерел, що вказують також на зв'язок людности з Поділлям¹⁾.

Повіт Звиногородський, що спорожнів у XV в., залюднюється, тут людність утворює поселення на землях, які не відносилися до ніякого відомства та знаходилися між Тясмином, Синюхою, Россю. Залюднюються великі пустощі, що в джерелах зветься „ґрунти Гуманський та Звиногородський“. Тут польський уряд визнав існування поселень тільки наприкінці XVI та на початку XVII в. Цей колонізаційний рух на Гуманщині зв'язано з загальним характером залюднення Наддніпрянщини²⁾, яке в той час уже відбувалося. Людність ново-прибула єднається з козацькими елементами, що були на даній території.

У другій третині XVI в. джерела зазначають, що на Гуманщині існувало кілька поселень. Відомі в цей час Буки, Вороне, Мушурів, Романівка, Соколівка, Торговиця. Всі поселення, крім Торговиці, позначаються на так званому Звиногородському ґрунті, в північній або східній частині Гуманщини.

У пізнішій справі, що відноситься до позову між Білоцерківськими старостами і володільцями Звиногородщини та Гуманщини — Струсями, Калиновськими, Потоцькими, заховалися звістки про ці поселення. Вони вже існують у 1542 р. За привилеем Жигимонта с. Романівка (біля Тального) та Демковці, що знаходилися на звиногородському ґрунті та татарських шляхах, мав у володінні брацлавський землянин звиногородець Степан Базанович із своїм братом Федором, потім ці поселення з придатком Ягубця перейшли у володіння Козара³⁾. Про Вороне (Митківці) та Соколівку згадується в 1545 р., їми володів козак звиногородський Дмитро Базанович мало не до кінця віку (1592 р.)⁴⁾.

¹⁾ Н. Молчановскій, Очеркъ изв. о Подольской землѣ до 1434 р., ст. 330—2.

Для історії колонізації цікаво згадати про існування в джерелах назви Болоховців, про яких ми згадали раніш. Ці Болоховці жили в Брацлавському повіті на селищах, які належали панам „Кошчичам“: „которые Болоховцы тамъ на тыхъ селищахъ уходы дають имъ отъ того по 3 або 4 гроши, того всего приходитъ имъ иногда о 4 копы грошей“ (Опис Вінницького замку 1552 р. Арх. Ю.-З. Р., VII, I, ст. 610). Н. П. Дашкевич, Еще разысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ (Кіевск. Унив. Изв. К. 1899, ст. 1—63 („Критика и библиографія“), Pisma Aleksandra Jabłonowskiego, t. 1 1910, ст. 136—138. В. Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів (у Зап. Іст.-Філ. Відділу Укр. Ак. Наук, т. IV, ст. 110—2).

²⁾ В. Антонович, Кієвъ его судьба и значеніе. „Монографія“, ст. 252.

³⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. VII, т. I, ст. 205.

⁴⁾ Ibid. ст. 189.

До 1545 р. відносяться звістки про Мушурів. Про це поселення, також і про позначені, згадується в описові Брацлавського замку 1545 р. Мушурів, як Вороне, Соколівку та інші поселення, зазначається на звиногородським ґрунті. С. Мушурів було у володінню землянина Митки Золотаря.

В описові Брацлавського замку, який складав шляхтич, заховалися цікаві відомості що-до стану землян, що володіли на звиногородському ґрунті та в інших місцях землями. Вони мають чимало пасік, мають городи, сади, оранку, то-що. З цього всього вони не дають нічого господарю та замок — „нема никоторого пожитку та послуги“. Зазначається у ревізії, що невідомо, від кого вони одержали свої наділи, хто їм заводив їх та межував. В описові пропонується накласти на землян податки, як це зроблено по інших замках — у Барі, Межибожі. Всі ці земляни, що згадуються в описові, зуться „подлейшими“, щоб від них відрізняти тих, хто володів по праву і знав своє походження¹⁾.

Ми не згадали ще про Торговицю. Вона, як ми бачили, існувала, очевидно, раніш, але наново заселятися стала в половині XVI в.²⁾

Пізніше од цих поселень виникають Буки. Його заснував Федір Базанович, що був володільцем Соколівки та Вороного, на звиногородському ґрунті, тій частині його, що належала до Білоцерківського староства в 2 пол. XVI в. Цю землю зайняв він самовільно, як зазначається в джерелах³⁾.

Дальший розвиток колонізації Гуманщини звязаний із змінами в економічному, соціальному, політичному життю Польщі та Великого Князівства Литовського. Ці зміни відбулися з Люблинською унією 1569 р., коли литовські та українські землі були об'єднані з Польщею. А підготовка до цього сталася в нових напрямках економічного життя. У другій половині XVII в. польська шляхта одержала право на здобування володінь на українській території. Придбання великих земель, цілих латифундій виникає завдяки змінам у ході економічного життя, потребам у торгівлі. Торговля Польщі через Гданськ та інші міста з Західньою Європою вимагала низки різних предметів сировини — хутер, шкур, меду, воску, лісу, худоби, хліба та іншого. Ці потреби викликали перелом у господарстві. Давня система господарства з її суспільним укладом не змогла задовольняти нових потреб. Нові вимоги стали задовольняти польські заможні кола — шляхта та магнати. Наприкінці XV та на протязі XVI вв. відчуваються зміни в господарстві. В джерелах заховалися вказівки на те, що потреба на ринкові лісового матеріалу викликала нищення лісів у районі вислянського та бозького сплаву. Раніш у Польщі, а потім у землях Великого Князівства Литовського поширюється експорт лісових товарів. Ліси нищаться без милосердя. „Де поглянеш, каже польський письменник, всюди рубають або бук до гуті, або сосну на смолу,

¹⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. VI, т. I, ст. 26.

²⁾ Михайло Литвин (Мемуары относящіяся къ истории Южной Руси), т. I, ст. 51.

³⁾ Арх. Ю.-З. Р., ч. VII, I, ст. 185—199.

або дуб на барки“. Крім використання лісу, шляхта також переходить до поширення хліборобства. Хліб у кінці XVI в. починає експортуватися до Гданська. В останню четвертину XVI в. вся північно-західня частина України входить у сферу хлібного експорту.

Ці економічні обставини викликають зміни в суспільних відносинах. Правна сила шляхти поширюється, стан селян гіршає. У XVI в. вже в селян забираються ґрунти, через це збільшується число малоземельних; у цей час є відомості про існування панщини. У першій четвертині XVI в. на території Польської держави відома панщина в розмірі 1 дня (мінімум). Безземелля та панщина викликають незадоволення пригніченої людности. Вона шукає виходу з свого стану, що утворився завдяки загальним змінам економічного життя. Починають кидати старі оселі. Людність рушає на Побожжя та Подніпров'я, шукаючи там вільготніших умов життя. Завдяки цьому колонізаційному рухові, виникає низка нових поселень на Побожжю, Задніпров'ю, особливо наприкінці XVI та в першій половині XVII в.¹⁾

У зв'язку з новими обставинами економічного та соціального життя відбуваються зміни на Гуманщині, що була раніш мало заселена. Спиляючись на заснування відомих у джерелах поселень — Вороного, Соколівки та інших, ми вказували на володіння на території Гуманщини — землян та козаків. Ухидництво далі поширюється. Залюднення одбувається підчас боротьби з татарами. Лясота, що проїздив у 1594 р. на Запоріжжя через територію, що була на півночі від Гуманщини, лишив опис пограничних міст. Цікавий з цього боку опис Прилуки на Поділлі, що взагалі характеризує становище колонізації на пограниччю. „Місто це оточено гарними великими родючими полями та ріллею і серед них видати одиноко стоячі маленькі дивні будиночки з стрільницями, куди ховаються селяни, коли несподівано нападуть татари, і тут обороняються від них; на це кожний селянин, ідучи на поле, завсіди має рушницю на плечі та шаблю або тесак коло пояса, тому що на них дуже часто нападають татари і сливе ніколи від них нема безпечности“²⁾. Джерела, на жаль, не лишили відомостей про умови залюднення на Гуманщині, але, очевидно, вони були б мабуть іще гірші як на півночі від Гуманщини. Це не спиняло сюди колонізаційний рух, який ішов здебільшого з півночі та заходу³⁾.

На території Гуманщини виникає наприкінці XVI та в 1-й половині XVII в. низка нових поселень. Звичайно точно час заснування їх невідомий. Замість поселень, що звістки про них ми маємо з XVI в., у першій половині XVII в. маємо відомості про більш ніж 20. Можна гадати, що джерела заховали звістки про частину поселень, а справді їх було більше. Відомі такі поселення — Бабанка, Багва, Ботвинівка, Верхнячка, Герезанівка, Городецьке, Івангород, Іваньки, Чорна Каменка, Кишинці, Кожухівка, Кути, Маньківка, Попужинці,

¹⁾ Мих. Грушевський, Студії з економічної історії України. К. 1918. Ст. К у т ш е б а, Очеркь історії общественно-государственного строя Польши. СПб. 1907.

²⁾ Tagebuch des Er. Lassota von Steblau. Halle, ст. 201 далі Мемуары, относ. кь історії Южной Руси, в. I, ст. 153—4. Грушевський М., Історія України-Руси, т. VII, ст. 55—65.

³⁾ Передмова Вл.-Буданова Арх. Ю.-З. Р., ч. VII, т. III, ст. 12—16. Нейманъ, Старая Брацлавщина и ея люди. К. Стар. 1889 р. V—VI, X.

Псярівка, Сушківка, Зелений Ріг, Талалаївка, Гумань, Харківці, Христинівка, Ціберманівка, Шаулиха, Ягубець та інші. Коли поглянемо на мапу Гуманщини, то побачимо, що кількість поселень збільшилася на півночі та заході. Залюднення Гуманщини поширилося на захід та південний захід від поселень, що відомі нам з XVI в. На території Звиногородщини менше відомо нових поселень. Окрім Звиногородки, що вже існувала, — були Антонович, Боярка, Водяники, Каменний брід, Лисянка, Ольховець, Вільшана, Пещане. На захід від Гуманщини також збільшилась кількість поселень. На Брацлавщині, на сусідній з Гуманщиною території, визначимо Івангород, Кублич, Ладижин, Соболівку та багато інших.

Серед цих сіл та містечок деякі мали багато димів, а це вказує, що поселення ці існували давніш. Р. 1629 мали Бабани — 224 дими, Буки — 317, Вороне — 103, Городецьке — 123, Кожухівка — 11, Соколівка та Іваньки — 684 дими, Станиславів — 445, Гумань — 1067, Христинівка — 121, Цибулів — 416 ²⁾. Серед поселень найбільше димів було в Гуманю. З цього можна гадати, що місто Гумань вже повинно було існувати в XVI в. В усякому разі, погляд, начеб-то Гумань повстав на початку XVII в. потребує ґрунтовніших доводів ³⁾. До такої категорії поселень треба застосувати поселення Бабани, Іваньки, Маньківка та інші.

Цей погляд стверджує те, що людности на цій території багато. Приблизні підрахунки Ол. Яблоновського визначають в Звиногородському обводі, до якого належала частина території Гуманщини, 40 поселень, з них 30 сільських, 10 міст. У містах та селах було 3.635 димів та 21.810 „głow“ на 127 кв. миль, з них у містах — 1.135 димів та 12.810 „głow“, на селах — 1.500 димів — 9.000 „głow“. Порівнюючи з іншими територіями Звиногородщина була залюдненіша: напр., Білоцерківщина мала 18.240 на 125 кв. миль; на Київщині, Канівщині та Корсунщині було більше людности — 27.780. На Звиногородщині припадало на 1 кв. миль 171,7, менше ніж на Київщині, Канівщині з Корсунем та густо залюднені Брацлавський та Вінницький повіти ⁴⁾.

Таке значне залюднення Гуманщини в кінці XVI та в XVII вв., про яке маємо, можливо, відомості неповні, — звичайно звернуло увагу польської шляхти та магнатів.

За людністю, що тікала від безземелля, панщини, шукаючи на вільних просторах вільготніших умов життя, рушила шляхта та магнати, щоб тут здобувати землі та експлуатувати природні багатства, користуючись, оскільки можливо, своїми підданими. Деякі польські історики надають великої ваги цьому оселенню шляхти та магнатів в історії колонізації, вони приписують їм головну роль в залюдненню українських земель. Ми вже бачили, що

¹⁾ О. А л е ш о, Антропометричні досліді укр. нас. Уманськ. та Таращ. пов. К. 1919, ст. 4—5.

²⁾ Кн. гр. вінницьк. № 4602. В нашому нарисові ми використовуємо чимало відомостей, які зібрав з друкованих та недрукованих джерел В. Б. Антонович (Картотека Гуманського повіту. Українська Академія Наук. Бібліотека I відділу ім. В. Б. Антоновича).

³⁾ Тому не можна казати категорично про походження Гуманя в поч. XVII в. Див. із приводу цього, напр., М. Baliński і Т. Lipiński: „Starożytna Polska“, t. II (Warszawa 1844), с. 1359.

⁴⁾ Al. Jabłonowski: „Źródła dziejowe“, t. XXII, ст. 508—9. Ці звістки — 1625 р.

економічні мотиви в зв'язку з потребами ринку примушували шляхту займати нові та нові землі для їх експлуатації та свого збагачення. Ми також бачили, що ці економічні та соціальні умови гнали людність, що тікала від панщини та безземелля, в порожні місця і ця українська людність, а не шляхта, відгравала головну роль в колонізації. Зем'яни, козаки, уходники, селяни залюднювали порожні землі, шляхта та магнати одержували тут вже володіння пізніше на підставі королівських грамот та соймових ухвал.

На українській території роздавати землі почали по Люблинській унії. На території Гуманщини нові володільці з'являються в 2 пол. XVI, ба навіть наприкінці XVI в. Вже подаючи відомості з опису Брацлавського замку 1545 р., ми бачили, що ревізор-шляхтич зазначав, що на Брацлавщині є зем'яни невідомого роду і їх треба обкласти податком. Таке становище змінюється далі.

Р. 1592 у джерелах зазначено, що землянин Базанович уступив свої володіння Буки, Вороне, Соколівку галицькому каштелянові Юрієві Струсю з Комарова. Цей Струсь будує в м. Буках замок, а саме місто, за тодішнім звичаєм, назвав Струсьград (Struśgrad), потім одержує значну частину Звиногородщини з Романівкою та Мушуровим. Юрій Струсь посідав один час визначне місце: з його був староста брацлавський, вінницький, звиногородський. Очевидячки, це становище сприяло тому, що володіння його поширилися. Р. 1594 маємо скаргу Юрія Струся, що Степан Клещовський вчинив збитки; він ловив бобрів та різного звіря — лося, оленів, диких кабанів, диких кобил на ґрунтах звиногородських та на річках Бабанах, Івані, Гірському Тикичу, Конелі, що належать до Брацлавщини й знаходиться в володінню Дмитра Шеремета та вінницьких міщан ¹⁾. Багатствами, що ними володів Юрій Струсь, цікавилися й Острозькі. 1601—3 рр. кн. Януш Острозький з 2.000 д. „конно з возами з рознимъ оружьем“, заїхавши з Липовця та Тетієва, пограбував пасіки біля Буків; він забрав 850 вуликів та инше майно у підданих міщан вінницьких і цим учинив „тымъ подданнымъ шкоду немалую“ ²⁾. Отже територія, до якої в XVI в. з Брацлавля міщани їздили по мед, наприкінці XVI в. та на початку XVII в. стала за об'єкт боротьби представників владущих верстов, її природні багатства притягають різних більших та менших заможних панів.

Ці феодальні звичаї не пошкодили Струсеві зберегати свої володіння за собою й надалі. Р. 1604, видавши заміж свою дочку Олену за Олександра Валентина Калиновського, що був генералом подільським та старостою брацлавським, Юрій Струсь одписав дочці в посаг Буки ³⁾; згодом переходять до Калиновського й інші володіння.

З ім'ям Калиновського досі зв'язувано колонізацію Гуманщини та її розквіт перед Хмельниччиною. Раніш ми вже були зазначили, що надавання такого значіння шляхті та магнатів в історії колонізації не відповідає дійсності. Гуманщина вже перед наданням „Гуманської пустині“ мала людність. Самий Гумань, як ми бачили, можливо, існував уже в XVI в. Отже треба відкинути

¹⁾ Al. Jabłonowski, *Źr. dz.*, t. XXI, str. 391.

²⁾ Арх. Ю.-З. Р., ч. VII, т. II, 385—8.

³⁾ *St. Geogr. Kr. Polsk.*, t. I W. 1880 (Buki).

погляд Едв. Рулікowsького, що надав головну ролю в історії залюднення Гуманщини Калиновському. Калиновський міг збудувати замок, сприяти розвитку торгівлі, що в ній він мусів бути зацікавлений. Цілком можливо, що в Гуманю були купці — жиди, вірмени, греки. Також можна визнати, що розвиток економічного життя в Маньківці та інших містах міг статися завдяки тому, що поширилися торговельні зносини з Західною Україною, Степом та східними українськими землями. Але погляд, що тільки Калиновський заселив Гуманщину, тепер уже можна вважати за відкинений ¹⁾.

Поселення на Гуманщині зростали в XVII в. (перша половина) звичайно завдяки тим вільготним умовам, що давали володільці земель, Калиновські та інші. Це все сталося в зв'язку з загальною ситуацією колонізації українських земель. Калиновським, як і іншим володільцям — шляхті та магнатам — ніяк не можна надавати тут першої ролі. Вони дбали про своє забезпечення далеко більше ніж про залюднення краю та його охорону.

„Гуманську пустиню“ Калиновському надано за соймовою ухвалою р. 1609. Це надання зв'язується з загальним напрямком роздач наприкінці XVI та на початку XVII вв. Досить згадати за подібні великі надання Вишневецькому на Задніпров'ю, на Полтавщині, потім землі, що їх одержали Острозькі, Ружинські, Даниловичі, Корецькі, Заславські, Збараські, Потоцькі — все вельможні польські магнати. До цих „королеват“ належав Калиновський, сам походженням із Західної України.

В соймовій ухвалі це надання описано приблизно так: „Внесли до нас земські послы, щоб ми за великі та криваві заслуги Валентія Олександра Калиновського, старости Вінницького та Брацлавського пожалували йому на правах власности пустиню, що зветься Гумань, та лежить у Брацлавському старостві в тих межах її, в яких вона знаходиться по її врочищах, на що ми погодились“ ²⁾. Цю територію вже описали ревізори раніш; вона була величенька. „Гуманська пустиня“ знаходилася між двома татарськими шляхами — Кривошаровським та Удицьким, починалася вона від верхів'їв ріки Кублича, врочища т. зв. Кам'янецького рогу та річки Удича, далі Удичем до Бога, Богом до Синюхи — це одна сторона пустині з другої сторони від лісів Ормянських до Яворчиків, від Яворчиків до лісів Лядських, далі від Лядських до Берестова, від Берестова до верхів'я рч. Бабанки, що розмежує ґрунт Гуманський від Буцького, далі річкою Бабанкою, що впадає до Ятрани, потім Ятранню до Синюхи, від Синюхи до Бога ³⁾. Даючи обмір цієї території, ревізори, може навіть навмисне, неправильно обрахували всього на 7 миль. Ол. Яблоновський цілком справедливо відзначив, що ревізори помилилися;

¹⁾ E d w. R u l i k o w s k i, Humań. Sł. Geogr. Kr. Polsk., t. III, ст. 210. Також у зв'язку з цим неправильний погляд Ол. Єфименко, що самі пани заселяли Гуманщину. „Приобрѣтая землю, паны изо всѣхъ силъ старались ее заселить. На Уманской пустынѣ, которую получилъ отъ староновъ Валентій Калиновскій въ 1609 г., сынъ его Мартинъ, чрезъ 30 лѣтъ, уже имѣлъ больше 100 деревень и 11 церквей въ мѣстечкахъ“ („Южная Русь“, т. I СПб 1905, ст. 53). Вказуючи на цю кількість поселень, автор малу звернув увагу на історичне життя XVI та першої половини XVII в.

²⁾ Volumina legum, t. II, Ptb. 1859, ст. 466.

³⁾ Арх. Ю.-З. Р., VII, I, 204.

він гадав, що Гуманський ґрунт, який одержав Калиновський, охоплював не менше як 82,50 кв. миль ¹⁾. До цих володінь приєдналися володіння Струсеві на Звиногородщині ²⁾. Калиновський мав володіння ще на Брацлавщині та в інших місцях. Р. 1629 Калиновському вже належала значна територія з великими поселеннями та містами. У Вінницькому повіті володів Калиновський Гулівцями, Брацлавському — Тульчиним, Клебанню, Кірнасівкою, Тростянцем, Кошичами та Козинцем; на Гуманщині — Гумань, Городецьке, Бабани були в його володінню; на Звиногородщині — Вороне, Соколівка, Маньківка, Мушурів, Буки ³⁾.

Придбання такої великої території як „Гуманська пустинь“ для Калиновського поставило низку завдань — економічного, соціального, культурного характеру. Він змінює за тогочасним звичаєм назву Гумань на Калинград. Така зміна назв давніх поселень на нові, гучніші, траплялася за тих часів. Згадаємо про заміни назви Буки на Струсьград, замість Клебани — Славгород, Тростянець — Адамгород і т. інше ⁴⁾. Вони виникають з розвитком польської колонізації на території українських земель. Можливо, що в цей час також центром володінь став Гумань. У Гуманю відомості що-до людности маємо з р. 1629. Тут було 1.067 димів, з них $\frac{1}{3}$ — 362 дими належало Мартину Калиновському, підкоморю Подільському, 705 димів — старості брацлавському Адаму Калиновському; з інших значних поселень назвемо Маньківку — з 949 димами ⁵⁾.

Крім володінь Калиновського, в першій половині XVII в. згадуються володіння Каліяна Свирського. Йому належала Христинівка (інша назва цього поселення Гунча) (Huncza). Кожухівка в 1629 р. належала Олені Кожухівській (з Терлецьких). Буки та Вороне згадуються як володіння дружини Кам'янецького старости Потоцького ⁶⁾. На північ, схід та захід од володінь Калиновського, на території Гуманської округи зазначимо Цибулів, Лисянку, Жашків. Про Цибулів зазначено, що це було володіння волинського каштеляна, кн. Корецького, Лисянка належала Даниловичам, Гранів — Синявському. Жашків належав Острозьким. Були, можливо, інші дрібніші володіння, але всі вони — незначні, порівнюючи з володіннями Калиновського на Гуманщині.

Господарювання Калиновських на Гуманщині позначалося рисами феодалного часу. Ці порядки взагалі були поширені серед шляхти на Україні та Польщі. Наскоки більш заможних та менш заможних, забирання ґрунтів у селян, нищення лісів, ловля риби, забирання худоби, то-що — все це було тоді поширено. Калиновські також визначилися цима наскоками та невиконанням ухвал уряду, що надавав право володіти землями іншим особам або забороняв робити напади, то-що. Джерела заховали кілька таких випадків. Р. 1638 король дав Янові Одрживольському, старості вінницькому с. Мушурів, Папужиці, Романівку, але володіти цими поселеннями перешкодив Калиновський. Є кілька справ, які торкаються підданих. Р. 1622 Богдан Красносельський позивавсь з Калиновським за підданих, ще повтікали з с. Красного

¹⁾ Żr. dz. XXII, ст. 735. ²⁾ Арх. Ю.-З. Р. VII, I, 203.

³⁾ Żr. dz. XXII, ст. 611. ⁴⁾ *ibid.*, т. XXII, ст. 177.

⁵⁾ Кн. гр. вінницька № 4602. Al. Jabłonowski. Żr. dz., т. XXII, ст. 502.

⁶⁾ Арх. Ю. З. Р. VII, I, 207.

до Буків та Гуманя. Такі-ж справи були з Калиновським р. 1622 у Яна Клещевського за підданих, що повтікали з Клещева до Маньківки, у Якуба Пясочинського також за підданих, що з Жорнищ утекли до Маньківки, у Черленківського за підданих, що втекли до Маньківки з Кришинець. Очевидячки, цих справ було більше, порівнюючи з тими, що ми знаємо. Чимало також відомо про наскоки Калиновського на Брацлавщині¹⁾.

Мати великі володіння на Гуманщині та охороняти їх справді для Калиновського була складна річ. Ми вже зазначили раніш, що рух польських заможних верств — шляхти та магнатів — стався завдяки змінам в економічному життю. Цю потребу мати як-найбільше землі шляхта могла задовольнити особливо на українських землях, їх усебічно експлуатуючи. Калиновський теж був перейнятий інтересами як-найбільше експлуатувати природні багатства Гуманщини для експорту через Гданськ у Західню Європу. Він розвивав активну діяльність, організовуючи здобування товарів та збут продуктів з своїх володінь. Про це свідчать 2 контракти, що доховалися до нашого часу. Це — контракти 1634 та 1638 рр. За першим Калиновський обов'язується приставляти поташ львівському негоціантові Убальдіні в рахунок забраних 29 тисяч злотих. Піддані Калиновського повинні приставляти його до берега біля Нелипковець — тодішньої пристани для збіжжя та лісових товарів на Сяні, поблизу Синяви. Через 4 роки р. 1638 маємо новий контракт вже з гданським негоціантом Деменсом. За 108 тисяч злотих Калиновський запродує йому поташ з буд гуманських, куницьких, іванських, маньківських, буцьких, мушурівських та інших, всього близько 100 лаштів²⁾. Ці відомості вказують, що Гуманщина за Калиновського зв'язується торговельними зносинами з Західньою Україною та з Гданськом. Вона перед Хмельниччиною була в сфері впливу нових форм господарства, які сприяли тому, що природні багатства винищувано, людність експлоатовано, а владущі кола збагачувалися. Але, очевидячки, такий розвиток нових хижачьких форм експлоатації не задовольняв усіх потреб гуманського магната. Щоб задовольнити ці потреби, практикується віддавати села в заставу. В 40 рр. XVII в. ми маємо відомості про такі віддавання сіл. Р. 1646 Калиновські віддавали Городецьке Федорові Юшковському³⁾, Верхнячку (інакше Яворовець) дано в заставу Янові Лещинському за 1.500 зл.; 1647 — 50 рр. Мартин Калиновський, воевода Чернігівський віддав м-ко Соколівку на Конелі в оренду Олександрові Горлинові за 7.500 злотих⁴⁾. Перед Хмельниччиною, як бачимо, Калиновські очевидячки дуже потребували грошей і застава сіл, як експлоатація лісів та інших угіддів, задовольняла потреби польського магната: нагадаємо, що з Калиновського була за цих часів і важлива військова персона.

Отже ми бачимо, що Гуманщина для Калиновських була за важливе джерело прибуткових статтів. Але щоб ці джерела використовувати, їх треба

¹⁾ Żr. dz., XXI, ст. 615—8, 621, ст. Неймана „К. Старина“ 1889 р. X, ст. 111.

²⁾ М. Грушевський, Студії з економічної історії... К. 1918, ст. 46.

³⁾ Кн. гр. вінн. № 4603.

⁴⁾ Кн. гр. вінницьк. № 4597. У Соколівці в цей час був замок; жили в м-ку — міщани, козаки, путні та панщинні бояри, гайдуки, підсусідки, побережники.

було добре охороняти з боку Степу. Татари тут були неприємним сусідою і для людности, і для польської заможної верстви, що мала жити з багатства краю. Справді, деяких заходів до охорони уживають. Ми маємо на Боплановій мапі (див. мапу) вказівки на те, що в Гуманю, Буках, Охматові, Вороному, Соколівці, Зеленому Розі існували фортеці¹⁾. Але охорона, очевидно, не завдовольняла всіх тогочасних вимог. Зазначені фортеці були на півночі та сході Гуманщини, на півдні фортець не було, але й на півночі не раз-у-раз вдавалася ця охорона від татар. Кілька випадків з історії татарських нападів на це вказує. Р. 1629 Степан Хмелецький під Торговицею на Синюсі побив татар, що пробивалися до Гуманя²⁾. Менш щасливо закінчилася справа з нападом р. 1644. Татари встигли Чорним шляхом пройти на Гуманщину, розташувалися в Іваньках та пограбували м-ко Шаулиху. Татари взагалі нарobili багато шкоди в володіннях Калиновського. Проти них вирушив гетьман Конєцпольський, і під Охматовим йому пощастило погромити їх. Татари мусли тікати за Синю Воду (Синюху), далі у степи на Очаків та інші місця³⁾. Звичайно оборона від татар не могла завдовольнити людність, що мусли жити, чекаючи татар. Є відомості в джерелах, що один час козаки мали намір узяти на себе охорону краю від Гуманя до Овруча⁴⁾.

Отже у першій половині XVII в. те, що на території Гуманщини з'явивсь Калиновський, не цілком удовольнило потреби людности—охорони краю від татар. Це сприяло тільки більшій диференціяції людности на менш та більш заможних—поширенню експлоатації селян.

Нам ще лишилося спинитися, раніш ніж перейти до Хмельниччини на Гуманщині, на становищі селян перед Хмельниччиною на Гуманщині. По можливості також треба вяснити звязок Гуманщини з козацькими рухами. Вясняючи ці явища, треба згадати, що Гуманщина сусідувала з Поділлям, де було розташовано польські війська⁵⁾. Сам Калиновський, також значна особа в війську, має військо. Все це могло затримувати розвиток селянських залотів та козацьких повстань на території Гуманщини та Брацлавщини. Де-хто з дослідників, напр. Влад.-Буданов, висловив гадку, що про козацькі рухи тут можна не ставити питання, бо козацтво тут не утворювалося⁶⁾. Можна гадати, що погляд цей—хибний. Гуманщина, маючи колонізаційний звязок з Брацлавщиною, межувала на півдні з Степом, далі мала звязок з Подніпров'ям. Можна навести відомості про рух Наливайків, що розпочавсь на Брацлавщині та перекинувся на територію Гуманщини. В Гуманських лісах переховувався якийсь час Наливайко, пізніш його погромив Жолкевський⁷⁾. Тому можна гадати, що заколоти на Гуманщині були, але звичайно, завдяки

¹⁾ Відомості Бопланові що-до Гуманщини можна тепер уважати за не цілком точні; напр., не всі позначено ліси. Не згадано за деякі поселення.

²⁾ М. Грушевський, Іст. Укр.-Руси, VIII, I, ст. 68.

³⁾ „Дневник Освѣцима“ К. Стар. 1882, кн. I, ст. 143—148.

⁴⁾ Арх. Ю.-З.-Р., ч. III, т. I, ст. 331.

⁵⁾ М. Грушевський, Іст. України-Руси, VII, ст. 543.

⁶⁾ Вл.-Будановъ. Арх. Ю.-З. Р., ч. VII, т. III, ст. 65 (вступ).

⁷⁾ В. Доманицький, Козаччина на переломі XVI—XVII: Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. 62.

тому, що була військова сила панська близько, вони не могли набрати широких розмірів. А сприятливий ґрунт для них був у тому становищі, в якому перебували селяни. Коли справедливі відомості, що Калиновський міг набрати з своїх володінь близько 40 тисяч війська на волоську війну¹⁾, то він міг використовувати ці сили й на те, щоб приборкувати заколоти. На жаль, джерела, що чи ще не опубліковані чи може загинули, не дозволяють поки-що цілком розв'язати це питання. Становище підданих перед Хмельниччиною на Гуманщині було надзвичайно важке. На це вказує й те, що на Гуманщині на початку Хмельниччини вибухло сильне повстання і це повстання викликали тяжкі економічні та соціальні умови життя людности. Мабуть до цієї території цілком можна застосувати характеристику селян, подану в Боплановому „Описові України“, а Боплан саме перед Хмельниччиною був на Україні.

„Селяни, каже він, там дуже вбогі, бо повинні робити три дні на тиждень разом із своїми кінями на користь свого володільця та давати йому, відповідно до якості землі, багато мір зернового хліба, силу каплунів, курей, гусей та курчат на Великдень, Зелені Свята та Різдво; по-за тим — возити дрова для потреб свого володільця та відбувати тисячу інших повинностей, що їх не зобов'язані були-б виконувати без платні; окрім того, поміщики вимагають од них грошової повинности, також десятини від баранів, порослят, меду, усіх фруктів та третього бика що три роки. Взагалі вони повинні давати своєму панові все, що той надумається від них вимагати, тож не дивниця, що ці нещасні, поневолені в такі тяжкі умови, ніколи не можуть нічого заощадити. Але це ще менш важливе, ніж те, що їхні володільці користуються безмежною владою не тільки над їхнім майном, ба й над їхнім життям, така велика воля в польського панства, що живе ніби у раю, а селяни перебувають ніби в чистилищу“²⁾. Цим середньовічним порівнянням становища двох клас, однієї багатой, другої вбогой, Боплан хоче найяскравіше підкреслити безодню, що була на Україні перед Хмельниччиною між панами та селянами.

Суспільні відносини на Україні змінило повстання Богдана Хмельницького — козацька революція. Ця революція скинула феодально-шляхетський лад і вкинула в життя нові сили, щоб це життя творити.

Козацька революція почалася, коли докотилася звістка про Жовтоводську та Корсунську поразку поляків, про те, що два гетьмани Потоцький та Калиновський потрапили до полону. Скрізь почалося повстання. На Гуманщині повстанський рух зв'язують з тим, що Богдан Хмельницький підійшов до Білої Церкви. На Гуманщині повстання вибухло надзвичайно сильно. „Хлопська сваволя почавши від Гуманя таку гору бере, наче друге військо Хмельницького“ — пише сучасник³⁾. Почалися криваві розправи з поляками, жидами за їхні знущання, експлоатацію селян та різні утиски. Маємо відомості про жорстокі розправи у Немирові, Тульчині, Брацлавлі, Вінниці, Гуманю, Красному та в інших місцях. Облогу Тульчина, напр., провадив Ганжа — старший

¹⁾ Sl. Geogr. Kr. Polsk., т. III. ²⁾ L. Beauplan, Description D'Ukraine. Paris M. DCCC LXI, стор. 23 — 24. ³⁾ М. Грушевський, Іст. Укр.-Руси, ч. VIII, т. III, ст. 36—39.

на Гуманщині; він в інших джерелах зветься полковником гуманським. Суворо розправа була з жидами в Гуманю в 1648 р., як про це оповідає Сабатай. Кривоніс, Ганжа були керівниками повстання. В українських думках залишилося чимало описів про окремі моменти цієї козацької революції та тодішні настрої людности, що допіру одзволилася від панів ¹⁾).

Разом з розвитком повстання почалася організація сил, що брали участь у повстанню. Утворилися полки. На території Гуманщини був гуманський полк, що мав по сусідству брацлавський, кальницький, білоцерківський, корсунський. Всього в 1648 р. налічувано 16 полків. Докладніш ми спинимось далі на гуманському полку, зараз-же відзначимо, що він брав надзвичайно активну ролю в повстанню.

Одночасно з цим довелося гуманській людності відчутти також тягар перебування татар, з якими вже вони були знайомі по нападах. Початок повстання на Гуманщині звязаний з руйнуванням сіл. Так, відомо про зруйнування Бабанки, Торговиці — маєтків Андрія Лещинського ²⁾). Був поруйнований Цибулів. Ці одинокі звістки, очевидно, не передають докладно всього про знищення. В 1649 р. м. Гумань мав завдання поставляти провіант 70.000 військовій Тугай-бея, що стояло у Саврані та Чечельнику та інших місцях ³⁾).

А тимчасом події відбувалися далі. Зборівську умову змінив Білоцерківський трактат, що повертав багато втраченого за Зборівською умовою полякам. Це звичайно відбивалося на стані країни. Гуманщина теж сильно страждала.

Р. 1651 по Берестейській поразці Богдан Хмельницький закликав універсалом полковників гуманського, вінницького, брацлавського, паволоцького бути на поготові та вжити заходів до охорони по цій нещасливій для козаків кампанії. Наслідки Білоцерківського трактату зле відбилися на Гуманщині. Тут мали право розташуватися польські війська та збирати провіант, правда, небагато ⁴⁾).

Ці важкі умови для Гуманщини в звязку з тим, що на ній перебували то татари, то поляки, ставили цю територію на військовий стан увесь час. Р. 1653 московські послы Стрешньов та Бредихін, переїздячи через Буки, Бабани, Чорну Каменку, Маньківку, Ціберманівку, Шаулиху, були у Гуманю; в своїх повідомленнях до Москви визначають військовий стан людности. Треба було або оборонятися, або гинути, або тікати від татар, що тут ходили та брали в полон і грабували людність ⁵⁾). З цими часами можна звязувати переселення людности з-під Дністра, Бога на Лівобережжя та Слобожанщину ⁶⁾).

Тимчасом по Переяславській умові р. 1654 розгортається далі боротьба між поляками, козацькими військами, татарами. Поляки почали наступ свій

¹⁾ В. Антоновичъ и М. Драгомановъ, Истор. пѣсни малорусск. нар., т. II, в. I К. 1875. У думках є згадки про Веремія Волошина, гуманського полковника. В цьому Волошинові, як визнає дехто з дослідників, можна пізнати Ганжу — гуманського полковника (Истор. пѣсни, іб., ст. 51—2).

²⁾ Кн. гр. Він. № 2491, а. 471. ³⁾ Michałowski, Księga pom., ст. 36 5.

⁴⁾ Дн. Осв. К. Стар. 1882 дек., ст. 540—1. ⁵⁾ Акты Ю. и З. Р. X, 100—108.

⁶⁾ Д. Багалъй, Очерки изъ истории колонизации и степной окр. Мос. гос., т. I, М. 1887, ст. 390—1.

р. 1653. Вони здобули Ягубець, Мушурів, далі р. 1654 — Обозівку, Тала-лаївку, Орадівку, Христинівку ¹⁾). Цими походами, що ними керував Степан Чарнецький, поляки неначе хтіли винагородити себе за нещасливу кампанію біля Ладижина, звязану з урочищем Батогом; тут Богдан Хмельницький побив поляків, і в цій бійці загинув Калиновський. Дальший похід поляків звязаний з 1655 р. з так зв. „Дрижипільською війною“. Почалася ця війна з того, що поляки наступили на Брацлав та Ладижин, а відсіля пішли на Гумань. Тут зачинивсь Богун з іншими полковниками ²⁾ та так хоробро оборонявсь, що поляки мусіли зняти облогу, бо почувли, що наступає Богдан Хмельницький з допомогливими московськими військами. Поляки рушили на Охматів, і тут недалеко цього міста сталася бійка між ними та козаками. Мала кількість козаків та московського війська дала перевагу полякам, але використати її не дав Богун. Він вийшов із Гуманя та зайшов у тил ворогові і цим уратував становище. Богдан Хмельницький приневолений був відступити на Буки і далі до Білої Церкви. Пізніше, згадуючи про цю кампанію, козаки прозвали її „Дрижипільською“, бо вона була взимку, коли був лютий мороз; з цією назвою ця війна лишилася у літописах ³⁾). Поразка Богдана Хмельницького під Охматовим не завдовольнила поляків; вони повертаючися поруйнували чимало українських сіл та містечок — Лещинівку, Дмитрашівку, Устя, то-що. Крім цього, дозволили татарам збирати ясир та грабувати людиність. „А поляки отдавши надъ совѣсть христіянскую невинних людей своихъ въ неволю бѣсурманскую, сами въ похмѣля Дрижиполского по кварта-рахъ висиплялися“ — зауважує з приводу цього літопис Величка ⁴⁾).

Після Дрижипільської війни Гуманщина лишається в сфері впливу поляків і татар. Останні за звісткою р. 1657 були під Сушківкою, були під Гуманем, де пограбували торговців та захопили у полон їх та невеличкий загін козацький ⁵⁾).

Отже, кінчаючи оглядати події на Гуманщині за Хмельниччини, ми можемо бачити, що, хоч наші відомості і далеко не повні — однаково з них видно, що Гуманщина надзвичайно активно виявила себе в козацькій революції. Дальший хід подій на Правобережжю поставив Гуманщину в важке становище. Тут господарювало чимало татар, поляки чинили багато шкоди

¹⁾ Пам. Київской Ком. для разбора древнихъ актовъ, т. III К. 1898, ст. 178—9; Подорож Павла Алепського, II, 19—21.

²⁾ Літопис Самовидця називає трьох полковників — Богуна — вінницького, Зеленського — брацлавського, Гоголя — підністрянського (Літ. Сам., стор. 242). Богун — визначна постать бозького козацтва; він виявив свої здібності в боротьбі з татарами та турками. Він також разом з Сірком — запорозьким кошовим відмовилися присягнути на Переяславській раді, що виконуватимуть Переяславські пакти. Про Богуна є спомини в історичних піснях (Антонович и Драгомановъ, Ист. п..., т. II, в. I, ст. 98).

³⁾ Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницький, III изд., 4 ст. 190—5. Літописи Граб'янчин, ст. 134, Величків I, 209—14, Самовидців 242—3.

⁴⁾ Літ. Величків, I, ст. 214. У Самовидця цю подію переказано іншими виразами „И тогдажь ляхи позволяли татарамъ самимъ людей себѣ поздававшихся въ неволю брать за нагороду помочи, якого безчеловѣчія козаки стали имъ быть противнѣшіе и лучше желали всѣ на войнѣ погибать, нежели имъ повѣрившись поддаваться“ (Самов., ст. 243).

⁵⁾ Акты Ю. и З. Р., IV, ст. 4, 64.

людності, руйнували села, то-що. Людність оборонялася як могла. В історії цієї боротьби варте на увагу ім'я Богуна, брацлавського полковника, що визначивсь своєю боротьбою проти татар та поляків на Побожжю. Що-до змін суспільних відносин можна думати, що Білоцерківський трактат не дав цілком відновити шляхетського ладу на Гуманщині. Частково робили спроби поляки, але відновити цілком перешкоджали революційні хвилі.

Дальший хід подій на Гуманщині за часів Руїни надзвичайно бурхливий. Але раніш, ніж дати огляд цих подій, ми спинимо увагу на розгляді нової організаційної форми, в якій відбувалося життя Гуманщини — на гуманському полку, його території та стані.

Гуманський полк виник підчас козацької революції р. 1648. За реєстром р. 1649 він був величенький. В йому рахувалося 2.949 козаків — себ-то він був менший тільки від Чигиринського, Корсунського, Канівського, Білоцерківського, значно більший від сусідніх полків — Брацлавського, Кальницького (згодом Вінницького).

Полк поділявся на 14 сотень — перша — Гуманська (м. Гумань), Маньківська (м-ко Маньківка—сотенне місто), Івангородська (Івангород), Бузівська (Бузівка), Бабанська (Бабани), Бершадська (Бершадь), Кочубіївська (Кочубіївка), Цибулівська (Цибулів), Іванська (Іваньки), Бучанська (Буки), Кисляцька (Кисляк), Соболівська (Соболівка), Романівська (Романівка), Ладижинська (Ладижин). Коли згадаємо історію залюднення, то можна бачити, що сотенні міста були здебільшого давні поселення, які мали раніш фортеці — Гумань, Іваньки, Буки, Романівка, Соболівка, Цибулів, то-що.

Територію Гуманського полку склали очевидно здебільшого володіння Калиновських. Історик Костомаров, визначаючи цю історію в пізніших адміністративних одиницях, застосовує сюди територію з Гуманського повіту, східню частину Гайсинського, південну частину Липовецького, західню частину Звиногородського. Гуманський полк межував на заході з Брацлавським, на півночі з Кальницьким та Білоцерківським, на сході з Корсунським ¹⁾.

Частина східньої території історичної Гуманщини (тепер колишньої Звиногородщини) належала до інших полків; до Білоцерківського полку — напр. сотні з містечками Боярка, Кам'яний Брід; Лисянська сотня належала до Корсунського полку.

Отже Гуманський полк, можна сказати, займає територію сливе з природними межами: на півдні він відмежувався Синюхою від Степу, на заході Богом, вийняток, правда, становила Бершадська сотня, на сході він не цілком доходив до рч Гнилого Тікича. Кількістю козаків він наближавсь до південних полків — Чигиринського, Канівського, Черкаського, Білоцерківського, що дуже визначалися в історії козацьких рухів.

¹⁾ О. Бодянській, Реєстръ всего войска запорожскаго... 1649 г. М. 1875. М. Максимовичъ, Сочиненія, т. I, ст. 695—6. Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницькій, II (2 вид.), ст. 224. М. Грушевський, Історія України-Руси, VIII, III, ст. 276. Реєстр 1649 р. визнають дослідники неповним.

Гуманський полк мав р. 1649 за полковника Осипа Глуха, що був уже не першим полковником. До його гуманськими полковниками були Ганжа ¹⁾, Шпепка (Степом). Осип був спочатку гуманським сотником, по Зборівській умові став полковником. Він не раз брав участь у боях з поляками та татарами. Згадується за його в джерелах підчас Берестейської поразки, потім його ім'я зв'язано з побиттям татар на рч. Синюсі ²⁾.

Гуманський полк поділявся на сотні, кожна сотня мала свого сотника. Реєстр р. 1649 зазначає сотників та кількість козаків у сотні; їх тут ми дозволимо собі навести.

1.	Сотня Гуманська полкова	295	козаків
2.	„ Маньківська — Гришай Бовдирь	251	„
3.	„ Івангородська — Василь Бублик	201	„
4.	„ Бузівська — Іван Черкас	171	„
5.	„ Бабанська — Степан Килимей	198	„
6.	„ Бершадська — Лук'ян Гродзенко	188	„
7.	„ Кочубіївська — Гринець Шелест	204	„
8.	„ Цибулівська — Іван Гродзенко	226	„
9.	„ Іванська — Минько „	248	„
10.	„ Бучанська — Прис „	219	„
11.	„ Романівська — Гринець Рудий	239	„
12.	„ Кисляньська — Степан Мовчан	201	„
13.	„ Соболівська — Андрушко Филенко	154	„
14.	„ Ладжинська — Юрко Яхненко	153	„

В усіх сотнях, окрім Гуманської, сотників зазначено точно. Найбільші сотні що-до числа козаків були Гуманська (295 к.), Маньківська (251) — найменша Ладжинська (153). Коли ми переглянемо реєстр козаків Гуманського полку, то побачимо, що козаки або місцевого походження (Гумань, Цибулів, Босівка, Вороне, Мушурів, Звиногородка і т. д.), або прийшли з інших місцевостей (Черкаси, Запоріжжя, Вінниця, Деражня, Немирів, Зборів, Любар, П'ятигори та інші). Мають козаки прізвища, що вказують на зайняття (Тесля, Мелник, Кушнір, Крамар), трапляються й прізвища — Турчин, Татарин, Москаль, Волошин, Муштай та інші. Є згадка про Якова Золотаря (Кочубіївська сотня), можливо родича землянина Митка Золотаря, що р. 1545 володів Мушуровим,

Треба зазначити, що ці докладні відомості ми маємо для Гуманського полку тільки 1649 р. Пізніші відомості коротші і не такі багаті для історії полку та його стану, за винятком хіба звісток р. 1654.

В 1654 р. по Переяславській умові переводили опис полків; від цього опису залишилися короткі звістки що-до Гуманщини.

У цих переписних книгах, що походження їх зв'язується з присягою людности московському цареві, подано такий опис Гуманському полку.

¹⁾ У Максимовича (Соч. I, ст. 696) є вказівка на оповідання, начеб-то Ганжа загинув під Пилявою, де заховаляся дві могили з назвою Ганжівки.

²⁾ Максимович згадує про пісню, зв'язану з гуманським сотником Юзьком. Він гадав, що цей Юзько є, мабуть, Глух.

„Уманського полка роспись городамъ: Умань, Осевка, Боршевка, Верховка, Ладжинь, Соболевка, Кубличь, Вербичь, Манковка, Буки, Иванка, Бабани, Бузувка, Цимермановка, Мѣстечки: Кирѣевка, Манчюлка, Мшарова, Демовка, Пенковка, Бундуровка, Иваново, Манковка, Устья, Стражгородокъ, Степановка, Псаревка, Оредовка, Егубецъ, Сушковка, Хрестиполе, Коневая“¹⁾. У цьому реєстрі р. 1654 ми зустрічаємо поселення, відомі нам з реєстру 1649 р.; тут також є неправильні назви (напр. Мшаровка—очевидячки Мушурів). Найцікавіша вказівка тут та, що існували поселення, про які тепер вже нема відомостей. Звертає на себе увагу, що існувало двоє Маньківок. Очевидно, з давнішої Маньківки (сучасної) сталося переселення в нове поселення, що дістало назву також Маньківка.

З реєстру 1654 р. можна бачити, що територія Гуманського полку змінилася. Нема згадок про Бершадську сотню на заході та Цибулівську на півночі. Зате більше визначилися сотні Білоцерківського та Корсунського полків, що межували з Гуманським полком. В Білоцерківському полку згадуються Боярка, Кам'яний Брід, Шаулиха, в Корсунському—Лисянка, Водяники, Звиногородка, Кальниболото. Деякі з цих поселень докладно описано. Ось для прикладу опис Шаулихи.

„Городъ Шаулиха на рѣкѣ на Тикичѣ Угорскомъ; а по другую сторону рѣка Шаулиха. Около слободъ стоячей острогъ; да въ тому острогу башня съ воротъ проѣзжая, за трои ворота. На городъ на ряду: 2 пишали желѣзныхъ ядромъ, по 2 гривенки, да обрывокъ пещали желѣзной. Зелья и свинцу нѣтъ“. Опис писано тодішньою московською мовою. Ревізорі подають ще про кількість козаків та міщан—296, з них 193 міщанина та 103 козаки. Зазначається також уряди. Козацький уряд складався з сотника (Ів. Матвієй), отаманів (М. Шуфилда, М. Григор'їв), хоружого (Ів. Чиженко), осавула (Март. Безверхий), військового писаря (Корнило Іванів). Міщани мали за бурмиистра—Никона Семенова, за вѣйта—Семена Тимофієва. В м. Шаулисі були 3 церкви—Троїцька, Успенська, Михайлівська.

Подібний опис маємо для м. Боярки, Кам'яного Броду. В першому поселенні було 568, у другому 1.009 козаків та міщан, крім уряду²⁾.

У згаданих поселеннях Корсунського полку теж багато людности. В Лисянці згадується сотник, отаман, 3 осаули, 523 козаки та 73 міщан, у Водяниках—1 отаман, 1 осаул, 163 козаки, 100 міщан. Звиногородка має 1 сотника, 1 отамана, 2 осаули, 513 козаків, 48 міщан; м. Кальниболото—1 сотника, 317 козаків, 62 міщан³⁾. Очевидно, всі ці поселення були сотенними центрами.

Значна кількість козаків та міщан, очевидно, була по інших сотнях Гуманського полку; це можна бачити, правда, з іншого джерела, подорожи Павла Алепського 1654 р. по Україні. Він пише про козаків, що всі вони були на військовій нозі, чекаючи нападів то татар, то поляків. Згадується

¹⁾ Акты Южной и Западной России, т. X, ст. 295.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. X, ст. 793—5.

³⁾ *ibid.*, ст. 296.

за Дмитрашівку, Горячківку, Соболівку, Обозівку, Талалаївку, Орадівку, Гумань, Краснопілку, Маньківку, Буки, Лисянку.

Автор подорожжя констатує, що в усіх цих містах є багато людности, описує її зайняття, зазначає укріплення, то-що. Ми спинимо коротко увагу на описах Гуманя та Маньківки, що докладніші порівнюючи з іншими.

Гумань, як оповідає мандрівник, перше велике місто в землі козаків, що вони зустріли; його будинки високі та гарні, здебільша вони належали полякам, жидам, вірменам; вони мають численні круглі вікна з різнокольоровим склом. Місто має дві фортеці, третю добудовують. У самому місті є чимало польських палаців та ще 10 церков ¹⁾).

Як подробицю що-до військового життя тих часів зазначимо, що підчас приїзду мандрівника полковник „Симеон“ був з військом за містом, доглядаючи за татарами та поляками.

Маньківка справила вражіння на Алепського своєю величиною. Це було величезне місто з трьома фортецями. У місті було чотири ставки. Міські будинки, що належали раніш жидам та вірменам, були гарні. В місті було 4 церкви та за містом монастир. Але найбільше вражіння справив на мандрівника палац Калиновського. Калиновський мав раніш у володінню велику територію та багато тисяч підданих ²⁾).

Відомості що-до Гуманського полку за Хмельниччини, хоч вони далеко не завдовольняють нас, усе-ж численніші порівнюючи з пізнішими часами. Пізніш аж до початку XVIII в. відомо, що Гуманський полк існував, як окрема одиниця. Полк переживав чимало нападів, звязаних із тою боротьбою на Правобережжю, що відбувалася в 2 пол. XVII в. Боротьба владущих верств на Україні за допомогою то Польщі, то Москви, то татар, потім окремі виступи сусідів України відбивалися на життю Гуманського полку. На його території то з'являються, то зникають новоутворені полки, що виникли завдяки різним умовам.

З гуманських полковників 2 пол. XVII в. згадується за Григорія Держановського (1651 р.), Михайла Ханенка (1658—1669 рр.) ³⁾, що був обраний на гетьмана р. 1670 у противагу Дорошенкові і зріксь р. 1674, Григорія Білогруда (1672 р.), його заступив Гродзенко (1672 р.), потім Степан Яворський (з 1673 р.), при йому Гумань зруйнували турки в 1674 р.

¹⁾ У Гуманю р. 1668 згадується про монастир, де перебував єп. Методій, що його заслав сюди Тукальський (Акты Южной и Зап. Р. VII, 78).

²⁾ „Путеш. Антіохійскаго патріарха Макарія... описанное... Павломъ Алепскимъ“, ст. 1—30. Чтен. Моск. Общ. Ист. и Др. М. 1897, кн. 4.

³⁾ Дн. Освецима окр. вид. 79 М. Максимовичъ. Соч., I, ст. 697—8. Питання про гуманських полковників та взагалі історія Гуманського полку ще потребує нових джерел. Так що-до полковників згадаємо вказівку Павла Алепського на полковника Симеона (1654 р.). Лазаревський згадує, що Іван Кіндратович Лизогуб був гуманським полковником (1661 р.); він один час був прихильником Дорошенка, потім перейшов до Самойловича (К. Стар. 1882 г., Кн. I, ст. 101—2 ст. О. Лазаревського „Лизогубы“). Що-до Ханенка зазначимо вказівки О. Лазаревського „Опис Ст. Мал.“, т. 1, ст. 75 для часів по 1674; з Білогрудом зв'язується вр. Білогрудка біля с. Пиковця. Також В. Антонович і В. Бец „Истор.“ дѣят. Юго-Зап. Россіи“ К 1885, ст. 95—98.

Р. 1712 від кошового Гордієнка на Гуманщину надіслано було за полковника Поповича. Р. 1768 мав звання гуманського полковника Іван Гонта ¹⁾.

У 2 пол. XVII в., як ми були зазначили, зменшується територія Гуманського полку, бо виникають нові полки, і вони існували деякий час. Маємо вказівку, що на схід од Гуманського існував р. 1657 Лисянський полк; полковником його був Демко Якимович. Цей полк недовго був на початку гетьманування Хмельницького.

Відомо, що р. 1669 існував Торговицький полк, з полковників цього полку згадується за Степана Щербину та Єфима Торговицького. Полк очевидно існував до 1674 р.

Знайомлячися з територією Гуманського полку від Хмельниччини до кінця XVII в., бачимо, що, завдяки своєму географічному становищу, вона посідала окреме місце в історії Правобережжя.

Хід козацької революції на Гуманщині дає нам уявлення про те, в яких умовах доводилося жити людині. Ці відомості доповнюють огляд території Гуманського полку, стану його залюднення, скільки це дозволяють джерела. Тепер треба спинитися на економічному стані та суспільних стосунках на Гуманщині за часів козацької революції.

Перші роки революції зминули під знаком революційного піднесення. Постійні напади татар, поляків, далі голод та інші природні явища спричинилися до того, що господарство занепадало. Це ще було можна визнати в 1650 р. Згодом край починає оживати. Р. 1654 згаданий Павло Алепський зазначає, що козаки, опанувавши країну, поділили землі між собою, рубають ліси, випалюють їх коріння та засівають землю. На цій землі вони сіють пшеницю, жито, ячмінь, льон та інше. Мандрівник зазначає, що в країні є млини, ставки з рибою, пасіки.

Крім цих зайнять на Гуманщині було розвинено торгівлю. В донесіннях Стрешньова та Бредихіна до Москви Гумань схарактеризовано як значне торгове місто. „А въ Умань, государь, городъ приѣзжаютъ изъ Крыма и изъ Очакова и изъ иныхъ крымскихъ городо́въ торгуютъ Татарове и Армяне и дворы и лавки для товаровъ наймуютъ“. До Гуманя приїздять з інших місць — „путивльські пушкари, Федка Курдюмовъ да Мишка Рожковъ: были де они въ черкаскихъ городѣхъ, въ Умані, для своего торгового промыслу“ ²⁾.

Ці короткі відомості показують, що країна віджила після 1650 р.

Людиність, здобувши змогу сама розпоряджатися землями, стала використовувати природні багатства, щоб улаштувати своє життя в нових умовах. На Павла Алепського величне вражіння справила надзвичайна діяльність народу, що був раніш стиснутий феодално-шляхетським режимом та не міг використовувати того, що мав біля себе. Це свідцтво в порівнянні з Бопланівською характеристикою яскраво визначало хвилі нового життя, що повстало для пригнічених клас людинності. Але разом з цим козацька революція

¹⁾ М. Максимовичъ. Соч. I, ст. 691, 698.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. т. X, ст. 84, 92, 129, 173.

несла інші явища економічного, соціального та політичного характеру, що стали на дорозі дальшого розвитку.

Чимало перешкоджала дальша боротьба на Україні владущих кіл Москви, Польщі та України, що в ній дуже велику участь брали татари; ця боротьба розпочалася після Богдана Хмельницького і фактично привела Правобережжя наприкінці XVII в. до руїни. Боротьба ця відбувалася за інтереси економічні, соціальні, політичні — цих владущих заможних верств. Ще за Богдана Хмельницького далася в знаки на Україні централістична політика Московського уряду. Вона не могла викликати задоволення серед старшини, що вже економічно була закріплювалася та виявила свої старшинські інтереси, як певної владущої класи. Побачивши, що Московський уряд втручається в українські справи, старшина починає шукати засобів, щоб зберегти своє владуще становище. Цьому поширенню опозиції проти Московського уряду чимало сприяли звістки, що на Білорусі нищиться козацтво, забороняють посполитим (селянам) уписуватися до козаків ¹⁾).

Нового гетьмана Юрія Хмельницького швидко заступив Виговський, оборонець старшинських прав. Виговський відновив стосунки з Польщею, що їй симпатизував був дехто з полковників, між ними гуманський полковник Михайло Ханенко ²⁾). Наслідком цих стосунків була відома Гадяцька умова 1658 р., що за автора її визнають Юрія Немирича. Вона мала велике значіння в історії політичній, дарма що реальних наслідків не дала. Виговський зазнав поразки, мусів піти з гетьманства, що знов перейшло до Юрія Хмельницького.

Гадяцька унія, виявивши класові інтереси старшини, вплинула на дальший розвиток подій. Коли довелося вирівняти відносини до Московського уряду, то відчувсь вплив Гадяцької унії, що і тут Україна мала бути окремою державою. Статті, що уклала старшина на Жердевському полі біля Терехтемирова, виявляють також інтереси старшини. Але Трубецький, московський воевода, не погодивсь, заявивши, що він не мав інструкції від уряду. У Переяславі р. 1659 відбулася рада, за нею старшина мусіла була прийняти неприємні для неї Переяславські статті. На цій нараді не було кількох правобережних полковників — брацлавського, подільського (вінницького), павлоцького, білоцерківського, гуманського (Михайла Ханенка) та київського й чигиринського. Отже-ж вони не присягнули Москві. За цими статтями на Україні мали бути по різних місцях московські гарнізони. Воеводи мали бути в Переяславі, Чернігові, Ніжені, Гумані, Брацлаві. В залежне становище поставили також поспільство, відокремивши його від козаків. Звичайно це все викликало незадоволення старшини та інших верств людности.

Тимчасом воеводи з'явилися в містах. У Гумані був за воеводу Григорій Козловський. Переяславські статті не задовольнили старшини, прийняття їх відбулося в оточенню московського війська. За таких обставин зви-

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. IV, ст. 15. В. В. Волкъ-Карачевскій, „Борьба Польши съ козацествомъ во 2 пол. XVII и въ началъ XVIII ст.“ ст. 14—15.

²⁾ Н. Костомаровъ: „Гетманство Выговского“, ст. 43. Соч. т. II, 2 вид. також праці Гарасимчука в Зап. Наук. Т-ва у Львові т. 87—89.

чайно не було спромоги виявити своє незадоволення. Більша залежність гетьмана від Москви, контроль воєвод, що звичайно могли мати своїх агентів, нарешті, скасування козацтва в Білорусі — усе це викликало при першій нагоді сильну опозицію старшини. Коли почалася війна з поляками, то також чимало значіння все це мало в поразці Шереметьєва під Чудновим (1660 р.).

Ця кампанія виявила також ті наслідки, що можуть повстати через неправильне розуміння життєвих умов краю ¹⁾.

Всі ці події утворили на Гуманщині групування. Ми вже знаємо, що гуманський полковник Михайло Ханенко прихильно ставивсь до Польщі. Щоб протиставити щось впливам Виговського, московська влада мала за свого Івана Безпалого, і він, будучи в Гуманю, дбав за московських ратних людей ²⁾. І тут становище змінилося після Чудновської поразки. На Гуманщині поширюється більше вплив польський. За конституцією р. 1661 старшина, прихильна до поляків, одержала нагороди. Михайлові Ханенкові, напр., надано права дворянства, кажучи терміном XVIII в., Євстафій Гвовський здобув у володіння Чорну Каменку ³⁾.

Взагалі в 60 рр. XVII в. владушча шляхетська верства на Гуманщині оживилася. В подимному переписові р. 1664 зазначається кількість димів та подимне в поселеннях, котрі або давніш належали володільцям, або мали вже нових володільців. Р. 1664 зустрічаємо володіння Калиновських в Циберманівці (15 дим.), Сушківці (143 дими, млин), Охматові (5 дим.), Зеленому Розі (3 д.), Польній Верхнячці (8 д.), Вороному (4 дими), Буках (40 димів, став, млин), Іваньках (30 д. та 1 мл.), Косенівці (10 дим.), Романівці (140 димів та 2 млини). Звичайно це все були малі володіння, порівнюючи з тими, що були в цих селах перед Хмельниччиною. Окрім володінь Калиновського, позначається володіння й інших панів; кількість їхня значно збільшилася на Гуманщині, порівнюючи з тим числом, що ми маємо перед Хмельниччиною. З інших володільців одзначимо Костянтина Вишневецького в Бабанці (2 дими, млин), Ізабелу Чарторійську в Талалаївці (20 димів, 2 млини), Павла Клобацького в Кочубіївці ⁴⁾ (40 дим, 4 млини), Волинського — в Зеленому Розі (25 дим.), Себастьяновича в Лісовій Верхнячці (15 димів), Конєцпольського у Дмитрашках (20 димів та 1 млин), Жабоклицького у Станиславові (20 димів, 2 млинів) ⁵⁾.

Можна гадати, що в цих поселеннях було чимало людности, окрім цих панських димів. Частина з них була сотенними осередками (напр., Буки, Іваньки, Кочубіївка). Інші поселення не платили зовсім подимного, от як

¹⁾ Н. Костомаровъ: „Гетманство Юрія Хмельницького“. Собр. соч., т. XII, СПб. 1905. Величко I, 413. Василь Герасимчук: „Виговський і Юрій Хмельницький“ Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка 1904 р., т. 59, ст. 37.

²⁾ Акты Ю. и З. Р., т. V, 40.

³⁾ Volum legum, IV, 359—60. Н. Костомаровъ: „Гетманство Юрія Хмельн.“, *ibid.*, ст. 151.

⁴⁾ Кочубіївку в актовій кн. вінницькій № 4602. Арк. 79 на зв. ототожнюють з Городецьким.

⁵⁾ Кн. гр. Вінницька, № 4602, арк. 71, 73, 78, 79, 79 на зв. 80 на зв. 81. Цікаво порівняти подимний податок перед Хмельниччиною й по ній. Перед Хмельниччиною на 1 дим припадало $1\frac{1}{2}$ зл. (1629 р.), р. 1664 на 1 дим припадало $1\frac{1}{2}$ зл.

Бабани, Маньківка, Гумань, Тальне, Цибулів, Бандурівка, Городецьке, Ладжин. Очевидячки, ці поселення не платили тому, що вони „покозачилися“.

Таким чином, в 60 рр. XVII в. на Гуманщині, як і в інших місцях, існують володіння шляхетські та козацькі. Очевидячки, була також група володінь старшинських, але, на жаль, відомості, що ми їх маємо, не дають поки-що до цього матеріялу для території Гуманщини. Це все закріплення, правда незначне, пануючих верств сталося завдяки тому, що поширилися шляхетські тенденції, а вони мали сприятливий ґрунт для закріплення в 60 р. по Чудновській кампанії. В звязку з цим можна казати, що становище селян, підданих володільців, могло змінитися. Могли бути заведені чи поновлені повинності селян, але вони мали звичайно нетривкий характер при таких хвилях боротьби, що йшли тоді на Україні Правобережній.

Хід подій на Лівобережжю, сприятливий для Москви, пересуває увагу Московського уряду з Лівобережжя на Правобережжя. В 1664 р. Гуманський полк завдяки тому, що з'явилися запорожці на чолі з Сірком, визнав владу царя. В Гуманю поставлено московську залогоу під командою майора Свіньїна та запорозького отамана Сацка Туровця ¹⁾. В 1664 р. поляки хтіли взяти Гумань, Лисянку, але їм не пощастило. Торговиця у цей час була у Сірка. Іван Сербин р. 1664 розбив польські загони біля Псярівки, Циберманівки, в першій половині 1665 р. поблизу Кисляка, Косенівки, Бабанів, Христинівки ²⁾. Забравши ці поселення, Сербин зайняв і Торговицю, що залишилася після Сірка. Коли Сербин помер, справа міняється. Гумань попадає в хвилю повстання. Тетерю заступає Опара, що забрав Гумань і виголосив себе гетьманом. Далі він іде на Білу Церкву; завдяки цьому Брюховецький мусів відступити до Мотовилівки ³⁾. Пізніше татари передали Опару Дорошенкові, що потім став гетьманом.

Не тільки ця боротьба пануючих верств давалася в знаки людності на Правобережжі, багато турбували її й татари. Р. 1661 у серпні хан був у Торговиці та руйнував південні українські землі на Правобережжі ⁴⁾. Р. 1664 поляки запропонували ханові пограбувати Торговицю в подяку за допомогу, але татари не змогли її взяти ⁵⁾. Цього року татари бували під Гуманем, але їх відбивали.

Ці всі події приневолювали частину людности кидати свої оселі та переселятися на схід. Отож з Лисянки людність переселилася на Лівобережжя ⁶⁾. Виселялися і з інших місць.

Тимчасом ситуація на Україні погіршала. Андрусівська умова р. 1667 остаточно поділила Україну на Лівобережну з Київом та Правобережну. Пра-

¹⁾ Акты Южной и Зап. Р. V, 151—155.

²⁾ Акты Южн. и Зап. Р. V, 228, 248, 253. Іван Сербин був, як гадає Костомаров, гуманським полковником. Н. Костомаровъ: „Руина“ СПб. 1882, ст. 73.

³⁾ Костомаровъ, *ibid.*, ст. 82.

⁴⁾ Пам. IV, III 119. Чтенія въ Моск. Общ. Ист. и Древн. 1861 г., кн. IV, отд. V, ст. 13.

⁵⁾ Акты Южной и Зап. Р. V, 202.

⁶⁾ Акты Южн. и З. Р. VI, 63.

вобережна Україна лишилася за поляками ¹⁾). Польща і Москва обидві вороже поставилися до інтересів козаків та старшини. Це поставило в важке становище Дорошенка, представника козацьких інтересів. Бажаючи захистити свої інтереси, він удається по допомогу до татар. На Правобережжі починається боротьба. Тут висувається активна діяльність Михайла Ханенка. В 1670 р. на Раді біля Гуманя його обрано на гетьмана, писарем став Суховій. Окрім Гуманського полку, це обрання визнали Кальницький, Паволоцький, Корсунський та деякі інші полки та татарські залоги. За гетьмана визнали Ханенка поляки, обіцявши визнати давні вольності та права козацькі. Польні гетьмани Ян Собеський та Дмитро Вишневецький у Брацлавлі дали Ханенкові урочисто бунчук і булаву.

Починається боротьба між Дорошенком та Ханенком, що на його боці були поляки. Ханенко мусів відійти до Ладижина. Дорошенко захопив Гумань та поруйнував чимало поселень, серед них Іваньки, Косенівку ²⁾). Біля Гуманя стояв Дорошенко р. 1671; коли Дорошенко одійшов, гуманці скинули його владу, але дальші події знов передали його до рук Дорошенкові.

Тимчасом Польща посварилася з турками, і тії учинили великий похід на Польщу, на чолі з султаном Мохаммедом IV. Він разом із Дорошенком розбив поляків, Ханенка, здобув Кам'янець-Подільський, що його поляки вважали за неприступний. Турки здобули тут значну здобич. Наслідком цього походу була Буцацька умова, що за нею Україна — Брацлавщина та Київщина — ставали під турецьким протекторатом. Поділля ставало турецькою областю. Гумань перейшов за Буцацькою умовою р. 1672 до турків.

Цей наступ турків справив сильне вражіння на Польщу та взагалі в Східній Європі. Правда, дальші події сприяли тому, що Буцацьку умову не можна було виконати. Ян Собеський під Хотинном розбив турків і цим відновив зверхність Польщі на Поділля та взагалі на Правобережжю.

Але Лівобережжю та московському військові доводилося уживати сильних заходів для охорони краю. Самойлович та московське військо під командою Ромодановського перейшли на Правобережжя поблизу Черкас і розташувалися в районі Чигирина для оборони краю.

В цей час стали для Гуманщини татари загрозою. Тримаючи контакт з Дорошенком, вони нападають на поселення, заходячи до Христинівки. Р. 1673 згадується про те, що Дорошенко хотів передати Торговицю туркам „И Дорошенко де вѣдая, что мечетей босурманскихъ въ Торговицѣ каменные стовпы есть, того жъ часу въ Торговицу послалъ и велѣлъ тѣхъ турскихъ людей въ городъ пустить и имъ подать, а жителей вывести въ иные разные городы; а тотъ городъ Торговица отъ Чигирина въ осми десять верстахъ, отъ Переяслава въ девеностѣ верстахъ, къ Запорожью послѣдней городъ“ ³⁾). Р. 1674 маємо звістку, що Гуманський та Торговицький полки озброєні та чекають нападу татар, що поблизу Торговиці ⁴⁾). Тут гуманцям допомагав Сірко.

¹⁾ Текст Андрусівської умови. „Полн. Собр. Законовъ“, т. I, ст. 631.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. IX т., ст. 63, 575, 583, 963, 976.

³⁾ Акты Ю. З. Р. т. XI, ст. 101.

⁴⁾ Акты Ю. З. Р. т. XI, ст. 583—5

Р. 1674 відомий тим, що турки й татари рушили на Поділля та Гуманщину. Почавсь цей похід з того, що турки захопили Ладижин. Переяславський полк Думитрашка Райча, який стояв біля Буків, дізнавшись, що його передову залозу побито біля Ладижина, відступив до Лисянки. Людність українська уперто боронилася від татар, сподіваючися на допомогу від Самойловича та Ромодановського; допомога не прибула і вони, не бажаючи віддаватися до полону, гинули.

Від Ладижина турки пішли на Гумань. Спроба улаштувати переговори не вдалася і гуманці „боронилися час немалій“. Турки уперто наступали. „А турки шанць отъ Грекового лѣса подъ замокъ болшіе, якъ возможно, противъ цѣлого замку зъ поля изъ валомъ равніе подвели и бойницѣ противъ бойницѣ висипали, такъ що з гарматъ турецкихъ въ гарматѣ уманскіе стріляно“¹⁾. Гумань Турки здобули. В самому місті був великий бій біля Раковської брами. „Итакъ, каже літописець, Умань, преславній городъ українській пограничній“... було поруйновано²⁾. Здобувши Гумань турки, як кажуть деякі звістки, лагодилися йти ще й на Київ³⁾.

В Гуманю по цей час лишилася назва місцевости „Турок“, відкіля турки наступали на саме місто⁴⁾.

Окрім Гуманя поруйновано чимало поселень — Христинівку, Геражнівку та інші.

Наступ турків дуже спустошив українські землі та Гуманщину. З цими часами звязано велике переселення з Правобережжя на Лівобережжя. Залишилися села, містечка, міста, де раніш боролася людність. Людність переходить на Лівобережжя, залюднюючи порожні місця⁵⁾. Ми зустрічаємо відомості, що людність з Гуманщини живе поблизу Полтави. В повідомленню золотоніського сотника кн. Волконському р. 1676 зазначено, що їздили козак Михалко та 11 ще козаків з-під Полтави „въ мѣстечко Кабановъ, откопывать ямъ своихъ съ хлѣбомъ и съ животами, потому, государь, что они Михалко съ товарищи своими живали въ томъ мѣстечкѣ Бабановѣ“⁶⁾. Тут мабуть, мова про с. Бабані поблизу Гуманя.

Козацькі літописи Самовидця, Граб'янчин, а надто Величків дають чимало відомостей про це переселення з Правобережжя на Лівобережжя і в звязку з цим визначають повне спустошення краю. Справді, переселення було велике на Лівобережжя та Слобожанщину. Тут впливали наступ татар і турків та тактика Самойловича і московських військ, що очевидно, побоювалися татар та турків; для переселення мали велике значіння згон людности

¹⁾ Лѣтоп. Самовидца (К. 1878), ст. 123—4.

²⁾ Лѣт. Сам., ст. 124.

³⁾ Акты Ю. и З. Р. XI, ст. 665.

⁴⁾ Х. П. Ящуржинскій, Г. Умань. Краткій исторической очеркъ, ст. В. А. Зыковъ, Къ истории Умани. Умань 1916, ст. 16.

⁵⁾ Цікавий опис з приводу цього дав літописець що-до Лисянки, що раніш давала опір Чернецькому, Тетері, Суховію, „городъ не толко великолюдній но и крѣпкій збѣжалъ весь“. В його, тільки в спустілий, могли увійти татари (Літоп. Самов. дод. К. 1878, ст. 278). Чимало людности також виїхало з Звиногородки (А. Ю. З. Р. XII, 243).

⁶⁾ Акты Ю. З. Р., XII, 510

з Правобережжя на Лівобережжя, який учинив Самойлович ¹⁾). Все це утворило вражіння, що всі землі на Правобережжю спорожніли.

Кілька фактів вказують, що людність де-не-де в цих краях лишилася. Можна гадати, що людність лишилася в лісовій частині території, напр. Гуманщині. В Гуманю, напр., за відомостями р. 1676 перебував гуманський сотник „которой и нынѣ съ частю убогихъ людей въ Умані перебуваетъ“. Він перейшов у залежність від немирівського коменданта ²⁾).

Р. 1686 у Маньківських лісах мали свої пасіки „люде Чигирин-дубровськіє“. Можливо, що вони раніш відсіля переселилися до Чигіриндуброви ³⁾). З цих відомостів видно, що поблизу Буків та Зеленого Рогу кочували татари. Це, очевидно, не перешкоджало перебуванню людності серед важких умов життя там, де це було можливо. Людність вже за попередніх часів призвичаїлася перебувати на землях по сусідству з Степом та татарами.

Тому, мабуть, можна ослабити твердження козацьких літописів, начеб-то територія Гуманського полку цілком спорожніла.

Наприкінці XVII в. Гуманщина переходить під безпосередню зверхність Польщі, і вона, упоравшись з турецьким наступом, стає володільцем краю, правда сильно спорожнілого.

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, ст. 147.

²⁾ Акты Ю. З. Р. XII, ст. 530.

³⁾ Акты Западной Р., т. V, ст. 192.

Мапа Гуманціни перед Хмельниччиною (за Болпаном).

ЄВГЕН ОВЧАРЕНКО.

ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ У СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В XVII — XVIII В. ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ І ФОРМИ.

ПЕРЕДМОВА.

Статтю про старозаїмочне землеволодіння в Слобідській Україні, що друкується в цій книзі „Записок“, написав покійний нині мій слухач у Харківському Університетові Є. П. О в ч а р е н к о, як медальну працю на загадану від мене тему. Загадуючи цю тему, я поставив вимоги, щоб автор її освітлив це питання не тільки на підставі друканих першоджерел, а й скористувався також архівними матеріалами Харківського Центрального Історичного Архіву, де переховувалася велика справа 1749 року про окружні землі, що нагадувала відомі аналогічні документи про Гетьманщину 1729 року, „Генеральное слѣдствие о маетностяхъ“ різних полків. Цінність „Генерального слѣдствия о маетностяхъ“ для історії землеволодіння Гетьманщини полягає як у наведених там даних про стан землеволодіння в різних селах в 1729 році, так і в споминах старожитців про минулі попередні роки. Такий подвійний зміст мають і документи справи про окружні козачі землі на Слобожанщині. У цих відомостях оповідається про те, які старшинські слободи і коли осаджені були на окружних козачих землях і наводяться при тому спомини старожитців. У своїх „Матеріялахъ для історії колонізації“ я надрукував уривки з цих відомостей, а в своїй „Історії Слобідської України“ присвятив окремий розділ (восьмий) історії землеволодіння на Слобожанщині, де користувався цією архівною справою, але далеко не повною мірою. І мені здавалося, що питання про історію походження, про особливості і поширення цієї оригінальної форми землеволодіння в Слобідській Україні, де вона набула може оригінальніших рис, і про неї залишилося багатько матеріалів і в українських і в московських актах (жалуваних грамотах і т. и.), буде черговим історичним питанням сучасної української історіографії. Бо збирали матеріали в цьому питанні практики-правники, що провадили старозаїмочні процеси проти державного скарбу (перед революцією), а хоча один із них В. В. Іванов — зібрав велику силу її у Москві в кол. Архіві Мін. Юст. і підходив до них з наукового боку, але невстиг їх обробити.

Таким чином, все-ж тут була прогалина, що її мусів заповнити пок. Овчаренко. Працю його я (і факультет) визнали за гідну винагороди, і Овчаренко мусів її приготувати до друку. Та, на превеликий жаль, він тяжко заслаб

(на сухоти)— і вмер. Я-ж передав його рукописа, вважаючи його за придатний до друку, навіть в його нинішньому вигляді, акад. М. С. Грушевському, зробивши це за згодою з близьким товаришем небіжчика, що висловив побажання, щоб ця праця побачила світ, хоча-б і по смерті авторовій. Нехай-же буде вічна пам'ять авторові цієї праці, зробленої на підставі джерел, значною мірою не виданих, і доповнених цінними авторськими спостереженнями.

У Харкові.
16. IX. 1926 р.

Акад. Дм. Багалій.

Вступ. Ні в українській, ні в російській історичній літературі ми й досі не маємо праці, яка була-б охоплювала історію земельної власності на Слобожанщині в усій її повноті. Власне кажучи, ми й маємо одну тільки розвідку спеціально цьому питанню присвячену: це праця Шиманова „Главнѣйшіе моменты въ исторіи землевладѣнія Харьковской губерніи“¹⁾. Але й ця праця мало не виключно розглядає тільки так зване старозаїмочне землеволодіння, не торкаючись сливе інших форм земельної власності. Правда, ми знаходимо в ній розділ, присвячений „одноворческому“ землеволодінню, але тут ми нічого не знаходимо про одноворческі (четвертні) землі в самій Слобожанщині лиш по „Білогородській черті“. Коротесеньку записку Селіванова²⁾ за наукову розвідку вважати не можна, не дивлячись на те, що вона написана досить змістовно. Маємо ще чималий розділ присвячений цікавому для нас питанню в одній праці загальнішого змісту — саме в „Історії Слобідської України“ проф. Багалія (їй присвячено 8-й розділ, с. 179 — 205), цікавій для нас тим, що крім старозаїмочного розглядає й великопанське, а також і монастирське землеволодіння, яке я зовсім обминув.

Оце власне і все що-до спеціальної літератури.

Правда, згадується про слобожанське землеволодіння і в інших розвідках, присвячених іншим питанням, напр. у проф. Д. І. Багалія в його великій праці „Очерки колонизації и быта степной окраины Московскаго государства“, в його-ж (писаній спільно з Міллером) „Історії города Харькова“, у працях Альбовського: „Истор. Харьк Слободск. полка“ та „Харьк. казаки“, у Миклашевського в його розвідці „Къ истор. хозяйств. быта Московск. госуд.“, також дещо в старіших розвідках (Срезневського: „Историч. обзор. гражданск. устройства Слободск. Украины“, Квітки: „Записки о слободск. полкахъ“, Головинського „Слободскіе казачьи полки“³⁾ та ин.). Але за головну мету для усіх цих праць був розгляд усяких інших питань, а не виключно землеволодіння; цілком природно, що цього останньою вони торкаються тільки мимохідь, оскільки це стосується їхнього головного завдання; не дивно через це, що деякі з них присвячують питанням земеволо-

1) „Кіевск. Старина“ 1882 р. листопад, грудень; 1883 р. січень, березень, червень.

2) Селівановъ, Старозаимочн. земли. Харьк. Губ. Вѣдом. 1860 р. № 1 і № 2.

3) Не згадую тут за полеміку між представниками державного скарбу та сільських громад, яку напр. ми знаходимо в „Сборникъ“ Гурова, бо вона мала спеціальні завдання.

діння на Слобожанщині кілька рядків, в інших-же згадки про нього розкидані по різних місцях праці.

Отже повстає питання, чи можна написати повну історію земельної власності на Слобожанщині, коли питання так не розроблено. Ледві чи можна. Тим більш, що сила матеріалів лежить ще по різних архівах і чекає на свого видавця або дослідника.

Принаймні, мою оцю працю не можна вважати за таку цільну розвідку, це скорше низочка окремих невеличких розвідок, які по зможі освітлюють деякі сторони й деякі моменти з історії землеволодіння на Слобожанщині.

Кому належала територія Слобожанщини в першій половині XVII віку.

Питання про належність слобожанської території перед її залюдненням і в перші його часи до тієї чи іншої держави не стосується безпосередньо до теми цієї праці. Але воно вже було порушене і як-раз у зв'язку з питанням про земельну власність. Спиняючися на те чи інше вирішення питання про державну належність території, намагалися, слушно чи ні, це інше питання, розв'язати так чи інакше ще й питання про походження й характер землеволодіння на Слобожанщині. Правда, що цим питанням займалися здебільша не історики-дослідники, а правники-практики, та й то з спеціальними завданнями виграти справу в суді. Я маю на увазі так звані „старозаїмочні справи“, що з одного боку прислужилися науці, звернувши її увагу на історію слобожанського землеволодіння, але з другого немилосердно заплутали й так досить складні питання цієї історії.

Отже й я гадав, що не зайвим буде розглянути зазначене в заголовку цього розділу питання, ще й через те, що в наукових працях його порушувано тільки мимохідь. Існує два погляди що-до питання про державну належність Слобожанщини напередодні залюднення її і в перших його часах. Одні гадають, що ще до переселення сюди українців вона належала московській державі, — такої думки тримаються передусім представники державного скарбу в „старозаїмочних справах“ (процесах) — у них це твердження висловлене як-найяскравіше, що-до праць наукових, то тут ми не знаходимо власне таких категоричних тверджень, але в різних місцях таких праць, як „Очерки изъ історіи колонизації“ проф. Д. І. Багалія, „Къ історіи хозяйственного быта“ Миклашевського, „Харьковскіе казаки“ Альбовського розкидано такі твердження, які нам дозволяють думати, що й автори цих праць дивились на справу приблизно так само. Проф. М. Грушевський теж, очевидно, застосував Слобожанщину до Московської держави, бо він про переселення на Слобожанщину з польської України каже, як про еміграцію за Московський кордон¹⁾. Так само висловлюється і проф. М. Василенко²⁾.

Але існує й інша гадка, що її з не меншою категоричністю висловила інша сторона в „старозаїмочних справах“, саме, представники сільських громад, які у цих „справах“ підтримували інтереси селян. Вони стояли на тому,

¹⁾ М. Грушевський, Історія України Руси, т. VIII, част. II, ст. 369, 385, 391 і інші.

²⁾ Н. П. Василенко, Очерки по історії Западної Руси и Украины, с. 580—582, також с. 589.

що до переселення українців Слобожанщина являла собою зовсім дику, ніким не заселену й нікому не належну країну, що так звані „черкаси“ перші зайняли й заселили її і тільки у 1654 році після пактів Хмельницького з Московським царем Слобожанщина приєдналася до Московщини, разом із Наддніпрянською Україною, що частину її вона перше становила. Привід до таких гадок, крім бажання виграти справу, давали й деякі дослідники, як, напр., Головинський, Альбовський своєю старою працею, „Истор. Харьк. Слободск. полка“, а також старіші дослідники, напр., Срезневський, що хибно встановляв час залюднення Слобожанщини, Гр. Квітка, почасти преосв. Філарет та ин. А невдала аргументація, а часом і хибні покликання представників державного скарбу зміцнювали ґрунт для цих сміливих тверджень. Як-же ми повинні дивитися на справу? Чи справді землі, зайняті потім Слобідськими полками, перед цим були зовсім „безхазяйними“? ¹⁾ Чи справді українці пересельці оселилися „по за межами Російської держави на пустих землях“? ²⁾ Чи може ми визнаємо за слушнішу гадку, що під той час Слобожанщина вже належала Московській державі?

На наш погляд, остання думка більш відповідає дійсності ніж перші. Справді, історики, котрі тримаються тієї думки, начеб-то перед „черкаським“ заселенням територія Слобожанщини була нічия, не обґрунтовують цієї засади, а кинувши одну-дві фрази залишають питання, детальніш його не розглянувши. Так справа стоїть у Квітки ³⁾, Головинського ⁴⁾, Гербеля ⁵⁾, сюди можна ще додати Альбовського ⁶⁾, невідомого автора „Статистического обозрѣнія Слободско-Украинской Губерніи“ та инш. ⁷⁾. Присяжні-ж правники, що вели ста-

1) Н. Чижевскій, Старозаимочныя земли. Харьк. 1883, ст. 36.

2) Гр. Квитка, Записки о Слободскихъ полкахъ. Харьк. 1883, ст. 7. ³⁾ Ibid.

4) П. Головинскій, Слободскіе казачьи полки. СПб. 1864, ст. 1,55.

5) Гербель, Изюмскій Слободской казачій полкъ. СПб. 1852. На жаль, пишучи оцю працю, я не мав цієї книжки. Але уривки наведені в „Сборникѣ“ Гурова (ст. 95) показують, що й Гербель далі від загальних фраз не пішов.

6) Е Альбовскій. Історія Харьк. Слободского казачьяго полка. Харьк. 1895, ст. 25.

7) Статистическое Обозрѣніе Слободско-Украинской Губерніи, ст. 4—5. Рукопис цього цікавого твору, яким я користувався, походить з другої чверти XIX в. Остання хронологічна дата, що в нім згадується, це 1824 рік. Але можна догадуватись, що це тільки список з якогось старішого оригіналу, до того ще з деякими інтерполяціями так, напр., на стор. 11 написано, що повітів у Слб.-Укр. губ. десять і тут-же перелічено одинацять повітів. Останнім стоїть Старобільський, про прилучення якого у 1824 р. до Слб.-Укр. губ. згадано трошки вище на тій-же сторінці. Але далі при детальнішому описові кожного повіту окремо про Старобільський не згадується ні слівця. Очевидячки, замітку про те, що Старобільський пов. прилучено до Слб. Укр. губ., зробив переписувач, який не зміг написати про нього нічогосінько, бо в оригіналі цей повіт не описано, через те що він не входив у склад Слб.-Укр. губ., коли писався оригінал. Але переписувач був, очевидно, не зовсім уважний, бо, перелічивши назви одинацятьох повітів, забувсь переправити загальної кількості їх з 10, як було в оригіналі, на 11. Гадка про те, що це в список, підтримується і деякими либонь критичними увагами, які, на мою думку, не можуть належати авторові твору (див. ст. 48., примітка під текстом). Але й оригінал, очевидно, не старіший од початку XIX віку, бо Богучарський, Острогозький та Старобільський повіти одійшли до Воронізької губ. у 1802 р., а вони як-раз і не входять в опис Слб.-Укр. губ. у згаданому творі, крім того про це прилучення трьох повітів до Вороніжчини згадується в самому творі (ст. 11).

розаїмочні позви, спираючись на бездовідні твердження цих дослідників і на інші подібні їм авторитети, роблять свої ніби-то переконливі висновки. Виходять такі, напр., курйози, як покликання Гурова на твір Зарулського „Описаніє Малої Росіи и Украины“, в якому автор і собі покликається на Голікова та Лизлова. До того ще треба додати, що іноді ці покликання не зовсім до речі. Так, напр., Гуров покликається між іншим і на працю Срезневського, тимчасом коли цей останній, хоч і каже, що Слобожанщина на початку XVII в. була порожня й не мала постійних мешканців¹⁾, але разом із тим він визнає, що вже тоді „Слобідську Україну вважали за прикордонне, володіння Росії“²⁾. Бо не все одно сказати, що край був незалюднений, і що він нікому не належав. Про такі „авторитетні“ праці, як „Топографич. описаніє Харьковск. намѣстнич.“ я вже й не згадую, бо що собою являє історична його частина, про це досить сказав у передмові до другого видання цієї пам'ятки проф. Д. Багалій³⁾. Єдиним покликанням вартим уваги є покликання на грамоту 1 вересня 1705 р. Тут справді сказано, що черкасам звелено селитись „въ дикихъ степяхъ на татарскихъ займахъ“, і далі, що „новоприхожими Черкасами построены города на путивльскихъ дикихъ земляхъ Сумы, Суджа, Мирополье“⁴⁾ і т. д. Здавалось-би, визнання місця поселення пересельців „татарськими займами“ повинно було-б переконати нас у тому, що ці землі дійсно скорше були татарськими ніж московськими. Але нас наводять на різні сумніви ось які обставини: у грамоті Харківському полкові від 7 березня того-ж-таки 1705 р. це місце читається трохи інакше; там стоїть замість на „татарскихъ займахъ“ „на татарскихъ саймахъ“. У Шиманова-ж грамоту 1 вересня 1705 р. подано знову в іншій редакції, там ми читаємо „на татарскихъ сакмахъ“⁵⁾. Нам здається, що копія Шиманова (бо і в нього, як і в Гурова, а також і в Чижевського, була тільки копія) справніша. Що мова мовиться про сакми, а не про займи підтверджується й тим, що безпосередньо за словами „на татарскихъ сакмахъ“ (або займах) ми читаємо „которыми мѣстами хаживали крымскія і ногайскія орды подъ наши государевы жильє украинскіе города“.

Таким чином, імовірніше, що грамоти ці мають на увазі саме сакми, себ-то ті шляхи татарські, якими посувалися їхні загоны підчас нападів на московські спершу, а по залюдненню і на слобожанські місцевості; а такі сакми могли проходити і землями, які належали Московщині. Та й сама назва цих земель Путивльськими примушує гадати, що уряд Московський все-ж-таки вважав їх за свої.

Але перейдімо до фактів.

Не згадуватимемо навіть про збудування ще наприкінці XVI в. Царєво-Борисова, що швидко-ж і вилюднів. Не покликатимемось на те, що на Сло-

¹⁾ И. Срезневскій, Историческое обозрѣніе гражданскаго устройства Слободской Украины. Харьк. 1883, ст. 1. ²⁾ Ibid. ст. 2.

³⁾ Топографическое описаніє Харьковск. намѣстничества. Харьк. 1888, ст. II—III.

⁴⁾ В. Гуровъ при участіи Е. Бродскаго, Сборникъ судебныхъ рѣшеній... ст. 525. Грамота козакам Сумського полку. Див. також Чижевський, о. с., 116.

⁵⁾ Шимановъ: „Главнѣйшіе моменты“... Кіев. Стар. 1883 р., т. IV, ст. 201 (листопад).

божанській території існувала ціла низка московських сторож. Бо ці факти піддаються тлумаченню і в один і в другий бік, тим більш, що після „Смути“ далекі Донецькі сторожі, очевидно, було скасовано¹⁾. Візьмімо певніші факти. Проф. Багалій у своїх „Очеркахъ колонизації“ вказує на те, що на Слобожанщині існували так звані „юрти“, які здебільшого давали замість помістя служилим людям“²⁾. Ці роздачі почалися ще з найперших часів царювання Михайла Федоровича³⁾ — отже уже тоді землі ці належали не тільки в теорії, а, деякою мірою, й фактично Московській державі, в особі її центрального уряду, бо не можна ж роздавати не свої землі. Але виникає питання, яку саме просторинь займали ці „юрти“, що разом утворювали так звану Донецьку волость? ⁴⁾ Відповідь знайдемо у Миклашевського, що на підставі аналізу назвиська, що мали юрти, робить такий висновок: „Донецька волость займала величезну площу, що складалася мало не з усього Харківського, більшої частини Зміївського та Ізюмського (приміром до рівнобіжної (паралелі) міста Ізюма) й більшої частини сьогочасного Вовчанського повітів Харківщини“⁵⁾. На його-ж гадку, „географічним положенням юртів визначаються офіційно засвідчені межі, в яких поширювався вплив Московського уряду“⁶⁾. І з цією гадкою не можна не погодитися, бо вона ґрунтується на фактах, стверджених архівними дослідями проф. Багалія, і точній аналізі географічних імен, що трапляються в зазначених архівних документах порівняних з сучасними назвиськами відповідних місцевостей, Таким чином, як бачимо, вже в перші десятиліття XVII в. (юрти починають роздаватися з 1617, — як свідчить про це проф. Багалій на підставі архівних даних)⁷⁾, значна частина Слобожанщини, без сумніву, належала Московській державі. Збудування Чугуїва у 1638 р.⁸⁾, що скоро перетворився на великоруське місто з служилою людністю, після втечі перших його насельників черкас (1641 р.)⁹⁾, зміцнило ще дужче становище Московського уряду що-до слобожанських земель. Незабаром по цьому Московський уряд будує Валки, у 1646 році (див. Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва, т. 16, ст. 20 — 23 і д.), через це навіть виникають суперечки з поляками, що вважали цю околицю за свою¹⁰⁾. Очевидно, західні межі Московської

¹⁾ Д. Багалій, Очерки изъ истории колонизації степн. окраины Московскаго государства. Москва. 1887, ст. 103.

²⁾ Д. Багалій, Очерки... колонизації, ст. 121—124.

³⁾ Ibid., ст. 124.

⁴⁾ Ibid., ст. 121.

⁵⁾ И. Миклашевскій, Къ истории хозяйственнаго быта Московскаго государства. Часть I. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII вѣка. Москва 1894, ст. 107.

⁶⁾ Ibid., ст. 106.

⁷⁾ Див. прим. 2. Та навіть раніше, див. Багалій, Очерки колонизації, ст. 122 — 123; з 1617 р. юрти починають роздавати замість помісної землі; монастирі-ж та церковні причти, очевидно, одержували їх і давніш.

⁸⁾ Д. Багалій, Матеріалы... т. I. ст. 15, докум. позначений 11/III 7147 р., але і попередній рік, коли прийшли „черкаси“, теж чогось зветься 147, але це, очевидно, помилка.

⁹⁾ Ibid., ст. 17 і далі також його-ж. Очерки колониз., с. 56.

¹⁰⁾ Сборникъ Харьковск. Истор.-Филолог. Об-ва, т. 16-й. Харьк. 1905, ст. 21 Розвідка Е. Альбовського: „Валки, украинный городъ Московскаго государства.“

влади на Слобожанщині ще не було встановлено. Але швидко й вони вияснилися. У 1647 р. було переведено розмежування московських і польських земель¹⁾. Охтирка, Олешня (Ольшана), Недригайлів, Бобрік, Каменний, що до цього були польськими містами з українською, козацькою людністю перейшли тепер до Москви, а людність повинна була з них вибратись²⁾. Де саме проходила межа важко сказати, бо згадана в документах річка „Усь Малая“³⁾ нічого не може визначити, бо вона займала невеличкий тільки клаптик кордону. Але беручи на увагу назвиська міст, що перейшли „на государя“, можна зробити висновок, що ми не дуже помилилися, коли проведемо межу приблизно по сучасній межі Харківщини, від Недригайлова до рівнобіжної Валок, — як ішла межа далі на південь, сказати важко. Але вже із сказаного видно, що акт 1647 року визнав за Московщиною уже на основах міжнароднього права державні права на територію майбутніх Сумського та Охтирського і значної частини Харківського та Ізюмського полків. (Про Острогозький і не згадую, бо він оселився сливе на Білогіродській черті⁴⁾). Є відомості, які примушують нас думати, що і на південь від Ізюма в 40-х роках XVII в. поширювалася Московська влада, бо тут були Торський та Маяцький Острожки⁵⁾. Як же так з усім цим скоїлося, що „Слобідські козаки з самого початку свого в Слобідській Україні знаходилися під безпосереднім відомом гетьмана“ та „Малоросійських присутственных мѣсть“⁶⁾, і аж у 1654 році разом „съ остальной Малоросіей и Запорожским войском“⁷⁾ приєдналися до Московщини на підставі відомих наказів Хмельницького? Така гадка здається нам дивною, але Гуров іде навіть далі й запевнює, що коли Слобожанщина підчас укладання пактів являла собою тільки частину „Поднѣпровской Украины“, то на неї поширювались усі права й привилеї застережені в договорах з Московщиною Богдана та Юрія Хмельницьких та Бруховецького⁸⁾. Ці думки висловлювали й інші адвокати, та тільки в Гурова ми знаходимо спроби обґрунтувати їх. Але і в нього аргументація шкутильгає на обидві ноги.

Поминаючи його покликання на наукові розвідки, зроблені не зівсіді справедливо, розглянемо краще його посилки на документи. Своє твердження, що грамоти 27/III 1654, 17/X 1660 і 22/X 1665 цілком поширювано й на Слобожанщину, він підтримує таким міркуванням: все це (як він каже) „підтверджується передусім буквальним змістом грамоти 22 жовтня 1665 року, що

¹⁾ Акты Южн. и Зап. Рос. III. № 105 (ст. 102), № 119 (ст. 116), № 156 (ст. 156).

²⁾ Д. Багал'їй, Очерки колонизації... ст. 243, також ст. 198.

³⁾ Акты Южн. и Зап. Рос., т. III, № 106, (ст. 103–104).

⁴⁾ Головинскій. о. с., ст. 57 і далі; Багал'їй „Очерки... колонизації“, ст. 420–422.

⁵⁾ Д. Багал'їй, „Очерки... колонизації“, ст. 245.

⁶⁾ Гуровъ, Сборникъ, ст. 98.

⁷⁾ Чижевскій, о. с., ст. 36, також Гуровъ о. с., ст. 98–99.

⁸⁾ Гуровъ, о. с., ст. 99.

Думку про прилучення Слобожанщини до Московщини у 1654 р. висловив і Побєдоносцев (див. його „Курсъ гражд. права, т. I, СПб. 1892, ст. 396), але мимохідь і зовсім не обґрунтувавши, навіть не можна сказати напевне, чи ставив він це приєднання в зв'язок із пактами Хмельницького чи ні.

в ній між иншим говорилося: „чтобъ Украина съ малороссійскими городами и мѣстами и съ слободами и съ селами и въ нихъ всякихъ чиновъ жители“ перебували в прямому справньому підданстві Росії¹⁾. Слово Україна в нього підкреслено, очевидячки, на нього й хоче звернути увагу автор, очевидно, він приписує цю назву Слобожанщині, бо инакше зовсім незрозуміло, що дало привід авторові покликатися на „буквальний зміст“ документа. Але коли ми прочитаємо весь документ, то побачимо, що там є щось инше. Сказано, що пакти уложено з Бруховецьким „для усмирення частыя въ Малороссійскихъ городѣхъ шатости, которая за прошлыхъ Гетмановъ на Украинѣ бывала и нынѣ часто за непостоянствомъ Малороссійскихъ городовъ жителей изрывается, чтобъ Украина съ Малороссійскими городами и мѣстами и мѣстечками“²⁾ і т. д. (далі зміст приблизно такий, як і в скороченню Гурова). Здається, не треба довго міркувати, щоб упевнитися в тому, що мова тут зовсім не про Слобожанщину, бо слобожанські міста не звалися „Малороссійскими“, а тут як-раз на Україні „шатости“ виникають через „непостоянство“ мешканців „Малороссійскихъ городовъ... на Украинѣ“. Ясно, що діло йде про Гетьманщину. Та й взагалі ми не маємо жадних підстав, щоб спеціалізувати назвисько Україна для Слобожанщини. Коли така спеціалізація трапляється в кінці XVIII віку, як це свідчить проф. Д. Багалій, покликаючись на слова Сковороди³⁾, то ледві чи можна те-ж сказати і про XVII в. Навпаки, ми маємо виразні документальні свідоцтва, що в цьому сторіччі назва „Україна“ прикладалася до Гетьманщини — України Польської. Так у 1652 році густинські ченці, приїхавши до Путивля „вѣстей сказали... польської де король съ Поляки идетъ войною на Черкаского гетмана на Богдана Хмельницкого... А на Украинѣ де Черкаские полковники съ Черкасы собираются и хотятъ итти подъ Бѣлую Церковь“⁴⁾. А в XVI віці назва „Україна навіть була спеціалізована в приложенні до середнього Подніпров'я“, як свідчить про це такий знавець справи як проф. М. Грушевський⁵⁾.

Таким чином, ми бачимо, що вся аргументація Гурова збудована на піску, про инших-же й говорити годі, бо вони не роблять навіть спроб проаналізувати джерела й підручники, на які покликаються⁶⁾. Отже ми повинні визнати, що твердження, ніби-то Слобожанщина з самого початку залюднення була під гетьманським регіментом, і тільки десь у 60-х роках XVII в., навіть з кінцем цього десятиліття відокремилася від решти України, яка залишилася й надалі під зверхністю гетьманів, не має жадних підстав.

З усього сказаного можна зробити такий висновок: мало не вся територія Слобожанщини перед тим, як її заселили виходні з України Правобережної

¹⁾ Гуровъ о. с., ст. 99. ²⁾ П. С. З., т. I, № 376 (ст. 616).

³⁾ Проф. Д. І. Багалій, Історія Слобідської України. Харк. 1918, ст. 5.

⁴⁾ Акты Южн. и Зап. Рос., т. III, № 333, ст. 482.

⁵⁾ Проф. М. С. Грушевський, Історія України-Руси, т. I, Київ 1913, ст. 2.

⁶⁾ Напр., див. у Чижевського, о. с., ст. 36, див. також у збірн. Гурова, ст. 350, 369, де просто висловлено гадку про приєднання Слобожанщ. по пактах 1654 р., без жадного покликання (повинен зазначити, що гадка подана в збірникові на ст. 369, належить присяжному правникові М. Б. Кудрявцеву, а не Гурову).

і Лівобережної, належала вже Московській державі, не перестала вона їй належати і по українській колонізації, бо ми не маємо жадної звістки про цілком незалежне існування Слобідських полків, хоч вони й мали автономний устрій¹⁾.

Найстаріша форма земельної власности на Слобожанщині — „юрти“.

„Всі порожні землі — говорить дослідник історії Слобожанщини, — які помалу входили в склад Московської Держави, вважалися за державні і могли вивлащатись в чийсь власність або володіння тільки за згодою уряду“. І далі: „і на ті землі, які лежали в степах, потрібні були „жалованья грамоты“ від центрального уряду“²⁾. В згоді з цим урядовим поглядом на порожні землі, ми на перших-же кроках історії земельної власности на території нинішньої Слобідської України зустрічаємось з таким урядовим наданням земель у володіння і з урядовою санкцією його. Але далекість од Московських центрів, а також велика просторинь незаселених степів Слобожанщини не могла не надати тутешньому землеволодінню своєрідної оригінальної форми. Так воно й було в дійсності. Першим видом земельної власности на Слобожанщині, оскільки й досі відомо, є „юрт“, який являє собою велику просторинь землі, часто на декілька верстов вдовж і завширшки, де вівся переважно ви з иск різних угіддів, як-то: бортних угодів, рибальства, звіринних ловів і т. и. Орної землі звичайно не було, принаймні спочатку. Характерна риса юртів це те, що межі їхні не виразні: звичайно юрт давався „съ упалыми реками, озерами, звѣринными и рыбными ловлями, бобровыми гонами“. Такі вони в перших десятиріччях XVII віку, як про це свідчить проф. Д. І. Багалій, на підставі зібраних у нього архівних свідоцтв³⁾. Але чи були вони такі і при кінці XVI сторіччя, коли за них, здається, вперше згадується? В наказі воеводам Богд. Бельському та Сем. Алферьеву про збудування міста Царевоборисова, що походить з 1599 — 1600 р. (на початку: дата 5 липня 7108 р., а далі „нинешним“ (sic) зветься 107 рік), ми знаходимо таке місце: коли експедиція прибуде куди слід і „на томъ мѣстѣ укрепятца и городъ почнуть дѣлать и воеводамъ тотчасъ послати на Донецъ и на Осколь и по инымъ рѣкамъ и велѣти со всѣхъ рѣкъ атаманамъ и казакамъ лутчимъ быти къ себѣ въ городъ да тѣмъ атаманамъ и казакамъ гос. цареву и вел. кн. Бориса Фед. всея русиі жалованье сказать что имъ гос. царь и вел. князь Борисъ Фед. всея русиі пожаловалъ тѣми реками Донцомъ и Осоломъ и со всѣми рѣчками которые впали въ Донецъ и Осололь велѣлъ отдать имъ донецкимъ и оскольскимъ атаманамъ и казакамъ безданно и безоброшно и атаманы бѣ и казаки по Донцу и Осололу по своимъ юртомъ жить и угоды владѣть безданно и безоброшно а государю бѣ тѣ донецкіе и оскольскіе атаманы служили и вѣстей провѣдовали да распросы ихъ ата-

¹⁾ Докладніш див. в „Іст. Слоб. Укр.“ проф. Багалія, розділ 4-й.

²⁾ Д. Багалій. „Очерки... колонізації“... ст. 129.

³⁾ Багалій. Очерки колонізації. ст. 124.

матовъ и казаковъ написавъ въ роспись в которыхъ мѣstechъ на Донцѣ и на Осколѣ, юрты и кто в которомъ юртѣ атаманъ и сколько въ которыхъ атаманъ и которыми мѣсты и съ которого юрту атаманъ и казаки, какими у оцѣи владѣють да та имъ роспись прислать къ гос. царю“ і т. д.¹⁾ Я навмисне виписав цей величенький уривок, щоб легше було з'ясувати справу. Тут, як і в пізніших юртах, даються ріки Донець та Оскол з їх вітками без зазначення меж (виходить ніби-то даються самі тільки річки, але це очевидно тільки форма вислову, бо дозволено „всякими угодами владѣть“).

Але що трохи незрозуміло, так це те, що виходить, ніби-то „угоды“ і „юрты“ тут не те саме. Можна подумати, що „юрт“ це, ніби-то, якесь пристановище для жалуваних угіддями отаманів та козаків, бо в них живуть і в них володіють угіддями. Особливо незрозумілий кінець цього уривку, де наказано зібрати відомості, „в которыхъ мѣstechъ... юрты и кто в которомъ юртѣ атаманъ“. Припустити, що під юртами тут розуміються „сторожі“, не можна, бо в Москві добре знали, де яка сторожа. Можливо також, що тут юрти значить те саме що й пізніше, себ-то певну просторінь землі.

Подобенство з пізнішими юртами визначається і в тому, що об'єктом визиску являються і тут „угоды“, а не сама земля. Про розміри цих „юртів“ (якщо цим іменням тут зазначається певну площу землі) ми не можемо сказати ні слова, бо в документі немає жадних на те вказівок. Цікаве для нас є те, що юрти ці (чи угіддя) дано козакам і отаманам донецьким та оскольським (очевидно це ті, що відбували тут сторожову та станичну службу) „безданно и безоброчно“. Про те, щоб вони давалися замість „четвертной пашни“ немає жадної згадки. Взагалі тут багато неясного. Одно тільки можна сказати, що це все-ж-таки надання від уряду з вимогою за це відбувати певну службу. З вилюдненням Царевоборисова підчас так званої „Смути“ очевидно й юрти ці були залишені.

Знову згадується про „юрты“ на території Слобожанщини приблизно з 1616–1617 років. Принаймні, так говорять зібрані до цього часу відомості. Тепер ця назва означає, безперечно, велику просторінь землі, — про що свідчать географічні ймення, які знаходимо в юртах²⁾, — без строго визначених меж. Здебільшого тепер юрти роздають служилим людям в помістя замість „четвертной пашни“. Цікаво, що величезні простори юртів даються замість яких-небудь 50–150 четв. Всього було в Донецькій волості роздано 7 юртів, п'ятьом особам замість 530 чет. „четвертной пашни“³⁾. Оддавали також юрти і „на оброк“; такі „оброчні“ юрти лежали близько „Білогородської черти“ і взагалі більш-менш залюднених місцевостей. Так Бетюцький та Серецький юрти держали на оброці різні вороніжчани⁴⁾. В Путивльській волості здавали на оброк Кротову Дуброву та ин. угіддя⁵⁾ і т. д. Що-ж до Донецької воло-

¹⁾ Д. Багал'їй. Матеріали для історії колонізації и быта степной окраины Московскаго государства. т. I. Харьк. 1886. ст. 10.

²⁾ Багал'їй. Очерки колонізації. ст. 121–123.

³⁾ Багал'їй. Очерки колонізації. ст. 121–122.

⁴⁾ Ibid. ст. 129–130.

⁵⁾ Н. Благовѣщенскій. Четвертное право. Москва. 1899. ст. 427.

сти, то тут ми не бачимо оддачі на оброк і зрозуміло: землі цієї волости здебільшого лежали далеко від людського житла, експлоатація тутешніх юртів була не тільки тяжка, але й небезпечна, і через це не багато навіть знаходилося охотників брати ці юрти просто замість помістя, де вже там було думати про оброки. Але крім служилих людей мали юрти також монастирі та церковні причти. Так у Святогорського монастиря був Репнин юрт¹⁾; Савинова пустинь володіла Чепелевським та Ізюмським юртами (останній був даний їй „на ладонь и свѣчи“²⁾). Причтові Троїцького Собору в Білгороді належали спершу Нежегальський ліс, озера „въ Бурлукахъ“ та обидва береги Дінця від гирла Нежеголі до Вовчих Вод, а потім з 1616 р. Мохначевський та Гнилівський юрти³⁾. Окрім того, попам Білгородської Миколаївської церкви належали обширні землі по рр. Лопані та Харкову⁴⁾. Монастирі, очевидно (висловлююся так, не маючи точних даних, щоб висловитись категоричніше) володіли юртами, як „вотчинами“, але це володіння, як далі побачимо, було не тривке. Що-ж до церковних причтів, то їм давали юрти замість руги. Це засвідчено в документах. Що-до Троїцького причту, то відповідний документ наведено у Миклашевського⁵⁾; а про землі Миколаївських панотців, це видно з їх-же власної скарги з приводу того, що їхні землі захопили „черкаси“⁶⁾. І їхнє володіння було не тривке, хоч і звали вони свої землі „Николскої вотчиной“⁷⁾. Перші осельники Чугуїва—гетьман Острияниця (Остриянин) з козаками одержали також юрт—Салтовський, де новопоселенці й „почали строятся и пасеки заводить“; з-за нього в них виникла суперечка з попереднім володільцем білгородцем Семеном Масловим „съ братьею“⁸⁾. Чим скінчилася суперечка, невідомо, бо незабаром козаки, вбивши Острияницю, залишили Чугуїв і подалися за „Литовській рубезь“. На яких умовах був даний Салтовський юрт Чугуївським новоселам—козакам не відомо.

Але час минав і країна починала залюднюватись. А як влучно зазначив Миклашевський: „бортні уходи, як результат до крайности екстенсивного господарювання, могли існувати тільки при дуже малій заселеності краю“ і повинні були зникнути, коли країна залюднювалася⁹⁾. Цю засаду цілком можна прикласти і до юртів. Бо якщо юрти чим і відрізнялися від „бортныхъ ухажавъ“, то тільки більшою різноманітністю об'єктів визиску. Ніякої-ж істотної різниці між тими й іншими не було. Ба навіть ми маємо документальне свідцтво, де юрти ототожнюються з бортними уходами. Напр.,

¹⁾ Преосв. Филаретъ. Историко-статистическое описание Харьковской епархіи. Отд. I. ст. 138, також ст. 157.

²⁾ Багал'їй. Очерки колонизації. ст. 122.

³⁾ Д. Багал'їй. Очерки... колонизації. ст. 123; також Миклашевській о. с. 107.

⁴⁾ Д. Багал'їй. Матеріали для історії г. Харькова въ XVII вѣкѣ. Харьк. 1905. ст. 8. також Филаретъ о. с. отд. II ст. 159.

⁵⁾ Миклашевській о. с. ст. 107.

⁶⁾ Багал'їй. Матер. для истор. г. Харьк. ст. 8; порівн. Альбовській. Харьк. казаки. ст. 50.

⁷⁾ Ibid. ст. 9.

⁸⁾ Пр. Филаретъ о. с. IV ст. 280—282.

⁹⁾ Миклашевській о. с. ст. 125.

у царській грамоті на Чугуїв з наказом розглянути справу між чугуївцями—козаками та Семеном Масловим кілька разів знаходимо такий вислів: „бортной ухожей Салтовской юрть“¹⁾).

І справді для держави Московської далеко корисніше було, щоб Слобожанщина заселилась осілим людом, бо цим самим зміцнялися державні кордони (і поширювалася територія), ніж щоб цими величезними просторами володів якийсь десяток людей. В такому разі на правні норми звичайно не вважають. Справді, ми бачимо, як у другій половині XVII в. юрти, як окремих вид земельної власності, зникають. Величезні володіння Миколаївського (у Білгороді) причту захоплюють почасти чугуївці, а потім харківці²⁾. В Мохначевському юрті уже в 1656 р. оселилися „нововъѣзжіе черкасы“³⁾. Репнин юрт, що раніш належав Святогорській пустині, захопили маячани та царевоборисовці десь коло 1664 р.⁴⁾ У другій половині XVII стол. (дев'яності роки) заселяються Битюцький та Ікорецький юрти на Вороніжчині⁵⁾ і т. д.

Незабаром всю колишню Донецьку волость заселяють вихідні з Правота Лівобережжя і на місцях колишніх „юртів“ Донецької волости ми бачимо вже в другій половині XVII в. Слобідські козачі полки з їхніми містами, містечками, слободами і инш.—Для нас важливо, що юрти не тільки захоплюють,—це могло означати тільки зміну господарів, але й заселяють, себто вони втрачають одну з своїх характерних рис і таким чином зникають, як окремих вид земельної власності.

Правда, і в другій половині XVII в., ба навіть у XVIII в., ми ще бачимо юрти, але знов-таки в місцях ще не залюднених. Так по річці Боровій в пустинних ще тоді степах Старобільщини були юрти, якими ще в кінці XVII в. володіли козаки-маячани⁶⁾, але потім вони невідомо чому спустіли. Р. 1710 випрохав собі один з них під назвою Новоборовський юрт Озівський Предтечівський монастир. Р. 1726 цей юрт був обмежований і в ньому знайшлося: орної землі та перелогу дикого поля „доброї землі 2000 чет. въ полѣ а въ дву потомуж“, сінокосів на 6000 кіп та „негодной пашни и пашенной землі 23050 чет. въ полѣ“, та ще ліс „селидобной и дровяной дубовый и березняки“⁷⁾.

Цікаво, що тут ми бачимо вже зовсім нові, що-до юрту, явища: його обмежують і як-найсовісніше вимірюють „четвертями“, тут ми вже бачимо і орну землю, і переліг, і сінокоси; але найголовніш те, що монастир випро-

¹⁾ Ф и л а р е т ь о. с. IV ст. 280—282.

²⁾ Б а г а л ь й, Матеріали для ист. г. Харькова ст. 8—9, й о г о - ж, Очерки колонизації ст. 425—427. Див. також Ф и л а р е т ь о. с. II ст. 159—160, 160—161.

³⁾ Б а г а л ь й, Очерки колонизації, ст. 426.

⁴⁾ Ф и л а р е т ь о. с. I ст. 137.

⁵⁾ Б а г а л ь й, Матеріали для истор. колонизації т. II. Харьк. 1890, ст. 104—170.

⁶⁾ Ф и л а р е т ь о. с. V, ст. 154. („Отписка полковн. изюмск. 19/х 1691 р.).

⁷⁾ Ф и л а р е т ь о. с. V. ст. 335—338. У тексті „пашни и перелогу дикого поля доброї землі“. Наведений опис Новоборовського юрту ясно свідчить, яких розмірів були козачі юрти, бо дано було його монастиреві, як один „изъ пустыхъ казачьихъ юртовъ“, через це ми вважаємо за цілком неслухну гадку Альбовського, буцім-то юртами звались „небольшіе участки казацкихъ земель“. Див. Е. А л ь б о в с к і й. Харьковск. казаки, ст. 24, прим. 1.

хав його для „населенія крестьянъ и для пашни земли“¹⁾. Все це переконує нас у тому, що тут залишилася тільки стара назва юрта, а зміст радикально відминивсь. Ледві чи інший характер мав і юрт по р. Чепелю, яким ще у 1724 році володів Харківський Преображенський (Спасівський) монастир, що свідчить одна купча з того року²⁾.

Так поволі зникали на Слобожанщині юрти, або заселяючись пересельцями з Гетьманщини, а почасти і з інших місць, або перетворюючись, головним чином в руках монастирів, у звичайний земельний маєток пізнішого типу, з підданими, розоранням землі і т. и. Але останнє, здається, траплялося дуже зрідка.

Землі великоросійських служилих людей. Коли Слобожанщина поволі починає залюднюватись, ми бачимо тут звичайне служиле московське землеволодіння. Помістя ми знаходимо, однак, не тільки у московських служилих людей, але, зрідка правда, й у козаків українців (і в старшини козацької), але маси пересельців-українців (переважно козаків) мають у себе землі заїмочні. Рано з'являються на Слобожанщині також великі маєтки, спершу у старшини козацької, а потім і у великоросійських панів. Монастирські маєтки з'являються теж дуже рано.

Коли уряд московський почав селити на Слобожанщині своїх служилих людей, то й землями став наділяти їх на звичайних підставах, як і в інших місцях. Я навмисне вжив такого вислову: „уряд Московський почав селити“, бо як довів проф. Д. І. Багалій в своїх „Очеркахъ історіи колонізації“, великоросійська колонізація Слобожанщини, як і так званої „польської України“ (себ-то степової), переважно мала урядовий характер, а як на півдні Московський уряд мав передусім інтереси стратегічного, взагалі військового характеру, то й не дивно, що селить він тут виключно служилих людей всяких рангів і назвиськів³⁾. Становище великоросійських поселень на Слобожанщині добре встановив проф. Багалій: найбільше їх в окрузі Чугуїва, що, хоч його спершу і збудували та заселили українці, але після їхньої втечі, як заселився він великоросіянами, та так уже й не ввійшов навіть у склад Слобідських полків, а жив з своєю округою зовсім окремим життям, утворюючи таким чином ніби великоросійський острівець серед українського моря⁴⁾. Бачимо також великоросійські поселення в XVII в. на межах Охтирського та Лебединського повітів (нинішніх) з Полтавщиною, де проходив

¹⁾ Филаретъ о. с. V, ст. 335 — 338.

²⁾ Історичн. Архів. Харківськ. Істор.-Філолог. Т-ва. Справа про окружні землі арк. 530 (Справи, прийняті з архіву Харк. Губ. Правл. Відділ 1. № 148).

³⁾ Крім „Очерк. колонізац.“ див. також Багалій. „Очерки изъ Русск. истор.“ т. II Харьк. 1913 ст. 238 і далі.

⁴⁾ Альбовскій. Харьк. казаки ст. 35. Докладніше в „Военно-статистическомъ обозрѣніи Харьк. губ.“ капітана Мочульскаго. СПб. 1850. „Свѣдѣнія общія“ ст. 257 — 260, також Кованько. Описаніе Харьковск. губ. Топографія Харьк. 1857 р. 65 — 70.

тоді Литовський рубез. Вони були оселені після розмежування 1647 р., але незабаром великоросійська людність їх замінилася українською ¹⁾. Знаходимо кілька великоросійських поселень на північ од Харкова в його повіті (Русск. Тішки, Колупаєвка і т. д.). В старому Вольнівському повіті (нині село Богодучівського повіту) теж знаходимо чимало великоросійських поселень ²⁾. Але всі ці великоросійські поселення все-ж-таки менш значні ніж у Чугуївській окрузі. Охтирка, Олешня, Недригайлів, Бобрик і ин., одколи їх прилучено до Московщини, а попередні мешканці з них повиходили, теж були заселені великоросіянами, але скоро їх наново заселили українці ³⁾. Те саме треба сказати і про Валки ⁴⁾, Колонтаєв), Царевоборисів, Тор, Маяки й инш., що їх збудував Московський уряд ⁶⁾. У 1731 році розпочато було будувати Українську лінію, що її переважно теж заселили великоросіяни „однодворці“ з Білогородщини та Вороніжчини.

Про землі перших насельників Царевборисова, крім того, що вже було сказано з приводу юртів донецьких та оскольських отаманів і козаків, які вони тоді одержали, ми нічого не знаємо. Що правда, від уряду наказано „имянно написать... какова земля добра ль или средняя или худа и какіе лѣса и сколь далече лѣсъ большой и можно ль около города пашню и попасы устроить и сколь далече около города будетъ пашня и попасы и на сколько верстѣ по смѣте пашенные земли и покосовѣ и иныхъ какихъ угодей“ ⁷⁾. Цю „ропись“ звелено було надіслати до Москви. Але які були наслідки цих заходів, за те ми нічогосінько не знаємо. Вперше ми бачимо дачу земель на Слобожанщині дітям боярським, яких звелено було „устроить на Чугуеве“ (sic) разом з козаками Острияниці. Їх було 12 чоловіка, і звелено було дати їм по „25 четви въ полѣ а вдву потомуж“ ⁸⁾. Докладніше про ці землі нічого невідомо.

Більш подробиць маємо в Чугуївській „писцової“ книзі 1647 р., що невеличкі уривки й перекази з неї подано у Філарета. Можна здогадуватися, що чугуївці ще раніш мали землі, бо у 1645 р. видано було наказа, щоб підчас косовиці чугуївці поділялися на двоє: одні косили-б, а інші оберегали-б косарів од несподіваного татарського наскоку ⁹⁾. А раз було що косити, то, очевидно, було й де косити. А як нічого докладніше ми про це не знаємо, то й звернемося до „писцової“ 1647 р. Після слів Філарета, по цій „писцової“ чугуївцям „згідно з загальними правилами“ призначено було:

¹⁾ Напр. Чупахівка, Боровенька, Ясенове, Мартиновиці. Багал'їй. Очерки колонізації, ст. 249.

²⁾ Напр. Дернове, Пожня, Верхопожня, і т. д. Багал'їй о. с. ст. 249. Див. також про це проф. Багал'їй. Истор. Слободськ. України, ст. 18 — 19.

³⁾ Багал'їй. „Очерки... колонізації“ ст. 249, 429, 430 та ин.

⁴⁾ Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. О-ва т. 16 ст. 46.

⁵⁾ Багал'їй „Очерки... колонізації“ ст. 242, 246.

⁶⁾ Ibid. 246. Проте, останні три міста, очевидно, були збудовані спільними силами великоросіян і українців, див. ibid ст. 239, 244. Про Царевоборисів краще сказати не збудований, а відбудований.

⁷⁾ Багал'їй. Матеріали для истор. колонізації. ст. 9.

⁸⁾ Ibid. ст. 16.

⁹⁾ Филаретъ о. с. IV ст. 43 — 44.

	Орної землі четі („четверти“).	Сінокосу копиці.
Дітям боярським, головам, та стрілецьким сотникам.	25	70
К о з а к а м	20	40
Станишникам, стрільцям та пушкарям	8	15 ¹⁾

Що-до орної землі, то зазначена кількість четей дана була в кожному полі, бо далі Філарет пише: „земли раздѣлены были на три поля и участки по десяткамъ размѣрены и обозначены межевими столбами“²⁾. Я навмисне подав цей уривок в тій вигляді, як ми маємо його у Філарета, щоб показати, яка шкода, що ми тут маємо тільки переказ, з якого досить тяжко уявити собі справжнє становище речей. Неясним для нас залишається, напр., як це „участки по десяткамъ размѣрены“ були.

Цікаво, що в своїх „челобитныхъ“ 1688 р. діти боярські, покликаючись на дачу їм землі у 155 та 156 рр. (1647—48), пишуть: „дано намъ холопомъ вашимъ въ помѣстье въ Чугуевѣ подъ городомъ по 5 четвертей да въ Чугуевскомъ уѣздѣ по 20 чети челоуѣку земли со всѣми угоды“³⁾. Виходить отже, що ми тут маємо діло з тим самим явищем, що й у великоросійських містах по Білгородській черті і взагалі по Польській (степовій) Україні Московської Держави, де крім земель „подъ городомъ“, давались також землі „въ отъѣздѣ“⁴⁾. Така система, як слушно зазначив Миклашевський⁵⁾, повинна була призвести до того, що на цих „отхожих“ землях утворилися нові поселення, бо й справді краще було занедбати якихось 5 четвертей під Чугуївом, ніж залишати без обробки, або з великими труднощами обробляти 20 четей „въ уѣздѣ“. А коли деякі з Чугуївських висілків⁶⁾ були „за спосібність“ (тоб-то за більшою вигідністю) „по близости“ приписані до Харкова, то вже землі під Чугуївом зробилися „отхожими“, бо справді вони „отошли и отстали... къ Чугуеву“⁷⁾ і харківці — діти „боярські ними володіти вже не могли. Цікаво, що в своїх чолобитних діти боярські пишуть: „а иные наша братія землями испомѣщены по дачамъ изъ Розряду и по отпискамъ изъ полковъ бояръ и воеводъ и по воеводскимъ отводамъ и по заим-

¹⁾ Ibid. IV, ст. 71 — 72. Цікаво, що цю саму табличку наведено також у „Военно-статист. обзор.“... капит. Мочульського (Вопросы общ ст. 255).

²⁾ Филаретъ. IV ст. 72. В іншому місці Філарет каже, що група чугуївців-дітей боярських одержала землі „дикого поля“ по „20 чет.“ в полі на чоловіка ще у 1643 р. На цих землях діти боярські оселили село Бабаї, яка назва пішла від прізвища одного з перших осельників Федьки Бабая — див. Филаретъ II ст. 101. Але далі в поданому в нього уривку з документа сказано, що цей самий Бабаї і інші діти боярські „били челом“ про землі на місці нинішніх Бабаїв у 1652 році (листопад 7161 р. ibid. ст. 102, пр. 16;) на цей-же рік вказують і пізніші чолобитні бабаїців.—Див. Багалъй. „Матеріали для истор. г. Харькова“. ст. 97.

³⁾ Багалъй. Матеріали для истор. гор. Харькова, ст. 94, 103.

⁴⁾ Див. напр. Миклашевскій о. с. ст. 70 — 71; там-же в примітці (пр. 1 ст. 71) подано й уривок з грамоти про наділ землею.

⁵⁾ Ibid. ст. 71.

⁶⁾ Бабаї, Жихорь... див. Багалъй. Матеріали для ист. г. Харькова, ст. 37; також Филаретъ о. с. II ст. 101.

⁷⁾ Багалъй. Матеріали для ист. г. Харькова, ст. 96.

камъ“¹⁾). Про які це заїмки йде мова? Чи це те саме, що і в „Черкасів“, чи щось інше? Очевидно інше, бо далі ми читаємо: „а о справкѣ тѣхъ земель не били челомъ вамъ вел. государемъ по се время за вашими государскими частыми и многими безпрестанными службами и походами“ і т. д. „и съ той нашей помѣстной земли... села Безлюдовки жители черкасы... насъ холопей вашихъ изгоняють“²⁾). Отже, сами володільці визнають усі свої землі, і в тому числі й ті, що у них є „по займамъ“, за землі помісні. Що-ж тоді повинна означати заїмка? На нашу думку, це не що інше, як відомий в практиці московської помісної системи „пріискъ“: звичайно коли для „новика“ „верстаннаго помѣстнымъ и денежнымъ окладомъ“ не знаходилося дачі в батьківських землях, або землях якихось інших родичів, то він сам повинен був підшукати собі помістя³⁾). Таке підшукування й звалось „пріискомъ“. Коли таке було знайдено, подавалося „челобитье“, після чого посиалася від місцевого воеводи спеціальна людина, що переводила „сыскъ“, чи справді ті землі, про які сказано в „челобитной“ порожні і нікому не віддані, і чи немає за неї яких суперечок. Коли все було в порядку, то тут-же помістя й одводили (відціля „отводъ“) чолобитчикові і йому видавали, здається після нового „челобитья“ „отказную грамоту“⁴⁾). Але на далеких „украйнах“ всі ці формальності не раз-у-раз виконувано. Одні завдовольнялися „отводомъ“, не клопочучися про отказну грамоту, другі володіли без „сыску“, треті навіть завдовольнялися самим „пріискомъ“ та чолобитною про дачу землі, або навіть і без неї⁵⁾). Оце ми й бачимо і в даному випадкові з чугуївцями. За постійною службою їм ніколи було виконувати всіх приказних формальностей, і дехто з них володів землями по „займакѣ“, тоб-то по своїйому „пріиску“⁶⁾).

Ми не можемо напевне сказати, чи всі діти боярські оселені в Чугуїві (що потім оселили чимало слобід і т. и. в Чугуївському повіті) були верстані. Але в дальшому трапляються випадки, коли ми знаходимо помістя у „неверстаного“, що не зрідка бувало, проте, й у великоросійських землях⁷⁾). Так у 183 році лютого 14 (II 1685) „харьковецъ городовые службы сынъ боярской Прокофей Леоновъ сынъ Рыжковъ сказалъ... въ Харьковѣ на съѣз-

¹⁾ Багалъй. Матер. для исторіи г. Харькова, ст. 94, див, також *ibidem*. ст. 104.

²⁾ *Ibidem*. ст. 94.

³⁾ Г. Блюменфельдъ. О формахъ землевладѣнія въ древней Россіи. Одесса, 1884, ст. 210. За часів перед „Уложеніємъ“, коли син не мав ніякого права на батьківське помістя, справа за ним цього помістя не відрізнялась від звичайної процедури з „пріискомъ“. Див. Благовѣщенскій. о. с. 33—34.

⁴⁾ Блюменфельдъ. с. с. 210—211. Благовѣщенскій. о. с. ст. 6, 10. Порівн. Миклашевскій. о. с. ст. 34—35.

⁵⁾ Благовѣщенскій. о. с. ст. 13.

⁶⁾ Благовѣщенскій. о. с. ст. 30. Тут ми знаходимо такий вислів: „вотъ этогъ-то трудъ, а главнымъ образомъ эта то воля субъекта (до підшукування собі землі) обусловливала за нимъ существованіе нѣкоего права,—можно назвать его правомъ пріиска, но правильнѣй правомъ первой заимки. Боже сохрани смѣшивать это заимочное право съ старозаимочнымъ“.

⁷⁾ див. напр. Благовѣщенскій. о. с. 30.

жемь дворѣ думному дяку: „городовую службу учаль я служить со 176 году, а въ городовую службу вмѣсто отца я взялъ своего Левона, а... помѣстнымъ и денежнымъ окладомъ я не верстану‘... ,а государева жалованья помѣстной земли за мною въ Харьковскомъ уѣздѣ въ Михайловскомъ приходѣ въ селѣ Бабаяхъ 20 чети“¹⁾).

Один документ оповідає про те, як версталися великоросійські діти боярські на Слобожанщині. Після „челобитья“ жихірців та бабаївців (всього 67 чоловіка) звелено було їм „новичные оклады учинить“²⁾. Було це у 1660 році (7168).

Оклады такі: „которые сведены изъ городовъ и служили и тѣмъ по 1 статья по 100 чети, денегъ по 4 рубля; 2-я статья по 80 чети, денегъ по 3 рубля; 3-я статья по 70 чети, денегъ по 2 рубля съ полтиною.

Которые пришли изъ городовъ и написались въ службу собою: 1-я статья— по 80 чети, денегъ по 3 руб. съ полтиною; 2-я статья— по 60 чети, денегъ по 2 р. съ полтиною, 3-я статья— по 40 чети, денегъ по 2 рубли“³⁾).

Очевидно, бралоя на увагу, що „сведенымъ“ самим цим фактом „своду“ завдавалося багато прикростей, бо можливо їм доводилося покидати на старому місці налагоджене вже господарство, і через це їм положено більший „оклад“; тимчасом, як ті, що сами своєю волею прийшли й „написались въ службу“, очевидно мали з цього вигоду і ніяких неприємностей не зазнавали,— беручи це на увагу їм і положено менший оклад. Цікаво порівняти ці „оклади“ з такими-ж по великоросійських „украинныхъ“ містах.

Візьмемо „Росписаніє помѣстныхъ окладовъ служилыхъ людей по новичному верстанью“ 16/III 1676 р.⁴⁾ Тут ми знаходимо такі оклади:

I. Курчаномъ, Черникомъ, Новосильцомъ, Орлянѣмъ, Кромчаномъ.

Служилымъ.		Неслужилымъ.	
1 ст.	250 чет.	1 ст.	200 чет.
2 "	200 "	2 "	150 "
3 "	150 "	3 "	100 "
4 "	100 "	4 "	80 "
5 "	80 "	5 "	70 "

II. Ельчаномъ, Ливенцомъ, Осколчаномъ, Епифанцомъ, Бѣлгородцомъ, Воронежцомъ.

Служилымъ.		Неслужилымъ.	
1 ст.	200 чет.	1 ст.	150 чет.
2 "	150 "	2 "	100 "
3 "	100 "	3 "	70 "
4 "	70 "	4 "	50 "
5 "	50 "	5 "	40 "

III. Лебедянцомъ, Донковцомъ.

1 ст.—100 чет., 2 ст.—70 чет., 3 ст.—60 чет., 4 ст.—50 чет., 5 ст.—40 чет.
(Тут-же показано окремо „служилымъ“ і „неслужилымъ“).

Коли порівняємо окладами бабаївців та жихірців, то побачимо, що останні сходяться приблизно тільки з найменш наділеними містами Лебедянню

¹⁾ Багалъй. Мат. для ист. г. Харькова. ст. 74

²⁾ Багалъй. Матеріали для ист. г. Харькова. ст. 38—39.

³⁾ Ibidem. ст. 39. ⁴⁾ П. С. З. т. II. № 636.

та Данковим. Що-ж до інших, то всі вони „верстаны“ далеко більшими окладами. Не кажу вже про „оклады“ 1576 р. по Путивлю та Рильську, де „окладъ“ в 100 чт. творить п'яту статтю для дітей боярських старої служби, і третю (теж останню) для „новиків“¹⁾.

Цікаво зазначити, що після зазначеного „верстання“ бабаївців та жихірців у 1660 р. їм починають давати менші, ніж раніш, дачі. Це видно з „справки въ приказѣ Великія Россіи“, наведеної з приводу „челобитья“ бабаївців на Гр. Донця, що він захопив землі бабаївських поміщиків. Як видно з цієї справи, до 166 р. (1658) включно бабаївцям дітям боярським давали по 20 чт. в полі на чоловіка, потім до 180 р. (1672) немає відомостей, а від цього року ми вже бачимо, що дають тільки по 10 чт. в полі на душу²⁾. Але чи було це в ближчому зв'язку з наведеним „верстаньєм“, через те, що нема будь-яких даних, сказати не можна.

Скорше можна припустити, що таке зменшення дач зв'язано було з тим, що у 1658 р. Бабаї та Жихір були приписані до Харкова³⁾, а це можливо дуже зменшило земельний фонд, з якого давали помістя.

Нас вражає ця однаковість дач—до 166 р. всім дають по 20 чт., з 180 р. усім-таки дають по 10 чет. Коли-б не пряме свідство документа про різночасність цих дач⁴⁾, ми могли-б подумати, що тут не „пріискъ“, а примусовий „отводъ“ на цілий гурт. Це, навіть, дуже ймовірно, що-до первісного наділу чугуївців—„сведенців“ з різних міст, які оселені були одночасно. Але за браком певних звісток, ми цієї думки підтримати не можемо.

Однак, окрім таких бідно наділених, ми знаходимо на Слобожанщині служилих людей з більшими дачами. Так „харьковецъ рейтарскаго строку... Ермоль Трофимовъ сынъ Манаевъ... (він „въ рейтары взятъ городовыя службы изъ дѣтей боярскихъ“) дав такі відомості: „помѣстная земля за мною въ Харьковскомъ уѣздѣ въ Рождественскомъ приходѣ въ селѣ Тишкахъ 30 чет.“⁵⁾. Це, правда, теж не дуже багато, але все-ж-таки більше, ніж у бабаївців, ба навіть чугуївців. Цікаво, що в цього рейтара окладу аж 200 чет.,—мабуть він верстаний десь в іншому місці.

А ось „Борщевой поляны помѣщики“ одержали у 1664 році такі наділи: Петро Бутов (Бут, інакше Санін) та Мина Оберніхін по 40 чт. в полі, а решта (24 чол.) по 30 чет. в полі⁶⁾. Через що перші двоє одержали більше, ніж решта, довідуємось з одного пізнішого документа. У 1683 році згаданий Петро Бутов випрохав у додаток до своїх 40 чет. ще 30 собі та синові Іванові, в місці, що сам підшукав, в „старой пасѣчной сѣчи Лощенковской“—очевидно, цією „росчистью“ володів якийсь Лощенко, а потім вона, з невідомої для нас причини, спустила. Але що для нас цікаво, так це те, що Бутов покликається на свій „окладъ“, який становить 450 чет.⁷⁾. Дивно навіть зустрі-

¹⁾ Акты Московскаго Государства. т. I, ст. 19.

²⁾ Багал'їй. Мат. для ист. г. Харькова. ст. 97—100.

³⁾ Филаретъ. о. с. II, ст. 101.

⁴⁾ Багал'їй. Мат. для ист. г. Харькова. ст. 97—100.

⁵⁾ Багал'їй. Матер. для ист. г. Харькова. 73—74.

⁶⁾ Историчн. Архив Харк. Истор.-Филолог. Т-ва. Спр. про окружні землі. арк. 90.

⁷⁾ Ibidem. арк. 465.

нути на Слобожанщині служилого чоловіка з таким великим „окладом“, тим більш, що нащадки його в документі 1744 року зветься козаками¹⁾. Як ми це повинні розуміти? Що козаки Бутови, яких ми бачимо у 1744 р., є безпосередні нащадки Петра Бутова, про це свідчать вони сами, звучи його та його сина дідами та прадідами своїми, а також і те, що продаючи згадану „Лощенковскую сѣчь“ вони зазначають „которое вышеписанное недвижимое имѣніе крѣпко намъ по выписи данной 7191 году июня 27 дня... дедамъ и прадѣдамъ нашимъ Петру да Ивану Бутовымъ“²⁾. Проте, не можна припустити, щоб козак (чи то український — переселець, чи то козак московський) — мав такий визначний „оклад“. Залишається припустити, що це московський служилий чоловік, порівнюючи високого рангу, хоч може й українського походження, з давніх пересельців до Московщини. Адже прізвище в нього українське: прізвище Бут мав відомий ватажок козацького повстання Павлюк, а Саніна ми бачимо в Харкові серед козаків ще р. 1671, але це не Петро, а Данило³⁾. Петро вже служить по Харкову, але ще не в козаках, бо Оберніхін, що одержав разом із ним однакову дачу, був сином боярським, і це засвідчено документально⁴⁾. Нащадки-ж Петрові відбували вже службу нарівні з козаками, бо, як видно з ревізії 1724 р., що наслідки її наведено у Філарета, багато великоросіян „однодворців“ служили нарівні з „черкасами“ в козаках⁵⁾.

У Липецьких дітей боярських теж бачимо чималі дачі: у трьох чоловіка там було по 90 чет., а в двох інших по 30 чет.⁶⁾.

У білгородців дітей боярських Прокопа Дементовича та Андрія Даниловича Білих ми бачимо ще більші помістя. Вони припрохали собі землі коло села Лозового (очевидно Руської Лозової), із тих земель, що залишилися порожні за дачами Лозовських поміщиків. Вони одержали на двох 400 чет. орної землі в кожному полі, та сінокосів на 400 кіп. Земля обведена була однією межею⁷⁾. Отже ми маємо тут двох поміщиків в одній дачі; це нам нагадує „разнофамильное“ поселення, про яке оповідає Благовіщенський, протиставлячи його, з одного боку, поселенню „однофамильному“, коли одержував дачу один чоловік і від цього першодачника брало початок поселення, з другого „многодворному“, коли уряд оселяв зразу значну кількість служилого люду здебільшого однієї статті й рангу, і примусово одводив їм землі „гдѣ укажуть“, порівну на кожного; в останньому випадкові поділ земель поселеними переводили, звичайно, між собою сами поселені⁸⁾. В різнофамільних поселеннях, першодачники володіли землею, в кількості пропорційній до їхніх окладів⁹⁾. А як оклади в Білих були рівні між собою (на 250 чет.),

¹⁾ Ibid. арк. 464.

²⁾ Істор. Арх. Харк. Іст.-Філ. Т-ва. Спр. про окружні землі арк. 464.

³⁾ Ibidem. арк. 45. ⁴⁾ Філаретъ. о. с. II, ст. 177. ⁵⁾ Ibidem. ст. 176.

⁶⁾ Істор. Архив Харк. Іст.-Філол. Т-ва. Спр. про окружні землі арк. 45.

⁷⁾ Істор. Арх. Харк. Іст.-Філ. Т-ва. Спр. про окружні землі. арк. 161—164.

⁸⁾ Благовіщенській. о. с. напр. 47, і далі, 64, і далі, і в инш. місц. порівн. Багал'їй. Очерки колонізації. ст. 114. Порівн. також Миклашевській о. с. ст. 68, 70 та ин.

⁹⁾ Благовіщенській. о. с. ст. 47—48, також ст. 75—76.

то й землі на кожного виходить по 200 чет. Дача дуже велика, бо навіть Бутов, як ми бачили, в свій оклад 450 чет. одержав спершу тільки 40 чет. дачі, а потім ще випрохав на себе з сином 30 чет.

Досі ми оповідали переважно про землі дітей боярських, а їм, як порівнюючи людям привилейованим, дозволяли здебільшого самим підшукувати собі помістя. Цей „пріискъ“, звичайно, вів до того, що втрачалася будь-яка відповідність між окладами і дачею. Наведені вище приклади яскраво підкреслюють цю вже не раз висловлену гадку¹⁾.

Звернімось тепер до інших рангів московського служилого люду. Нас вражає передусім те, що діти боярські дбають про відокремлення, сказати-б „по землі“, від інших, нижчих по рангу служилих людей. Вони, напр., в однім місці уперто підкреслюють, що „беломеснимъ жилимъ козакам помесних земель дават не велено, а велено имъ давать ихъ же казачии землѣ“²⁾. Але, в дійсності, оскільки відомо, не було якоїсь істотної відміни між землею помісною, що право на неї хтять привластити виключно собі (та вищим, очевидячки, рангам служилого люду) діти боярські, бо козаки також верстались помісним окладом і в „Росписаніи помѣстныхъ окладовъ“ 1676 р. прямо говориться про помістя козачі (великоросійських, городових, біломісних і инш. козаків)³⁾. Очевидно в даному випадкові твердження, що козакам не дозволено давати помістей, визначає, що козаки (а так само драгуни) не мають права домагатися більше від певної кількості четей. На це є натяк в тому-ж документі: „а больше того указанного числа двадцати пяти четвертей козаком и драгуном к их окладамъ не даютъ“⁴⁾. Тимчасом двоє козаків, „утая за собою козацкую службу и козацкую землю“, назвалися дітьми боярськими і одержали по 50 чет., маючи до того ще козацької землі по 30 чет. (отже виходить, що дають і більше ніж по 25 чет.). Ці землі, що їх одержали козаки неправильно, „пріискали“ двоє дітей боярських і намагалися, щоб їм їх віддали, бо козаки ними володіти не мають права⁵⁾. З приводу цього і виникли згадані, гострі твердження дітей боярських, що козаки (і инш.) взагалі не мають права на помісну землю. Але облишмо цей інцидент; можливо, він мав чисто випадковий характер. Із нього ми, навіть, не можемо виразно уявити собі, скільки-ж звичайно давали козакам землі, бо, максимум, що за його згадали діти боярські (особисто в справі зацікавлені), спростовують їхні-таки власні слова в іншому місці тієї самої чолобитної (див. вище). А коли ми повернемося трохи назад та порівняємо ці дані з тим,

¹⁾ Див. напр. Миклашевській о. с. ст. 87. Благовѣщенській о. с. ст. 11. В. О. Ключевській. Курсь русской исторіи. ч. II. Москва 1912 р., ст. 212. Ця невідповідність могла виникнути і через інші причини: уряд сам, навіть при примусовім „отводѣ“, ніколи не давав землі стільки, скільки було треба дати по окладу, але принаймні дбав про пропорційність дачі і окладів, хоч для певної місцевості (див. Благовѣщенській, о. с.); „пріискъ“ же вів, до того, що чоловік з більшим окладом міг одержати землі менше, ніж інший з меншим окладом. що ми бачили.

²⁾ Істор. Архів. Харк. Іст.-Філол. Т-ва. Справа про окружні землі, арк. 157.

³⁾ П. С. З. № 636.

⁴⁾ Істор. Архів. Харк. Іст.-Філ. Т-ва. Справа про окружні землі. арк. 157.

⁵⁾ Ibid. арк. 154 — 155.

що за чугуївською писцовою козаки — „по обыкновенію“, як каже Філарет — одержали по 20 чет.¹⁾, то повинні будемо зробити висновок, що в залежності від різних обставин і козаки одержували різну кількість землі. На жаль, докладніше про землі великоросійських козаків на Слобідській Україні за браком потрібних матеріалів, сказати нічого не може.

Не більше можемо сказати і про землі стрільців, що перебували подекуди по містах Слобожанщини. Ми вже бачили, що, як каже Філарет, стрільцям за чугуївською писцовою дали р. 1647 по 8 чет. в полі на чоловіка „какъ обыкновенно“²⁾. Але знов-таки у того-ж Філарета знаходимо документальне свідoctво, що показує, яке це „обыкновенно“ було хистке. З уривка тієї-ж-таки чугуївської писцової, наведеного у Філарета, довідуємося, що стрільцям оселеним у Чугуїві „200 человекъ разныхъ городовъ сведенцамъ“ дано було „по три чети человеку в полѣ а въ дву потомужъ“³⁾. Чим пояснити таку надзвичайно малу дачу, тим більше, що давалися землі цим разом „сведенцамъ“? А ми вже бачили, що їм і оклад клали більший, ніж „сходцамъ“. Пояснити цей факт ніяк не можна. Хіба тільки, може, тут відіграла роль численність люду, що треба було задовольнити землею.

Той факт, що всім дається однаково четей, а також те, що земля одводиться і в одних спільних межах, примушує нас думати, що тут ми маємо примусовий „отводъ“, а не „пріискъ“. Це тим імовірніше, що весь цей люд зветься „сведенцами“; службове-ж становище цих людей, беручи на увагу їхні земельні дачі, дуже не високе. Таким чином, очевидно, тут ми маємо діло з початком „многодворного“ поселення, якщо тільки стрільці мали охоту будуватися на таких малих маєтках, а не порозбігалися світ за очі, а це в Чугуїві траплялося частенько⁴⁾.

Про інші ранги служилих людей, що жили на Слобожанщині, ми не знаємо сливе нічого. В одному тільки документі пощастило мені знайти звістку про землі „руских (sic) помѣщиковъ солдацкаго строю“ в Липці: п'ятьом з них дано було по 30 чет. в полі на чоловіка, а 40 чоловікам по 20 чет. на чоловіка в полі⁵⁾.

Щоб доповнити картину, треба ще зазначити, що ліс (звичайно служилі люди одержували на цілий гурт), а також іноді й інші угіддя служилі люди одержували в спільне володіння. В згадуваній не раз чугуївській писцовій книзі сказано „лѣса непашенные, звѣриняя стойла и рыбныя ловли въ Донцѣ, въ р. Удахъ, Можѣ и въ иныхъ рѣкахъ и озерахъ—всего города, всѣмъ вообще“⁶⁾. Отож виходить, що різними угіддями володіли служилі великоросійські люди кожного даного міста спільно без різниці рангів. Навіть можна

¹⁾ Див. вище, ст. 55. ²⁾ Див. вище, ст. 55. ³⁾ Філаретъ, о. с. IV ст. 55.

⁴⁾ Напр. у 1642 князь Гагарін писав цареві „а всего, Государь, на Чугуевѣ разныхъ служилыхъ и жалецкихъ людей 408 человекъ, а нынѣ многие Чугуевскіе служилые стрѣльцы и казаки разбѣжались“; в грамоті 1641 р. сказано, що послаються з Мценська до Чугуїва 100 чоловіка, а в повідомленню воеводи, писаному в січні 1642 р. знаходимо, що 99 мценян присланих у р. 1641 „убѣжали и не отысканы“. Філаретъ, о. с. IV ст. 41 пр. 21.

⁵⁾ Истор. Архив Харк. Ист.-Філ. Т-ва, Спр. про окружні землі. арк. 41—42.

⁶⁾ Філаретъ, о. с. IV ст. 72.

сказати більше: коли великоросіяни жили в місцевості, заселеній переважно українцями, то угіддями володіли ті й другі спільно, не дивлячись на різницю основи своїх поземельних прав. Так, напр., дітям боярським села Липця (тепер Колупаєвка, не плутати з теперішніми Липцями, що в давніх документах звуться Алипец, Олипец, а іноді і Липец ¹⁾), було звелено володіти (краще сказати користуватись): „лѣсъ селидобной и дровяной вопчѣ с Харьковцы детьми боярскими і с черкасы“ ²⁾). Цікаво, що іноді навіть сінокоси давали „вопчѣ“ всім поміщикам поселення. Так коли дані були помістя Прокопові Дементієвичеві та Андрієві Даниловичеві Білим в землях села Лозового, то сказано було „сенными покосы владѣть имѣ Прокофію и Андрѣю села Лозового с помѣщики вопче по жеребямъ“ ³⁾). Отже виходить и „вопче“ і по „жеребямъ“, тоб-то все-ж-таки окремими частками. Але жеребій ми можемо тут взяти і в прямому розумінні (а не тільки в розумінні окремого клаптя землі), тоді справа здається яснішою. Сінокос був спільний, а щоб вирішити кому де косити, кожного разу кидали жеребок. Отже виходить, що коли сінокос давали навіть „вопче“ всьому селові, то це не було те саме, коли так говорилося про ліс — оскільки відомо, ліс на „жеребьї“ не поділявся. Принаймні я такої згадки не знаходив.

Про дальшу долю великоросійських земель на Слобідській Україні ми знаємо дуже мало. З певністю можна тільки сказати, що значна частина з них перейшла через купівлю до Слобожанської старшини та козаків. Так, напр., землі Славгородка закупив у 1686 р. охтирський полковник Іван Перекрестов ⁴⁾). Землі с. Пушкарного Краснопільського повіту діти боярські поспродували сумському полковникові Гар. Кондратієву ⁵⁾). А землі самого Краснопілля купили у дітей боярських козаки-українці, що поволі заселяли місто ⁶⁾ і т. д. Козакам-же дісталися землі Валок, Охтирки, Недригайлова та ін., коли вони заселили ці міста і витіснили відтіля великоросіян—але чи землі були закуплені, чи просто захоплені, за те відомостей немає. Чимало все-ж-таки й залишилося на Слобожанщині земель і в великоросійських служилих людей, особливо в Чугуївському повіті. Але про внутрішню еволюцію служилого (а потім однодворчеського) землеволодіння на Слобожанщині ми не можемо сказати нічого.

Можемо тільки сказати, що в середині XVIII в. у Харківському полку існувало кілька однодворчеських сіл: напр. село Проходи та село Малі Проходи в Тишківській сотні ⁷⁾), також „Молодовая“, „Терновая“ в Соколовській сотні та ін. ⁸⁾). Але як володіли землею мешканці цих сіл: чи утворювали вони своєрідну четвертну громаду, з правом кожного члена громади на ідеальну пайку в землях громади, але не рівну пайкам інших членів громади, а відповідну до первісної четвертної дачі предка первоначника, а також тісно що-до

¹⁾ Справа про окружні землі. арк. 44 („Села Колупаєвки Липцы тожь“) арк. 38 (села Липцы, что ныне (sic) зоветца Колупаєвка) див також, *ibidem* арк. 33—34 та ін.

²⁾ *Ibidem* арк. 43, див також арк. 45.

³⁾ Справа про окружні землі. арк. 163. ⁴⁾ Филаретъ, о. с. III ст. 141.

⁵⁾ *Ibidem*. III. ст. 153. прим. 1. ⁶⁾ *Ibidem*. III ст. 153.

⁷⁾ Справа про окружні землі. арк. 59. також арк. 216, 217. ⁸⁾ *Ibidem* арк. 54.

розміру звязану з більшою чи меншою плодючістю даного роду; чи передавалося тут у спадщину порівну всім синам, як реальні пайки в землі обробленій, так ідеальні пайки в ще не обробленій ¹⁾: нічогосінько про це сказати ми не можемо. Треба ще відзначити, що в половині XVIII в. окрім однодворчеських сіл ми бачимо ще в Харківському полку поодиноких однодворців — землеволодільців. Про одних з них сказано, що землі у них „малое число“, про других — „немалое число“ ²⁾. Є й точніші вказівки, з яких ми довідуємось, що деякі однодворці володіли чималенькими-таки маєтками. Ось, напр. якими землями володіли однодворці в першій Харківській сотні: „за однодворцем Никоном Данконцовимъ дворъ да пахатной земли на 1 версту.

За однодворцомъ Федоромъ Каплинимъ дворъ да земли на полверсти.

За однодворцом прозванием Герасимовым за тем дворъ да земли і сѣнокоснихъ лукъ на полверсти“ ³⁾.

А ось ще про однодворчеські землі в сотні Валківській. „Бѣлогородской губернии города Хотмижска за однодворцами Мефтодиемъ Стаховскимъ і Васи́лиемъ Печениковымъ во владении земли с лѣсным баиракомъ на 3 версти на оной поселень хуторъ“ ⁴⁾ Коли візьмемо до уваги, що одна квадратова верства становить $104\frac{1}{6}$ десятини, то побачимо, що це маєтки, якщо і не такі вже величезні, але все-ж-таки досить значні, як для однодворців.

Але були й зовсім невеличкі маєтки, так напр., „за однодворцем Харитоном Старцовим двор 1 да пахатной земли на 100 саженей“ ⁵⁾.

Всі ці відомості я взяв з „Вѣдомости в белгородскую губернскую канцелярию сколько в Харьковском полку за кимъ великоросійскими и других нацей людми во владении земель дворов хуторовъ і иних угодей“, що знайшлася між іншими паперами „Справи про окружні землі“ ⁶⁾.

Про землі оселених на Українській лінії однодворців, на жаль, мені не пощастило зібрати нових відомостей. Ще Благовіщенський скарживсь на брак місцевих дослідів, що-до цієї групи однодворців ⁷⁾. Отоді становище не покращало. Правда, ще в „Очеркахъ ист. колонизації“ проф. Багалія подано коротеньку замітку про те, що переведенців на Українську лінію зведено було наділяти землею в такім розмірі, як вони володіли на своїх давніх місцях ⁸⁾... Роздачею земель завідував Сенат ⁹⁾. Там-же подається звістка про те, що в перших десятиліттях XIX в. на Українській лінії було землеволодіння двох родів. Одні поселенці переділяють землю з кожною ревізією після кількості ревізьких душ, а другі „не дѣляться, а владѣють оною (тоб-то землею).. по старозаимочнымъ правамъ“ ¹⁰⁾. Коли перше стосується до великоросіян-однодворців, то останнє до українців військових обивателів. Виходить отже, що

¹⁾ Подобиці див. в праці Благовіщенського „Четвертое право“.

²⁾ Справа про окружні землі. арк. 62.

³⁾ Ibidem. арк. 66. ⁴⁾ Ibidem. арк. 52. ⁵⁾ Ibidem. арк. 66.

⁶⁾ Ibidem. арк. 51—69. Таку саму „Вѣдомость“ було послано „в государственную военную коллегію“. Ibidem. арк. 207—227.

⁷⁾ Благовіщенській, о. с. ст. 8.

⁸⁾ Багалій. Очерки... колонизації, ст. 315.

⁹⁾ Ibidem. ст. 317. ¹⁰⁾ Ibidem. арк. 325.

і на Слобожанщині деякі однодворчеські поселення перейшли з четвертей на душі ¹⁾, але чи всі так зробили, чи не всі, а коли не всі, то який відсоток, за браком відповідних матеріалів, а особливо місцевих досліджень, сказати не можна. Треба тільки зазначити, що на Українській лінії перехід з четвертей на душі міг виникнути скорше, ніж де инде, бо однодворці були поселені тут пізно, вже після указу 2-IX 1724, що вводив для однодворців кругову поруку що-до податків.

В згаданій „Вѣдомости“ є такі відомості про ландміліціонерів та однодворців, оселених на Українській лінії. „Ландмилицкогo Ефремовскогo полку за вахмістромъ онисифоромъ Олизаровым во владении дворовое плецo на 40 саженой земли, длиннику 1800 поперечнику 450 саженой сад на 120 саженой на той земль 3 двора“. „Того ландмилицкогo Ефремовскогo полку захмістромъ (sic) Григоріємъ ігнатовым во владении земли длиннику 1283 поперечнику 454 саженой два сада на той земли два двора“.

Коли перевести їхні маєтки на десятини, то побачимо: у першого 337^{1/2} десят., а в другого 242 дес. 1682 кв. саж., маєтки як на таких незначних людей, як вахмістри, великі. Чи не купівлею вони набуті?

А ось відомості про однодворчеські поселення на лінії.

„За поселившимися при украинской линии слободъ охочей даверховя (sic) береки однодворцями во владении земли і сенокоснихъ лугов длиннику на 12 поперечнику на 6 версть на той земли поселеннихъ людей не имѣется“.

Там-же надзвичайно цікава звістка:

„За положенными в однодворческой окладъ казаками кои і понынѣ в казаки не выключение в местечке Тарановки во владении земли и сенокосу длиннику 3499 поперечнику 1556 сажень на той земли дворовъ 11 людей 51 (останні цифри стоять в графах, перша в графі з написом „число дворовъ“, друга „в них мужеска пола душ“, останню розділено навпіл, в першій половині написано „черкаских“, під цим написом і стоїть 51, а зверху ще помічено „однодворци“ і друга половина має напис „крестьянских“).

Дуже прикро, що ми не знаємо нічого докладніше про цих записаних в однодворці козаків та про їхні землі, чи вони володіли ними на основах права четвертного, як однодворці, чи старозаїмочного, як козаки. Всі ці відомості дає Справа про окружні землі, арк. 60.

Що-до урядових заходів біля однодворчеських четвертних земель, то про це багато не говоритимем, бо це досить добре розглянуто вже, а нового сказати тут я не зможу. За часів Петра I однодворці остаточно складаються в окрему суспільну верству²⁾. Попали сюди діти боярські нижчих статей, які не могли, або не хотіли в тодішніх важких умовах додержуватись дворянської лінії, бо це вимагало від них постійної і тяжкої служби. Однодворцями поробились і „прежнихъ всякихъ службъ служилые люди“, як-от стрільці, пушкарі, рейтарі і т. д., які здебільшого й не мали ніяких

¹⁾ Благовѣщенскій, с. 141, 365—7 та інші.

²⁾ Благовѣщенскій. о. с. ст. 89. Я. Соловьевъ. Объ однодворцахъ. Отечеств. Записки. т. LXIX. СПб. 1850. II ст. 90—91. Побѣдоносцевъ. Курсь Гражд. права. I. СПб. 1892. ст. 565.

прав на дворянство¹⁾. У 1724 р. однодвірців кладуть в подушний оклад, чим значно наближають їх до „казеннихъ крестьянъ“²⁾. В тім-же році для них заводиться кругова порука, що дає великий стимул до общинної організації однодвірчеського землеволодіння³⁾. У 1727 році однодвірцям забороняють продавати свої землі, „чтобъ отъ того (від продажу) въ платежъ подушнихъ денегъ и въ содержаніи ландъ-милицкихъ полковъ помѣшательства не было“⁴⁾. За межевою інструкцією 1766 р., згідно з загальною постановою маніфеста 19—IX 1765 р.: „всѣ земли межевать не къ именамъ владѣльцевъ, но къ именамъ сель и деревень, а пустоши къ ихъ собственнымъ названіямъ“ („Генеральные правила о межеваніи“ додані до маніфесту п. 2.)⁵⁾; також зведено було однодворчеські землі обводити спільною межею на ціле поселення, не розмежовуючи окремо кожного. Так написано і в інструкції землемірам⁶⁾, також і в інструкції „Межевымъ Губернскимъ канцеляріямъ и провинціальнымъ Конторамъ“⁷⁾. В той-же час однодвірцям заборонено було продавати свої землі, „на коихъ они въ подушний окладъ положены“, не тільки стороннім людям, але навіть і таким-же-таки однодворцям⁸⁾. Заборонено було також і купувати у сторонніх людей землю⁹⁾. У 1783 р. однодвірці з рештою були зрівняні з „казенними крестьянами“, як у відношенню до податків, так і що до рекрутчини¹⁰⁾. Все це не могло не відбитися на однодвірчеському землеволодінню, нахилиючи його до „общинного“. Цьому допомагала не мало кадастрація земель, розпочата в сорокових роках XIX в., коли однодворчеські землі були „изоброчены“, а особливо „спеціальное размежеваніе“. Але всі ці заходи вели до наміченої цілі — душевої „общини“. Не мало однодвірчеських поселень і досі zostалися на четвертях, а в багатьох інших запанували перехідні форми „дворового“, „дворово-четвертного“, „душево-четвертного“ і т. п. володіння землею¹¹⁾. Такій плутанині сприяла плутанина і в законодавстві, так у 1801 р. однодвірці знов одержали право купувати землі¹²⁾, у 1866 р. їм дозволено було продавати їх кому завгодно¹³⁾. З кінцем XIX в. знов було заборонено продавати стороннім, але залишено було право продажу своїм-же

1) Благовѣщенскій, о. с. 90—91. Я. Соловьевъ, о. с. ст. 81, 91.

2) Шимановъ, о. с. Київ. Ст. 1882. т. IV. ст. 209—210. Я. Соловьевъ, о. с. ст. 99. Власне кажучи, точно сказати, коли однодворці були положені в подушн. оклад, трудно, у Я. Соловйова, о. с. ст. 94. подано докум. 1722 р., в якому читаємо: „съ однодворцевъ, которые положены будутъ нынѣ противъ крестьянъ въ денежной повсягодной подушной окладъ“ треба ще брати гроші на утримання ландміліції. Ключевський-же (о. с. IV. М. 1915, ст. 126.) говорить, що до початку 1724 року ще не скінчено було навіть подушн. перепису, указом-же Петра I гадалося почати збирати подушний податок саме з початку цього 1724 року.

3) Благовѣщенскій, о. с. ст. 101.

4) Благовѣщенскій, о. с. 103. Я. Соловьевъ, о. с. ст. 96.

5) П. С. З. № 12474 (т. XVII).

6) П. С. З. № 12574, п. 71 (т. XVII). 7) П. С. З. № 12659. гл. XIX. п. 1 (т. XVII).

8) Я. Соловьевъ, о. с. ст. 99. Шимановъ, о. с. Київ. Ст. 1882. IV. ст. 213.

9) Я. Соловьевъ, о. с. ст. 99. Шимановъ, Ibidem. ст. 213.

10) Я. Соловьевъ, о. с. ст. 93, 94.

11) Благовѣщенскій, о. с. ст. 137—146, 300, 336, 365, 366 і ин.

12) Я. Соловьевъ, о. с. ст. 100; порівн. Шимановъ, о. с. Київ. Стар. 1882. IV. ст. 199.

13) Благовѣщенскій, о. с. ст. 146.

одновірцям¹⁾. Я подав тільки найяскравіші розпорядження, поминаючи дрібніші. Але все це розпорядження загальні, які без сумніву торкалися і слобожанських одновірців: як вони вплинули на розвій тутешніх форм одновірчеського землеволодіння за відсутністю даних сказати не берусь. Одно тільки можна сказати з певністю, що заборони продавати свої землі і тут очевидячки не мали серйозних наслідків, як і в місцевостях великоросійських²⁾. Ми маємо документа, що походить з 1735 року і ясно свідчить про те, яку малу увагу звертали одновірці на всякі урядові заборони. Це купча, дана від таранівського одновірця Агея Новосильцева Орловського полку полковому „квартирмистру“ Кіндратові Ігнат'єву. В ній ми читаємо: одновірць містечка Таранівки „во ономъ местечке Тарановки“ продав такому то „женѣ ево і детемъ і наслѣдникомъ дворовую усадьбу со всемъ хороннымъ строеніемъ распашною и нераспашною своєю землею съ лѣсы і съ сенніми покосы і со всякими угоди в трех полях в вечное владѣніе“³⁾. А це було вже після заборони 1727 року. Що-ж до заходів біля утворення у одновірців „общинно-душевой“ форми володіння землею, то, як ми бачили вище, в цьому напрямкові уряд російський досяг певних результатів, принаймні в відношенні тих одновірців, що були оселені на межах Слобідської України на Українській лінії.

Землі українських козаків. Переходимо тепер до земель козаків-пересельців з Польської України (правобережної та лівобережної), які за Катерини II були перейменовані на військових обивателів. Їхнє землеволодіння викликало особливу до себе цікавість завдяки так званим старозаїмочним справам („процессамъ“).

Особливо цікаве тут питання про первісні способи набувати земельну власність. Висловлювали гадку, що всі земельні маєтки на Слобожанщині, по первісному способу їх придбання, являються старозаїмочними,— навіть, що самий факт знаходження землі на Слобідській Україні доводить старозаїмочний характер володіння нею⁴⁾. Але це, розуміється, сказано занадто сміливо. Як ми вже бачили, великоросіяни, що їх оселяв уряд, одержували землі на праві помісному. Були висловлені також гадки трохи иншого, — вужчого змісту, — що заїмка (вільна займанщина) була первісною основою землеволодіння слобідських козаків, або ширше сказати української людности слобідських полків. В таким напрямку висловлюється Гуров у своїм „Обьясненіи на апелляціонную жалобу Харьковской Казенной Палаты“⁵⁾; Альбовський в своїй першій праці — „Исторія Харьковскаго Сло-

¹⁾ Ibidem. ст. 147.

²⁾ Про це дивись Побѣдоносцевъ о. с. ст. 565, 567; Благовѣщенскій о. с. ст. 127. порівн. Шимановъ. о. с. ст. 211.

³⁾ Спр. про окружні землі. арк. 606.

⁴⁾ Чижевській. о. с. ст. 9. Гадку цю висловив присяжн. правник (Ф. Н. Плевако). Термін „козацькі“ взято умовно, для зазначення земель українських пересельців з-за кордону. головну масу серед яких творили козаки, решта-ж або теж козачилась, або йшла в піддані; що-ж до міщан, то вони звуться також часто козаками городової служби і тому можуть ввійти в загальне поняття козаків. ⁵⁾ Гуровъ. о. с. ст. 90.

бодського Козачьяго Полка“¹⁾. Почасти тої-ж гадки тримається і проф. Багалій в своїй новій розвідці — „Історія Слобідської України“, хоча висловлюється обережно, кажучи, що заїмка була головним (а не виключним) способом набувати земельну власність на Слобожанщині²⁾. Але-ж дослідник, який спеціально займався питаннями землеволодіння на Слобожанщині, Шиманов указує, що вільна заїмка військових колонізаторів Слобідської України уже рано змішувалась і з іншими видами землеволодіння³⁾; вказує, що бували випадки дачі земель окремим козакам од уряду⁴⁾, а також, що іноді „черкаси“ пересельці селилися на землях, які їм одводив центральний московський уряд⁵⁾.

Скажемо од себе, що це цілком справедливо, і хоч, загалом беручи, маса козацько-черкаської людности володіла землями по праву заїмки, але бували випадки, правда не часто, і зовсім іншого походження.

а. Козацькі землі, одержаві від московського уряду. Один такий факт давно вже, власне, відомий і занотований в історичній літературі. Це наділення землею гетьмана Острянина та його козаків, коли вони заселяли Чугуїв. Ось що читаємо ми про це в указі царя Михайла Федоровича 11/III 1639 р... „били челомъ государю запорожскаго войска гетманъ Яцко Остренинъ и сотники и пятидесятники и десятники и рядовые черкасы, что имъ на Чугуеве подъ дворы и подъ огороды мѣста розданы а землями и сеными покосы и всякими угоды они не устроены... и гос. царь... указаль на Чугуевъ послать свой государевъ указъ изъ помѣстного приказа къ Максиму Лодыженскому и велѣль на Чугуеве подгородныя и дальнія земли и сенные покосы и рыбные ловли... и всякія угоды описать и земли и подгородныя и дальнія измѣрить и разсмотрѣть которымъ землямъ и всякими угодыми быть къ Чугуеву и которымъ землямъ и всякимъ угодымъ къ Бѣлугороду..., а написавъ на Чугуеве земли и всякіе угоды... указаль государь дати на пашню земель гетману 120 ч., сыну его 40 ч., войсковому есаулу 50 ч., войсковому дьячку (чи не писар?) 40 ч., сотникамъ 10 чел. по 35 ч., пятидесятникамъ по 30 ч., десятникамъ 102 чел. по 25 ч., рядовымъ 887 чел. по 20 ч., бѣлорусскимъ попамъ 2-мъ чел. по 30 ч.“⁶⁾. Це безперечно не заїмка, а надання від центрального уряду; до того це надання в строго зазначеній кількості на кожного і, можливо, на помісному праві, бо тут-же дають землі і дітям боярським та на цьому погоджуються і дослідники⁷⁾.

Але можуть зазначити, що вже у 1641 р. чугуївці вбили свого гетьмана, а сами повернулися „за литовській рубежъ“, що таким чином це не що більше, як невдала спроба оселити українців-пересельців на помісному праві серед степів

1) Альбовскій. Истор. Харьк... полка. ст. 37. В новій своїй праці „Харьковскіе казаки“ Альбовскій радикально змінив свої погляди на заїмочне право слобожан. Див. Альбовскій, „Харьковскіе казаки“. ст. 95, 98—99.

2) Проф. Багалій. Истор. Слобідської України. ст. 181.

3) Шимановъ. о. с. Киев. Стар. 1882. IV. ст. 203.

4) Ibidem. ст. 204. 5) Ibidem. ст. 206.

6) Багалій. Матеріали для ист. колонизац. I. ст. 15—16.

7) Див напр. Багалій, „Очерки... колонизації“ ст. 183; порівн. Альбовскій. Харьк. казаки. ст. 23—24.

Слобожанщини, що взагалі цей випадок не мав жадного впливу на дальшу історію козацького землеволодіння. Цілком слушно! І коли-б ми мали лиш один цей факт, то можна було-б і не заводити розмови про козацькі землі, надані від московського уряду. Але ми знаємо, що і в пізніші часи були випадки наділення козаків землями від московського уряду, і до того землями „положенними въ четверти“. Так наділені були перші насельники м. Острогоська, згодом полкового міста Острогоського слобідського полку. Крім дворів, котрі були ретельно виміряні кожному чинові, острогожчани одержали ще й орну землю в таких розмірах: полковник одержав 10 чет., обозний, писар, сотники та осаули по 5 чет., два попи по 4 чет., рядові черкаси (козаки) по 3 чет. в полі ¹⁾. Мимоволі звертають на себе увагу такі мізерні дачі, мізерні і абсолютно і порівнюючи, хоч-би з згаданими дачами у чугуївців. У Чугуїві кожен козак одержав мало не в сім раз більше, ніж такий-же козак у Острогоську. Таких малих дач у козаків ми ніде більше не зустрічали. Сказати-б, що острогожчанам так мало було дано орної землі, через те що вони одержали просторі уходи (головним чином риболовлі) ²⁾; але і чугуївці, як ми вже знаємо, одержали чималі уходи у Салтівського юрту.

Але знов можуть завважити, що Острогоськ не може бути за приклад для решти Слобожанщини, бо, як пише Головинський (на цьому почасті погоджуються й інші дослідники), Острогоський полк був населений при інших умовах ніж поселення... слобожан, і що він мав тісніші звязки з великоросійськими містами по Білогородській черті, ніж українськими поселеннями Слобожанщини ³⁾. Хай уже й так! Але (все-ж-таки) ми маємо свідоцтва про четвертне наділення українських козаків і в самій, мовляв, безперечній Слобожанщині. У Філарета подано цікавий з цього погляду документ. У 1655 р. „чугуевські нововыѣзжіе черкасы Максимка Тимофѣевъ съ товарищами 800 чел. били челомъ“, щоб їм дали землі „въ урочищахъ межъ Лопани и Харкова“. Цар звелів дати їм в зазначеному місці землі „подъ дворы и подъ огороды и подъ гуменныя мѣста... и на пашню земли по 10 четей человекѹ въ поли а въ два (sic) потомужъ. А будетъ въ тѣхъ урочищахъ землею скудно: и имъ черкасамъ дать по 8 четей человекѹ въ поли а въ дву потому жъ. А сѣнокосныхъ покосовъ дать имъ черкасамъ противъ земель въ полѣ“ ⁴⁾, тоб-то відповідно до кількості четей в полі). Це поселення між р. Лопанню та р. Харковом Філарет визнає за Липці ⁵⁾, а проф. Багалій за м. Харків ⁶⁾. Для нас це питання не таке вже важливе, але гіпотеза проф. Багалія здається ймовірною, бо нею пояснюються деякі дальші розпорядження московського уряду. Так, у наказі харківському воеводі Сухотіну 1660 р. знаходимо таке: „а которые черкасы семьянистые, а не одинокіе, изъ черкасскихъ городовъ впредь учнутъ въ Харьковъ приходитъ и Василю (згаданому Сухотіну) тѣхъ новоприхожихъ черкасъ въ Харьковѣ принимать... а подъ дворы и подъ ого-

¹⁾ Головинскій, о. с. ст. 58. ²⁾ Головинскій, о. с. ст. 58.

³⁾ Головинскій, о. с. ст. 57; порівн. Багалій, „Очерки... колонизація“ ст. 420—421.

⁴⁾ Філаретъ, о. с. II, ст. 160—161. ⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ Багалій, „Очерки... колонизація“. ст. 426—427.

роди въ длину и поперекъ мѣста и на пашню земли и лѣсу сѣнныхъ покосовъ и всякихъ угодей давати противъ прежнихъ Харьковскихъ черкасъ всѣмъ въ мѣру“...¹⁾). Іншими словами давати по стільки-ж землі, як і раніше давалося харків'янам, і до того ще „въ мѣру“, себ-то вимірявши, а не на око. Такого наказу не могло бути видано, коли-б раніше харків'яни не одержали землі по урядовому наданню і до того в певних розмірах. Інструкція дана другому харківському воєводі Семенові Дурновому 1668 р. наводить на ті-ж думки. Там ми читаємо: „а которые черкасы... придуть въ Харьковъ... на вѣчное житье... тѣмъ приходимъ черкасамъ земель и всякихъ угодей чинить по отпискамъ бояръ и воеводъ“²⁾). Тут теж, як бачимо, мова йде не про заїмку, а про надання від уряду.

А ось іще звістка про наділення козаків землями вимірними „в четверті“. В указі Олексія Михайловича про салтівських черкас читаємо: „по веснѣ всѣмъ черкасамъ въ тѣхъ мѣстехъ и урочищахъ... отвесь пашенные земли и сенных покосов и всяких угодей атаману и сотникамъ по 10, ясауламъ по 9, рядовымъ черкасамъ по 8 чети въ поле а въ дву потому-жь“³⁾). Цікаво, що ще у 1705 р. салтівські „черкаси“ в своєму проханні покликувалися на те, що у 168 р. (1660) їхнім батькам було наміряно четвертями землі на 670 чол.; згодом чимало з цих земель захопили великоросіяни. Отож салтівці й прохають звеліти великоросіянам уступитись з їхніх земель. Дійсного документа про наділення землею у салтівців не знайшлося, бо невідомо куди його поділи „будучіе воеводы дружа и норовя имъ новопришлымъ русскимъ людямъ“. Прохали „пожаловать ихъ велѣтъ противъ прежняго... государева указа, по вышеписанному отводу тою старинною землею и дачами владѣтъ имъ съ чего бы имъ было полковая казацкая служба служить и тѣ ихъ дачи имъ и дѣтямъ ихъ и свойственникамъ по окладу намѣрить и со всякими угодыи во владѣніе отдать“. По справці в Розряді виявилось, що дійсно у 168 році „атаманъ Иванъ Семеновъ съ товарищи (670 чолов.) по Салтовскому городищу поселились вновь, а во дворы съ угодыи и на пашню земли и всякихъ угодей заняли по урочищамъ“ (далі описуються межі); звелено було їх переписати та наміряти їм землі „атаману и сотникамъ и есауламъ и знаменщикамъ по десяти, рядовымъ по осми чети человекѹ въ полѣ, а въ дву по томужь буде въ тѣхъ мѣстехъ и урочищахъ земля и сенные покосы и всякія угодыя лежать въ порожне и на предъ тому никому не отданы“. Після цієї справки було звелено наміряти салтівцям землі повністю згідно з старими дачами, а „что за ихъ дачами останется земли и изъ той земли намѣрятъ дѣтямъ ихъ и свойственникамъ противъ ихъ казацкихъ дачъ по десяти четьи человекѹ въ полѣ, а въ дву потомужь“...⁴⁾).

Я дозволив собі так широко викласти зміст цього документа через те, що він подає цікавий матеріал, а також і сам має цікаві особливості. Коли робили справку в Розряді, то очевидно знайшли той самий указ, що уривок

¹⁾ Багал'фй. Матеріали для ист. г. Харькова. ст. 33.

²⁾ Багал'фй. Матеріали для ист. колонизації. I. ст. 152.

³⁾ Багал'фй. Матеріали для ист. колонизації. I. ст. 35.

⁴⁾ Багал'фй. Матеріали для истор. колонизації. 11. ст. 140–142.

з нього подано вище: про це свідчить 1) однакова адреса — Гр. Гр. Ромодановському, 2) однакові в обох випадках імення отамана, 3) обидва рази зазначено однакову кількість поселенців. Але очевидно в указі 1705 р. указ 1660 р. поданий не слово в слово, а в переказі. Так у дійсному указі ми бачили, що осавули одержували по 9 чет. орної землі, а тут виходить, що їм дано було однаково з отаманами — по 10 чет. Гадається, що справа зроблена не уважно, а як в чолобитній салтівців було написано, що осавулам давали по 10 чет.; то так цю цифру написали і в указ. Очевидно, цим-таки впливом чолобитної треба пояснити також і вислів указу 1705 р., що салтівці „поселились“... і „заняли“ собі земель для оранки й инш., бо як-раз у чолобитній стояло, що при поселенню „велѣно имъ... дворовыя усадьбы и пашенную землю и всякія угоды занимать“¹⁾. У дійсній грамоті ані слівця про заїмку. Там ми читаємо щось инше, а саме „а государевы казны и на пашню земли і всяких угодій за ними вурочищахъ“²⁾, далі межі. Сказано також, що черкаси і поселилися на Салтівськiм городищі „по указу насъ вел. гос.“. Отже про якусь заїмку тут мови не може бути — бо й сами „челобитчики“ в цьому питанні заплутались, спершу сказали, що звелено було їм землі собі „занимать“, а потім оповідають, що їм було дано землю четвертями. Справа, очевидно, в дійсності так виглядала. Прийшли козаки на Салтівське городище (де їм звелено було оселитися) взимку (по справці грамоту 1660 р. Г. Ромодановському послано 5 січня), їм було приблизно вказано, де їхні землі та уходи (вказуються тільки „урочища“, жадної згадки про „границі“), а як зимою ніхто землі не обробляє, то намірювання четвертями землі було відкладено до весни³⁾. Але навіть коли припустити, що справді салтівцям дозволено було „занимать“ собі землі для оранки і ин., то в даному разі, це скорше скидається на великоросійський „пріискъ“, а не на українську заїмку, бо заїмочні землі не виміряли четвертями, та ще й в заздалегідь зазначеному розмірі⁴⁾).

Дуже цікава для нас згадка про оклад. Це єдина згадка про оклад у козаків Слобожан, що мені зустрілася, і через це робити будь-які висновки на підставі цієї єдиної вказівки я не зважуюсь, тим більш, що не можна сказати напевне, чи розуміли чолобитчики це слово в його звичайному служилому означінню, чи під ним треба розуміти щось инше.

Як видно з випису 1722 (там покликання на „строенныя, помѣсныя описныя и отказныя книги“), перші насельники села Мартовіти (нині Мартове), які прийшли на місце свого оселення в кількості 157 чолов., одержали землі по 8 чет. в полі на душу¹⁾. Що-до черкас, які збудували м. Боровню (Боромля), то через втрату кінця документа, який оповідає про наділення їх землею, про розміри їхніх дач ми не можемо висловитися з певністю. Але як форма вислову що-до земельних дач у цьому документі дуже скидається на

¹⁾ Ibidem. ст. 140.

²⁾ Багал'їй. Матеріали для ист. колонизації. I. ст. 35. ³⁾ Див. вище. ст. 69.

⁴⁾ А на мою думку, тут все-ж-таки була заїмка, тільки стверджена від московського уряду під відомою йому формою „помісної“ дачі. Д. Багал'їй.

⁴⁾ Багал'їй. Матеріали для ист. г. Харькова. ст. 194—195.

гучар, причому козаки поспродували свої старі землі Меншікову ¹⁾. Що-ж одначе виходить з наведених 3-х полковницьких відповідей? Охтирський власне й не заперечує, що в його полку існували жалувані землі, ба навіть з його слів можна зробити якраз протилежні висновки. Справді, коли у (зійшлих) „сходцов“ не було жалуваних земель тільки через те, що то були „самые скудные“, то цілком природньо припустити, що в заможніших вони могли й бути. Ізюмський полковник, заперечуючи, щоб в його полку існували жалувані землі в окремих осіб, визнає однак, що були полкові жалувані землі. Ще рішучіше, як ми були бачили, висловивсь харківський полковник, категорично заперечивши, щоб в його полку були будь-які жалувані виміряні четвертями землі. Що-до Ізюмського полку ми з великою долею ймовірності можемо справді припустити, що там не було надачі козакам помісної, міряної четвертями землі. Адже Ізюмський полк лежав далі від усіх інших в степу, заселився він пізніше од інших ²⁾ під безпосереднім доглядом слобідської старшини (особливо Чернігівця ³⁾), а потім Гр. Донця ⁴⁾, ніколи не мав у себе російських воєвод і, найголовніш, зразу-ж у початку свого заселення одержав жалувану грамоту на володіння землями „по черкаской обикности“ ⁵⁾. Але сказати те саме про Харківський полк ми рішучо не можемо, бо, як бачили, тут іноді траплялося помісне наділення козаків землями виміряними в четверті. Коли-ж харківський полковник все-ж-таки рішучо запевнює в протинім, то це очевидно результат побоювання, щоб з факта існування на Слобожанщині окремих випадків „пожалування“ землі козакам, не зробили загального висновку і на Слобожанщину не посипалися-б нові реформи. Не треба забувати, що „Екстракт“ скомпановано саме підчас реформаторської діяльності кн. Шаховського, а реформи його часто в корені порушували слобожанські давні „обикности“ та привилеї ⁶⁾.

Отже, на нашу думку, свідчення Екстракту не таке, щоб на нього з певністю можна було покластися. Його треба як-найпильніше розглянути.

Про долю, яка спіткала в дальшому козацькі помісні землі, ми сливе нічого не знаємо. Бачили ми, що напр. салтівці ще у 1705 році навіть досить точно пам'ятали розміри дач. Прохали вони теж тільки того, щоб їм знов намірили землі „по окладу“. Як знаємо, їм знов наміряно було землі четвертями. Але вже в чолобитній салтівців цього 1705 р. помітна плутанина що-до їхнього землеволодіння: спершу вони кажуть, що при поселенню їм було звелено „дворовыя усадьбы и пашенную землю и всякія угодыя занимать“, а потім розповідають, по скільки четвертей кому було

¹⁾ Ibidem ст. 155. ²⁾ Див. напр. Головинській. о. с. ст. 107.

³⁾ Альбовській. Харьк. казаки, ст. 150. Багалій. Істор. Слоб. Укр. ст. 80.

⁴⁾ Багалій. Істор. Слоб. Укр. ст. 81., Головинській. о. с. ст. 108.

⁵⁾ Цю грам. див. напр. Топографич. Описан. Харьков. намѣст. 1888 ст. 16. Квітка. Зап. о сл. полк. 1883 р. ст. 9. Чижевській о. с. ст. 102. порівн. Гуровъ ст. 473.

⁶⁾ Альбовський так влучно схарактеризував ці реформи: „въ царствованіе императрицы Анны Іоанновны на слободскіе полки обрушился цѣлый рядъ реформъ и другихъ бѣдствій“. Альбовській. Істор. Харьк. Казач. полка, ст. 125.

дано. Як знаємо, в грамоті 1660 р. про оселення Салтова немає зовсім нічого про дозвіл займати землі. Очевидно, тут на думках салтівців відбивсь силенний вплив старозаїмочного оточення. Такій плутанині понять сприяло те, що, як ми бачили, було й так, що одна особа мала і помісні і заїмочні землі. Як не як, а очевидно, що козацьке помісне землеволодіння потонуло й розпустилося серед моря старозаїмочного землеволодіння. Принаймні, напр., сл. Ямна (чи Ямне), що її перші насельники одержали землі в помістя, що потверджується документально, у 1881 р. вже позивалася з державним скарбом за свої землі, як за старозаїмочні, і хоч Окружний Суд і відхилив домагання ямчан, як неслухні¹⁾, проте Судебна Палата з таким рішенням Окружного Суду не згодилася й визнала землі сл. Ямної за повну власність її мешканців²⁾, бо вона, на гадку палати, цілком відповідає поняттю про землі старозаїмочні³⁾.

Рішучу роль в злиттю помісних козацьких земель із старозаїмочними очевидно відіграли відомі жалувані грамоти слобідським полкам, що їх ми розглянемо далі. Особливе значіння тут мали такі грамоти, як напр. видана Охтир. полкові 1688 р., де читаємо: „повелѣли ему (полковникові) и полку его урядникомъ и казакамъ, которые по Нашему Великихъ Государей... указу пожалованы вотчинами и иными землями... велѣли тѣмъ всѣмъ вышеписаннымъ владѣть... вѣчно и безоброчно“... (див. Гуровъ о. с. ст. 485—486, порівн. *ibid.*, ст. 479). Хоча сказати, що козацькі помістя зразу-ж після цих грамот втратили свій характер і зразу-ж цілком зіллялися з землями заїмочними й не можна, бо відгомони старих відносин іноді почувуються й потім—напр. згадана справа з салтівськими землями, але очевидно грамоти ці не аби-якою мірою вплинули на долю помісних земель козацьких. Дальші-ж розпорядження Петра I 1714 р. і Ганни Іванівни 1731, що зрівнювали помістя з вітчинами, на Слобожанщині мали ті наслідки, що зрівняли помістя з землями старозаїмочними. Так ми уявляємо справу, але на превеликий жаль простежити цей процес за браком потрібних даних немає можливости.

Все це стосується більше правного (юридичного) боку питання; що-ж до фактичного, то й помісними землями козаки часто розпоряджалися, як повною власністю; ще дуже рано траплялися випадки продажу маєтків, ще у XVII в.—напр. А. Кондратьєв купив у суджанського козака помістя у 1686 р.⁴⁾

Та це й не диво, бо, як ми були бачили, і діти боярські не дуже панькалися з своїми помістями, а любісінько порозпродавали їх козацькій старшині й козакам. А Блюменфельд, напр., подає випадок продажу помістя і в Великоросії теж ще XVII в.⁵⁾

Та хоч нам і не пощастило простежити долю помісних козацьких земель, але довести, що не всі козацькі землі заїмочного походження, здається, все-ж-таки хоч трохи вдалося.

¹⁾ Чижевскій, о. с. ст. 18. ²⁾ Гуровъ о. с. ³⁾ Гуровъ, о. с.

⁴⁾ Филаретъ о. с. III ст. 401, пр. 7.

⁵⁾ Блюменфельдъ о. с. ст. 218.

Старозаїмочні землі. Ми вже не раз були згадували про те, що головна маса людности Слобідської України набувала собі землі шляхом заїмки і володіла ними на так званім старозаїмочнім праві.

Право заїмки в чистому його вигляді, як я собі його уявляю, є *jus primæ occupantis*. Особливо важливо в даному разі те, що об'єкт права являє собою річ нікому не належну, цілковиту *res nullius*, бо инакше ми матимемо не заїмку, а просте захоплення чужої речі, або принаймні такої, на яку хтось має якесь право.

Землі Слобожанщини ми не можемо вважати за *res nullius* підчас заселення її вихідцями з-за польського кордону. Як ми бачили, деяку частину її роздав московський уряд, якому на цю територію належали тоді верховні державні права, різним служилим людям у помістя замість четвертної пашні, а також монастирям та церковним причтам. Правда, здебільшого володільці цих так званих „юртів“ позбавлені були можливости здійснювати свої права фактичним володінням ними, за їх великим простором, але це було право, і право, яке мало під собою твердий ґрунт московських законів і практики. Щоб успішно конкурувати проти цього права, треба було й на своєму боці мати таке-ж саме право. І справді спершу ми бачимо, що заїмки пересельців, навіть на землях нікому не одданих, уряд не зівсіді визнає, і в усякім разі визнання це має випадковий характер, поки аж після організації слобідських полків слобожани після низки жалуваних грамот одержали міцні основи для свого заїмочного права.

Отже заїмка на Слобідській Україні не тільки *prima occupatio* в чистому вигляді, а також іноді й зайняття і освоєння землі з дозволу в кожному окремому випадкові центрального московського уряду, причому не зрідка порушено права перших володільців, монастирів, церковних причтів та ин. (див. вище в розділі про „юрти“). Без цього дозволу не зівсіді заїмка визнавалася, а потім (після жалуваних грамот) це є загальне право слобожан санкціоноване од верховної влади. Але перш ніж детально розглядати, які саме права дані були жалуваними грамотами слобожанам що-до заїмки земель, ми спершу розглянемо ті випадки заїмок, які нам відомі з ранішої доби, перед виданням грамот.

Перша звістка, яку ми маємо, відноситься до 1646 р.¹⁾ Коли приїхав в урочище Валки кн. Хілков, щоб оглянути, де краще збудувати новий „город“, то до нього з'явилося кілька українців—пасічників, що жили по своїх пасіках на Мжі й інших річках. Вони розповіли, що в згаданій місцевості, поблизу Валок, таких пасік буде з 150 і що на них живе чоловіка по 5—6,

¹⁾ Це, розуміється, зовсім не значить, щоб таких випадків не було раніше, але ми не маємо про них певних звісток. Правда, в „Русск. Вивлюф.“ Полевого є така звістка „Афонасью промышляти на дъ до в р ы надъ черкасы, которые нынѣ на Донцѣ и на Осколь и на Сети Мишукъ со товарищи“. (Цитую з Багалія, „Очерки колонизац. ст. 151), але проф. М. Грушевський гадає, що в текст Вивлюф. „тут встряла помилка і що треба читати „на дъ в о р ы надъ черкасы“. (Г р у ш е в с ь к и й, Істор. Укр.-Руси, VIII частина 2 ст. 367, прим. 1. Про українське добичництво та уходництво на територ. Слобожанщини в кінці XVI і початках XVII ст. див. у нього-ж VIII час. 2 ст. 365—369). Там навіть подано звістку, що вихідні з-за польського кордону ще перед 1621 р. уже захоплювали ліси й води у Путивльськ. повіті і навіть будувалися, але наскільки осела була ця колонізація сказати важко.

а то так і по десять¹⁾). Ця звістка була великою несподіванкою для Московського уряду. Швидко по тому Московський уряд довідався, що і в Валківському повіті оселилося чимало пасічників — „черкасів“. Впорядили слідство. Виявилось, що „литовські люди“ побудували пасіки по рр. Братениці, Рабині, Мерлу, Мерчику та інших місцях. Пасік налічили більш як триста. Деякі з них були вже років з сім тому, деякі були новіші. Черкаси жили на них „безпрестанно“²⁾). Уряд московський, вбачаючи в „черкасах“ елемент непевний і навіть небезпечний, тим більш, що всякі станичники та сторожі скаржилися на цих пасічників, буцім-то вони їх „бють и смертное убойство чинять и по дорогамъ проезду отъ нихъ нѣтъ“, видав наказа виселити всіх пасічників за кордон. Служилі люди з великою охотою і завзяттям почали виселяти пасічників за кордон, не перебулося при цьому і без грабунків і насильств³⁾), хоча й звелено було вислати черкасів „безъ бою и задору“⁴⁾). Зчинилася ціла буча. Ті пасічники, що оселилися поближче до Білгородської черти, прохали відкласти хоч до осені їхнє виселення. В більш південних-же частинах нинішньої Харківщини пасічники взялися до зброї і загрожували: „и только вышлютъ нынѣ насъ исъ пасѣкъ, и отъ насъ... городу Можевскому и караульному острожку не стоятъ“...⁵⁾). Справа не обмежувалася самими погрозами, доходило іноді й до сутичок⁶⁾). Миклашевський запевняє, що зрештою московський уряд дозволив пасічникам залишитися на своїх місцях⁷⁾). Це, здається, перший випадок, коли московський уряд визнав черкаську заїмку, бо, як здається, пасіка в ті часи схожа була на хуторок, де люди жили „безперестанно“. Але це визнання торкалося, здається, не всіх пасічників, а тільки деякої частини їх, найбільше мирної, яка не суперечилася, а лагідно прохала відкласти висилку до осені. Так можна гадати через те, що навіть ще у 1649 році тяглася справа про висилку за кордон. В цьому році путивльський воевода скарживсь Богданові Хмельницькому, що роменці позаводили пасіки на землях Недригайлівського повіту, а конотіпці у Путивльському повіті навіть „землю распахали и хлѣбъ всякой сѣяли и сѣна покосили и пасѣки многія поставили“⁸⁾). На змагання залишити московські землі, роменці почали звозитися за кордон; але конотіпці не хтіли залишати оброблених ними земель. І от воевода прохає в Хмельницького звеліти „литовскимъ людемъ царскаго величества землею и всякими угодыи... владѣть не велѣть... сойти в свою Литовскую сторону со всѣмъ своимъ заводомъ“⁹⁾). При цьому воевода покликався на те, що „въ посольскомъ мирномъ договорѣ и въ вѣчномъ докончанѣ написано то имянно, что на обѣ стороны земель за межею межевыхъ судей и за гранми не посѣдаты и никакими угодыи не владѣть“¹⁰⁾). Виходить отже, що для московського уряду ця справа набирала, либонь, міжнарод-

¹⁾ Сборн. Харьк. Истор.-Филолог. О-ва, т. 16, ст. 27. Стаття Альбовського „Валки...“.

²⁾ Миклашевській о. с. 127.

³⁾ Сборн. Харьк. Истор.-Филолог. О-ва, ст. 28.

⁴⁾ Миклашевській, о. с. ст. 128 (у обох авторів звістки ґрунтовані на архівному матеріалі).

⁵⁾ Акты Южной и Зап. Россіи. III ст. 182.

⁶⁾ Ibidem. ⁷⁾ Миклашевській, о. с. ст. 128. ⁸⁾ Акты Южн. и Зап. Россіи, III ст. 339.

⁹⁾ Ibidem. ¹⁰⁾ Акты Южн. и Зап. Россіи. III ст. 339.

нього характеру, що очевидно найбільше і стояло на перешкоді визнанню цих заїмок.

Чим скінчилася ця справа, не знаємо.

Але ось у 1650 р. двоє ольшанських козаків зайняли собі пасічне місце у Іловському „заповідному“ лісі, збудували собі винницю й почали займатися бджільництвом та винництвом. А потім, очевидно, щоб поширити справу, закликали до себе ще „черкасів“ не тільки з Олешні, але й з-за кордону. Воевода, що випадково викрив це поселення, доносив у Москву, що багато між цими черкасами є таких, які ще ніде не були записані і цареві „креста не цѣлювали“. Але що його вжахнуло, дак це те, що черкаси ці рубають заповідний ліс на бочки для меду та горілки, а також і для винниць і попрокладали в цьому лісі багато шляхів. Несподівано для воеводи прийшов наказ привести до хреста тих, хто ще не присягав цареві, та заборонити займатись винництвом, а зрештою велено було їх не чіпати і навіть дозволено рубати ліс на бочки для меду¹⁾. Цей випадок цікавий для нас тим, що тут роблять заїмку не закордонні вихідні, а люди, котрі вже якийсь час жили й служили в Московській державі²⁾, і тільки частина була з-за кордону, але вона з'явилася пізніше на заклик першого з заїмщиків. Цікаво також і те, що, не дивлячися на те, що заїмщики явно порушили заповідність лісу, заїмку їхню все-ж таки було визнано.

Наведемо ще один цікавий випадок. 1659 р. уряд московський звелів оселити нове село під назвиськом Нижча Сироватка. Згідно з урядовим наказом про це сумський городовий отаман видав відповідну інструкцію. Перш за все посланий керувати справою нового поселення повинен був одвести для нового поселення „земли и лѣсовъ и сѣнокосовъ и во всякихъ угодьяхъ“, обмежувати ці землі, а також місце для вигону, а потім треба було відвести „чи ни есть во оной округѣ, подъ поселеніе, жилии дворы, сады и огороды по ровнымъ частямъ луговыя и лѣсныя мѣста для прибывающихъ по высылкѣ во оное село Низшую Сыроватку на жилище, а тѣмъ людемъ, чи на тѣхъ мѣстахъ прежніе были хуторы, оставлять тѣ мѣста, гдѣ ихъ жилые дворы и хоромное строеніе находится, противъ прежнихъ мѣрою земли подъ дворы, сады и огороды въ двѣ части, а послѣднее все велѣть тѣмъ, кому по частямъ достанется“. Потім треба було їхати в Ворожбу та Суми і довідатись, чи там „чіе есть заимочное самовольно владѣніе, пашенныя земли и лѣса и всякія угодыя“ по той бік Псла (рахуючи від Сум і Ворожби). Переселяти на нове місце звелено було в першу чергу саме таких людей, а якщо їх не вистарчить (бо звелено було переселити з Ворожби не менше як 76 сімей, а з Сум не менше 197 сімей), то переселяти й таких людей, які по той бік Псла земель не мали, саме „із самоскуднѣйшихъ“. Цікаво, що заїмщиків переселяли прямо „къ ихъ владѣніямъ за способность“, через те, що, мовляв, по-весні при переправі через річку багато гинуло худоби, а так само і людей. Обом отаманам ворожбянському і сумському „съ товарищи“ звелено було

¹⁾ Миклашевській, о с. 129—130.

²⁾ „Служать конную казачью службу“, *ibid.* ст. 129.

„отъ того владѣнія (за Псло́м) отказать“, замість його давались їм залишені пересельцями маєтки по сей бік Псла „кромѣ хоромнаго строенія“, яке попередні володільці могли на свою волю продати, подарувати і т. д. Очевидно, на нове місце переселялися крім ворожб'ян та сумчан ще мешканці й інших міст, бо сказано, що „въ другія мѣста о таковомъ же дѣлѣ посланы другіе“¹⁾. У цьому документі цікаво для нас те, що заїмочне володіння зветься самовільним. Це підтримує мою гадку про те, що до видання од московського уряду грамот — привилеїв, якими заїмці надавано санкцію верховної влади, уряд московський уважав заїмку за незаконний спосіб набувати земельну власність, і коли мав за потрібне, то не панькався з нею. У даному випадкові, правда, заїмщики з Сум та Ворожби не дуже терпіли, бо їх висилали на їхні-ж заїмки, але чи залишалися останні в своїх попередніх межах — сказати важко, бо передбачавсь випадок, коли заїмщиків не вистарчить на призначену кількість виселенців, і до заїмщиків могли додати „само скуднѣйшихъ“, яким треба теж було дати землі; при цьому, розуміється, могли бути порушені права заїмщиків. Крім того, вони втрачали свої землі по цей бік Псла (рахуючи від Сум до Ворожби). Порушувалися також права обох отаманів „с товарищи“ (під останніми, очевидно, треба розуміти тих із заїмщиків, що через якісь-то причини мусіли зостатися по цей бік Псла); правда замість втрачених земель їм давалися залишені виселенцями, але хто зна, чи захтіли-б вони мінятися цими землями, коли-б це залежало від їхньої волі. У заїмщиків-же не з тих міст, відкіля переводилися на нове поселення люди, ті заїмщики, що жили хуторами за Псло́м, теж втрачали певну частину своїх земель. Оскільки можна зрозуміти з наведеного вище уривку (він досить таки плутаний), хуторянам залишалось дві третини з їхніх земель, а решта йшла в розділ на рівні пайки між „прибывающими“.

Але чи можна на підставі цих фактів гадати, що така політика московського уряду, що-до займанщини земель слобожанами, тривала аж до вісімдесятих років XVII в., коли з'являється низка жалуваних грамот, що радикально змінили становище? Цього сказати не можна. Очевидно, московський уряд і в Слобожанщині, як це було і в Гетьманщині, спочатку мало втручавсь в земельні справи слобожан, мало знав про них, а коли йому траплялося розв'язувати їх, то розв'язував їх на підставі тільки й відомої йому практики свого власного права землеволодіння, себ-то помісного й вотчинного.

Перейдімо тепер до розгляду тих привилеїв, які одержали слобожани що-до земель за жалуваними грамотами московських царів. Слобідські полки почали одержувати такі грамоти, починаючи ще з кінця 50-х років XVII в.²⁾, але спершу в них зовсім не згадується про землі. Перша грамота, що торкається і земельного питання, є грамота видана на ймення харківського полковника Гр. Донця: в ній дозволялося йому жити в „новостроенномъ городѣ Изюмѣ и писаться по прежнему Харьковскимъ полковникомъ“, закликати в нове місто, а також „и въ урочищи, которія къ тому городу смежны, въ Спѣва-

¹⁾ Филаретъ, о. с. III ст. 363—364, та пр. 2.

²⁾ Перші грамоти видані у 1658 році (вересень 7167 року = вересень 1658 р. див. Гуровъ, о. с. ст. 469; Головинскій, о. с. ст. 81—82).

ковку и на Пришибѣ на вѣчное житіе неслужилыхъ Черкасѣ“ із Харків., Охтирськ. та Сумського полків; „а въ Спѣваковѣ и на Пришибѣ тѣмъ Черкасѣмъ города строить, и селиться въ тѣхъ городахъ собою, а пашенныя земли пахать и всякими угоды владѣть по отводу Генерала и Воеводы Григорья Косогова по ихъ казачьимъ обыкностямъ“¹⁾).

Одразу нас вражає якась внутрішня суперечність у цій грамоті, з одного боку звелено новим поселенцям володіти землями „по отводу“, з другого „по своїмъ казачьимъ обыкностямъ“. Як погодити ці так що й протилежні поняття? Тимчасом, як „отвод“ являв собою одну з складових частин довгої процедури одержання помістя²⁾, або був примусовим при наділенню землею цілого гурту „сведенцевъ“³⁾, козачі „обыкности“ полягали в праві займати вільні землі⁴⁾).

Роз'яснює трохи цю справу друга грамота, видана на ймення того-ж-таки Гр. Донця у 1684 р. Спершу в ній переказується зміст попередньої грамоти. Вище згадане місце тут читається так: „въ Спѣваковѣ и на Пришибѣ тѣмъ Черкасѣмъ города строить и селиться собою, а пашенныя земли пахать и всякими угоды владѣть, по отводу генерала Нашего и воеводы Григорія Ивановича Косогова, а промежь собою по раздѣлу, по ихъ черкасскимъ обыкностямъ“⁵⁾). Таким чином „отвод“ ген. Косогова очевидно обмежувався розмежуванням Ізюмських полкових земель од земель інших володільців (напр. Донських козаків), а може ще, що найбільше, й розмежуванням земель одного поселення від другого. Основу-ж земельної власности утворювала тут заїмка, санкціонована тут цими грамотами. Вся справа уявляється так: приходив гурт людей, вибирав собі місце для оселення, селився „собою“, займав собі скільки треба було землі, розводився сам поміж собою межами „по ихъ черкасскимъ обыкностямъ“, а Косогов тільки обводив землі даного поселення спільною межею, щоб сусідні поселення не робили йому яких „утѣсненій“ в землі. Розуміється, можливо, що робилося це і не в такім хронологічнім порядку, міг Косогов одмежувати землі новому поселенню зараз-же після його збудування і приблизного зайняття ним землі, поки ще мешканці не розділилися землями, але це мало міняє справу.

Розуміється все це могло тільки тоді мати місце, коли роля Косогова не обмежувалася тільки загальним обмежуванням полкових земель.

4-го листопада 1685 р. (листопад 7194 р. припадає на листопад 1685 р., а не 1686, як стоїть у Гурова) було видано грамоту, що, очевидно, торкалася всіх слобідських полків. Кажу очевидно через те, що в нас є власне тільки пам'ять „Харьковскимъ Полковникамъ Григорію Ерофеевичу,

¹⁾ Топографич. описан. Харьковский. Намѣстн Харьк. 1888, ст 16—17, К в и т к а. Записки о слободск. полках, ст. 9; Чижевскій, о с. ст. 102.

²⁾ Див. напр. Миклашевскій, о с. ст. 34—35.

³⁾ Благовѣщенскій, о с. ст. 64.

⁴⁾ В кодексі „Права по котрымъ судится Малороссійскій народъ“ читаємо „или б кто на пустую землю пришелъ и тую землю распахивалъ либо лѣсъ расчищалъ или занялъ... и оную землею либо лѣсомъ владѣлъ би и владѣть безспорно, таковыя недвижимыя имѣнія имѣють бытъ того, кто владѣть, собственныя, какъ би купленныя“.

⁵⁾ Гуровъ, о с. ст. 473.

Константину Григорьевичу Донцамъ“¹⁾), помічена листопадом 7194 р. без зазначення числа. Але з цієї пам'яті видно, що 4-го листопаду цього року була послана грамота „въ Курскъ, къ Боярину и воеводѣ Князю Андрею Михайловичу Голицыну съ товарищи“ і далі вміщено саму цю грамоту (в переказі). Грамоту цю видано було на те, щоб полагодити непорозуміння, що повстало на ґрунті тлумачення московськими приказними людьми попередніх ще грамот 7191 р. (1683, а може й 1682 р., якщо це був кінець 191 року). В цих грамотах „Бѣлгородского полку в городаы, которые землями вѣдомы въ разрядѣ, къ воеводы и къ приказнымъ людямъ писано: впредь въ тѣхъ городахъ служилымъ и никакимъ людямъ въ помѣстья дикихъ поль и никакихъ порозжихъ земель и выморочныхъ помѣстій и всякихъ угодій безъ Ихъ Государскихъ указныхъ грамотъ изъ разряду давать, по заимкамъ и по поступкамъ и по закладнымъ владѣть не велѣно“. Приказні люди по своєму зрозуміли ці грамоти, але до цього спричинилося безумовно і те, що грамоти були написані досить не виразно: адресовані „Бѣлгородскаго полку въ городаы, которые землями вѣдомы въ разрядѣ“, а слобідські полки як-раз і були „вѣдомы въ разрядѣ“²⁾). І ось що з цього вийшло. „И нынѣ вѣдомо Имъ Великимъ Государямъ, учинилося—писалося далі в грамоті,—что въ Сумскій, Изюмскаго и иныхъ Черкасскихъ полковъ городѣхъ приказные люди вамъ Черкасскимъ полковникамъ и полковъ вашихъ урядникамъ и казакамъ и помѣщикамъ прежними вашими землями, заимками и пасеками и хуторами и сѣнными покосы и всякими угодья владѣть не велятъ и говорятъ вамъ, будто земли и всякія угодья велѣно мѣрять“; але, як далі пояснюється, так тлумачити царську грамоту не було правильним, бо „Ихъ Великихъ Госусарей указу о томъ къ нимъ (приказним) изъ разряду не послано“; що-ж до заборони давати землі без царських грамот, а також володіти по „заимкамъ, поступкамъ и закладнымъ“, то ця заборона торкалася тільки „Украинскихъ старыхъ городовъ“ (тоб-то міст по Білгородській черті і далі на північ), „для того что въ тѣхъ городѣхъ велѣно быть писцамъ“. Що-до слобідських полків, то в грамоті писалося так: „Бѣлгородскаго полку вамъ Черкасскимъ полковникамъ и полковъ вашихъ урядникамъ и казакамъ и мѣщанамъ, въ тѣхъ городѣхъ и уѣздахъ, и кто гдѣ живеть, землями и пасѣками и сѣнными покосы и всякими угодья, которые вы за ня ли себѣ по своимъ заимкамъ велѣно

¹⁾ Одколи збудовано (а власне перенесено на нове місце) Ізюм, Гр. Донець почав жити в Ізюмі, а в Харкові на прохання харківчан наказним полковником було затверджено його сина Костя, з тим одначе, що він у всьому слухатиметься свого батька, якому звелено було „писаться Харьковскимъ полковникомъ попрежнему“. Потім батько й син помінялися місцями перебування, але обидва й далі звалися харківськими полковниками. Дивно тільки, що у листопаді 7194 р. обидва вони зветься все-ж-таки харківськими полковниками, хоч з слів Альбовського, який наводить і документ, Ізюмський полк виділився з Харківського і Кость Донець зробивсь Ізюмським полковником ще в 7193 році (в січні), хоча й зістався в залежності від батька аж до його смерті, що, очевидно, й було приводом називати їх обох харківськими і після утворення Ізюмського полку. Див. А л ь б о в с к і й. Харьк. казаки, ст. 169—175.

²⁾ Із Розрядного в „Приказъ Великія Россіи“ слобідські полки переведено було 1688 р. Див. напр., Ба г а л і й. Истор. Слобідськ. України, ст. 102, порівн. А л ь б о в с к і й. Харьковск. казаки ст. 195—196.

владѣть по прежнему по вашимъ Черкасскимъ обыкностямъ“. На цьому, очевидно, кінчалася грамота, послана до Курського воеводи, бо далі сказано, що про це все звелено курському воеводи написати по слобідських полках. Далі сказано: „и какъ къ вамъ ся память придетъ и полку вашего урядникамъ... владѣть по прежнему...“ далі повторюється те саме, що цитовано вище, з додатком „и въ томъ на Ихъ Государскую милость бытъ и впредь надежны безъ всякаго сумнѣнія“¹⁾.

Ця грамота поміж іншими, котрі торкаються питання про земельну власність на Слобожанщині, найцікавіша для нас. По-перше, вона торкалася, очевидно, всіх слобідських полків, бо в переказі її, вміщеному в „пам'яті“ Гр. та Кост. Донця, згадується про Сумський, Ізюмський та інші слобідські полки. Дозвіл володіти заїмками теж дається „Бѣлгородскаго полку... Черкасскимъ полковникамъ“. По-друге, в ній ми знаходимо вказівку на те, хто мав право робити заїмки, але до цього питання ми ще повернемося далі, тепер же розглянемо інше цікаве питання, чи ці грамоти дозволяли й надалі робити заїмки, чи тільки стверджували вже зроблені. На перший погляд, треба б згодитися з останнім, бо сказано „владѣть по прежнему“ тим, що вже зайнято. Що-ж до останніх слів у грамоті: „и въ томъ на Ихъ Государскую милость бытъ и впредь надежны безъ всякаго сумнѣнія“, які-б можна зрозуміти так, ніби ними дозволялося і надалі робити заїмки, то їх можна й інакше тлумачити,—саме, тут може йти мова про те, що й надалі зроблені вже заїмки користуватимуться визнанням од уряду і турбуватися про їх долю не доводиться.

Нічого певнішого не дає в цьому відношенні і грамота, видана ізюмському полковникові в 1704 році з приводу суперечки, що виникла між мешканцями Ізюмського полку та донськими козаками за суміжні землі. У ній ми читаємо: ізюмчани прохають: „велѣть бы противъ прежнихъ нашихъ Государевыхъ и съ крѣпостей и старыхъ заимокъ, каковы нынѣ въ сыску явились, тѣми угодьями владѣть и Изюмскому полку имъ старшинѣ и казакамъ по прежнему“²⁾, резолюцію дано: „пасѣками и лѣсами и сѣнными покосы и рыбными ловли и всякими угодьи (на таких землях, за які виникла сутічка з дінцями) владѣть по прежнему имъ... Изюмскаго полку старшинамъ и казакамъ“³⁾. Тут теж тільки затвердження старих заїмок і ні слівця про дозвіл робити їх надалі. Але, ця грамота мала спеціальне завдання полагодити суперечку за землі, на які і ізюмські і донські козаки ніяких сливе прав окрім заїмки не могли довести. Заїмка ізюмчан була визнана за старшу, і через те право на землю було визнане за ними. Через це цілком природньо, що ми в ній і не знаходимо згадки про право робити заїмки в майбутньому.

Все-ж-таки ми повинні в'яснити собі справу, чи справді уряд московський грамотою 1685 р. тільки стверджував старі, пороблені до цього часу заїмки, а після цього теж тільки визнавав іноді за слобожанами зайняті вже землі, чи визнавав за ними право й далі набувати собі земельні маєтки шляхом заїмки. Що-до московського уряду, то з його боку, очевидно, навмисне

¹⁾ Цю пам'ять див. у Чижевського, о. с., ст. 105 — 106; також у Гурова, о. с., ст. 480—481: в обох її неправильно позначено 1686 роком.

²⁾ Гуровъ, о. с. ст. 519. ³⁾ Ibidem., ст. 520.

не висловлювалися в цій справі ясно, щоб мати змогу колись право заїмки відібрати, ба навіть не визнати його правом. Але сами слобожани вважали, що вони мали право робити заїмки і далі, бо то була їхня „сторочеркаська обикність“. Сумчани, наприклад, скаржачися на те, що в 1704 р. заведені були „вновь“ „оброчныя статьи“, зазначали, що, коли їх закликали залюднювати землі на південь від Білгородської черти, то їм обіцяли зберегти „всякія ихъ черкасскія неотъемлемыя отъ нихъ обыкныя вольности“¹⁾; а за свою службу одержали вони від московських царів жалувані грамоти, якими зведено їм „вмѣсто... Государева денежнаго и хлѣбнаго жалованья... полковую службу служить по Черкасской обикности при всякихъ вольностяхъ и в е л ѣ н о же заимки занимать, пасѣки и всякіе грунты заводить... безоброчно и безпошлинно противъ старочеркасской обикности“²⁾. Грамота, видана у відповідь на цю скаргу, що в ній спершу подано саму скаргу, закінчується так³⁾: „и какъ къ тебѣ ся⁴⁾... грамота приидеть и тебѣ своего полку старшинъ и рядовымъ казакамъ вышеписанныхъ и въ иныхъ селахъ и деревняхъ, въ которыхъ полку твоего Черкасы живутъ, всякими угоды вельѣз владѣть по прежнимъ нашимъ Великаго Государя указамъ и по жалованнымъ грамотамъ, какъ прежде сего владѣли, безъ всякаго прмененія“. Ця чолобитна і грамота походять з 1705 року, а в 1710 році мало не те саме писали в своїй „чолобитній“ слобідські козаки (так у Філарета, очевидячки, розуміються козаки всіх слобідських полків). Розповівши про своє поселення, вони пишуть, що по різних грамотах за свої „вѣрныя и радѣтельныя службы пожалованы мы, вельѣно намъ мѣсто Твоего, Государеваго, годоваго денежнаго жалованья... заимки занимать, пасеки и всякіе грунты заводить, мельницы строить“⁵⁾ і т. д. Виходить, що такий погляд на право займати землі був загальний серед слобідських козаків. Але повстає питання: оскільки цей погляд був слухний? Оскільки з займанщини була правна норма? На мою думку, нехай які невиразні вислови у жалуваних грамотах, що згадують тільки за вже зроблені заїмки, все-ж грамоти ці давали правну силу займанщині взагалі. Справді, вони визнали попередні заїмки, а надалі ніякої заборони що-до заїмки земель не робиться. Це, розуміється, утворювало певний прецедент для дальшого: кожен міг міркувати так: попередніми часами такий-то й такий-то зайняли собі землі, скільки їм було треба, уряд визнав за ними право володіти цими зайнятими землями, і не то що за ними тільки, а взагалі за всіма мешканцями слобідських полків однакового зо мною стану, після цього ніякої заборони робити нові заїмки не було, отже і я маю право зайняти собі оцю порожню землю, бо нею ніхто не володіє. Постійне-ж повторення в грамотах покликання на „черкасскія обикности“, згідно з якими дозволялося володіти землями всякими, і „промыслы промышлять“⁶⁾, надавало й займанщині, цьому,

¹⁾ Гу ров ъ, о. с., ст. 525. ²⁾ Ibidem., ст. 526. ³⁾ Ibidem., ст. 527.

⁴⁾ Сумському полковникові Андрієві Кондратьєву. ⁵⁾ Ф и л а р е т ъ, о. с., V, ст. 41.

⁶⁾ Див. згадані вже грамоти на Ізюм; також у грамотах 1700 р. (Гу ров ъ, о. с., ст. 494. Ч и ж е в с к і й, о. с., ст. 114); почасти також гр. 1695 р. в Суми (Ф и л а р е т ъ, о. с., III, ст. 346–354); я їх не наводив, через те що вони хоч і торкаються де-в-чому земельної справи на Слобожанщині, але для зрозуміння старозаймочного землеволодіння нічого не дають.

суспільства, що мали право на заїмку. Це питання цілком природне, бо московський уряд мало був знайомий з суспільним складом українських пересельців і в своїх офіційних паперах часто плував, тим більше, що вживав він звичайно московської термінології, яка в прикладенню до українських відносин часто була непевна. Зокрема цікаве для нас питання про права на заїмку вільного суспільства (селянства) на Слобожанщині, про яке в наведеній грамоті не згадується. Але перш ніж вирішувати це питання, нам треба попередити ще вирішити питання про те, чи існував узагалі на Слобожанщині стан вільного посільства. Це питання не з легких, головним чином через неясність московської термінології, про яку вже згадувалося. Маємо певні відомості, що переселялися на Слобожанщину козаки, міщани і ще так звані „пашенные мужики“. Останні становили значний відсоток людности нових поселень. Так, напр., у „новопостроенномъ городѣ Суджѣ“ з'явився у 1665 р. козаків 62, міщан 105, а пашенныхъ мужиковъ 533¹⁾. Так точнісінько і в „разборныхъ книгѣхъ“ 1660 р., статистичні відомості з яких подав В. Сторожев²⁾, ми бачимо і козаків, і міщан, і „пашенныхъ мужиковъ“. Але останніх тут порівнюючи багато менше ніж у Суджі: так у Каменім козаків було 646, міщан 90, „пашенныхъ людей“ 54; в Недригайлові — козаків 320, міщан і „пашенныхъ мужиковъ“ разом 92; у Сумах — козаків 1642, міщан 1060, „пашенныхъ мужиковъ“ 38; в Лебедині — козаків 861, міщан 128, „пашенныхъ мужиковъ“ 224. Цікаво, що це були не „новопостроенные“ (хоч і не старі) і в них ми знаходимо вже відносно значно меншу кількість „пашенныхъ мужиковъ“, хоч з цього ще не можна зроби́ти якихось дальших висновків. Очевидно ці „пашенные мужики“ були не що інше, як посполиті. Але які це були посполиті у себе на старих місцях, чи вільні, чи піддані, сказати не можемо, та це для нас і не важно, бо, переселившись на Слобожанщину, вони мали повну можливість стати вільними, ба навіть зробитись козаками. Цей то загальний потяг до скозачення і був, на нашу думку, головним чинником, який перешкодив утворенню на Слобожанщині окремої верстви — вільного посільства³⁾. Здається, що вільних посполитих було небагато на Слобожанщині, бо часто посільство московський уряд плуває з козацтвом, у яке вільно було переходити вільним посполитим. Таким чином, право на заїмку мали: козацька старшина з полковником на чолі, козаки та міщани. Все це люди, що відбували так чи інак військову службу: про старшину та козаків і говорити не доводиться, що-ж до міщан, то маємо певні відомості, що вони „служать городовую службу“⁴⁾. Підсусідки не відбували ніяких по-

¹⁾ Багал'їй, Матеріали для истор. колонизації, I, ст. 50—53. В цей перелік не ввійшли ще діти та всякі родичі („свойственники“), яких у козаків було 63, у міщан—114, у „пашенныхъ мужиковъ“—510.

²⁾ Къ вопросу о колонизації лѣвобережной Украины (матеріали подав В. Сторожев)—Кіевск. Старица 1890 р., VI, ст. 544—549. (В заголовку очевидна помилка: замість Лівобережної треба читати Слобідської).

³⁾ Про це див., напр., Багал'їй и Миллеръ, Истор. гор. Харькова, ст. 53—54

⁴⁾ Багал'їй, Матеріали для истор. колонизації, I, ст. 76, порівн. Шимановъ, о. с., ст. 220, також Багал'їй и Миллеръ. Истор. гор. Харькова, т. I, ст. 5—57; див. також про міщан на Лівобережжі, напр. Багал'їй „Займанщина въ Лѣвобережной Украинѣ“. Кіевск. Стар. 1883, т. VII, ст. 567.

винностей по полку, зате вони й не користувалися земельною власністю, але коли, спромогшися, поступали в козаки, то разом з тим одержували й право на землю¹⁾. Що-до цехових, що їх ми рано вже бачимо на Слобожанщині, то про їхні права на землю ми не маємо жадних відомостей. Коли-ж, ідучи за авторами „Історії гор. Харькова“, припустити, що вони, ніби-то входили до складу міщанства²⁾, то тоді доведеться також припустити, що й вони мали права на займанщину вільних земель.

Коли все це розміркувати, особливо-ж сказане про підсусідків, то мимоволі спадає на думку, чи не звязане було право на займанщину з військовою службою в тому чи іншому вигляді. Думка ця не нова: висловив її ще Победоносцев, а новішими часами підтримав проф. Багалій у своїй „Історії Слобідської України“. Перший висловлюється так, „що утворилося офіційальне поняття про те, що землі слобідських полків становлять собою фонд, який було їм дано за службу і для служби“³⁾. Правда, що Победоносцев витвір такого погляду застосовує уже до тих часів, коли мешканців на Слобожанщині побільшало, а вільних земель зменшилося, але не зазначає, навіть приблизно, коли саме це було. Проф. Багалій, порівнюючи старозаїмочне землеволодіння з помісним, каже так: „слободсько-українське заїмочне землеволодіння схоже було з великоросійським помісним у тім, що і в ньому земля забезпечувала військову службу, але воно значно відрізнялося од нього... помісне володіння було володінням, а не повною земельною власністю, не вітчизною; воно було улаштоване навіть у подробицях особливими правилами; старозаїмочне володіння — се була козацька земельна власність, до розпорядження котрою центральний московський уряд не доторкався і її нічим не обмежував окрім тільки козачої військової служби“⁴⁾.

Але є деякі факти, що заїмки мав не один тільки військовий стан. Так маємо звістку, що задніпрянський полковник Іван Штепа „пришедъ на р. Мерло занялъ себѣ повыше Краснаго Кута пустое мѣсто, на которомъ построилъ монастырь... въ томъ монастырѣ былъ онъ игуменомъ“⁵⁾, далі у 1680 р. ігумен Сумського Пречистенського (Успенського) монастиря з братією подав чолобитню, в якій розповідалося про те, що монастиреві було дано 150 чет. в полі землі, та ще берег Псла „для мельничнаго завода... а другой берегъ рѣки Псла лежалъ въ порожѣ и въ дачахъ ни за кѣмъ не написан“: на своїй „помѣстной“ (sic) землі монастир оселив слобідку „прихожихъ черкасъ... да... противъ той своей деревни черезъ рѣку Псель учинили мельничную плотину и на той плотинѣ для монастырскаго обихода на своемъ данномъ и на другомъ на порожземъ на берегахъ построили мельничныхъ три анбара“... Крім того монастир купив у сумських козаків та инш. мешканців м. Сум ще кілька хуторів та земель „и тѣми пашенными землями и сѣнными покосы... и пороз-

¹⁾ Багалій, Матеріали для истор. колонизації, II, ст. 154—155, порівн. Шимановъ, Киевск. Старина 1882 р., т. IV, ст. 220.

²⁾ Багалій и Миллеръ, Истор. гор. Харькова, I, ст. 57.

³⁾ Побѣдоносцевъ, Курсъ гражданскаго права, ч. I, СПб. 1892, ст. 397.

⁴⁾ Проф. Багалій, Історія Слободської України, ст. 189—190.

⁵⁾ Филаретъ, о. с., I, ст. 203.

жимъ берегомъ рѣки Псла, что они противъ своихъ дачъ заняли на мельничную плотину, владѣють по тѣмъ крѣпостямъ, а спору де и чолобитья о тѣхъ ихъ угодыяхъ и о порожнемъ берегу рѣки Псла ни отъ кого нынѣ нѣтъ и впредь не будетъ“. Грамотою 1685 р. звелено манастиреві володіти всіма землями, які раніш дано було йому за царським наказом, також усіма купленими землями „да ему же игумену владѣть рѣки Псла другимъ берегомъ... буде того берега земля и сѣнные покосы и всякія угодыя не за кѣмъ не в дачахъ“¹⁾. З грамоти 1710 р. довідуємося, що у 1681 р. до Зміївського Миколаївського манастиря Зміївський „приказной“ Лука Толмачовъ „по отпискѣ изъ Бѣлгорода боярина и воеводы кн. Петра Ивановича Хованскаго, отмежеваль къ тому жъ монастырю изъ порожней заимочной земли въ Зміевскомъ уѣздѣ... пашенная земля и сѣнные покосы и рыбная ловля и всякія угодыя по урочищамъ“²⁾. Очевидячки, це треба розуміти так, що манастир спершу зайняв собі клопотъ порожньої землі, а потім вони йому були одмежовані. Нарешті, маємо й таку звістку: у 1696 році Мерефянський піп Федір писав у своєму проханню до харківського полковника, що після зради Бруховецького прийшов він „изъ малороссійскихъ городовъ в Мерефу“; у нього під Мерефою покуплена пасіка з садком та сінокосами на річці Озеряній „и на той же рѣчкѣ Озеряной заняль онъ, попъ Федоръ, сыпаную греблю по за пасѣкою своею на став, а въ другой ставокъ такимъ же синомъ (очев., „чиномъ“) заняль, тожъ по за пасѣкою, текучую въ ту рѣку Озеряную въ лѣсѣ криницу и лѣсу съ дубровою посильное мѣсто къ тимъ своимъ угодыямъ приняль“³⁾. Пан-отець прохав полковника затвердити за ним згадані вище землі та инше. Це й було зроблено 4/II 1696 р.

Але коли заїмочну землю ми бачимо у манастирів та священників, що військової служби не відбували, то повстає сумнів у тому, що володіння старо-заїмочною землею було звязане з військовою службою. Це питання треба, на нашу думку, поділити на два питання: перше — чи мали право особи фізичні та юридичні, що не відбували військової служби, займати вільні землі, друге — чи мали право такі особи володіти такою землею. Що-до останнього питання, то на нього треба дати позитивну відповідь, дарма що в історичній літературі висловлювано протилежні гадки. Маємо певні відомості про те, що манастирі купували старо-заїмочні землі⁴⁾. Що-ж до першого питання, то, не вважаючи на в нас-таки подані факти, дати рішучу відповідь на нього ми не зважуємось. Справді, розберімо подані звістки. Перша з них говорить, що на зайнятій землі Штепа збудував манастир і був у ньому за игумена. Але не треба забувати, що цей самий Штепа був полковником на старому місці перебування, через те, як людина військова, він зайняв собі землі, а потім, уже збудувавши манастир і сам постригшися у ченці, передав свою заїмочну землю до манастиря, та й то не всю. Як свідчить п. Філарет, ґрунтуючися на архівних відомостях, Ів. Штепа залишив і сином своїм у спадщину

¹⁾ Филаретъ, о. с., I, ст. 169—173. ²⁾ Ibidem, I, ст. 200 ³⁾ Ibidem, т. I, ст. 193.

⁴⁾ Крім наведеної вище звістки про те, що манастир купив землю у козака, див. також Справу про окружні землі арк. 530, також арк. 522, 533 та інші.

земельні маєтки¹⁾. Що-до інших свідощів, то справді ми бачимо, що монастирі, а також і священник займають собі дещо з вільних земель і ці заїмки за ними затверджуються. Але ми не можемо сказати з певністю, чи робили це вони на підставі права свого на заїмку, чи сподіваючися кожен раз на державну чи полковничу ласку, що завдяки їй за ними закріплювано зайняті землі. Факт-же затвердження заїмки за попом полковничим листом, можна пояснити правом полковників слобідських полків роздавати вільні землі, кому вони вважатимуть за потрібне.

А тепер перейдімо до розгляду тих заїмок, які робилися вже безперечно на підставі певного права, затвердженого згаданими грамотами-привілеями. Зазначимо, що старшина, а особливо полковники, не завдовольняючися володінням своєю земельною власністю на загальних основах заїмочного права, часто зверталася до царів московських з проханням для себе про спеціальну в кожному окремому випадкові жалувану грамоту, що затверджувала-б була в спадщинне володіння всі набуті різними способами землі. Такі жалувані „вотчинные“ грамоти часто потрібні були старшині на те, щоб покрити незаконні способи придбання земельних маєтків, але-ж не самим цим пояснюється бажання того чи іншого старшини мати для себе вітчинну грамоту; очевидно тут маємо справу також з певного роду недовір'ям старшини до тривалости володіння на підставі самого тільки старозаїмочного права. Цікаво, що деякі вітчинні грамоти на заїмочну землю старшини так висловлюються про ці землі, очевидно з слів самих прохачів „полковникъ съ дѣтьми надѣясь на... государеву милость и жалованье, заняли из дикихъ полѣй въ помѣстье ж земли и всякихъ угодій вновь“²⁾. Правда, що такий вислів ми знайшли у ранішій документі — саме року 1678, ще перед виданням відомих уже нам грамот-привілеїв на володіння заїмочними землями. (Це ще раз підкреслює наш погляд, що заїмочне землеволодіння на Слобожанщині одержало офіційне визнання і набуло правного значіння і правних форм тільки з виданням згаданих грамот). Але і в дальшому ми знайдемо затвердження заїмочних земель за тим чи іншим старшиною через жалувану грамоту³⁾ після прохання про неї. Правда, тут-же не згадується, що землю було зайнято в помістя, але самий факт випрохування вітчинних грамот на старозаїмочні землі не міг не відбитися погано на самому старозаїмочному землеволодінні. Поруч бездокументального здебільшого, хоч і ґрунтованого на праві, старозаїмочного землеволодіння ставилося землеволодіння основане на царській грамоті, що, безперечно, і в очах московського уряду, і в очах слобожан, принаймні старшини, було міцніше за старозаїмочне в чистому вигляді.

Ми назвали вище старозаїмочне землеволодіння переважно бездокументальним. Чи так воно справді? Победоносцев, напр., тримається того погляду, що заїмочне володіння взагалі повинно було оформлюватися, принаймні після того, як людність Слобожанщини збільшилася, а вільних земель поменшало. Ось що він пише: щоб уникнути суперечок та сутичок за землі, виникла необхідність вияснити початок і основу кожного заїмочного права. Для цього

¹⁾ Филаретъ, о. с., I, ст. 204—205. ²⁾ Филаретъ, о. с., III, ст. 322.

³⁾ Див., напр., Филаретъ, о. с., III, 131—182; *ibidem*, ст. 401 і инш.

утворено для заїмок особливий обряд, подібний до того, що здавна існував у системі помісного права великоруського краю, що-до підшукування та записки в дачу порожніх земель... заїмщик повинен був, для записки за собою земель, звертатися з проханням до полкового уряду, до ізіумської (?) полкової канцелярії, відкіля й видавалися відповідні документи, які, проте, не мали певної форми; це були: писані дозволи на заїмку, листи полкового уряду, накази й розкази (предписанія), а іноді й „вводныя грамоты“ з дозволом „вольныхъ людей Черкасъ призывать и селить“ на заїмочній землі¹⁾. В цьому уступі дослідника, який я дозволив собі навести через цікавість висловленого в ньому погляду, вражають деякі явні непорозуміння, а також внутрішні суперечності. Передусім виникає питання, невже мешканці інших полків повинні були звертатися до ізіумської полкової канцелярії за „справкою“ заїмочної землі? Розуміється, ні. В таких випадках кожен звертався до свого полкового уряду, що ми й побачимо далі. Крім того, залишається зовсім неясним, про яку добу тут мова. Як відомо, полкові канцелярії були утворені замість полкових ратуш, що існували раніш, — підчас реформ кн. Шаховського²⁾. Але тоді саме заїмочне право, як і взагалі старочеркаські обичності, було вже захитане і поставлене під сумнів. По-за всім тим не зовсім зрозуміле твердження, що для заїмочного землеволодіння було утворено подібний до помісного обряд, коли сам-же автор говорить, що з полкової канцелярії видавали документи, які не мали сталої форми, при цьому автор перелічує й самі документи, з яких, напр., дозвіл на закликання до себе на слободу вільних черкас власне не має безпосереднього відношення до володіння землею.

Одначе, не можна заперечити факту, що іноді справді заїмку затверджував полковий уряд, або-ж її робили за його відомом або дозволом. Так, напр., золочівський козак Гаврило Тендетник пише в запродажнім акті: „1725 году марта 10 дня Харьковскаго полку господину Суди Семену Афанасевичу Квитки... продалем власны свой заимочной лесокъ, который еще занималъ я в прошлыхъ годехъ заведомом бившего полковника харковского Федора Григоревича Донца“³⁾. Або ось що читаємо в універсалі сумського полковника Андрія Кондратьєва... „поволили есми владѣть гайкомъ, о которомъ въ него (ворожбянського мешканця Федора Чернявського) былъ споръ зъ сотникомъ бѣлопольскимъ... А тотъ гаіокъ онъ Чернявскій занялъ зъ вѣдомомъ нашимъ (себ-то полковника сумського), по своѣй черкаскаой обычности“... Сотник-же, як виявилось, „упирался въ тотъ гаіокъ... напрасно“. Що-ж до Чернявського, то його права на землю пояснюються так: „по его просьбѣ и по прислуги его войсковые, найбарзѣй же яко никому то не въ дачи, ему Чернявскому тимъ гайкомъ владѣть и къ пожитку своему уписать (?) повелилисмо“; універсала видано „для пѣвности“⁴⁾. Нарешті, маємо й таку звістку: „Села Коротича житель Мартинъ Матвѣенко продалъ свою мель-

¹⁾ Побѣдоносцевъ, о. с., I, ст. 396 — 397.

²⁾ Див., напр., Головинскій, о. с., ст. 167, Альбовскій, Истор. Харьк. Слоб. казач. полка, ст. 128 і инш.

³⁾ Спр. про окружні землі (Истор. Архив Харьк. Ист. Філ. Т-ва), арк. 347.

⁴⁾ Филаретъ, о. с., III, ст. 426, пр. 13.

ничную заимку, наданую отъ блаженной памяти бывшаго полковника Григорія Ерофеевича передъ первымъ крымскимъ походомъ“¹⁾).

Не покликатимемося на те, що подібні звістки трапляються рідко, бо претендувати на вичерпливу повноту притягнутого в нас матеріалу ми в жадному разі не можемо. Але сами наведені свідцтва визначаються певною невиразністю. Із трьох наведених звісток остання звістка коротенька і являє собою тільки переказ дійсного документа, отже ми не знаємо навіть, як треба точно розуміти вжите тут слово „наданий“, якого, можливо і не було в оригіналі. Що-ж до двох перших, то вони повідають про заїмки, зроблені „за вѣдомомъ“ полковників. Один з цих документів подає свідцтво заїмщика, другий полковника, але ні той ні другий не пояснює жадним словом, як саме займали землі „за вѣдомомъ“, у чому полягала тут роля полковникова, чи видавали при цьому якогось документа, чи просто полковника тільки повідомляли про зроблену заїмку і він приймав це до відому, а може й записував де²⁾). Але, як свідчить сам полковник, за головну основу володіння землею, що зайняв Чернявський, було не його прохання і навіть не військові його заслуги, а те, що та земля „никому... не въ дачахъ“, порожня й значить він зайняв її за правом. Взагалі треба повинитися, що ми дуже мало знаємо про формальний бік заїмочного володіння. Так, маємо відомості про землі, що їх полковники слобідських полків прямо давали тій чи іншій особі, чи інституції, спираючись на своє право в своєму полкові роздавати кому знайдуть за потрібне вільні землі. Але як стосувалося це полковниче право до права заїмочного, а так ож, як відносились землі, надані од полковників, до зайнятих „за вѣдомомъ“ полковничим, сказати тяжко.

А як ми порушили вже питання про право полковників роздавати вільні землі, то розглянемо його тут. Справа ця тим цікавіша, що останніми часами це полковниче право було значною мірою поставлено під сумнів, будь-що-будь уявлялося дуже обмеженим порівнюючи до старих поглядів на нього. Я маю на увазі нову працю Альбовського „Харьковские казаки“, що вийшла р. 1914, у якій автор радикально змінив свої погляди на явища історії Слобожанщини, порівнюючи з тим, що він-таки висловив в „Історіи Харьк. Слободск. Казач. полка“ (у 1895 р.). Перша звістка про право слобідських полковників роздавати вільні землі, що ми її знайшли, стосується до часів полковництва в Харківському полку Гр. Донця, точніш до 1663 р. Ось що ми читаємо в грамоті³⁾ від цього полковника, виданій Курязькому монастиреві: „По указу вел. государя нашего, царя и велик. князя, Алексія Михайловича,.... намъ дана власть разда-

¹⁾ Ibidem, II, ст. 106, пр. 19 (від полк. Донця).

²⁾ На таку думку наводить не дуже ясна звістка, що я її знайшов в Іст. Арх. Харк. Іст.-Філолог. Т-ва: „да выше той мельницы старинной занятой дедом моим росчищенной колодез... и что выше писано (крім згаданої заїмки в нього ще був млин, сінокоси та ліс) крепко деду и отцу моему и мне по жалованым харковского полку казакам прошлых лет грамотам и старинным займам, кои имѣются въ Харьковской полковой канцелярии и во оних значат имянно деда и отца моего“. Справа про окружні землі док. 187.

³⁾ Так у Філарета, але це очевидно його власний переклад слова „Универсаль“.

вать всякіє вольніє грунты и пасѣчныя угодыя всяким людем для жительствова“.

Користуючися з цього права, полковник надає монастиреві „вольный лѣсъ“¹⁾. Цей документ, що по суті не викликає якихось підозрінь, на превеликий жаль, подано у Філарета в перекладі на сьогочасну йому російську мову.

У 1678 році новим „листом“ Гр. Донець тому-ж-таки монастиреві віддав „грунтъ Омельяновъ мельниковъ забойцы (який після вбивства спільно з іншим „мельником“ декількох білгородських дітей боярських, боячись кари, втік невідомо куди, а грунт його та млин залишилися порожні). Оцей саме лист і викликав підозріння Альбовського, який убачає в ньому якийсь фальсифікат, ґрунтуючись на деяких (дуже проблематичних) філологічних міркуваннях, а головне на тій засаді, що полковники, коли й давали іноді землі тому чи другому, то зівсіди тільки „до указу“ царського²⁾. Останнє він ґрунтує на архівному матеріалі, але подає лиш одного документа³⁾.

Ми рішуче не можемо погодитися з цим твердженням Альбовського, бо-цім-то полковник, даючи листа на якусь землю, зівсіди повинен був додавати і справді додавав „до указу“. Крім двох поданих уже документів, що з них пізнішого підозрює Альбовський, а за раніший і зовсім не згадує, ми маємо ще кілька; в них, як і в згаданих, не зазначено зовсім про надання до указу. Так, у 1686 р. харківський⁴⁾ полковник Кость Донець видав листа на чотири озера Спаському (Преображенському) Харківському монастиреві. Видаючи цього листа, полковник знов-таки покликується на те, що „по указу вел. Государей мѣшкаючи ми тутъ на украинномъ городе Ізюме маемъ то въ своей области роздавати всякіє волніє грунты и пасѣчныє угоди всяким людем для размноженія“. Наприкінці листа стоїть: „владѣти и пожитковати всякою рибною ловлею позволяем“... і жадної згадки про те, що озера надаються „до указу“⁵⁾. У 1693⁶⁾ році цей лист затвердив харківський полковник Федір Володимирович⁷⁾. Ми навіть маємо можливість спростувати гадку Альбовського про те, що правом роздавати вільні землі полковники користувалися тільки з початку — „вначалѣ“, як сказано у згаданого автора; на жаль, шановний автор не зазначає точніш, що він розуміє під цим словом, який саме час; але як перша частина першого тому його „Харьковскихъ казаковъ“ охоплює тільки добу до кінця XVII віку⁸⁾, то очевидно це „вначалѣ“ не сягає за межі згаданого сторіччя. Однак, ми маємо документа, який походить аж з 1730 року і містить у собі полковничий дозвіл на володіння частиною вільного лісу.

1) Филаретъ, о. с. I, ст. 54—56.

2) Альбовскій, Харьковскіе казаки, ст. 159—160, також *ibidem*, сс. 124. 3) *Ibidem*, ст. 163.

4) Так у Філарета с. I, ст. 78, але в копії, вміщеній у справі про окружні землі, Костя Донця названо ізюмським полковником. Справа арк. 529.

5) Справа про окружні землі, арк. 529.

6) Так у справі арк. 529, у Філарета стоїть 1697. (Филаретъ, ор. с., I, ст. 79).

7) Очевидно Шидловський. В обох випадках (і в Філаретовій копії і в копії Справи) він зветься харківським полковником, хоча звичайно його вважають за полковника ізюмського (Квітка, ор. с., ст. 24; Багалій, Істор. Слоб. Укр., ст. 86).

8) У 1915 р. вийшла й друга частина першого тому, що охоплює першу половину XVIII в. (див. „Наше Минуте“ за 1918 р., I, ст. 196), але в харківських книгозбірнях я цієї книги не знайшов.

Правда, цей документ не в усьому аналогічний з наведеними вище ¹⁾. Так, напр., у ньому не згадується вже про право полковника роздавати вільні ґрунти, але можна гадати, що в ці часи про це вже не треба було нагадувати, бо воно було вже загально відоме. Документа цього видано, можна сказати, напередодні реформ Шаховського, отже твердження Альбовського, буцім-то правом роздавати вільні землі полковники слобідських полків користувалися тільки „вначаль“, втрачає всяке значіння, бо це-ж право ми зустрінули мало не в „конці“. І знов-таки тут—жодної згадки про надання „до указу“, але відсутність такої уваги, а також і самого „указу“, не перешкодила Конторі кріпостних справ при Харк. полковій канцелярії визнати цей „універсал“ за такий, що має правну силу, і записати його в книгу („Лист“ на озера Спаському монастиреві теж був записаний у книгу „у крѣпостныхъ дѣль“, про інші не знаємо).

Але рішуче заперечувати, що існували також і полковничі надання „до указу“, не доводиться. Нам діставсь до рук один документ, який справді свідчить, що були й такі випадки, але твердити, начеб-то зівсіди давалися полковничі листи на землю тільки до указу, як видно з сказаного вище, ніяк не можна. Коли ми говорили, що маємо документ від полковника на землю „до указу“, то мали на увазі „випись“ видану з Харківської полкової ратуші на землі „городка Тарановки“. Землі цьому „городкові“ приділив ще полковник Гр. Донець, який його й збудував, але згодом їх почали захоплювати мешканці околичних поселень („городов Соколова и Мерефы, сел Островерховки и Оксютовки і прочі“). Щоб захистити свої права, таранівці „всѣмъ городомъ били великому Государю челомъ а в полку при Бахтинѣ ему полковнику Харьковскому подали заручную челомъбитную“, в якій посилалися на те, що одмежував їхні землі від сусідніх міст і сіл полковник Гр. Донець. Полковник Квітка „против того... челобиться... сискаль и ктому городку тарановки имъ челобитчикам по черкаской обикности по урочищамъ отвель и признаки починиль... и им челобитчикамъ... і всѣмъ тамошним жителем нинѣшним и впредь будущим дана сия випис з ратуши полковой харковской для вѣдома и для владѣнія впредь до его великаго Государя указу за его полковничею рукою и за полковою печатью“ ²⁾.

Ми не можемо напевне сказати, через що ми бачимо полковничі листи на землю без усякого натяку на володіння до указу, і знов маємо такі самі листи з додатком „до указу“, бо в нас у руках було занадто мало матеріялу, щоб можна було говорити в цій справі більш-менш певно. Але деякі, хоч треба признатись, і досить проблематичні висновки все-ж-таки зробити можна.

¹⁾ Справа про окружні землі. арк. 597 і 614 (в середину вшито аркуші з іншими докум.).

²⁾ Справа про окружні землі арк. 275. Ось цей документ: „Ея Императорскаго Пресветлаго Величества Харьковского полку полковникъ Григорій Кветка. Полку нашего паном старшинам и местечка Мерефы атаману товариству и всему посполству чиним ведомо: просил у насъ полку нашего полковіи хорунжій Петръ Бунскій для пополненія службы Ея Императорскаго Величества и для иноземчества своего, чтобы къ его купленной мельницѣ прозиваемой Гузевской по способности часть волного полкового бору и лѣсу отвель; а именно от речки Озеранки вверхъ по реке Мже... (опис меж).. которому прошению его пана хоружого видя его радетьельную к полку во всяких случаях службы чинячи за досить для иноземчества

Звертає увагу те, що і в поданому вище документів і в тому, що знаходимо в Альбовського, є спільна риса: вони дані у відповідь на прохання звернене до верховної влади і разом з тим до полковника, очевидно, як до представника цієї влади на місці. Зрозуміло, що в таких випадках полковник і міг тільки дати землю „до указу“, остаточно розв'язати справу, з якою звертаються до верховної влади, могла тільки ця остання. Ми не бачили документів, якими користувався Альбовський, а через те не можемо рішуче підтримувати своєї гадки, що полковники видавали листи на землю, додаючи слова „до указу“, тільки тоді, коли такого листа видавали у відповідь на прохання, звернене до верховної влади, але нічого неймовірного в цій гадці немає, тим більше, що той, хоча й нечисленний, матеріял, який ми використали, не суперечить цій гадці, а підтримує її. І досі ми бачили листи на землю (або універсали, як вони також зветься), видані виключно од полковників харківських (один власне видав ізюмський полковник, але в документі він також зветься харківським, а що цікаво, дак те, що й потвердження цього листа (універсала) дано від імени харківського полковника і по харківському полкові з згадкою тільки про ізюмський повіт (уѣздъ), хоча і сказано „въ Изюмѣ на урядѣ стольникъ и полковник харьковскій Теодоръ Володимировичъ“) ¹⁾. Що-ж до полковників інших полків, то про їхнє право роздавати вільні землі ми маємо тільки більш-менш невиразні натяки. Наведений вище універсал сумського полковника тільки розв'язує земельну справу між двома особами. Що-ж до другої звістки, то хоч вона говорить про землі, дані від полковника, але так невиразно, що годі з того зробити якийсь ясний висновок. Ось ця звістка: „по грамотѣ 1685 Василію Ковальчуку съ товарищами полковникъ Демьянь Зиновьевъ (+1676) отдалъ боеракъ въ вершинѣ рѣки Бѣлки у Сагайдачного шляху, а Ковальчукъ продалъ эту землю... Гадяцкому полковнику Михаилу Васильевичу, племяннику гетмана Самойловича.— В тоже время Боромлянскіе козаки Парфень Гербутъ съ товарищами продали тому же Михаилу Васильевичу за 400 золотыхъ свою землю въ вершинѣ р. Бѣлки, у Сагайдачного шляху, — тотъ самый „байракъ со всѣми сѣножатями“, который „далъ имъ бывшій полковникъ Микулай Матвѣевъ (Цар. грам. отъ 5 іюня 1685 г. полковн. Михаилу Васильевичу)“ ²⁾.

его и подмоги въ службѣ Ея Императорскому Величеству волнымъ боромъ и лесомъ по показаннымъ прикметахъ владети ему жене и детем его позволили; толко симъ ствержаемъ чтобы отъ него Бунского и от людей его обивателем меревянским в собственних их дачах в лесу и в пахатном полѣ обидѣ и налогъ никакихъ не чинить; чего для лутшого впредь знання выдали сей нашъ уневерсаль за подписаниемъ руки нашой полковничой испритеснениемъ полковой печати 1730 году Марта 12 дня данъ въ Харькове. Полковникъ Григорій Кветка“.

Ми одзначаємо тут слово „універсаль“, бо Альбовський каже, що він не знайшов документального підтвердження, що полковничі розпорядження (найважливіші з них) звалися універсалами.

¹⁾ Див. Ф и л а р е т ь, ор. с., I, 78—79. Справа про окружні землі арк. 529. Стосунки між Ізюмським та Харківським полками та їх полковниками заслуговують на пильнішу увагу, але як це питання виходить за обсяг нашої безпосередньої задачі, то розв'язати його ми залишаємо тому, хто взявся-б написати історію взаємних стосунків між слобожанськими полками й полковниками взагалі.

²⁾ Ф и л а р е т ь, ор. с., III, ст. 117—118 (прим. 45). Про те, що володіння землями, наданими від полковників, не залежало від дальшого затвердження москов. центр. уряду, говорилося вище; також і про те, що листи „до указу“ давали звичайно у випадках прохання на ймення верховної влади.

Я навмисне виписав цей мало цікавий уривок, щоб показати, яка шкода, що Філарет його переказав, а не подав достотно. Справді, тяжко зрозуміти, як міг Ковальчук продати землю, дану не йому самому, а „съ товарищами“, себ-то на цілий гурт. Про зміст слів „отдаль“, „даль“ теж нічого певного ми в данім разі не можемо сказати, бо це могло бути обмежування, справжня задача через універсал, дозвіл на заїмку, то-що. Отже по-за всім цим ми можемо сказати, що є певні відомості про право полковників роздавати вільні землі тільки відносно харківських та ізюмських полковників, що-ж до інших, то ми маємо тільки невиразні натяки; а втім вирішати питання так, що за винятком харківського та ізюмського полковників решта їх того права не мала, ми не маємо підстав, бо брак відповідних відомостей можна пояснювати попросту тим, що їх не знайдено.

Отже, що́ ми можемо остаточно сказати про право полковників слобідських полків роздавати вільні землі? Таке право, безперечно, було. Але чи всі полковники з його користувалися, як уже сказано, ми не знаємо, хоч зовсім імовірно, що всі, бо — хто-б од його одмовивсь? Це право з'являється, очевидно, за полковництва харківського полковника Григ. Донця, що взагалі був у великому фаворі в московського уряду. Кажемо „очевидно“, бо напевне цього твердити не можемо, через те, що не маємо самого розпорядження московського уряду про надання харківському (чи, може, всім) полковникові згаданого права, дсвідуємося-ж про нього з слів самих полковників. Побулися-ж цього права (може тимчасово) полковники, очевидно, за часів відомих реформ кн. Шаховського, бо, як ми вже були бачили, це право існувало ще р. 1730. А як перша звістка про право полковника роздавати вільні землі походить із часів ще перед виданням грамот, що стверджували заїмочне володіння землями, то можна припустити, що це була перша поступка московського уряду „черкаским обыкностям“¹⁾; що-ж до володіння землями, то все-ж-таки надавання землі од полковників не так часто суперечило загальному напрямкові московської земельної політики, ніж вільна займанщина. Здається, згодом надання землі од полковників дуже наблизилося до звичайної заїмки за його „вѣдомомъ“, хоч нічого певнішого в цій справі сказати не можемо. З сказаного вище ясно також, що полковник мав право давати землю не тільки людям, котрі відбували військову службу, але й таким інституціям, як монастирі, що нічого спільного з військовою службою не мали. Маємо ще звістки про такі надання земель, під якими підписувався не сам лиш полковник, ба й инша полкова старшина.

Досі ми бачили землі, хоч здебільшого і заїмочні, але все-ж-таки так чи инак з оформленими володіннями, чи то через царську грамоту, чи то через полковницький універсал або лист, чи то просто зайняті „за вѣдомомъ“ полковничим. Але можна припустити, що більшість людности — прості козаки ледві чи часто турбувалися про те, щоб так чи инак зробити своє володіння документальним, завдовольняючися володінням на старозаїмочному праві, бо

¹⁾ Про самостійне право полковників у Гетьманщині роздавати землі див. у В. Барвинського: „Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв.“ Харк. 1909 р., стор. 59.

його визнавав і московський уряд. Звичайно, що звістки про таке бездокументальне володіння, саме через його бездокументальність можуть трапитися тільки випадково. Так, у відомому вже нам випадкові з козаком Безрученком, тільки позва, що її вчинили миропільці, виявила бездокументальне його володіння зайнятими „по черкаской обыкности“ землями, і, як ми бачили, московський уряд визнав таке володіння за правне. Те саме ми бачимо що-до заїмки охтирського-полковника Матвієва, за яку вже згадувалося.

Але найбільше знаходимо відомостів про бездокументальне володіння в згадуваній уже не раз „Справі про окружні землі“¹⁾. Правда, спеціальне завдання цього в своєму роді „Генерального слѣдствія о маестностяхъ“, в наслідок якого явилася збірка документів об'єднаних в „справі“, потребує й відношення до звісток, які знаходимо в цій справі, мовляв спеціального. А завдання були такі: призначено було „следствіе во обидах слобоцкихъ полковъ казакам и протчимъ слобоцкимъ обывателямъ“; а кривди були такі: багато козаків та підпомошників потрапило в піддані до своєї-ж-таки старшини, знов-же й до володільців стороннього походження. Перших звелено було зразу-ж повернути до первісного стану, про других відомості надсилати до „Военної Колегії“. Сказано, що деякі козаки „числятця в дистриктахъ і на своихъ грунтах а живут ізбывая службы і подмочи в подданстве“. Треба також було зібрати відомості про те: „кто імяны по чинамъ посторонние владельцы техъ полковъ полковыми землями сколко числомъ с котораго времени по какимъ дачемъ и по купчим іли по закладнымъ іли под какимъ другимъ видомъ владеють і те іх... крепости по какимъ указам где писани і втехъ Губернскихъ канцелярияхъ записани і отказани понеже такихъ земель какъ продавать і закладывать так і крепости писат і записыват не велено“²⁾. Такого наказу було прислано десь ще перед 12/II 1748 року, бо в цей день замість ген. Фролова-Багреєва, що переводив слідство перед тим, а під цей час відбув „к армеской команде“, звелено було призначити „із лантмилицкихъ непоселенныхъ полковъ полковника к тому способнаго“. Ні первісного указу про слідство, ні указу 12/II 1748 р. ми не маємо, а лиш „Указъ Е. И. В. із белгородской губернской канцелярії“. Указ вміщений в справі на арк. 409—410, а також у згад. праці Багалія помічено 6/VI 1749 р., вміщений на арк. 13 Справи 23/VIII 1749 р. і вміщ. на 11—12 арк. Справи 14/IX 1749, але змістом вони тотожні, де й переказано зміст попередніх указів. В згаданій справі містяться папери, що стосуються тільки Харківського Слобідського полку, але є певні відомості, що таке саме слідство переводили і по інших полках; принаймні, що-до Охтирського полку, то це не викликає жадних сумнівів³⁾. Із сказаного вище, а особливо з наведених

¹⁾ Назвисько цієї справи читається так: „Свяска о присылкѣ в Бѣлгородскую губернскую канцелярію вѣдомостей о окружныхъ земляхъ отказанныхъ по крепостямъ“.

²⁾ Справа про окружні землі арк. 11—12, також іbidem арк. 13 (тут текст справніший), також „Справа“ арк. 409—410, порівн. також Д. Багал'їй. „Замѣтки и матеріали по исторіи Слободской Украины“ Харк. 1893, ст. 151—152, там вміщено копію з документа, знайденого серед фамільних паперів П. П. Флоти.

³⁾ Див. документи вміщені в „Замѣткахъ и матеріалахъ по исторіи Слободской Украины“, Багалія, стр. 148—152.

уривків, ясно, що в „Справі“ ми переважно знайдемо документи, які стосуються до старшинських та панських (російських панів) зловживань що-до землі, точніше, що стосуються до незаконної скупівлі, а також захоплення козацьких земель. Треба, проте, сказати, що численні накази й розкази, які виникали з цієї справи, страшенно плутали її. В одних з них ми бачимо, що наказується відібрати відомості тільки з сторонніх володільців¹⁾, в других „Харьковского полка и посторонних“²⁾. Через це деякі чини Харківського полку відмовлялися давати будь-які відомості та копії з документів (їх вимагали полкові канцелярії, принаймні харківська), причому покликувалися на те, що нема указу з вимогою відомостів і від осіб, котрі служать у слоб. полках³⁾.

Все це спричинювалося до того, що багато володільців не подавали документів на свої землі і не дивлячись на всякі „найстрожайшіє“ та „наижесточайшіє“ накази⁴⁾ так і не пощастило їх од них дістати⁵⁾. Розуміється, що багато володільців не хтіло й не могло подати документів на свої землі, бо володіли ними через зловживання своєї влади або сили. Частина документів, можливо, десь зникла. Але всього цим пояснити не можна: значна частина володільців не могла подати документів, бо володіла на старозаїмочному праві (це розуміється може відноситися тільки до володільців, мовляв, слобожанського походження, а не „посторонних“). Цікаво для нас те, що не тільки окремі володільці, але іноді цілі села, містечка, ба навіть сотні не мали ніяких документів на свої землі. Отож, напр., в одному документі читаємо: „на мѣстечко Соколовъ окружных и нѣкаких выписей не имѣтца“, правда додано, що, коли вони й були, то їх десь заподів сотник і осадчик Соколовський Іван Сербин, але з документа видно, що й самому сотникові, який його писав, правдоподібнішим здається, що їх зовсім не було⁶⁾. А Деркачівський сотник писав у своєму донесінні... „в сотнѣ Деркачевской яко оние дачи внутрь Харьковского полку межевихъ выписей нѣкаких неимѣтца, по справки з деркачевскими старожилами обывателями на деркачевскихъ дачах (коиими сначала и поселения села Деркачей дѣди их и они старожилые козаки і подпоможчики многіе годы владѣли) слободи“ і т. и...⁷⁾. Люди, значить, прийшли собі, оселилися, зайняли собі скільки треба землі і не турбувалися навіть про те, щоб цю заїмку обмежувати, як це звичайно робилося, тим більш що землі лежали „внутрь“ Харківського полку, і таким чином менше було приводів до всяких межових суперечок. І з пізніших часів ми маємо свідощтво про бездокументальність старозаїмочного землеволодіння. Це свідощтво Селіванова, людини, що безпосередньо знайомилася з землеволодінням на Слобожанщині, бо займала посаду „посредника по полюбовному спеціальному роз-

¹⁾ Справа про окружні землі арк. 26, 18, 99, також уже згадані укази *ibid.* арк. 11 — 12, 13, 409 — 410.

²⁾ *Ibidem*, арк. 17, 29, 79 та ин.; іноді говорилося просто „от владельцевъ“ без зазначення чи то сторонніх чи і „Харьк. полку“ *ibidem* арк. 77. Полкові-ж канцелярії, принаймні Харківська, тлумачили це так, що вимагати відомості треба не тільки від сторон. володільців, ба й володільців Харк. полку, так і стоїть в наказах Харк. полков. канцелярії, які вміщ. на аркушах згаданих вище (17, 29, 79 і ин.).

³⁾ *Ibidem.* арк. 7—8, 131. ⁴⁾ *Ibidem*, арк. 77, 6, 9. ⁵⁾ *Ibidem*, арк. 231, 10, 625 і ин.

⁶⁾ Справа про окружні землі арк. 583. ⁷⁾ *Ibidem*, арк. 79.

межеванію“. Ось що він каже: „документовъ, кромѣ нѣкоторыхъ завѣщаній и партикулярныхъ сдѣлокъ, на таковыя старозаимки почти никто изъ владѣльцевъ не имѣеть. Одни представляютъ, что ихъ документи, по давности времени затеряны или истреблены пожаром, у другихъ отобраны по начальству для разсмотрѣнія¹⁾ и обратно не возвращены; а иные говорятъ откровенно, что у нихъ никакихъ нѣтъ документовъ, а владѣють безспорно, такъ какъ ихъ отцы и предки владѣли“²⁾. Далі автор висловлює цілком слушну думку, що, коли кожне десятилітнє володіння, яке не викликало ніяких суперечок і претенсій, на підставі закону перетворюється в повну власність володільця, то тим більше це повинно стосуватися володіння старозаїмочного, як опертого на певному праві, затвердженому царськими грамотами.

Тепер нам треба розглянути найважче і найскладніше питання старозаїмочного володіння, саме його мовляв внутрішню організацію, а в звязку з цим також питання про окружні полкові, сотенні і т. д. землі. Що-до Лівобережної України, то згідно з одним свідощтвом там, після повстання, що зняв Богдан Хмельницький, „вся земля была малороссіянъ сполная и общая на томисть, покамисть она первѣе подъ полки, а въ полкахъ подъ сотнѣ, а въ сотняхъ подъ мѣстечка, села и деревнѣ и въ оныхъ подъ свои жилища, двори, доми и футори осягли и позаймали; и потому сталися всѣ добра малороссіянъ быть властными черезъ займы. Оніе ж займы свои малороссіяне разными означали способами: одни оборували, другіе — копцами обносили“³⁾. і т. д. Нам здається, що така схема повільного розподілу земель занадто проста і ледві чи відповідає дійсності. Що-ж до Слобожанщини, то можна напевне сказати, що чогось подібного до наведеної схеми тут бути не могло, бо Слобожанщина заселялася дуже поволі, кожне нове поселення захоплювало собі потрібну кількість землі, а іноді її йому одводили з наказу верховної влади, як ми вже були бачили це; здебільшого обмежувалася й заїмочна земля нових поселень, особливо коли в них виникали з кимось суперечки за землі, але все це могло виникнути і справді виникало раніш, ніж полк або якась його сотня розмежувалися землями з сусідами. Отож, напр., землі міста Харкова були обмежані вже десь перед 1667 роком, бо в „челобитной“ цього року мешканці харківські писали „и та государь наша распашная земля со всѣми угодьи отъ оныхъ городовъ отмежевана и огранена“⁴⁾. А полкові харківські землі були вперше обмежані, та й то, здається, тільки з одного боку, від Чугуїва, у 1673 році, від інших-же сторін землі Харківського полку були одмежані в міру їх заселення, так, принаймні можна здогадуватись, бо коли у 1716 році переводилося нове розмежування земель Харківського полку від сусідніх, то на увагу бралися межі попередніх

¹⁾ Очевидно найбільше після відомої інструкції комісарам Слоб.-Укр. губ. 1766 р. — див. Багал'їй. Матеріали по истор. колонизації, II, ст. 295—318; також Гуровъ ор. с. ст. 634 — 635 (уривок).

²⁾ Селивановъ, Старозаимочныя земли. Харьк. Губ. Вѣдомости 1860 р. № 1, ст. 6.

³⁾ Лазаревскій, Малор. посполитые крестьяне, ст. 26., цитую з Багалія „Займанщина“ Київск. Стар. 1883 т. VII, ст. 572, порівн. Барвинскій, Крестьяне, ст. 43—44.

⁴⁾ Багал'їй, Матеріали для исторіи гор. Харькова, ст. 51.

межівників, а як прізвища їх в різних місцях різні, то й можна гадати, що межування переводилося не за один раз. Отже ми не можемо скласти загальної схеми на всеньку Слобожанщину, що-до послідовності розділу земель спершу на більші, а потім на дрібніші округи, що її бачимо на Гетьманщині, бо такої послідовності тут не було. Але все-ж і на Слобожанщині утворилися полкові, сотенні, міські і т. д. округи. З межового випису року 1716 бачимо, що звелено було „полковья их земли (Харківського полку) отъ всѣхъ городовъ и мѣстечекъ, и сель и деревень, и помѣщиковыхъ и вотчинниковыхъ земель противъ крѣпостей старья межи и урочища осмотрѣть и описать и учинить чертежъ и межу подновить“¹⁾. На перший погляд можна гадати, що полкові землі це якісь осібні від тих, що належать до міст, містечок, сіл і т. д. Але з самого випису видно, що полкова земля одмежовувалася не від тих міст, сіл і т. и., що ввійшли до полку, а тільки від земель, котрі належали до міст, сіл і т. и. сусідніх полків, повітів, то-що. У нім ми часто читаємо: „на правѣ земля Чугуевская села Васищева, а на лѣвѣ Харьковская села Безлюдовки — Черкась“²⁾, „на правѣ земля Бѣлгородская села Мурома и села Веселаго... а на лѣвѣ земля Харьковскаго уѣзду села Линцы, что нинѣ зовется Колупаевка“³⁾, „на правѣ земля и всякія угодыя Ахтырскаго полка городка Высокополья жителей, а на лѣвѣ земля и всякія угодыя Харьковскаго полка, города Перекопча жителей“⁴⁾. Виходить, проте, що землі міст, сіл і т. д., які входили в склад полку, утворювали разом полкову окружну землю. Та це й зрозуміло. Але цілком можливо, що в полках були також землі, які не належали жадному поселенню; особливо це повинно було мати місце спочатку, коли ще полки не були залюднені так густо, на цих землях селилися нові поселення. На превеликий жаль, за браком певних звісток, про це докладніше розповісти нічого не можемо. У справі про окружні землі, ми часто знаходимо вислів „полковие кои к сотнямъ надлежать земли“⁵⁾. На перший погляд можна подумати, що крім таких „к сотнямъ належачих“ земель були ще й інші, які були в безпосередньому володінні полку чи його уряду. Можливо, що воно так і було, бо в згадуваній уже „Ведомости сколко в Харьковском полку за ким... во владеніи земли“⁶⁾, після того як перелічено володільців по сотнях, сказано „да сверхъ сотенныхъ ведомостейъ Харьковскаго полку в полковой округе во владеніи состоятъ слободы“ і далі перелічуються володільці та їх слободи, то-що⁷⁾. Але ця звістка не досить виразна і нічого певного дати не може, бо, можливо, що це просто відомості, які полкова канцелярія одержала по-за сотенними, хоча все таки більше скидається на те, що тут ми маємо діло з землями, які ні до якої сотні зокрема не належали, а вважалися просто полковими. В одному документі знаходимо досить цікаву звістку що-до полкових земель: „по сказки старожилыхъ людей показано — читаемо ми в цьому документі—яко полковой земли прежде имелось не малое число и на оной поселени села Никитовка и Криничка которая земля какимъ селамъ

¹⁾ Гуровъ, оп. с. ст. 560. ²⁾ Ibidem., ст. 562 ³⁾ Ibidem., ст. 565. ⁴⁾ Ibidem, ст. 576.

⁵⁾ Спр. про окружні землі арк. 405, 83 та ин.

⁶⁾ Справа про окружні землі арк. 51—69, також ibidem, арк. 207—227.

⁷⁾ Справа про окружні землі арк. 68 (на звороті) і далі, також ibidem, арк. 227.

отмежевана а въ коликомъ числѣ отмежевано о томъ отъ боровенской ратуши в ведомости показано сверхъ же того внутрѣ около местечка Боромли имѣється разнихъ владельцовъ також и духовного чина и протчих поселенія на той же полковой землі между казачими хуторами хутори неотмежеваніе и почему владѣють нине и отъ онихъ требовать ли какого виду или нетребуя оставить“¹⁾).

Для нас цікаво тут, що полковою земля, на думку старожитців, була тільки доти, доки на ній не оселилися названі вище села. На жаль, не знаємо, чи то села були козацькі, чи володільчеські, хоча останнє правдоподібніше, і через те не можемо зробити відповідних висновків. Цікаво також, що підпрапорний, що з його рапорту ми подали вище уривок, не знає, чи треба вимагати документів на ті хутори, що оселені приватними власниками поміж козачими хуторами на полковій землі, хоч трохи вище він і зазначає, що йому прислано указа, в якому сказано вимагати документів од приватних власників, що мають села, хутори і т. и. на полковій землі, що рахувалася за сотенними містами. Очевидячки він гадав, що раз хутори приватних власників не порушують інтересів козацьких, то й хай собі володіють, бо зайняли порожню землю. Хоча можливо, що запитання його виникло через те, що хутори ці були „неотмежевані“, а в наказі, що йому було дано, сказано, нехай-би він довідавсь „коликое число версты или саженьвъ трехаршиннихъ под оніе (села, хутори, то-що приват. власників) отойшло“²⁾). Зазначимо ще твердження, буцім-то полкові землі становили фонд, що з його видавали землю окремим особам під умовою козачої служби, треба здається трішечки обмежити, бо ми маємо випадки коли полковники оддавали землі монастирям³⁾, а само собою зрозуміло, що полковник міг розпоряджатися не якою іншою, а тільки полковою землею.

Розгляньмо-ж нарешті хоч у загальних рисах внутрішню організацію старо-заїмочного землеволодіння, а саме, чи то було володіння „общинне“ чи приватно-власницьке? Але раніше ми повинні знати, як робилася сама заїмка землі. Проф. Багалій у своїй розвідці „Займанщина въ Львовберезной Украинѣ“ розрізняє заїмку гуртову та індивідуальну⁴⁾). І без пояснень цілком зрозуміло, що це значить. Повстає питання, яка заїмка мала місце на Слобожанщині? А ргіогі можна сказати, що й тут ми повинні зустріти обидві форми заїмки. Бо коли приходив гурт людей і оселявся на новому місці, то він захоплював собі потрібний шматок землі, при одиночних-же переселеннях, а також згодом у старшини, то-що ми бачимо заїмку індивідуальну. Але спосіб заїмки ще не визначає способу володіння. Що-до заїмок індивідуальних, то тут нема чого й говорити: володів нею, розуміється, кожен окремо, на себе. Що-ж до гуртових, то тут нам у пригоді стає така звістка. Лебединські козаки так пишуть у своїй супліці: „въ прошломъ государь во 116 году по твоему великого государя указу и по межевымъ книгамъ Абакума Іевлева

¹⁾ Багалій, Матеріали для истор. колонизації, I, ст. 289.

²⁾ Ibidem (та сама сторінка). ³⁾ Див. вище стор. 103—104.

⁴⁾ Багалій, Займанщина въ Львовберезной Украинѣ. Кіевск. Стар. 1883 р., VII ст.

дано намъ богомольцямъ и холопемъ и сиротамъ твоимъ за рѣкою за Псломъ землю и лѣса и всякого угодья по той стороны рѣки Псла противъ Лебединской земли на 2 версты и мы богомольцы и холопи и сироты твои за рѣкою Псломъ въ твоємъ великого государя жалованье на той землі сѣнніе покосы росчистили рови окопали а у которыхъ нашей братьи окопанныхъ лукъ не было и тѣ кашивали вопче“¹⁾). Лебединці звать цю землю жалуваною, але це здається тільки на те, щоб надати своєму володінню в очах московського уряду більшої певности; справді-ж це, очевидно, була земля заїмочна, бо, як виясняється, „указныхъ статей о дачѣ пашенныхъ земель четвертьми черкасскимъ полковникамъ и урядникамъ и рядовымъ казакамъ и мѣщанамъ въ разрядѣ не учинено“²⁾). Що-ж до того, що їх обмежував Абакум Іевлев, то це могло бути із заїмочною землею. І от ми бачимо, що на землі зайнятій гуртом, кожен бере собі певний шматок і якомсь обмежує його. Але частина сінокосу залишилася в спільному володінню й користуванню тих козаків, котрі не мали обкопаних луків; та й то, здається, таке становище утворилося тільки тимчасово, дехто не встиг іще обмежувати собі окремого клаптя землі. До таких, очевидно, гуртових заїмок відноситься свідчення ізюмського полковника, вміщене в Екстракті про Слобідські полки: „владѣють какъ сначала такъ и поныне всякимъ угодьемъ... вобщество хто что себѣ распашеть по своей заимкѣ черезъ межу“³⁾). Маємо ще кілька відомостей про черезсмужне володіння на Слобожанщині, але одні з них говорять про черезсмужні землі козаків з володільцями иншого стану: напр. ми довідуємося, що секунд-майор Потап Корелкин продав генералові Дебринї „четирнадцять нив лежашіе между обивателскою землею черезъ межу“⁴⁾). Але тут черезсмужне володіння утворилося, очевидно, в наслідок купівлі козацьких земель. Маємо ще звістки про черезмежне володіння козаків з дітьми боярськими в Линцях⁵⁾ та Тишках⁶⁾). Черкаські землі були зрештою одмежовані від великоросійських в обох слободах⁷⁾). На жаль, детальнішого дослідження цієї форми землеволодіння подати не можу, бо матеріялу про це питання в мене обмаль. Але як-не-як, і при черезсмужному володінні слобожани тримали свої землі на правах повної приватної власности, инакше як могли сторонні володільці або старшина через купівлю набути собі землі в таких селах, як Линці, де заїмка була гуртова, а володіння черезсмужне, навіть не тільки між собою, а ще й з дітьми боярськими, як ми це бачили; а тимчасом маємо, напр., свідчення, що вдова осавула Авксентьева володіла землями „черезмежно того села со всеми обивателмы в разныхъ урочищахъ“⁸⁾), ці землі покупив її покійний чоловік у різних мешканців липецьких. Взагалі треба сказати, що заїмочними землями слобожани розпоряджалися як повною своєю власністю. Продавали їх, передавали в спадщину, міняли, відписували на монастирі, і тільки згодом заборонено було продавати козацькі землі осо-

¹⁾ Багалъй, Матеріали для історії колонізації. I ст. 100, порівн. Ibidem ст. 104.

²⁾ Ibidem, ст. 94, порівн. ibidem, ст. 105.

³⁾ Багалъй. Матеріали для історії колонізації, II, ст. 154.

⁴⁾ Справа про окружні землі, арк. 189. ⁵⁾ Ibidem, 36—37. ⁶⁾ Ibidem, 86—87.

⁷⁾ Ibidem, 36—37, 86—87. ⁸⁾ Спр. про окружні землі, арк. 450.

бам некозацького походження, як от великоросіянам, знов-же й монастирям та особам духовного звання.. Про перехід у спадщину заїмочних земель маємо таке свідчення відомого вже нам Безрученка: „і те люди (заїмщики) по своимъ заимкамъ и черкасскому обыкновенію те владеют сами і жены их і дети і внучата“¹⁾. Про продаж земель, крім того, що вже відомо з друкованих праць, ми маємо, напр., ще такі свідчення: мартовіцький сотник Осип Щербина продав салтівському сотникові Іванові Дробицькому „мелничную плотину, которою.. занѣлъ въ прошлыхъ годехъ“²⁾. А колишній ізюмський полковник Михайло Кост. Захаржевський „поступился во вѣчное владѣніе для вѣчнаго памятованія“ харківському Спасівському Преображ. монастиреві „грунт свой собственной... „а владѣт преображенской Харьковской и всѣмъ угодам по заимки и владѣнію отца моего и по моему вѣчно без поворотно“³⁾. Валківський сотник Прокіп Рубан дав (очев. подарував) на харківський Спасівський монастир „займу на ставъ з лугом купленім“⁴⁾. У 1709 р. харківчанин Пархом Бондар подарував на той-же монастир „лѣса чернаго... с пахатним полем и с сѣнными покоси“⁵⁾ у 1707 р. А от Мих. Яреминський так продав „свою луку притаманную“ харк. Спасівському монастиреві“⁶⁾ у 1710 р.

Нерозглянені лишилися питання про ролю сільської громади в порядкуванні землями⁷⁾, про в'їжджі ліси (див. Гуровъ ор. с. ст. 576). Також не розглянено розпоряджень московського уряду, що кінець-кінцем з одного боку заборонили заїмку, а з другого старозаїмочне землеволодіння, індивідуальне на початку⁸⁾, перетворили на „общинное“ у великоросійському розумінні слова, хоч і не скрізь. Як свідчить Шиманов, де-не-де старинний індивідуально-спадковий характер володіння старозаїмочними землями зберігсь досі⁹⁾.

Повинен тут зазначити, що указа 16/III 1735 р., на який покликаються з легкої руки Квітки різні дослідники, я в „Полн. Собр. Закон.“, не знайшов, переглянувши усенький цей рік. Під тим-же числом, яке зазначене у Квітки (№ 6610), надруковано указа 31/VII 1734 р. У цьому указі читаємо „Всякихъ чиновъ челобитчикамъ изъ имѣющихся въ Слободскихъ полкахъ дикихъ поль, безъ именного Нашего указа никому не раздавать“. Про займанщину ані слівця, але, розуміється, коли без іменного указу не можна було дати нікому землі, то тим самим знищувалось і право заїмки. Указом 1743 року за цариці Лизавети старі „черкаські обыкности“ поновлялися. Остаточо-ж право заїмки було знищено Комісарською інструкцією 1766 р., хоч заїмок вже зроблених не порушувано. Цікаво, що й ця інструкція залишала все-ж і надалі один спосіб набувати землю шляхом заїмки. У § 2 про ліси читаємо: „если жъ кто изъ войсковыхъ обывателей на порозжей землѣ, или исъ подъ

¹⁾ Багалъй, Мат. для ист. колон. I ст. 173. ²⁾ Спр. про окружні землі арк. 234.

³⁾ Ibidem арк. 530. ⁴⁾ Справа про окружні землі, арк. 533.

⁵⁾ Ibidem, той-же аркуш. ⁶⁾ Ibidem, той-же аркуш.

⁷⁾ Див. Шимановъ ор. с. Київск. Страница 1883 р., V, ст. 69.

⁸⁾ Особливо яскраво індивідуальний характер старозаїмочного володіння викривається в комісарських відомостях, див. Гуровъ ор. с. ст. 646—656.

⁹⁾ Шимановъ, ор. с., Київск. Страница. 1883, т. V, ст. 88.

вырублена лѣсу мѣсто занялъ себѣ и збереженіемъ своимъ выросилъ лѣсъ, то от такихъ техъ лесовъ не отымать, буде по сыску найдеться, что место занято было безлѣсное и вырощенъ ихъ береженіемъ лѣсъ подлинно имъ однимъ, а необществомъ; равнымъ образомъ кто из жителей на общихъ войсковыхъ оставшихъ за владеніемъ обывательскимъ порозжихъ земляхъ, и впредь лѣсъ отростить, и оной збережетъ, то тому лесу быть во владѣніи за теми людьми, отъ которыхъ та польза радѣніемъ произойдетъ“.

Загальний огляд старшинської маєтності і монастирського землеволодіння подано в проф. Д. І. Багалія в його „Історії Слобідської України“. Тому я поки-що його проминув, маючи надію повернутися до нього в іншій своїй розвідці, що для неї є багатющій матеріал у харківських архівах.

ПАВЛО ФЕДОРЕНКО.

З ІСТОРІЇ МОНАСТИРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ XVII—XVIII ВВ.

Господарство Петропавлівського монастиря біля Глухова.

Ця праця є перша з серії моїх праць, присвячених вивченню монастирського господарства Лівобережжя XVII—XVIII вв. Безперечно, вивчати це питання є річ аж надто важлива: в загальній системі господарства України монастирське господарство має своє особливе місце, як своїм значним розміром, так і своїми особливостями. Капітальна праця проф. М. Е. Слабченка з організації господарства України, сміливо й цікаво задумана, написана головним чином на підставі друкованого матеріалу. В ній є цікаві сторінки, присвячені монастирському господарству. Але те, що опубліковано в цій справі, не становить і сотої частини того, що лежить купою необробленого матеріалу в архівах. Через це саме остаточні висновки про значіння монастирського господарства в широкому розумінні цього слова, тоб-то вкладаючи в це розуміння і господарство монастирських селян, можна буде зробити аж тоді, коли буде вивчено величезний архівний матеріал „Малороссійской Коллегії“, судових установ України, скарбових палат, Рум'янцівського опису, монастирів і т. инш.

Як-же подолати цю надмірність і різноманітність архівного матеріалу, тоб-то достатність і різноманітність фактів, з яких складається виучуване явище. Я гадаю, що таке складне явище, як монастирське господарство, треба вивчати у двох розрізах.

В одному розрізі, назвімо його умовно горизонтальним, явище розглядається в його живих конкретних рисах: описують і вивчають досить докладно господарства окремих монастирів. Але вивчати так усеньке монастирське господарство Лівобережжя немає рації: нам довелось-б без кінця повторюватися в дрібницях, можливо цікавих при вивченні одного-двох-трох господарств, але втомних і одноманітних, коли вивчати складне явище в цілому. Опис окремих монастирських господарств, яких нараховується десятки, має рацію тільки як опис типових господарств. Таким чином різноманітність явища, коли вивчати його в горизонтальному розрізі, перемагається зведенням окремих конкретних явищ до явищ типових.

Але на цьому вивчення даного явища не закінчується. Щоб знайти місце монастирському господарству в системі українського господарства взагалі, треба розглянути його в другому розрізі (назвімо його вертикальним), тоб-то по окремих галузях, що складають систему українського господарства. Розріз

перейде через усі типові монастирські господарства, вилучаючи з них певну категорію явищ і звязуючи її з іншими також вилученими категоріями. Значить різноманітність явища при вивченні його в вертикальному розрізі переборюється зведенням окремих конкретних фактів до категорій, які і складають систему господарства України за виучуваний час.

Ці два розрізи, як два скла стереоскопу, дадуть можливість глибше і всебічно вивчати дане явище, не нагромаджуючи у вивчення дрібниць, зводячи індивідуальні конкретні явища до явищ типових і вибираючи з останніх усе те, що необхідно для ширших наукових узагальнень.

Монастирське господарство я беру взагалі в межах XVII—XVIII в., або певніш, — за час, починаючи з повстання Богдана Хмельницького до 1786 року. Революційний рух середини XVII століття, що перетрусив суспільні та економічні відносини України, відбивсь і на господарчому житті монастирів. Але він не зруйнував монастирського землеволодіння і монастирського господарства. Навіть більше. Залишившись у новому устрої України, як влучно висловивсь Мякотін — „обломкомъ старого порядку“, монастирське землеволодіння і монастирське господарство почало зростати, хутко та енергійно поширюючи площу землі і підбиваючи під себе все більшу кількість робочої сили. Таким чином, період після повстання Богдана Хмельницького був періодом розквіту монастирського господарства. Таке бурхливе зростання викликало тривогу у конкурентів і потягло до деяких спроб обмежити монастирське землеволодіння, але це його зросту не припинило. Секуляризація монастирських маєтків у 1786 р. застала монастирське господарство у повному розквіті. Села, ґрунти та угіддя, що знаходилися у намісництвах Київському, Чернігівському та Новгородсіверському за архірейськими будинками, Київо-Печерською Лаврою та іншими монастирями, забрато у відомство директорів домоводства названих намісництв. На цьому закінчується історія монастирського господарства. Правда, дещо залишилося за монастирями і після секуляризації, але монастирське господарство, після цієї реформи, втратило свою значність.

Запропонована праця про Петропавлівський монастир єсть спроба вивчити монастирське господарство в зазначених хронологічних рамцях у горизонтальному розрізі. Її написано головним чином на підставі архівного матеріалу того-ж монастиря. Архів зберіг таку безліч дорогоцінних господарчих і побутових дрібниць, що, відокремлюючи типові риси цього індивідуального господарства, шкода було очищати їх од цих дрібниць, щоб не зруйнувати тієї живої історичної оболони, в яку загорнене виучуване явище.

II

Петропавлівський монастир знаходиться за 20 верстов від м. Глухова коло р. Клевени, що на всьому своєму протязі відділяє Україну від Московщини. Біля 51° 22 північної шир. Клевень змінює свій напрямок і з півдня повертає на захід, де й вливається коло с. Каменя в річку Сейм. Приблизно на широті м. Глухова р. Есмань тече рівнобіжно з річкою Клевенню, аж

доки впадає в останню. В цьому чотирикутнику, що з двох боків підходить до Московщини, і були володіння Петропавлівського монастиря.

Близькість до Глухова, що був значним центром тодішньої України, перетинання цього чотирикутника найважливішим для того часу шляхом (шлях Глухів — Путивль), крім того наявність джерел силової енергії в вигляді двох річок Есмани й особливо Клевени — були до певної міри визначливими моментами в господарчому житті монастиря і в процесі надбання монастирської власности.

Нам необхідно простежити самий процес надбання власности Петропавлівського монастиря. На жаль, початок цього моменту — час заснування монастиря, — залишається в царині міркувань. Лазаревський гадає ¹⁾, що Петропавлівський монастир засновано не раніш од першої половини XVII століття. Грунтується ця думка на тому міркуванні, що монастирі взагалі пильно берегли акти на право землеволодіння, а Петропавлівський монастир мав перший акт на право володіння — універсал од Виговського; значить за Хмельницького, який взагалі щедро обдаровував монастирі маєтностями, монастир цей був такий незначний, що не міг випросити у нього і одного універсалу. Плохинський хоче відсунути час заснування Петропавлівського монастиря аж у XVI в. Думку свою він підтверджує документом, якого вважає за найстаріший серед документів в архіві Петропавлівського монастиря, відносячи його до 1593 року. Це розписка від под'ячого сівської „розрядної ізби“ про приймання оброчних грошей за млин, що на р. Клевені, од ігумена Сильвестра. Нам здається, що тут якась помилка. Але перевірити її важко, тому що названа розписка в архіві Петропавлівського монастиря не збереглася. Треба гадати, що документ відноситься мабуть не до 1593, а до 1693 року, коли справді за ігумена Петропавлівського монастиря був Сильвестр. Це видно з того, що в архіві збереглася розписка, яку видав под'ячий Скатов 1692 року за одержані оброчні (чиншові) гроші за монастирський млин, що на Сівському березі ²⁾. Розписка, на яку посилається Плохинський, належить, очевидно, до серії квитків, які видавалися за чиншовий внесок у Сівську провінціальну канцелярію і зберегалися у монастирському архіві, починаючи з 1692 року, і єсть, очевидно, друга з цієї серії. Таким чином, думку Плохинського треба поставити під сумнів, тому що вона не обґрунтована. Інші факти, на які він посилається, які свідчили-б про попереднє життя монастиря і про які нічого нема у Лазаревського, ані трохи не похитнули припущення останнього. 1657 року ³⁾ ігумен Петропавлівського монастиря поставив млина і зробив греблю на р. Клевені біля монастиря; це схвилювало мешканців протилежного сівського берегу так, що Богдан Хмельницький мусів був вислати спеціальну комісію для розслідування. Ігумен Уріїл показав комісії грамоти путивельських воевод на володіння сівським берегом, що видані були йому та його попередникові ігуменові Тимонові. З цього документа ми бачимо, що 1657 року Петропавлівський монастир існує вже як господарча одиниця, яка має ґрунти і ору-

¹⁾ Лазаревскій, Опис. ст. Мал. т. II, 467.

²⁾ Архів П.-Павлівського м-ря 22.

³⁾ Плохинскій М.—Арх. Черн. губ., стор. 3.

дуге грішми. Розмір цієї господарчої одиниці нам невідомий, але очевидно ми тут як-раз потрапляємо на початок господарчої діяльності монастиря. Грамоти путивельських воєвод, що їх видано ігуменам Уріїлу та Тимону, закріплюють досягнення тільки кількох років, тому що 1654 року згадується перший з відомих нам ігуменів Петропавлівського монастиря Тимофій ¹⁾ з ім'ям якого не зв'язані ніякі документи. Таким чином одсовувати заснування монастиря аж у XVI в. у нас немає даних і припущення Лазаревського, що він виник не раніш од першої половини XVII в. залишаються найможливішими. Проте для нашої мети важливий не самий момент заснування монастиря, а час, з якого монастир почав виявляти себе, як активна господарча одиниця. Що розглядати Петропавлівський монастир, як активну господарчу одиницю, ми можемо тільки з половини XVII в., для нас є факт безсумнівний. Аналіза документів, що закріплюють за монастирем ті чи інші володіння, дає нам уявлення про темп господарчого зростання монастиря і побічно підтверджує думку, що ми висловили. Аналізуючи ми візьмемо тільки головні документи, які вносять ті чи інші відміни при надбанні маєтків.

Перший з універсалів, що залишивсь від того часу, універсал Виговського з 30. I. 1658 року, закріплює за Петропавлівським монастирем тільки: „двѣ селцѣ Холопков и Баничи и млинок Стрилницкий на р. Клевенѣ“ ²⁾. Це й є те головне господарче ядро, яке утворилося за Богдана або трохи раніш і почало поступінно розгортатися, обростаючи новими маєтками, шляхом заселення і експлоатування незайманих земель. У потвердному універсалі Бруховецького (вересень 1664 року) до володінь, що перераховані в попередньому універсалі, додано: „а ижѣ въ той же маестности монастирѣ своимъ власнимъ коштомъ на той же рѣцѣ (Клевені) виставилъ млинокъ“ ³⁾. В універсалі Дорошенка з 10. VIII. 1668 року ⁴⁾ за Петропавлівським монастирем закріплюються нові володіння — „на ихъ монастирскомъ кгрунтѣ новосѣлые деревнѣ або села—Везонку, Ховзовку и Будища... два млина ихъ власнимъ коштомъ еденъ подъ монастиремъ, другій подъ Везонкою побудованіє“, а до цього додано рибоводні озера біля с. Каменя.

З цього універсалу бачимо, що монастирські землі хутко колонізуються і монастирське господарство з успіхом поширюється (млини, озера). З нього-ж бачимо, що монастир, поширюючись по течії Клевени, захопив економічні позиції і на березі р. Сейма, це — каменські озера. Ці економічні позиції поширені й закріплені на другий рік універсалом Многогрішного (9. III. 1669 р.) ⁵⁾.

Підтверджуючи цілком універсал Дорошенка, він додає два перевози на р. Сейму — Мутинський і Каменський з озерами до них прилеглими. Тим-же терміном датовано додатковий універсал Многогрішного, яким закріплено за Петропавлівським монастирем село Мацково і млини на новій греблі під Глуховом: „прежде къ намъ належачие, а теперь черезъ войну запустилие“ ⁶⁾. Двома універсалами Самойлович підтверджує все придбане до цього часу, крім озер (26. IX. 1672 р.) ⁷⁾. Крім того закріплено млин, що в с. Богданівці

¹⁾ Лазар., Оп. ст. Мал., т. II., 472.

²⁾ Василенко, Ген. слѣдствие о маестностяхъ Нѣж. п., 372.

³⁾ Там-же. 373. ⁴⁾ Там-же. 374. ⁵⁾ Там-же. 374. ⁶⁾ Там-же. 376. ⁷⁾ Там-же. 376.

на р. Шістці, „аби той млинъ и з него приходячий пожиток спокійне, яко предъ тимъ, держаль“ (27. IX. 1672) ¹⁾. Універсали Мазепи додають до попереднього придбання Петропавлівського монастиря д. д. Чернево і Ротівку, млини на р. Есмани (11. X. 1687) ²⁾ та слобідку Бородавку, де дві клітки на р. Клевені (28. XI. 1692 ³⁾). Цей останній Мазепин універсал є в процесі утворення власності Петропавлівського монастиря кінцевий підсумок. Всі інші царські грамоти та гетьманські універсали, що надавалися після цього (а їх було чимало); цілком або частково тільки підтверджують і охороняють право монастиря на раніш придбані володіння. Отже процес утворення власності Петропавлівського монастиря, що почавсь коло середини XVII століття, закінчивсь на 90-ті роки того-ж століття, і це дає нам можливість вивчати це господарство на протязі цілого сторіччя вже в зформованому вигляді.

III.

В опису Новгородсіверського Намісництва (1781 р.) Петропавлівський монастир описується так: „мѣстоположеніе оногo монастиря в лѣсѣ, на горѣ, близь дороги, идучей изъ Путивля в Глуховъ, при границѣ Путивльскогo уѣзду, надъ р. Клевенью, на которой плотина оногo монастиря о трехъ мельничних амбарахъ о шести колахъ. Церквей каменныхъ три, одна большая, другая трапезная, а третья — на воротахъ монастиря. Погребъ, ледникъ большой и пашенный амбаръ да жилая келія — каменные-жь; покоевъ для начальника оногo монастиря — три, для братіи покоев 20 деревянныхъ. Вокруг оногo монастиря ограда деревянная“ ⁴⁾. Це господарчий осередок. Щоб ясно уявити собі умови, що в них провадили господарство в Петропавлівському монастирі, треба розглянути всі монастирські вотчини, взявши на увагу: особливості положення даної вотчини (річка, шлях, віддалення від монастиря та Глухова), склад людности, співвідношення між козаками та посполитими і умови організації в монастирі прибуткових статтів та підприємств у даній вотчині. Господарче життя монастиря зосереджувалося у таких вотчинах.

С. Холопків. У ревізійкій книзі Ніженського полку 1736 року рахується козаків ґрунтових — 9 дв., убогих — 6 дв. і підсусідських — 4 дв.; підданців Петропавлівського монастиря ґрунтових — 6 дв., убогих — 20 дв. У ревізії 1764 року показано хат посполитих і підсусідків — 60 ⁵⁾. У відомості, складеній 1767 року, підданців монастирських рахується 44 двори, у них чоловіків 58 ⁶⁾. 1781 року Холопків описується так: віддалення від Глухова 15 верстов, од с. Викторова 5 в., од с. Баничі 5 в., на низькому рівному місці в гаю, біля р. Есмани, на лівому її березі, на шляху Глухів—Путивль. Землі не досить достатні. Лісу як будівельного, так і для палива не вистарчає. Будівельний ліс посполиті дістають з Петропавлівського монастиря, а козаки купують у Дубовичах, Зазираках і инш. Козаків виборних — 8 дворів, хат

¹⁾ Там-же. 377. ²⁾ Там-же. 378. ³⁾ Там-же. 379.

⁴⁾ Черніг. музей. 6. Опис Новгородсѣв. намѣст. т. II.

⁵⁾ Арх. П.-П. монастиря. 732. ⁶⁾ Арх. П.-П. м-ря 571.

у них 19; козаків підпомошників 7 дворів, хат у них 11. Підданців Петропавлівського монастиря 53 двори, у них хат 55, бездворових хат 5; підсусідків військового канцеляриста Дарковського один двір, а хат у ньому 3. Мешканці-хлібороби мають худобу¹⁾. З наведеного ми бачимо, що число козачої людности в Холопкові протягом XVIII в. залишається мало не однакове, тимчасом як число посполитих за той самий час збільшилося удвоє. Положення Холопкова на р. Есмані й на шляху Путивль—Глухів визначило деякі особливості господарства в цій монастирській вотчині: на р. Есмані були збудовані холопківські млини, тут-же розташувалася низка монастирських сіножатів; шлях давав можливість жваво торгувати горілкою у холопківських шинках; число їх було в деякі роки до 5.

До Холопківської економії було приписано монастирське господарство в д. Чернево, що на правому березі Клевени в 5 в. від с. Холопкова. Начальник монастирських дібр, що керував цими обома вотчинами, жив звичайно в с. Холопкові. У ревізкій книзі Ніженського полку 1736 року тут рахується козаків ґрунтових 2 двори, підданців Петропавлівського монастиря ґрунтових 8, убогих 8 і підсусідків 4 двори. У ревізії 1764 року²⁾ хат посполитських і підсусідських 26; в монастирській відомості 1767 року підданців монастирських 18 дворів, у них чоловіків 25 душ. В опису Новгородсіверського намісництва 1781 року показано козаків підпомошників 1 дв. 1 х., підсусідків д-ра Паульсона 3 дв. 3 х. і підданців монастирських 22 дв., або 25 хат. Тут, як і в с. Холопкові, треба відзначити протягом XVIII в. приріст кількості посполитих і, крім того, витіснення козачої людности. В останньому документі відзначено між иншим відсутність у мешканців будівельного матеріялу, а також бідність на орні землі та сіножаті. Тимчасом монастир не міг поскаржитися на відсутність у Черневі сіножатів. Саме через забезпечення черневського господарства сіножатями тут протягом XVIII століття і могло розвинутися монастирське скотарство. Тут-же була і монастирська пасіка; її бджоли брали мед на клеვენських луках та гречках.

Другим господарчим центром Петропавлівського монастиря був хутір Реп'яхівський, що містивсь за півверстви від монастиря над р. Клевенню. До Реп'яхівської економії належали сільце Будище та с. Ховзівка з усіма їхніми угіддями.

Село Будище — наслідок монастирської колонізації. У ревізкій книзі Ніженського полку зазначено тут підданців Петропавлівського монастиря ґрунтових — 1 дв., убогих — 8 дв., підсусідків — 7 дв.; козаків убогих — 1 дв. та підсусідків 2 дв. До часу ревізії 1764 року козаки з їхніми підсусідками зникають, а посполитих значиться 24 хати і посполитських підсусідків 1 х.³⁾ У відомості, складеній 1767 року, підданців монастирських є 19 дв., у них душ м. п. 28⁴⁾. В опису Новгородсіверського намісництва 1781 року становище сільця Будищ визначено так: за три верстви од монастиря, на селянській дорозі, під горою, біля лісу; дворів підданців 25, або хат 30; бунчу-

¹⁾ Черн. музей. 6. Опис Новгородсів. нам. т. II.

²⁾ Арх. П.-Павлівського м-ря. 732.

³⁾ Арх. П.-П. м-ря. 732. ⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря. 571.

кового товариша Борзаківського двір—1, хата 1. За верству від сільця, у лісі над Клевенню був монастирський хут. Пасічний. Там був 1 двір і монастирська пасіка. За дві верстві на південь од монастиря стоїть с. Ховзівка—теж наслідок монастирської колонізації в XVII в. У ревізійській книзі Ніженського полку 1736 року записано козачих дворів ґрунтових—2, убогих—3 і підсусідських 1 двір; підданців Петропавлівського монастиря ґрунтових—1 дв., убогих—13 дв. і підсусідських 14 дв. У ревізії 1764 року посполитих—45 хат, підсусідків посполитих—4 х.¹⁾ У відомості 1767 року підданців монастирських—33 дв., в них душ м. п.—60²⁾). В опису Новгородсіверського намісництва Ховзівка значиться, як велике село, з церквою. Тут були будинки священника, осавула полкового, виборних козаків 1 дв.—2 х., козаків підпомошників 3 дв.—7 хат; підданців Петропавлівського монастиря дворів 45, або хат 50, колезького „совѣтника“ Полетики 1 дв. 3 х., козачих підсусідків 4 дв., або хат 8, різночин. підсусідків 1 дв.—1 х. Гаїв у мешканців показано достатню кількість, сіножатів мало. Сіножаті наймають на Путивельському березі в слобідці Шулешевій. Крім хліборобства, мешканці промишляли рибальством; ловили рибу ятерами та вершами у р. Клеvení.

Під горою, недалечко від Ховзівки, містивсь хут. Селище, де була шинкова хата. Між Будищами й Ховзівкою простяглися орні лани і найбільші монастирські сіножаті в шістьох урочищах, приписаних до реп'яхівської економії. Навколо реп'яхівської економії скупчується найбільша частина монастирського господарства, як хліборобського, так і скотарського; тут-же під монастирем містилися винниця, млини та пасіка.

Там, де шлях Глухів—Путивль перетинає р. Клевень, стоїть с. В'язонка (Везонка, В'язонка), що її осадили ченці Петропавлівського монастиря в шістдесятих роках XVII століття. Після шведської війни вона було занепала, але „за первого императора опосля шведской баталіи игумен Стахорській насадил д. Вязонку и въ то время слободы было дано три лѣта“³⁾). В ревізії 1736 року козаків не значиться, підданців Петропавлівського монастиря убогих 11 дв. і підсусідків 8 дв. В ревізії 1764 року монастирських підданців 17 хат, підсусідків посполитих 1 х.⁴⁾ В опису Новгородсіверського намісництва зазначено значний приріст мешканців: підданців монастирських дворів 25, хат 29. На греблі П.-П. монастиря через р. Клевень були розташовані чотири монастирських млини на сім кіл і монастирський шинок, що жваво торгував горілкою. Хліборобське господарство тут було незначне.

Там, де вливається Есмань в Клевень, вона близько підходить до останньої, утворюючи мало не острів. На цьому піскуватому острові і простяглася Ротівка, оточена лісами, що мала 1736 року підданців Петропавлівського монастиря ґрунтових 1 двір, убогих 5 дв. і підсусідків 4 дв. У ревізії 1764 року посполитих хат 29, підсусідків посполитих—6 хат⁵⁾). У відомості 1767 року підданців монастирських 13 дв., у них душ м. п. 24⁶⁾). В опису Новгородсіверського намісництва 1781 року записана церква, підданців Миклашевського хат без дворів 2, Петропавлівського монастиря 16 дво-

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря. 732. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря. 571. ³⁾ Арх. П.-П. м-ря. 1032.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря 732. ⁵⁾ Арх. П.-П. м-ря. 732. ⁶⁾ Арх. П.-П. м-ря. 571.

рів, хат 20; підсусідків 2 дв. 2 хати. Ґрунти в Ротівці піскуваті, та їх і мало. Через це землю посполиті беруть з половини по тім боці Клевени, в Путивельському повіті та в с. Кочергах.

В п'яти верствах од с. Волокитина на правому березі Клевени, біля лісу, розташувавсь хут. Бородівка. В ньому була монастирська гребля, стояв млин на два кола для борошна і третього валушного кола, крім того була винниця на п'ять казанів. Для догляду за цими монастирськими промисловими закладами, а також лісом, тут у 4 хатах жили монастирські підданці.

На лівому березі Есмани в трьох верствах од с. Холопкова простяглося с. Баничі. У ревізії 1736 року тут було козачих дворів з ґрунтами 4, убогих 3 і підсусідків 1 хата; підданців П.-П. м-ря з ґрунтами 4 двори, убогих 8 і підсусідків 8 дв. У ревізії 1764 року підданців монастирських рахувалося 33 хати та підсусідків посполитих 5 хат¹⁾. У відомості 1767 року підданців монастирських 24 дв., у них душ м. п. 45²⁾. В опису Новгородсіверського намісництва тут зазначена церква, козаків виборних 1 дв. 2 хати, підпомошників 5 дв. 6 хат, підданців монастирських 37 дв. 44 хати, підсусідків різночинців 3 дв. 4 хати. У Баничах була велика монастирська винниця та шинок.

Сільце Мацькове знаходилося на лівому боці Есмани, недалеко від Банич, мешканці виключно підданці П.-П. монастиря. 1736 року їх зазначено тут з ґрунтами 2 двори, убогих 5 дв. і підсусідків 4 дв.; 1764 року посполитих 19 хат і підсусідків посполитих 5 хат³⁾. 1767 року підданців монастирських 17 дворів, у них душ м. п. 30⁴⁾. В опису Новгородсіверського намісництва підданців монастирських рахується 19 дв. 19 хат; мешканці мало-земельні і заробляють, зажинаючи хліб у сусідньому с. Кочергах, що по той бік Клевени в Путивельському повіті.

Крім цих монастирських вотчин П.-П. монастир мав господарства, що були в далеких од нього місцях: с. Мутині та с. Богданівці.

У с. Мутині в відомості 1786 року⁵⁾ було підданців П.-П. м-ря дворів 4, хат 4; між ними чоловіків 8, жінок 11. У володінні підданців—городів 4, орної землі 8 чтв., сіножатів на 20 копиць. У безпосередньому розпорядженні монастиря були: заїжджий двір, що звався замок (три хати з городом та пастівником); двір шинковий; на р. Сейму перевіз на шляху з Глухова на Конотіп; озер рибоводних неводних 4. Озера ці у відкупі не були; рибу, що ловили в них, споживали у самому монастирі. Тут-же був гай, що мав навколо верстви зо дві, годящий на будівлі та на дрова.

С. Богданівка Воронізької сотні мала переважно козачу людність. В ревізії 1736 року тут рахувалося козачих дворів з ґрунтами 10, убогих 18 дв. і підсусідків 16 дворів, до П.-П. монастиря належало тут усього 4 дв. 1781 року за монастирем рахується 2 дв. 3 х. В опису 1777 року⁶⁾ богданівські володіння П.-П. м-ря склалися з таких господарчих одиниць: дворець з двох хат; амбар та комора, повітка, хлів; город з пастівником, засадженим деревами: вільхою та березою в числі 98 дерев; скотини: коней 2, підсвинків годових 2, птиці—гусей 12, качок великих 40, каченят 10; винниця

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря. 732. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря. 571. ³⁾ Арх. П.-П. м-ря. 732.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря. 571. ⁵⁾ Київ. арх. старод. акт. 5903. ⁶⁾ Арх. П.-П. м-ря. 1102.

з рубленою хатою, покрита драниною, з сажем. Млин рублений на два кола; дві ниви, три зрубовища. На зрубках та сіножатях накошували 47 возів сіна. Хат підсусідків було 2.

Зазначивши при опису окремих монастирських вотчин ті особливості що певним способом відбилися на господарстві тої чи іншої вотчини, на решті треба відзначити й деякі загальні риси, що мають значіння для монастирського господарства П.-П. монастиря взагалі. До таких рис належить, по-перше, коли можна так висловитися, компактність території: за винятком Богданівки й Мутина всі зазначені вотчини розташовані від монастиря недалеко — це істотно відбилося на організації господарства. Потім треба звернути увагу на те, що всі вотчини розташовані на річках або близько до річок; ця близькість до води цілком використана в господарстві (греблі, перевіз, млини, луги). Близькість до Глухова, транзитні шляхи (Глухів—Путивль, Глухів—Конотіп), що перерізують монастирську територію, та порівнюючи невелика віддаль од ярмаркових пунктів (Глухів, Путивль, Кролевець, Вороніж, Ромен) вносили без сумніву оживлення в господарське життя монастиря. Підсумовуючи все що-до властивостей території, ми бачимо, що вона придатна найголовніше для сільсько-господарської експлоатації. Це найбільше й визначає типові риси даного господарства. Потрібно зазначити тут співвідношення між козакою та посполитою людністю: козаків у монастирських вотчинах порівнюючи небагато, подекуди їх і зовсім витіснено. А тому боротьба за землю, боротьба за споживача, що їх провадять козаки з монастирем, як я це зазначив далі, хоча й відбувається, але ця боротьба не набуває таких запеклих форм, які ми постерегаємо в інших монастирях. Для господарства це мало посутнє значіння.

IV.

В перерахованих вище вотчинах розташувалося господарство Петропавлівського монастиря. Наблизилось до нього спочатку з погляду організації управління. Керує монастирем настоятель. „Настоятель, коєму от начальства поручен монастырь, обязан стараться об устройстве и устройении оногo относительно наружного благолепия и внутреннего порядка“¹⁾. Богомільна цариця Лизавета підчас подорожи до Києва зупинялася у Глухові 1744 року й з особливої ласки до ігумена Никифора „повелеть соизволила“ бути у Глухівському Петропавлівському монастирі архімандриту²⁾. З того часу, починаючи з Никифора, на чолі П. П. м-ря перебувають архімандрити. Кожна господарська справа, що вимагала для свого переведення витрат грошових, або змінювала те чи інше в господарстві становище, вступала спочатку в вигляді рапорту або донесіння до архімандрита. І, як правило, архімандрит накладав резолюцію: розглянути собором. Здебільшого на тому самому папері писали звичайно й соборну постанову, приблизно в такій формі: „1770 года октября 30 дня соборная братия, слушая предложение о... (викладалося справу), а по выслушании, довольно разсуждая, согласно приговорили (вноситься постанова)...

¹⁾ Ф и л а р. Опис. Черн. епарх. кн. III 351.

²⁾ Ф и л а р е т ь. Оп. Черн. епарх. кн. III. 214.

и сей приговор духовный собор его высокопреподобию господину нашему отцу архимандриту (ім'я рек) в рассмотрение и определение представляем“¹⁾). Далі йдуть підписи соборної братії: намісника (коли такий є), скарбника, еклесіярха, келаря, економа (або віце-економа), уставника й писаря (коли він не найманий, а обраний з ченців). На постанову духовного собору („правління“) архимандрит пише остаточну резолюцію, що в ній може погодитися з думкою правління („и быть тако“), а може і не погодитися. Здебільшого через те саме, що в першій резолюції архимандрита даються деякі директиви — думка архимандрита й духовного собору не розходяться. Таким чином справи вирішує архимандрит, що мав при собі дорадчий орган-правління. Склад правління зазначено вище. Всі зазначені посади вважали за відповідальні і, крім писарської, їх заміщали звичайно еромонахами. Таким чином „старейшая братия“ мало не цілком входила до складу правління. Проте, коли еромонахів не ставало, щоб зайняти зазначені посади, їх заступали еродиякони, які могли, згідно з посадою і за дозволом од настоятеля, входити до складу правління. Але посада сама по собі не давала права бути за члена правління. Були випадки, коли, напр., посаду келаря заступав послушник, але не було випадку, щоб послушник був за члена правління. Право на вступ до правління давало певне сполучення відповідальної посади з духовним саном, причому це право санкціонував настоятель. — Ініціатива обмірковування справ виходила то від архимандрита, то від правління, то від окремих осіб, що займали відповідальні посади. Як-не-як, обміркування справи, тоб-то обґрунтування її цифровими даними, логічними міркуваннями, або посиланням на відповідні прецеденти — полягало тільки на правлінні. Вся звідомність за всі посади вступала до правління, що мало перевіряти всі грошові документи та господарство. Таким чином правління відігравало в житті монастиря величезну організаторську роль, фактично керувало монастирем при слабких на вдачу і безініціативних архимандритах.

Заступником архимандрита та його помічником, головним чином щоб керувати монастирським господарством²⁾, був намісник. Обсяг обов'язків його, то звужувався, то поширювався залежно від особистих властивостей того, хто обіймав цю посаду. Він, очевидячки, відігравав у правлінні домінуючу роль, бо його підпис на соборних постановах завжди був на першому місці. По господарчій лінії близькі стосунки він мав, а інколи й сутички з економом і з шафарем закупником³⁾. Обов'язковими членами правління були дві урядові монастирські особи, що мали в господарчому монастирському житті безумовно велике значіння, — це скарбник та економ.

„Казначей избирается настоятелем с совета старейшей братии из среды оной благонадежнейший, усердием к пользам обители и послушанием заслуживший доверие“⁴⁾). Він завідував усією монастирською казною, що надходила з різних господарчих джерел. Ці скарбові гроші він записував на прибуток, видаючи їх за згодою і з волі настоятеля на різні господарчі потреби шафарям й іншим господарчим особам. Завідував він усім монастирським скарбом і найкоштовнішими речами: мідяним, срібним і золотим посудом,

¹⁾ Арх. П. П. мр-я. 783. ²⁾ Арх. П. П. мр-я. 1088. ³⁾ Арх. П. П. м-ря. 1088

⁴⁾ Ф и л а р е т ь. Опис. Черн. епарх. III, 366.

царськими грамотами, гетьманськими універсалами і взагалі цінними паперами ¹⁾).

Не менше значіння мала посада монастирського економа, що на ню призначали дуже обережно, а инколи й урочистіше. Так, коли вмер економ еромонах Теодосій, архімандрит Теоктист запропонував соборові: „пригласить в собор всех монастыря нашего братий до последнего монаха, избрать по общему согласию на экономическую должность знающее лицо“ ²⁾). Обрали без суперечок одногосно еромонаха Дезидерія. Але справи не завсіди вирішували так плавко. Так 1771 року, підчас відлучення еромонаха Дезидерія до Петербургу з приводу позивних монастирських справ, треба було обрати йому заступника, про-економа. Архімандрит спочатку запитав листом рядову братію. Та назначила була трьох кандидатів: одного з старшої братії, а двох з рядової. Старша братія назвала двох інших осіб з старшої-ж-таки братії, і її думка перемогла: архімандрит затвердив на посаду про-економа еромонаха Гаврила, одного з кандидатів, що висунула старша братія. Обраному про-економові зараз-же були надіслані, за розпорядженням архімандрита, відомості, що взяті були від під-економів і двірників, про торішній урожай і засів озимого, щоб усі оці відомості записані були до спеціальної книги; потім йому-ж передали ревізійні справи 1764 року, „ибо как эконому, так и про-эконому надобно знать число дворов, хат, подданных грунтовых, полу-грунтовых и огородников, и как кто из них панщину работает и работает может; также, какие в каком селе мастера и рыбаки имеются, чтоб от них монастырю пользоваться, да и до других обстоятельств господарских та ревизия служить может“ ³⁾). Таким чином, на обов'язку економа та обраного йому в поміч із братії про-економа (віце-економа) знаходилося усье господарство монастирське: земля, хліб, скот, будівлі, наймана робоча сила, панщина, господарчі підприємства. Вся господарча звідомність знаходилася на їхньому обов'язку.

Через складність господарчої справи, а також розпорошеність монастирських володінь, де потрібний був постійний догляд, на допомогу економові давали помічника з кріпаків — під-економа. Так 1768 року заведено дві посади „из пахотных, верных, трезвых и экономию знающих людей“ ⁴⁾), причому доповідач про це питання посилається на те, що „за бывших антецессоров вашего высокоблагородия в помощь эконому, ради исправления по экономии касающихся нужд, наниманы были за деньги два из пахотных знающие совершенно хозяйство человека, которым выдавано з собираемых з подданных монастырских денег по 4 рубли“. Це посилення цілком підтверджують дані шафарських реєстрів, де, починаючи з 1724 року, ретельно відзначається видана платня то одному, то двом під-економам. Під-економ був особою, що безпосередньо стикався, як представник монастиря-поміщика, з кріпаками, підданцями монастирськими. Контракт ⁵⁾ наказує йому не потурати кріпакам і разом з тим неправдивостей і утисків їм не чинити, впливаючи тільки словом („Огурливых и ослушных мужиков позволяется ему наказывать словесно“).

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря. 592. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря. 592. ³⁾ Арх. П.-П. м-ря. 838.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря. 606. ⁵⁾ Арх. П.-П. м-ря. 923.

Проте, тим-же цікава дописка, що зробив на тому-ж контракті архімандрит Давид: „понеже я слышу, что некоторые мужики в монастырской работе крайне ленивы и притом и крайне упрямы, то велю под-эконому Ивану Острому таковых ленивцев и упрямцов, положивши и крепко придержавши, в две плети сечь и тем их от ленивства и упрямства отучивать“. У безпосередньому завідуванні під-економа знаходяться, по-перше, всі орні лани, що приписані до різних монастирських економій. Ці лани оброблюють під його доглядом монастирські підданці, як панщину („Должен он пахать монастырскими подданными, как добрые люди пашут, не полагаясь на панщан, которые обыкли господское дело за напасть делать“) По-друге, під його завідуванням знаходяться монастирські городи та луки. Під його особистим керуванням провадилися на всіх оцих господарчих угіддях усі с.-госп. роботи. Під-економ повинен був вчасно подавати відомості про сійбу, про врожай хліба та трави, піклуватися, щоб усе було звезено та розміщено по клунях та токах, на обов'язку-ж його знаходилась підтримка цих споруд у належному вигляді. Тим що господарства окремих дворців доручено було двірникам, то останні підлягали його постійному доглядові. Таким чином рільництво монастиря й робоча сила в цьому господарстві — підданці монастирські — це коло завідування під-економа. Але його обов'язки в цій-же частині у монастирському господарстві поширювалися, набираючи ширшого розуміння, бо всі землі, що знаходилися у підданців, — монастирські землі. Йому ставилось за обов'язок стежити, щоб мужики, „пришедши в скудость“, монастирську землю козакам та іншим людям без дозволу монастиря не заставляли, щоб... „мужики по лености своей пахотной земли кустарниками не запускали и через то в негодность не приводили“, щоб „мужики своих гайков не пустошили и не продавали на дрова в городах и в посторонних винокурнях за безценков“. Про умови, на яких служили під-економі, ми маємо відомості за 1768—74 рр. „За службу имеет он, Иван Острый, от войтов монастырских сел з собираемых по давнему обыкновению от дворового числа денег, произвестись ему в год жалованья 4 руб., свита на негоду и чоботы... Имеющийся его в том селе Будищах двор от всех повинностей во увольнении (так как и преже для под-экономов определялось) находитимется“. Платня грішми за зазначений період хитається від 4 до 6 карб. на рік. Харчується він з монастирської трапези. „А буди где в отлучки за монастырем около панщины находитимется (как то летнего времени бывает), то получают ему с полаты сыровую харчь по пропорции“ Крім цього, в розпорядженні під-економа був верховий кінь для роз'їздів. 1772 року був призначений помічник під-економові. Контракт обумовлює повну його підлеглисть під-економові й визначає таку платню: грішми 5 карб. на рік і звільнення його двору від панщини, поки служитиме ¹⁾).

Догляд за окремими монастирськими вотчинами доручався, з присуду соборної братії та затвердження архімандрита, в вигляді „послушания“ окремим ченцям або послушникам. Так, наприклад, у шафарських реєстрах згадується: 1721 року начальник черневський чернець Сильвестр, тоді-ж начальник хо-

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря. 928.

лопківський чернець Каріон, 1724 року начальник бородівський чернець Мисайл. 1757 року управління господарством с. Чернева та с. Холопкова було об'єднано коло Холопківської економії і за начальника в с. Холопкові і на черневські добра призначений був чернець Зинон ¹⁾. 1765 року за наглядача двірця та млинів у с. Богданівці був еродіакон Інокентій ²⁾. Посада доглядача була і в Мутині, де знаходився перевіз. „Начальниками“ та „доглядачами“ звали ченців, що обіймали ці посади. З часом, коли не ставало ченців, посади ці обсаджували найманими прикажчиками, що звалися старостами та двірниками. Вотчини, де були винниці (Бородівка, Ховзівка, Баничі), або вотчини, що знаходилися на проїзних шляхах (В'язонка) були в завідуванні старост. Староста інколи прозивається в документах „смотрителем винокурни“ або „господарем при винокурне“ ³⁾. Таким чином староста мав доглядати за винницею і за її господарством. Він відповідав за зупинку горілчаного виробництва, за якість горілки, за її цілість, охайність посуду, за вчасне постачання дров для винокуріння. Він стежить, щоб раціонально використовували винокурні одкиди, продаючи їх, або вигодовуючи їми свиней. Староста повинен організувати це діло — купівлю, годування та убій свиней. Староста приймає від економії та млинів хліб для гуральництва і передає шафареві питейному викуру горілку, провадячи найточніший облік цих продуктів у відомостях, що він повинен подавати за третину року до правління. Староста мав доглядати, щоб двір, винниця, хати, клуні та горожа дворова були цілі та в порядку. Під його доглядом був і двірник цієї-ж вотчини, що завідував рільництвом і підлягав під-економі. У посаді своїй, що була міцно зв'язана з гуральництвом, староста підлягав шафареві питейному. — По с. Баничам збереглися контракти з старостами з 1770 ⁴⁾. Умови служби старост за десятиріччя (1770 — 1780) були такі. Грошова нагорода хитається від 8 до 12 карб. на рік, пересічно 10 карб. В одному контракті, де платню грішми не зазначено, написано: „двор его Артема Терещенко с братом Федором (кроме отбывания кравецтва) от всех повинностей монастырских уволен“. Значить, як правило, посада старости не звільнювала від відбування монастирських повинностей. Харч видавали на нього й на жінку, на двох винокурів та одного свинаря помісячно у такому розмірі: борошна житнього 1 чत्व., круп — 1 мірку, борошна гречаного — 1^{1/2} — 2 мірки, соли 10—12 х., олії 1^{1/2} кв., тарані 50 шт. Контракти з старостою с. Будищ зложені на аналогічних умовах ⁵⁾. Що-ж до хут. Бородівки, то тут приблизно за той самий час (1769—1782 рр.) умови були де-в-чому вигідніші ⁶⁾. Грошова винагорода від 10 до 12 карб. на рік (або 5 карб., кожух, свита, шапка, рукавиці та чоботи); харчове відсипне на місяць те-ж. Зменшення харчи в деяких контрактах обумовлюється: воно залежало від скорочення гуральництва (напр. 1780—81 рр.). Деяка перевага полягала в тому, що старості дозволяли тримати корову та двох кабанів і годувати їх монастирською брагою. В Хов-

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря. 207. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря. 495. ³⁾ Арх. П.-П. м-ря. 1028.

⁴⁾ Арх. П. П. м-ря, 792, 915, 1028, 1124, 1136, 1165. ⁵⁾ Арх. П. П. м-ря, 1125, 1138.

⁶⁾ Арх. П. П. м-ря, 690 721, 916; 1019, л. 1142, 1171, 1190.

зівському контракті¹⁾, крім бородівських умов, виговорювалося право користуватися городом і звільнитися від панщини на весь час служби. Трохи в інших умовах перебував староста в с. В'язонці, що розташувалося на шляху Глухів-Путивль, „где завсегда без проезжавших людей не бывает, иные с пашпортами, а иные и пашпортов не имея требуют от тамошних обывателей, поданных монастырских, как для себя харчей, так и для лошадей сена и овса безденежно, и в том причиняют немалую обиду и разорение“²⁾). Посаду старости сполучали в одній особі в'язонського монастирського шинкаря. Він мав доглядати за в'язонськими млинами, регулювати подавання підвід особам різних чинів, що проїздили через В'язонку, брати з них проїзне, доглядати господарство в'язонського монастирського двірця (птиця, сад, город); глядіти, щоб тамтешні мужики не крали нічого в бору монастирському і не псували. За це староста в'язонський одержував на рік 4 карб. 1771 року за доглядача в'язонських млинів була окрема особа по найму³⁾, що крім восьмої мірки млинового „розміру“ одержувала на рік: жита 5 чтв., гречки—2 чтв., гороху—1 чтв., вівса—1 чтв., сім'я конопляного—4 мірки, ячменю—4 мірки. В першій половині XVIII в. посаду цю заступали інколи ченці „по послушанию“.

У тих вотчинах монастирських, де була земля і де провадилося хліборобство, завідувати цим господарством, двірцем доручали двірникові. Там, де за начальника над монастирськими добрами був чернець „по послушанню“, двірник підлягав цьому начальникові, або, як у Мутині, доглядачеві мутинського порону. Там, де крім господарства хліборобського була винниця і жив староста, що завідував нею, двірник був під доглядом старости. Загальний-же догляд за двірниками належав під-економіві. Двірники були в двірцях Реп'яхівському, В'язонському, Черневському, Мутинському, Холопківському, Бородівському та Богданівському. Контракти з двірниками цих вотчин збереглися лиш з 1769 до 1782 року, хоч у всіх перерахованих двірцях про посаду двірника згадується у найстаріших архівних документах поруч чернецького послуху начальника монастирського двірця. Начальник—чернець і двірник підданець монастирський—це стародавня форма організації управління в вотчинах. У завідування двірника, в його безпосередній догляд, звозився хліб з поля, він повинен був стежити за його цілістю, за складанням його у скирти, сушінням в „овине“, молотінням, хованням у ямах. Двірник мав обробляти город, приставляти овочі у монастир, доглядати за садом, розплоджувати птицю, свиней, овечок і худобу. Двірник повинен був знати, де скільки чого посіяно і зібрано хліба. Умови, на яких служили двірники, були такі⁴⁾): грішми від 4 до 6 карб. на рік (у двох випадках 10 карб. на рік, але там не зазначений одяг і трохи зменшений харч); житнього борошна 3—3½ чтв., гречки 1—3½ чтв., круп або пшона 2 мірки, соли 1—1½ пуди, олії 3—4 кварта, тарані 40—60 шт., угодувати кабана на сало (або просто сала 1 пуд). Із одяжі—свита, рукавиці та чоботи (це в найкращому випадкові, а частіш тільки

¹⁾ Арх. П. П. м-ря, 693. ²⁾ Арх. П. П. м-ря, 696. ³⁾ Арх. П. П. м-ря, 855.

⁴⁾ Арх. П. П. м-ря. 689, 738, 921, 1083, 1110, 1144, 1170, 736, 1019, 1031, 1106, 1163, 1195, 1119 м. 1114, 1158, 1186, 1198, 691, 935, 1030, 1131, 1153, 1177, 759, 1019, 1130, 1139.

чоботи або тільки рукавиці). Інколи не заборонялося користуватися овочами з монастирського городу. Харч показано не за місяць, як старостам, а за рік і видавали її третинами. Із вотчин Мутин був в особливих умовах: там був перевіз, що давав монастиреві великий прибуток. Завідувати цією прибутковою статтею („смотритель мутинских паромов“) звичайно призначали когось з братії „на послух“, хто користувався довірою, своєю некорисливістю й нахилом збільшувати прибутки „святої обители“. Проте як виняток, коли братії було обмаль, або не було відповідного своїми якостями з братії, то туди виряджали і найману особу. Доглядач мутинських поронів мав: брати гроші за перевіз і записувати їх у „шнуро-запечатанную“ книгу; регулярно надсилати ці гроші до монастирського скарбу; доглядати, щоб порони були справні й щоб перевізники виконували свої обов'язки згідно з контрактом, доглядати за мутинським дворцем. В зацілілому контракті найманого доглядача зазначено такі умови платні за працю: грошей 10 карб., горілки 1 носатку й звільнення від панщини на весь час перебування на цій посаді.

Із посад, що мали центральне значіння, тоб-то таких, які певною мірою поширювали свій вплив на всенюк територію монастирського господарства, треба відзначити посаду шафаря питейного. Він завідував усіма горілчаними справами. Горілку, що привозили з винниць монастирські старости, повинен він був записувати до „шнуро-запечатаної“ книги, яка була в монастирській канцелярії по шафарству питному. Таким чином по лінії гуральництва шафареві питейному підлягали старости та винниці, за якими він повинен ретельно стежити. Йому доносять старости про виробництво на гуральнях, складають періодично звідомлення й здають викурену горілку. Він-таки повинен був купувати горілку у людей, коли для продажу в монастирських шинках не вистачало власної горілки. Питейний шафар роздає горілку у монастирські шинки на продаж, стежить за шинками й шинкарями, щоб шинкарі в шинках, що їм доручено, монастирської горілки нічим не псували і під виглядом монастирської не спродували своєї, щоб людей не дурили, не обмірювали й зайвини не брали. Наприкінці року повинен був питейний шафар подавати шафарську книгу для перевірки до правління. Частіше на посаду питейного шафаря, що завідував найприбутковішою галуззю монастирського господарства, призначали котрогось із ченців, що був „на послуху“. Тільки-ж з зацілілої невеликої кількості контрактів видно, що на цій посаді перебували й люди по найму. Умови наймання, як можна бачити з цих контрактів, малюються в такому вигляді¹⁾: грошей на рік 10—12 карб., свита (або кожух) і чоботи; звільнення від усіх повинностей монастирських і державних (крім квартальних грошей). На допомогу шафареві питейному часом призначали підшафаря²⁾. Року 1772 спробували були відокремити гуральницьку справу від шинкарської³⁾, запровадивши нову посаду, нарівні з посадою питейного шафаря, доглядача над монастирськими винницями. Доглядач одержував із скарбниці монастирської гроші для купівлі жита до винниць, гроші на платню старостам, винникам, воловикам і свинарям, тоб-то всім, хто обслуговував гуральницьке

¹⁾ Арх. П. П. м-ря. 929, 1172, 1111. ²⁾ Арх. П. П. м-ря. 659. ³⁾ Арх. П. П. м-ря. 929.

господарство; ремонтує винниці, заготовляє солод та інший матеріал, потрібний для гуральництва; стежить за регулярністю горілчаного виробництва, наглядає за старостами, стежить за тим, щоб горілка вироблювалася належної якості; завідує свинарством при винницях, Отже всі горілчані справи до самої передачі добутої горілки питейному шафареві об'єднувалися в руках доглядача над монастирськими винницями, а питейному шафареві залишалось: приймати горілку, розподіляти її по шинках, доглядати за шинками й давати звідомлення за шинкуванням.

Все, що було в монастирській житниці або в коморі, за статутом Рихлівського монастиря, доручали келареві або палатному¹⁾, він доглядав також кухню, пекарню і трапезною. 1772 року, всупереч звичаєві заміщувати цю посаду „по послуху“ ким-небудь із надійної братії, на посаду палатного договорено послушника Петропавлівського монастиря Лашевецького, причому теж усупереч звичаєві, не вважаючи на те, що договорена особа була послушником, з ним складено писаного договору, в якому докладно зазначено обов'язки палатного: переховування їстівних речей і питва; переховування потрібних для господарства речей, як-от: заліза, криці, скла, ременю, овчин, різного струменту, полотна, прядива, посуду; видача продуктів для братії та мешканців монастирських; видача продуктів, як контрактним на стайні, так і тим, що працюють у монастирі; видача продуктів за контрактом помісячно старостам, винникам, двірникам монастирських двірців, відзначаючи число виданого за контрактом, наглядання за косарями, за різноманітністю меню („кушання готує не більше трох, но с переменою, а не все тож да тож“) заготівля в палаті потрібних про запас продуктів (борошна житнього, пшеничного, гречаного, круп гречаних, вівсяних та ячних), пива, меду та соку березового. Тут-таки зазначено і винагородження за працю: грошей за рік 6 карбованців, кожух, свита, сорочок дві пари, шапка та чоботи. — Таким чином тут тільки докладніше зазначено ті-ж обов'язки, що їх покладає на келаря або палатного статут Рихлівського монастиря. Але коло обов'язків цієї посади то поширювано, то звужувано залежно від особи, що обіймала посаду. Отож року 1757 старша братія звернулася до архімандрита Сильвестра з донесінням, у якому, зазначивши безладдя, що трапляються на келарській посаді, пропонувала обрати на посаду келаря еромонаха Теодосія, точно окресливши коло його діяльності. Як гадала старша братія, келар повинен був²⁾: доглядати за всіма монастирськими млинами, збирати з них хлібний прибуток й видавати його в пекарню на печіння хліба і в підмонастирську винницю на гуральництво (і в інші місця, куди потреба); точно обраховувати добутий й витрачений хліб; організовувати рибальство, доглядати за кухнею й пекарнею; заготовляти, приймати, точно обраховувати й видавати, згідно з правилами і розпорядженнями монастирської влади, такі матеріали, як полотно, сукно, чоботи, одягу, то-що. Келар року 1771 мав: доглядати за монастирськими млинами, збирати квартальні гроші і клопотатися про повернення в монастирське підданство утікачів підданців³⁾.

¹⁾ Филаретъ. Опис. Черн. епарх. кн. III. 372. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 253. ³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 838.

Як можна бачити з цих відомостей, коло обов'язків келаря було занадто велике і, в міру того, як зростало господарство, це коло так поширювалося, що келар не міг виконувати всього того, що на нього покладалося. Через це нічого дивуватись, що посада ця протягом XVIII в. диференціює, поділившись на кілька інших, з меншим колом повинностей. Під таким кутом зору треба розглядати посади хлібного й збірщика хліба з млинів монастирських.

Як приймач, охоронець і роздатчик горілки був шафар питейний, так що-до хліба такі функції виконував хлібний, або мірний¹⁾. Хліб до монастирської житниці, не рахуючи купованого, надходив з двох джерел і цим двом джерелам відповідало дві посади: збірщика хліба з млинів монастирських і під-економа. Перший відбирає розмір (десята мірка) у млині з тих, що прибувають молоти хліб; восьму мірку з цього розміру віддає мірошникові, а решту за точними відомостями здає хлібному; він мав також стежити за мірошниками і млинарством і за точним обрахунком матеріалів, що видавалися на потребу млина (залізо, криця, лій). Платня збірщикові хліба з млинів: кожух, свита, чоботи, 2 пари сорочок, шапка, рукавиці — і „кормить, поить и согреть“. Хліб із монастирських економій надходив до хлібного через під-економа, що забирав хліб у двірників. Хлібний мав зберегати й видавати монастирський хліб на потребу в самому монастирі і за контрактами всім службовцям. Проте, в організації з хлібними справами не було такої виразності, як в організації гуральництва. Так із зацілілих контрактів, з 1776 до 1782 р., складених з мешканцем с. Ховзівки Мазиленком²⁾ можна бачити, що в цей час існувала посада об'їзного млинів і економій монастирських; він сполучав у своїй особі функції збірщика хліба з млинів і під-економа в тій частині що-до збору збіжжя з монастирських економій. Він мав „как с мельниц разной размерной, так из гумен пахотной хлеб отбирать и в монастырь привозить, и как за привозом, так и за выдачею оного где надлежит за запискою верно содержать“. За шість років умови наймання на цю посаду, визначені в першому контракті, сливе не відмінилися: грошей на рік—5 карб., чоботи, рукавиці, жита 2 чтв., гречки 3 чтв., круп 2 мірки, соли $1\frac{1}{2}$ пуда, олії 4 кварта, тарані 50 шт. Усі ці посади обсаджували найманими особами.

Із монастирських прибутково-видаткових книг багато заціліло книг шафара або, як його йменували инколи, шафара покупного або „расхожего“. Ці „шафарські книги“ найдавніші документи монастирського архіву (з 1720 року). Од скарбника або від ігумена (це характерно для ранішнього життя монастиря) одержував шафар деяку кількість грошей, що й витрачав на монастирські потреби, старанно записуючи кожнісіньку копійку. Розглядаючи ці записи, бачимо, що шафар завідував витратами з монастирського скарбу на поточні потреби: він закуповував різні продукти, одягу, крам у місті та на ярмарках у Глухові, Путивлі, Воронежі, Кролевці та Ромні. Коли він не міг сам закуповувати що потрібно, то різний крам закуповувано за дорученням через посланців або випадкових осіб, що подавали йому разом з крамом і рахунки або реєстри на куплене. Між иншим у цих реєстрах за-

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 227, 1088, 930. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1019⁰, 1115, 1132, 1162, 1183.

ціліла сила дорогоцінних відомостей про тогочасні ціни на продукти. До шафарських книг записувано платню, видавану винокурам, старостам, двірникам, конюхам та инш. найманим службовцям. Посаду шафаря покупного, вважаючи на її економічне значіння, заміщували „по послуху“ ким-небудь з ченців.

На підставі вищезазначеного треба зробити кілька загальних зауважень і висновків що-до організації управління в П.-П. монастирі. По-перше, необхідно розрізнити заміщення посад у господарстві „по послуху“ (по послушанню) з ченців і найманими особами. Найвідповідальніші посади (скарбника, економа, віце-економа) заміщують тільки „по послуху“ особами, що належали до ченців, переважно еромонахами. Старша братія отже була організаторами й відповідальними керівниками в господарстві. На нижчі посади призначають звичайних ченців і послушників або запрошують найманих осіб, здебільшого підданців Петропавлівського монастиря. В управлінні участі вони не брали, давали-ж звідомлення за свою посаду або тим, кому підлягали, як службовці, або перед управлінням. Підданців приваблюють до монастиря головним чином пільгами звільнення від повинностей на користь монастиря. Що-ж до повинностей звязаних з тою або иншою посадою, а так само то утворення, то скасування деяких посад, то тут треба взяти на увагу таке. Монастирське господарство безперестано відмінювалося; залежно від цього, а так само від складу ченців, змінювалася безперестанно його організація. Зазначені вище урядові особи (скарбник, економ, шафар та инші) виконували цілком певні функції, що мали звязок з їхньою посадою. Але монастир, вважаючи на те, що не вистачало ченців, або їхній склад був незадовольний, доручав окремим особам, котрі виконували певний послух, тоб-то що обіймали певну посаду з певно окресленим колом повинностей, значне навантаження, досить примхливо розподіляв посади, що існували, і утворював нові залежно від тих чи инших господарчих міркувань.

V.

Вже й попередю я був згадував за цілу низку посад, що обіймали ченці. Це — економічні „послушания“. Кожен, хто вступав до монастиря, повинен був поступінно перейти цілу „лествицу послушаний“. Залежно від походження, внесків при вступі на монастир, освіти, вдачі, досвіду та инших обставин, він міг зійти більш-менш хутко на горішні приступки цієї „лествицы“, або залишитися назавсіді на нижчих щаблях, як, наприклад, „последняя в монастыре нашем поливка (п'яниця). Клеопа, монах, пономарь, ни к чему, кроме колокольной веревки, негодный“. Що-до цих економічних „послухів“ напрошується питання: чи працювали вони безплатно на користь монастиреві, чи працю їхню оплачувано як найману? Відповідь на це запитання дасть нам можливість порівняти умови праці найманих службовців у монастирі з одного боку і ченців службовців з другого, а крім того висвітлити підвалини соціального ладу монастирської громади.

Світських службовців наймали звичайно за контрактом, у якому точно зазначали повинності, звязані з певною посадою, і винагороду за цю працю. Таких контрактів, як правило, з ченцями не робили і певної платні, що від-

повідала визначеній посаді, вони не одержували. Правда, попереду згадувалося про контракт з послушником Петропавлівського монастиря Лашевецьким про його наймання за певну платню. Але це безумовно виняток, причому торкався він не ченця, а послушника. Виняток тільки підкреслює загальне правило. Що-ж до повинностей, зв'язаних з певною посадою, що обіймали ченці, то їх визначали в інструкціях, яких багато заціліло серед монастирських паперів. Але відсутність контрактів ще не вирішує питання з платнею ченцям за виконання обов'язків на посаді. Щоб розв'язати це питання, нам треба розглянути суть так званого „братерського поділу“. В поділ ішло все, що потрапляло до „кружки“. З яких складових частин складався кошт „кружки“ і якими мотивами керувалися, розподіляючи гроші з карнавки, це видно з „нижайшого доношення“ братії архимандритові Петропавлівського монастиря з 24. IX. 1766 року ¹⁾: „в монастирѣ нашемъ Свято Петропавловском Глуховскомъ в мимошедшихъ годахъ за прежде бывшихъ властей былъ таковъ обрядъ, что кои денги, подаваемые от добротныхъ дателей на поминование предковъ своихъ собираются в кружку; такожъ и съ приходов монастирскихъ прибылние за продаваемій в шинкахъ монастирскихъ питейный медъ и изъ оного воскъ. Очковіе, базарніе, фруктовіе и свѣчейніе, за проданніе подданнымъ лошади и горохъ, къ томужъ подбавить и долговыхъ, и изъ техъ денегъ братія ежегодно для покупки себе одѣянія нужного получаетъ подѣль; ныне же какъ видимо что зима зближается и хладное время уже наступило, мы же нижайшіе не имеемъ за что себѣ в одѣянии покупного поисправитъ, в хождении в церковь божию, и въ определенныхъ намъ отъ властей послушанияхъ в холодѣ претерпѣваемъ немалую нужду; того ради в нижайшей покорности нашей вашего высокопреподобія просимъ въ кого оние кружечніе и прибилніе деньги в собраніи имеются, приказать какъ денги, такъ и справедливи и верные реестра для расположения подѣльного братерского экстракта, въ соборъ представить и намъ нижайшимъ къ прійдучому празнику покрова пречистыя Богородицы подѣль роздать, и о том учинить милостивое разсмотрѣніе и опредѣленіе“. — З цього документа й багатьох інших ²⁾ виявляється, що таким самим шляхом, як утворюється звичаєве право, у монастирі з давніх-давен був звичай розподіляти деякі монастирські прибутки поміж братією (ченцями) на індивідуальну власність. Збереглися окремі реєстри таких прибутків, що належали до „кружки“ ³⁾. По-перше, до „кружки“ належали пожертвування від „добротных дателей“ за панахиди та молебні. Сюди-ж належали гроші виходжені з мисочкою („карнавошныя“) та добровільні пожертвування високих захисників, от як Рум'янцев, що, одвідавши скількись разів Петропавлівський монастир, пожертвував на братію чотири імперіяли, один у десять карбованців, а три по п'яти ⁴⁾. До „кружки“-ж надходили „свѣчейныя“, тоб-то гроші, вторговані за свічки. У стародавні часи, за звичаєм, що існував у київських ченців, гроші ці збирали еклесіархи, а на ризницю та інші церковні потреби гроші брали з монастирського скарбу.

¹⁾ Арх. П. П. м-ря, 513. ²⁾ Арх. П. П. м-ря, 238, 651, 675, 1083.

³⁾ Арх. П. П. м-ря, 675. ⁴⁾ Арх. П. П. м-ря, 861.

Року 1757 старша братія написала до архімандрита таку заяву ¹⁾: „усмотрено нами нижайшими, что прежде ключники взимаемые денги от шинкарей от кухов на свою персону употребляли, також и эклесиархи с церковного воску свѣчи делаючи продавали, и денги оніе на свою персону взимали, а яко нам есть небезобидно для того, что они кромѣ того доходу и подѣль берутъ равножь. Послушаніе же иной з братіи и большее несет, а прибели ни отколь не имеетъ, потолко равним же образомъ по достоинству своему, какъ и они, взявши подѣль и ись того подѣлу какъ въ одѣянии, такъ и въ протчемъ себе поисправляютъ; того ради вашего высокопреподобія нижайше просимъ пропи- санние приходніе отъ шинкарей покуховніе денги и эклесиаршеские за свечки приказать собирать в кружку и во время подѣлу на братію распределять купно с крилашанским доходом“. За резолюцією арх. Сильвестра показані статті прибутків перейшли до „кружки“. Внесками до карнавки такого-ж типу, як покуховне, були гроші „от выробленной горелки з людей за казаны“ ²⁾. Мова мовиться, очевидячки, про ті прибутки, що їх одержували од викурки в монастирській винниці монастирськими підданцями („людьми“) горілки з свого матеріалу і для власного вжитку. — Значну частину коштів „кружки“ становили „прибыльные“ гроші, тоб-то $\frac{0}{0}/\frac{0}{0}$ з деяких статтів: основний капітал переходив до монастирського скарбу, а відсотки з нього до „кружки“, тоб-то в братерський поділ. Найстародавнішим подільним шаром із цієї категорії був прибуток з купленого меду. В шафарських екстрактах окремо показано прибуток, що одержано від продажу меду і добутого воску ³⁾. В паперах часто- густо трапляються постанови соборної братії про видачу грошей на купівлю меду ⁴⁾. Звичайно куплений мед перероблювали на мед-питво і продавали в монастирських шинках. Щоб пустити прибуток від продажу меду в поділ, старша братія звичайно вдавалася до архімандрита з проханням ⁵⁾: „понеже... собираемые с меду прибыльные денги определяются всегда на братію в по- дел...“, дозволити прибуток, одержаний від продажу меду, 65 карб. 77 коп., внести для цієї мети до кружки. Тут-же наводиться й розрахунок проробленої операції: уторговано від продажу меду та воску 222 карб. 07 коп., витрата на купівлю меду 156 карб. 30 коп., чистого прибутку 65 карб. 77 коп. — Року 1763 скарбник здав за минулий 1762 рік прибуткових грошей за мед 52 карб., що їх віддано в поділ ⁶⁾. Під назвою „очкових“ до кружки надходив податок за бджоли, що їх розводили монастирські підданці. Року 1757 меш- канці с. Ротівки звернулися до намісника Петропавлівського монастиря з про- ханням звільнити їх, зважаючи на поганий взяток, від платні 6 коп. за кожен вулик („очко“) з бджолами, що їх узяв був на облік скарбник ерод. Сидір ⁷⁾. Архімандрит написав резолюцію, що через те, що гроші ці надходять у бра- терський поділ, то братія сама мусить розв'язати цю справу. Братія, обмір- кувавши заяву ротівчан з собором, категорично їм відмовила. Треба сказати, що взагалі, коли річ заходила про розподільчі гроші, то братія виявляла міц-

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 238. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 675. ³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 260, 192, 278, 290.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 661. ⁵⁾ Арх. П.-П. м-ря, 651. ⁶⁾ Арх. П.-П. м-ря, 406.

⁷⁾ Арх. П.-П. м-ря, 229.

ність скелі, бо тут зачеплювано її кривні інтереси. Значне місце у „кружці“ займали „долговые“ внески до кружки. Манастир з охотою давав гроші в позику різним особам за певний відсоток. Часом споруджали справжні експедиції, щоб стягти борги і відсотки на них. Капітал повертався до монастирського скарбу, а відсотки з нього йшли в поділ на братію. Також залюбки манастир наділяв своїх підданців за гроші старими кіньми, уже непотрібними в монастирському господарстві, і гроші, отримані від продажу, ішли в поділ ¹⁾. „Фруктовими“ грішми в кружці були гроші вторговані за яблуки, вишні та терен з монастирського льоху ²⁾).

Грошей з „кружки“ часом було замало. Тоді вишукували різних засобів збільшити гроші у „кружці“. Зверталися до архімандрита з слізним проханням додати в кружку деяку суму грошей із монастирської скарбниці. Здебільшого під таку атаку підпадали ярмаркові та поронні гроші. 29 червня відбувалося храмове свято, тоб-то урочистий день, що в житті монастиря відзначався урочистою службою, смачним обідом і збільшеною порцією горілки. Окрім того, це був ярмарковий день, а від ярмарку був прибуток і звичайно в цей час привозили з Мутина запечатану скриньку—прибуток від порону за першу третину. Це як-раз був психологічний момент, щоб звернутися з проханням до архімандрита. Отож, наприклад, 1762 року ³⁾, коли в „кружці“ було всього 228 карб. 32 коп., братія звернулася до арх. Сильвестра з проханням додати до цих грошей хоч 40 карб. Архімандрит дозволив узяти з поронних грошей 90 карб. та з ярмаркових 33 карб. 70 коп. Взагалі добавка в „кружку“ з монастирської скарбниці залежала цілком від ласки архімандритової. Окрім грошей у спільний братерський поділ поступали й речі. Отож, за давнішим звичаєм, беручи на увагу, що братія не мала подостатком білизни, щорічно провадиться розподіл полотна, що його виготовляли підданці монастирські, виконуючи кріпацьку повинність. За давнім звичаєм, у загальний поділ ішли і речі ценців-небіжчиків ⁴⁾. Я дозволю собі навести цілком документ, характерний багатьма сторонами. Це „выписка з реестров, оставшихся по умертвии иеромонахов эконома Феодосия и духовника Ефрема вещей, с которых что именно и кому в какой ценъ в счет имеемого быть подѣла досталось, учиненная 1768 года“ ⁵⁾).

Отцу наместнику іеромонаху Антонію:

Футро волчье под зеленою китайкою 5 руб.

Кафтан синій суконний московскій 50 коп.

Горщик мѣдній съ крышкою 20 коп.

Рукавиць замшовіє черніє 20 коп.

Сундук зеленой желѣзомъ округъ окованой 50 коп.

Всего 6 руб. 40 коп

Отцу эконому іеромонаху Дезидерію:

Сутана сукона новая под сивым футром 6 руб.

Поднось цѣнованій 10 коп.

Всего 6 руб. 10 коп.

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 797. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 675. ³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 675.

⁴⁾ Арх. П. П. м-ря, 675. ⁵⁾ Арх. П. П. м-ря, 675.

Отцу уставнику ієромонаху Гавріилу:

Шуба лисяя китайкою покрита старая з срібляними галликами 5 руб.

Книжка алфавитъ духовній 20 коп.

Лѣхтаръ мѣдній 15 коп.

Чайник мѣдній 20 коп.

Сундукъ окованой желѣзомъ 30 коп.

Всего 5 руб. 85 коп.

Палатному ієромонаху Порфирію:

Кафтанъ китаевій приношеній 2 руб.

Чайникъ мѣдній старій з дѣркою 10 коп.

Юфти шматок 10 коп.

Блюдо оловяное 20 коп.

Всего 2 руб. 40 коп.

Отцу Гавріилу Серединскому:

Тулубъ сивій 1 руб. 50 коп.

Зеркало складное старое 5 коп.

Всего 1 руб. 55 коп.

Отцу шафару (питейному) Інокентію:

Ряса кофейная сеетова 5 руб.

Лѣхтаръ маленькой мѣдной 2 коп.

Всего 5 руб. 2 коп.

Ієродіакону Іову (крылошанин):

Ряса суконная старая з гузѣкомъ срібранимъ 1 руб.

Книжка правилникъ 40 коп.

Чоботи старіе 15 коп.

Всего 1 руб. 55 коп.

Ієродіакону Александрѣ:

Полушубок малковій под черным футром 70 коп.

Шапка смушечная подшита лисями 80 коп.

Всего 1 руб. 50' коп.

Ієродіакону Феодориту (трапезный):

Ряса мухоярна 1 руб.

Ієродіакону Фаддею:

Сутана сѣрого сукна 50 коп.

Монаху Антиоху (паламарь):

Чоботы козловіе 20 коп.

Псалтирка маленька 20 коп.

Подкапокъ суконій 10 коп.

Всего 50 коп.

Речі ці були додатком до грошового поділу. Розглянувши все, з чого складався кошт „кружки“, треба підкреслити тут, що він утворився за звичаєм: при тих чи інших умовах той чи інший архімандрит давав дозвіл на поділ певної частки монастирського прибутку. Це ставало за прецедент. Коли надходив час розподілу, на цей прецедент покликувалися, як на готове розв'язане питання. Коли досвід „антецессоров“ настоятеля не затримувався був у пам'яті живих,

то довідувалися про питання, що зацікавило, у монастирському архіві, або заслухували „сказки“ (свідчення) старих ченців службовців¹⁾.

Архімандрит міг і не погодитися з постановою попередників. Отож, року 1777 монастирська братія, покликуючися на прецедент-постанову архімандрита Сильвестра від 1765 року, порушила перед архімандритом Гнатом клопотання про те, щоб десятичний хліб поступав у братерський поділ²⁾. Архімандрит Ігнатій клопотання не задовольнив, а зробив розпорядження, щоб „всю десятину хлібную забирать в общую монастырскую житницу с записным в книгѣ экономической показаниемъ... А что написано в справкѣ, якоби з того жъ десятичного хлеба делится было и на братію, что уже чрез вѣру лишнее, ибо братія еженедно в трапезѣ получает достаточную порцію горелки, а в нарочніе дни, т. е. в воскресеня и праздничные дни кромѣ горѣлки по пяти и по шести порцій наливных сочковъ набирають с' удовольствіємъ, сверх сего трижды въ годъ всякому особенно дается в келію из погребя монастырскаго разнаго напитку, как то водки, сивухи, яблунки по разсмотрѣнію не минуя и единого, то уже братіи нѣтъ причины роптать, что ей с десятичного хлѣба нѣтъ подѣлу, и какъ догадываться можно чуть ли не десятичный хлѣбъ привель здешнюю братію до того, что она в трезвости и малейшего вкусу не имѣетъ“.

Спируючися на вищезазначене, зрозумілим стає, через що кошти „кружки“, призначувані у братерський поділ, міняються: так, напр., 1762 року прибуток від винокуріння сторонніми з свого матеріалу в монастирських винницях поступає до „кружки“, а 1770 року до монастирської скарбниці³⁾; прибуток від продажу свічок 1762 року йде в поділ, до цього часу йшов на користь еклесіярха, а року 1779 до монастирської скарбниці⁴⁾.

Що-ж до принципів, що керуючися ними провадили поділ, то ми повинні зауважити, що вже в попередньому викладі наведений матеріал дає нам можливість намітити відповідь на це питання. Ми бачили, що все найкраще при поділі майна померлих ченців припадало на пай старшої братії. Що це не випадково траплялось, а мало принципову підвалину, про це свідчать нарікання братії з приводу еклесіярхів, що присвоїли „свечейний“ прибуток. Нарікання зводились до того, що вони „не по чину“ беруть: інший із братії послух більший несе, а прибутку ні звідки не має, а вони крім того прибутку і поділ беруть, причому поділ беруть усі „по достоинству“⁵⁾. У цьому вислові „по достоинству“ і містився принцип, на підставі якого розподілювано поділ. „1768 года 2 октября в соборе монастыря свято Петропавловскаго Глуховскаго... согласно приговорили: на подѣлъ оной братіи и послушников... собрать откуда надлежит въ кружку деньги, и сколько оных собрано будет, расположивъ на всякого по числу въ разсуждени несомыхъ

¹⁾ Арх. П. П. м-ря, 1088.

²⁾ Арх. П. П. м-ря, 1088. „Имѣется... в с. Холоповѣвъ сверхъ собственныхъ к двору хлопковскому определенныхъ лановъ, задовольно пахотной высочайшими и высокомонаршими грамотами жалованной в разныхъ рукахъ землѣ, которую землю непахаяючи для монастыря употребляютъ подданные монастырскіе з десятины“.

³⁾ Арх. П. П. м-ря, 799, ⁴⁾ Арх. П. П. м-ря, 1234, ⁵⁾ Арх. П. П. м-ря, 233.

каждого послушаній, учинить оной по давним установлениям подел¹⁾. Отже принцип, покладений, як підвалина для поділу, це принцип корисности послухів, що відбувала та чи инша особа на користь монастиреві. Безумовно, послухи такі здебільшого мали господарче значіння. Ось розподіл грошей з „кружки“ 1756 р.²⁾ Правителеві-керівникові — 10 карбованців. Єромонахам: намісникові, духівникові, економові та скарбникові по 8 карбованців. Шафареві — 6 карб. Уставникові — 6 карб. Єродияконам: ключникові, криласному, палатному по 5 карб. Ченцям: писареві — 4 карб., чотирьом по 3 карб., чотирьом по 2 карб. 50 коп. Світським послушникам: трапезному, дзвонареві та пекареві по 50 коп., пекареві другому — 30 коп., трьом кухарям по 20 коп. З цього списку, а так само і з наведеного вище реєстру речей померлих ченців можна бачити, що найбільшу данину забирали єромонахи, що з їхнього гурту вербували найвідповідальніших робітників. Потім за порядком стоять: єродиякони, ченці, послушники. Тут „лествице“ „достоинств“ відповідає „лествица нагородження“. Цього принципа додержано скрізь послідовно, як то можна бачити на таких прикладах.

Грошовий поділ 1762 року³⁾: архімандритові 60 карб., намісникові 20 карб., єромонахам по 18 карб., єродияконам по 10—11 карб., ченцям по 3—5 карб., послушникам по 1 карб.

ПОДІЛ ПОЛОТНА⁴⁾

Роки Чини	1762	1777	1778	1779	1780	1781	1784
	Локтей	Арш.	Арш.	Арш.	Арш.	Арш.	Арш.
Архімандритові . . .	30	50	60	100	115	—	100
Намісникові	20	31	100	100	100	50	50
Єромонахам	18	20—25	40—70	40—70	45—70	35—45	35—40
Єродияконам	13	20—25	40—70	40—70	45	35	20—25
Ченцям	9	15	20—30	20—30	20—35	20	15—20
Послушникам	—	10—20	30	30	10—30	—	15
Послушн. світським .	—	—	15—25	20—30	15—20	20	—

Той-таки принцип корисности панує над принципом рівности і в щоденному житті. Устав Рихлівського монастиря каже: „пища же и питіє предлагаются в трапезѣ всѣмъ одинаковыя без всякого различія“⁵⁾. Це ідеал. У практичному-ж переведенні інструкції про порядок роздачі питва в трапезні Петропавлівського монастиря зазначено⁶⁾:

¹⁾ Арх. П. П. м-ря, 651. ²⁾ Арх. П. П. м-ря, 168. ³⁾ Арх. П. П. м-ря, 675.

⁴⁾ Арх. П. П. м-ря, 319 і 1085. ⁵⁾ Филаретъ. Опис. Черн. епарх., кн. III. 347.

⁶⁾ Арх. П. П. м-ря, 735.

„1. Давать меду в трапезу братии по субботам, неделям и в полиелейные дни до соборного блюда по фляши, а рядовой братии по стакану, а когда всѣночна, то и всѣмъ по фляши, кроме обыкновенного кружечного питія.

2. Пива до соборного блюда и обѣда братии по кружки, а прочим пивного квасу или соку по переменам.

3. В келии соборной братіи всякого дня пива по кружки или по желанію которому квасу или соку, а рядовой братіи и послушникам всякого дня квасу или соку, а по субботам, недѣлям и когда полиелей или всѣночна, то и всѣм пива по кружки.

4. Когда случится из соборной братіи у которого гость, то давать меду кружку“.

1775 року старша братія вдалася до архімандрита з проханням видати за-для великоднього свята з монастирської ключні горілки та березового сочку, шануючи стародавні звичаї, що за ними на великі свята, от як Різдво, Великдень і на свято Петра та Павла, напої видавалися зверх норми. Дозволено було видати тільки старшій братії ¹⁾:

Єромонахові Антонієві	горілки	4 кв.,	сочку	2 кв.
„ Гаврилові	„	4 „	„	2 „
„ Порфірієві	„	4 „	„	2 „
„ Купріянові	„	2 „	„	3 „
„ Антиохові	„	3 „	„	—
Єродияконові Олександрові	„	3 „	„	—

Принцип краще винагороджувати відповідальних робітників проглядає і в тому, що найвідповідальнішим з них, окрім помічників на посаді, призначали послушників для особистого обслуговування їх подібно до джур, що були в старшин у царській армії ²⁾). Окрім того за деякими посадами за звичаєм закріплювано деякі прибутки. Отож, із справи про хліб із десятини ³⁾ бачимо, що раніш „десятинний хліб“ намісники та економи, в руках яких скупчено було все господарство, використовували для своїх особистих потреб: або продавали або перекурювали на горілку. Розпорядившись записувати „десятинний хліб“ до монастирського скарбу, архімандрит Ігнатій уважав, що хоч заведений порядок був правдивий, тому що зазначені робітники несуть більший тягар в економічному послузі, проте має за небезпечний цей звичай санкціонувати, „чтоб в случаи не отшел и собственный монастырский хлебъ в десятину и чтобъ не было иногда более десятинного, нежели братерского хлѣба“. Натомість він пропонує, оцінувавши їхню працю, „наградить их сверх обыкновенного подѣлу деньгами“. Це й було зроблено 1778 року, коли підчас роздачі братії горілки на Великдень намісникові Викторину „во мѣсто двох частей десятинного хлѣба — наместничой и экономической“ (по сполученню) — видано 20 карбованців грошей.

Оцей матеріал дає нам можливість деякою мірою уявити основи соціального ладу монастирської громади. Можна напевне сказати, що принципу

¹⁾ Арх. П. П. м-ря, 437. ²⁾ Арх. П. П. м-ря, 546. ³⁾ Арх. П. П. м-ря, 1088.

рівності, покладеного в основу ідеальної християнської громади, зовсім немає в реальній дійсності. За розміром утримання монастирська громада поділяється на кілька різнорідних шарів. Але в цілому, коли протиставити підданецькій масі, що її частково притягали на службу в монастир, з неї все-ж-таки колективний поміщик. З цього погляду є характерна фраза „паны едят“, як сказав на адресу ченців, що трапезували, один з монастирських службовців. Отож цілком ясно, що працю „панів“, тоб-то ченців, взагалі оплачували краще, аніж працю найманих службовців. Як виняток є платня за працю послушників, значна частина яких виходила з підданців монастирських, себ-то тієї маси, що протиставиться монастиреві-поміщикові.

VI.

Вивчаючи питання за організацію апарату монастирського господарства, цікаво глянути на склад чернечий. Монастиреві, як господарчій організації, передусім було цікаво, запевне, заповнити своїми людьми найвідповідальніші посади в господарстві: начальників у монастирських вітчинах, доглядачів над різними підприємствами, то-що. Повстають питання: чи вистачало для цього ченців, беручи на увагу, що багато з них виконували й духовні послухи (еклесіарх, духівник та інші); оскільки ченці були здатні виконувати покладені на них господарські обов'язки? Відповідь на перше питання дає ось яка відомість про склад ченців, що я склав її на підставі даних, котрі збереглися в архіві з 1724 року ¹⁾).

Чини	Роки																
	1724	1742	1743	1756	1757	1762	1763	1771	1775	1777	1778	1779	1780	1781	1784		
Архіандритів . .	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	2	2	2	1		
Намісників	1	1	1	—	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
Єромонахів	10	7	7	6	8	6	5	7	7	6	5	5	6	6	6		
Єродияконів . . .	12	5	4	3	3	4	7	5	2	3	3	3	2	3	4		
Єреїв	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	2	2	2		
Ченців	25	13	14	9	8	11	7	3	2 ²⁾	2	2	8	2	8	16		
Разом . .	49	27	27	19	21	23	21	17	3	14	12	22	15	22	30		
Послушників . . .	—	4	3	—	—	2	—	—	—	}13		2	}12		11	4	5
Службовців найман.	—	11	19	7	—	—	—	—	—	}13		8	}12		5	—	2

¹⁾ Арх. П. П. м-ря, 7, 84, 95, 168, 276, 417, 319, 901, 959, 1085.

²⁾ Можливо, що відомості неповні.

З цієї відомости видно, що протягом 60 років тахітум ченців припадає на 1724 рік. Починаючи од цього часу, число „братії“ починає зменшуватися. Саме до цього часу (1725—1730 рр.) належить звістка, що її наводить Лазаревський¹⁾, про заколоти та бунти серед ченців, включаючи сюди й старшу братію, та про їхню масову втечу з П.-П. монастиря. Це зменшення триває до 80-х років, себ-то закінчується допіру наприкінці доби, що ми вивчаємо. Процес цей мало зачепив старшу братію (єромонахів), число яких після заколотів 1725 року лишається сливе незмінне. Особливо показовий є він що-до рядової братії. Пересічно річне число єромонахів за виучувану добу — 6, ченців — 8—9, середнє число взагалі ченців 22. Склад невеликий. Деяких років монастир не міг упоратися власними силами з господарськими завданнями: найздатніші були переобтяжені економічними послухами, на відповідальні посади призначали послушників або заміщували ці посади найманими службовцями.

Переходячи від кількісного обліку складу ченців до якісної оцінки з погляду користи для господарства, розглянемо для прикладу склад ченців за 1785 рік²⁾.

1) Єромонах Дезидерій: „напится и напитков зело охочь, но не запирается, коваренъ, продержлив, въ послушаніяхъ добра монастырскіе расточаль и чиниль гибель“.

2) Єромонах Гаврило (Басович): „Чтобы оставиль пьянство нѣтъ надежды“.

3) Єромонах Антіох: „Временами пьянь бываетъ, а по возможности своей въ послушании исправенъ“.

4) Єромонах Варлаам: „Жестокъ, сердить, къ пьянству склонен... монаха Лассона первѣ браниль, а потомъ вѣхвата за волоса билъ... бился безъ пощады съ употреблениемъ ножа зъ паламаремъ монахомъ Симономъ...“.

5) Єромонах Гаврило (Гутовський): „Предпріимчивъ... въ послушаніи невѣренъ, часто упивается и въ пьянствѣ къ ссорам и дракамъ склоненъ... учиненъ выговоръ за тайное похищеніе зъ палаты бѣлого желѣза и юфты... въ другой разъ за тайное похищеніе зъ палаты горшка масла, данного для братіи... купивши зъ стороны горѣлки въ монастырь дерзнулъ оную братіи продаватъ и братію роспоивать... такъ испился, что 26-го у вечеру вишедши изъ церкви посередь м-ря упаль и валялся и сколько не силился устать, но не могъ, гдѣ и руку себѣ вибилъ...“.

6) Єрей Іван („находящійся на пребываніи“): „состоянія худого, ни къ какому дѣлу не способенъ, пьянствуетъ, по шинкамъ ходить... по непристойнымъ мѣстамъ бродиль... а чтобы пересталь пьянствовать надежды нѣтъ...“

7) Єродиякон Паїсій: „Гордъ, упрямъ, непослушливъ, часто упивается и въ пьянствѣ къ дракѣ склоненъ... когда началъ еkkлeсiярхъ увѣщевать, то оной, ухвата еkkлeсiярху за бороду, вирваль бороду... бродиль по селахъ и пьянствовалъ и въ м-ре не ночеваль чрезъ 4 дни...“

8) Єродиякон Тодосій: „Сердить, упрямъ, ропшущій, зараженъ паралѣжною болѣзнію, къ послушаніямъ за нужду годится, къ пьянству склоненъ...“

¹⁾ Лазаревскій, Опис. Ст. Мал., II, 473. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1229.

9) Єродиякон Іоїль. „К церковному п'янію и чтенію годится, и къ послушаніямъ другимъ годится, однак задруживши с п'яницями уже сам п'янствует... за п'янство и бродяжество и за починеніе шалости непристойніе монашеству и драки содержанъ в тюрмѣ“...

10) Диякон Григорій („находящійся на пребываніи“). „Тихъ, послушливъ, мало къ п'янству склоненъ, и въ п'янствѣ вздоренъ“.

11) Чернець Євсей: „въ послушаніи невѣренъ... къ ссорамъ и дракамъ склоненъ и часто допяна упивається“...

12) Чернець Симон молодший: „состоянія худого, въ дѣло неспособенъ, въ п'янствѣ къ ссорѣ и дракѣ склоненъ“.

13) Чернець Ясон молодший: „упрямъ, сердитъ, непослушливъ, въ послушаніи невѣренъ, къ п'янству, ссори, драки и бродячеству склоненъ“.

14) Чернець Киприян: „упрямъ, немирень и къ п'янству склоненъ, къ послушаніямъ за болѣзнію неспособенъ“...

15) Чернець Мисаїл: „золь, упрямъ, непослушливъ, вздоренъ, коваренъ, заражений падучею болѣзнію, къ ссорѣ и дракѣ весма охочъ и часто напивається... шатался п'яній по весѣліямъ, гдѣ и битъ... будучи п'яній вирваль ключнику монаху Пахомію бороду“...

16) Чернець Веніямин: „смирень, послушливъ, къ послушаніямъ за лѣнність неподвиженъ и къ п'янству склоненъ“...

17) Чернець Симон старший: „упрямъ, глухъ, за старостію ни къ какому послушанію неспособенъ, и къ п'янству склоненъ“...

Інші п'ятеро чоловіка зазначені як люди тверезі й до послуху ретельні (окрім Ясона старшого, що хоч і тверезий, але ледащо). Отже з 22 чоловіка 17 визначені як п'яниці. П'янство було гомеричне й дезорганізовувало не тільки церковне життя, за що найбільш карали, а й господарське. З 22 чоловіка 7 визначені як люди нездатні на послух через слабість, лінощі та старість; трое як непевні в послухах і виявили себе як розкрадачі монастирського добра. Подані характеристики є офіційні документи, що їх склав архімандрит П.-П. монастиря, і малюють картину чернецьких звичаїв не одного історичного моменту. Напр., характеристика ченців 1771 року нічим не краща од наведеної, а побутовий матеріал, що в великій кількості зберігся з часів архім. Давида, промовляє за те, що характеристики ці, сухо протоколюючи чернецькі вчинки, не переказують і сотої частини живої дійсности.

З наведеного матеріалу цілком ясно, що й ту порівнюючи невелику кількість ченців, що ми бачимо в Петропавлівському монастиреві, монастир не міг використати для господарського будівництва через низький рівень ченців. Ясно й те, чому монастир удавався до найманої праці на посади, що повинен-би заміщати ченцями, які відбували-б послух.

VII.

Від організації господарського апарату перейдімо до самого господарства, що організоване в зазначених вище монастирських вотчинах. Тут мусимо попередити, що відомості наші за господарство Петропавлівського ма-

настиря, неповні: так, чималу прогалину являє собою брак точних відомостей про ліси. Безперечно, деревні будівельної й дров'яної у П.-П. м-ря було більш ніж досить. Філарет навіть каже, що ліси — то було головне багатство П.-П. м-ря. Та його покликування при цьому на богданівські гаї недале. В архіві П.-П. м-ря є сила уривчастих відомостей про ліси: велика пуща коло с. В'язонки, гай під монастирем, ліс у Бородівці, ліс „2 версти въ окружности“ в Мутині. Є відомості про те, що піддані спустошували монастирські ліси, здобували звідти матеріал на будування. З шафарських реєстрів видно, що більшість монастирських винниць користувалася була з власного, а не купованого лісу. — Немає теж точних відомостей про рибне господарство. З цілої низки універсалів, де згадано мутинські та каменські озера, видно, що на припочатку XVIII в. в м-рі було велике рибне господарство, але вже з 30-х рр. шафарські реєстри рябіють щоденними записами про купівлю свіжої риби, а близько 70-х рр. за рибне господарство згадують, як за давно минуле. — Не можна сказати, щоб відомості і про садівництво були цілком достатні. Але ж про головні галузі господарства матеріалу в нас досить, і на підставі його можна змалювати доволі певну картину господарства в П.-П. м-рі. Зупинімося спочатку на хліборобському господарстві. У контракті з під-економом Іваном Острим 1772 року¹⁾ перелічено всі лани, що на них монастир провадив своє рільницьке господарство. Лани ці приписані, за місцем їхнього розпологу, до чотирьох монастирських економій. До економії Реп'яхівської були приписані ось які лани, розташовані поблизу монастиря та не-далеких села Ховзівки й селища Будищ: Будище, Круків, Скиток, Довбило, Ховзівка. До економії в'язонської — так звана Галківщина, себ-то лани Галка, Галчиха, Галченко. До економії холопківської: Драчків, Два дуби, Озеро, Побережній, Два брати, Третя сестра. До економії черневської: Угластий, Циган, Пограничний. У нас немає даних за розмір кожного лану, але деяке уявлення про розмір об'єднань навколо чотирьох економій дає відомість за врожай та засів озимини року 1768²⁾.

На землях, що належать до економії реп'яхівської, зібрано:

Жита . . . 320 кіп = 160 чтв.
 Гречки . . 510 кіп = 127 чтв. 1 чк.
 Вівса . . . 70 кіп = 17 чтв. 1 чк.
 Конопель зерна 3 чтв.
 Жита засіяно на друге літо 30 чтв.

На землях, що належать до в'язонської економії, зібрано:

Жита . . . 63 копи = 19 чтв. 1 чк. 1¹/₂ мірки
 Пшениці . 20 кіп. = 3 чтв. 1 чк.
 Проса . . 30 кіп. = 11 чтв. 2 мірки
 Гречки . . 230 кіп. = 57 чтв. 1 чк.
 Конопель зерна 20 чтв. 3 м.
 Жита засіяно на друге літо 11 чтв. 2 м.

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 923. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 674.

На землях, що належать до холопківської економії, зібрано:

Жита . . . 90 кіп = 45 чтв. 2 м.
 Гречки . . 195 кіп = 48 чтв. 1 чк. 2 м.
 Вівса . . 35 кіп = 8 чтв. 1 чк. 2 м.
 Конопель зерна . . . 10 чтв. 1 чк. 1 м.
 Гороху 3 чтв. 1 чк. 2 м.
 Жита засіяно на наступне літо 16 чтв. 1 чк. 2 м.

На землях, що належать до черневської економії, зібрано:

Жита . . . 208 кіп = 104 чтв.
 Вівса . . . 90 кіп = 23 чтв.
 Гречки . . 116 кіп = 29 чтв.
 Гороху 7 чтв.
 Льону 1 копа 7 сніпків = 2 мірки
 Конопель зерна 3 чтв. 1 чк.
 Жита засіяно на наступне літо 16 чтв. 1 чк. 2 м.

Визначити точно розмір монастирської орної землі немає змоги. Орна земля в тогочасних документах звичайно зазначається або днями та упругами, або засівними мірами. В жадній господарській відомості П.-П. м-ря немає точних даних про розміри всієї засівної площі, зазначених поданими вище способами. Тому розміри засівної площі можна визначити тільки приблизно, виходячи з цифр засіву озимого клину. За відомістю 1755 року ¹⁾ в засіві зазначається жита 85 чтв. і 3 мірки й озимої пшениці 15 мірок, себ-то всього 87 чтв. і 2 мірки. Рахуючи, що четверть жита (та оз. пшениці) дорівнює одній десятині ²⁾, визначаємо озимий клин у 87 десятин і гадаємо, що при трипіллі вся засівна площа монастирського господарства становить більше-менше 260 десятин. Наступного 1756 року засіяно озимини 88 четвертів ³⁾.

Отже для даного періоду це, очевидно, є більш-менш певна величинь. Яровий клин за нашими розрахунками повинен бути однаковий з озимим. З рапорту ховзівського прикажчика за 1786 рік ⁴⁾ ми довідуємося, що будищани, ховзівці, в'язонці й ротівці засіяли яриною всього поля на ланах монастирських 85 днів та на ховзівському полі „мужичих засеяно 61 день“ (з десятої копи), себ-то всього 146 днів, а з незгаданим черневським засівом це буде 178 днів, тоб-то мало не 90 четвертів.

Беручи на увагу інші цифри засіву озимого клину за різні роки (напр., відомість 1768 року), ми можемо визначити розмір засівної площі господарства П.-П. м-ря протягом XVIII в. в 225 — 260 десятин.

Щоб оцінити якість орної землі тієї частини Глухівського повіту, де були землі П.-П. м-ря, ми маємо мало сучасних матеріалів. Є відомості про те, що тимчасом коли в Черневі з копи жита мають 4 мірки зерна, в Галківщині (в'язонська економія) тільки 2¹/₂. Є скарги монастирських посполитих — ротівчан

¹⁾ Арх П.-П. м-ря, 234 а.

²⁾ Федоренко П., Воронковская сотня, стор. 41.

³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 234 а. ⁴⁾ П л о х и н с к і й, ст. 16.

і в'язонців на неродючу землю. Перевіряючи ці відомості та скарги на мапі ґрунтів Глухівського повіту складеній у XIX в. ¹⁾, ми бачимо, що тут справді землі гірші. Це дає нам право йти навпаки: від даних XIX в. до даних XVIII. Йдучи таким шляхом, ми бачимо, що монастирські землі лежать у дачах, зазначених на мапі ґрунтів, як кращі (Драчків, Чернево, Вишневець та інші). Отже, коли виключити В'язонку, Ротівку й Мацькове, де землі були гірші, де монастирської землі було мало, ми можемо сказати, що більша частина орної землі П.-П. м-ря була на ґрунтах, що їх Шликевич визначає як „хорошіє, сѣрочерноземные, удобные сѣрыє, черноземные“. Землі в дачах, що ми вивчаємо, він розподіляє відповідно до врожайности так (у пудах жита з десятини):

Ротівка . . .	31—40 пуд.	Холопків . . .	58 пуд.
В'язонка . . .	38 „	Будище . . .	61—70 „
Ховзівка . . .	41—50 „	Чернево . . .	64 „
Баничі . . .	51—60 „		

Збереглися деякі відомості за врожайність хліба і в архіві П.-П. м-ря. Отож, наприклад, року 1755 засіяно жита 85 чтв. З цього засіву нажали 805 кіп, які дали 301 чтв. зерна, лічачи з кожної копи доброї в'язи по 4 мірки, а поганой — по 2 мірки, себ-то врожай жита 1 : 3¹/₂, врожай пшениці 1 : 4 ²⁾. 1768 року нажато було всього жита 701 копу, тоб-то на 100 кіп менше проти 1755 року, намолочено зерна 328 чтв., що свідчить за більшу умолотність жита. Тут урожайність жита 1 : 5. Взагалі в документах, що збереглися від середини XVIII в., цифра хліба, одержуваного з озимого клину, хитається від 300 до 380 чтв. На озимому клину звичайно сіяли жито й трохи озимої пшениці („турецька“). На яровому — гречку, овес, ячмінь, горох, просо. Особливо багато сіяли гречки. З відомості року 1768 видно, що з урожаю в 2009 кіп на пай озимини припадає 701 копа, вівса — 195 кіп, гречки — 1051 копа ³⁾. Цікаво, що в XIX в. „въ яровой сменѣ гречь рѣшительно преобладаетъ. Другому излюбленному трехпольемъ яровому хлѣбу — овсу — отводится крайне ничтожное мѣсто“ ⁴⁾.

Вся монастирська орна земля була розбита на пайки. Від року 1785 збереглася відомість „сколько во всем монастырском владении и при коем именно селе и деревне пайков монастырских житом засеяно было“ ⁵⁾. В усіх вотчинах монастирських зазначено 414 пайків, що розподіляються так:

С. Ховзівка . . .	73 пайки,	С. Баничі	60 пайки
Селище В'язонка . . .	29 „	С. Холопків	115 „
С. Ротівка	31 „	С-ще Чернево	42 „
С-ще Мацькове . . .	32 „	С-ще Будище	32 „

¹⁾ Матер. для оцѣнки зем. уг., т. XI, Ч. 1884, ст. 28, 37.

²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 234-а.

³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 674.

⁴⁾ Матер. для оцѣнки зем. угодій, т. XI, ст. 32.

⁵⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1250.

Пайки ці оброблялися панщиною. Під доглядом під-економа панщани повинні були перевести всі сільсько-господарські праці від оранки й до мотольби. Роботи ці панщани очевидячки переводили своїм інвентарем. У контрактах службових осіб, що відали сільське господарство, в яких точно зазначаються їхні повинності, нема ніде згадки про охорону сільсько-господарського інвентаря. У здаточних описах та інвентарних реєстрах, що до них записувано все мало не до останнього цвяшка, таких господарських речей, як плуги та борони, зовсім немає. Такого пропуску ченці не дозволили-б собі, провадячи точні господарські записи. Очевидячки його й не було, себ-то панщани відбували панщину з своїм господарським інвентарем.

У контракті року 1772 під-економа Острога перелічено монастирські городи, що він має наглядати, всього 12. На них звичайно сіяли коноплю та овочі. Наглядати за обробкою й саджанням городів та постачанням монастиреві овочів мав двірник.

Ідеальну картину монастирського городу малює такий наказ з монастиря з 12 квітня 1777 року: „За полученіємъ сего заразъ цибулю велѣтъ какъ подъ димку, такъ и на стрѣлки, сколько ни ест, всю по городахъ садить и росаду посѣят, высадки жъ, яко то: капусту, буряки, рѣпу, постернакъ, моркову, петрушку, редку, брукву, чебрець, окропъ, мяту и другіе потребніе высадки заразъ посадит, равно и сѣмена, к вариву способніе, не пропуская и малѣйшого времени, всѣ в самое удобное и способнѣйшее время, яко то буряки, рѣпу, моркову, цибулю, постернакъ, петрушку, редку, брукву, кмѣнь, кропъ, чорнушку, пшеничку, квасолю, боби, горохъ, гурки, кавуни, динѣ, мяту, чибрець засѣват, ибо если хто и за симъ въ предъ засѣву по городамъ не учинить и время к сему способное пройдетъ, то за всѣ вышесписаніе плодородія зъ виновного а яко незначително денгами взискано, а сверхъ того и тѣлесно наказанъ будетъ“¹⁾).

Овочів, що їх одержували з цих городів, було вдосталь, щоб задовольнити потреби монастирської кухні та тих службовців, яким відповідно до їхньої посади належало користуватися городом. За це промовляє те, що в шафарських реєстрах, де точно зазначають купівлю харчів, записи про купівлю овочів трапляються рідко й випадково. Навпаки є згадка за продаж городини. Обробляля городи, крім богданівського, панщани.

Сіножаті П.-П. м-ря були здебільшого на р. Клевені й зосереджувалися тут у трьох місцях: під Черневим, під самісіньким монастирем та біля В'язонки. Окрім того, було ще кілька сіножатів на р. Есмані під Холопковим та Вікторовим. Дані за кількість сіна, що одержували з монастирських лугів, можна бачити з такої зведеної відомості²⁾ (див. табл. на стор. 135).

Порівнюючи цифри відомостів 1770 й 1785 рр., ми бачимо в останній графі значне збільшення. Пояснюється це так. За давнім звичаєм в користуванні монастирських підданців завсіди було декілька лугів. В один з періодів пожвавлення господарства в П.-П. м-рі, за архимандрита Давида перегля-

¹⁾ П л о х и н с к і й, стор. 16. ¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 674, 769, 1250.

²⁾ До підсумку в останньому стовпці є така примітка: „в каждом стоге по 120 копен, итого всех копен 4680“.

Р О К И	1768		1770	1785
	Скирт	Стіжків	Копиць	Стіжків
Під монастирем.				
В урочищі Борщовій.	—	2	200	2
В уроч. Симонова Лука	—	1	150	1
В уроч. В'ятка	—	3	200	12
В уроч. Селище	—	—	60	—
В уроч. Роща	—	2	200	—
В уроч. Круків	—	20	600	16
Під Черневим				
В пасіці	1	1	—	—
Під Рудою	1	—	—	1
На луці	—	3	—	1
В Гаю	—	2	—	3
За Черневим	—	1	—	—
В Галківщині.	—	3	100	—
Коло Холопкова				
Драчків	1	1	—	2
Попів Кут	1	—	—	1
Під селом	1	—	—	1
	5	39	1510	39 ²⁾

нуто було й питання за луги, щоб збільшити монастирські прибутки. Вирішено було залишити для користування селянам сіножаті тільки в урочищах Селищі, Рощі й Галківщині й „прогонь тотъ, что выше Репяховки и другіи такі мѣстечка, гдѣ повычищені дрязгу сѣно собирать можно“, себ-то, коротко кажучи, дати селянам поганші сіножаті. У відомості року 1785 зазначених сіножатів немає, бо їх віддали селянам і „желаемое удвоение и умножение сена в пользу монастырскую“ наступило.

Збирали сіножаті панщани. Правда, за старим звичаєм косарям, вважаючи на те, що праця їхня важка, постачали горілку, м'ясо, сало, тараню, хліб, сіль, крупу, але монастир економив і на цьому ¹⁾.

У зв'язку з запасами харчів стоїть питання про скотарство. В найстаріших шафарських реєстрах визначається два пункти з монастирських вотчин, у яких зосереджується скотарство: Чернево та Реп'яхівка. Вже 1721—25 рр. поміж службовців черневського господарства згадуються стадники, вівчарі та наймити, що пасуть коні.

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1063.

1726 року зазначено й число коней — 24 штуки. За відомостями 1767 року ¹⁾ при двірці Черневському налічувано 6 коней, 29 овець, 2 свиней, 15 гусей, 26 качок і 17 кур. З донесіння Чернівського двірника 1771 р. ²⁾ про пошесть на корів та овець ми довідуємося, що тут є 26 корів і 51 вівця. За відомістю 1785 року ³⁾ в Черневі було 9 коней. Дані ці показують, що скотарство тут провадиться безперервно й умовою його є достатні запаси харчів. За хутір Реп'яхівку не раз згадується в документах у звязку з розплодом птиці та рогатої худоби. У відомості про кількість худоби року 1785 в Реп'яхівці зазначено: биків четвертаків — 4, бугай — 1, трьохлітніх биків — 5, телиць трьохлітніх — 6, корів ялівок — 5, корів дійних — 13, бик назимок — 1, телиць назимків — 7, бичків сьогорічних — 9, телиць сьогорічних — 6. Всього 57 штук. Овець 107 штук. Гусей — 12, качок — 51, курей — 25, всього 88 штук. В інших двірцях є коней і корів по 1—2 для обслуговування щоденних потреб. Велике число коней утримували в стаєному манастирському двірці. Року 1769 тут зазначено 24 коней ⁴⁾.

Окрім зазначених галузів скотарства показне місце в господарстві П.-П. м-ря займає свинарство, але воно звязане з утилізацією покидьків винокуріння й тому буде розглянене у відповідному місці.

Бджільництво ⁵⁾ є найдавніша галузь господарства Петропавлівського монастиря. В універсалі гетьмана Мазепи 1708 року читаємо: „законник честный отецъ Корнилий, мѣючи лѣсъ власній, прозиваемый Марица, въ сотнѣ Глуховской положенемъ знайдуючийся, въ которомъ отъ лѣтъ сорока до сего дне живеть и тамъ пасѣки позаводилъ и гребли позаймалъ; а чуючися въ глубокой своей старости ближнимъ быть къ смерти, нежели къ долгому житію, завчасу добровольне тотъ лѣсъ, пасѣки и гребелки, працою обрѣтеніе, легкуеть и въ вѣчистую поцессію подаеть обители глуховской св. ап. Петра и Павла“. (Филарет. III 213). В давніших документах, починаючи з шафарського реєстру 1720 року, згадується під назвою „борової, в'язонська пасіка, що існує протягом цілого XVIII віку. В 40-х роках згадується за пасіку скитську, в 60-х роках існує підмонастирська — борова і скитська, в 80-х роках згадується за Чернівську. Отже бджільництво, то поширюючись, то скорочуючись, існує протягом цілого XVIII віку, пускаючи коріння в глиб XVII в. Певних систематичних відомостей, що спираючися на них можна було б дати повну картину цієї галузи монастирського господарства, у нас нема. Все-ж про масштаб бджільництва може дати уявління така відомість про становище пасік Петропавлівського монастиря, що стосується до 1784 і 1785 років (див. табл. на стор. 137).

Пасічництво безумовно було корисне, хоч деякою мірою примхливе заповзяття. Воно залежало значною мірою від погоди, пожитку, умов зимівлі. У поданій відомості, напр., бачимо, що умови зимівлі були

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 561. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 832.

³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1250. ⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 797.

⁵⁾ Арх. П.-П. м-ря, 560, 1164, 1181, 1250, 676, 733, 1019⁹, 1053, 1145, 1154, 1179, 687, 1194, 686.

НАЗВА ПАСІКИ	Постава на зимівлю 1784	Загинуло в льоху	Загинуло на точках	Залишилося живих	Роїв прибуло за літо	Зменшилося старої й молоді	Призначено в зиму 1785	Не годиться до зимівлі
Підмонастирська	284	69	71	144	116	16	222	22
Борова	127	30	28	69	72	2	105	34
	411	—	—	—	—	—	327	—

несприятливі (загинуло 99 вуликів), та й літо 1785 року було теж несприятливе (вмерло на точках 99 вуликів). Значною мірою успіх у бджільництві залежав од того, чи був знаючий пасічник. Працю пасічника „борової“ пасіки протягом 1768—1781 рр. оплачується пересічно так. Грошей 3—4 карб., жита 3—3 1/2 чत्व., гречки і гречаного борошна 2—3 чत्व., круп 4 мірки, гороху 2—5 мірок, сала 1—2 пуди, соли 2 пуди, олії 3—5 кварт, тарані — 200 штук, горілки 1 відро. Крім цього з одежі: кожух (або свита), чоботи та рукавиці. Треба зауважити, що ця норма коло вісімдесятих років дедалі зменшується: зникає одяг і наполовину зменшується кожен вид продукта. Можливо, що це зв'язане з деяким занепадом бджільництва на цій пасіці. Так приблизно платили за працю і пасічники підмонастирської пасіки, коли врахувати в його платню й те, що він трапезував з монастирської трапези. Зменшену норму пасічника борової пасіки можна порівняти з тою, що одержували у 80-х роках пасічники скитської та черневської пасіки: грошей 4 карб., жита 2 чत्व., гречки 2 чत्व., круп 3 мірки, гороху—2 мірки, соли 1 пуд, олії — 3 кварта, тарані — 50 штук. Пасічник мав: доглядати бджіл, тримати в порядку льох (темник), лагодити посуд. Боровий пасічник повинен був робити нові вулики — до 20 штук у рік, робити нові барила: у дві носатки 5 штук, в одну носатку 5 штук, в одно відро — 3 штуки; так само стежити за тим, щоб у монастирській пуші ніхто лісу не рубав і лика не драв. У контрактах інших пасічників, окрім звичайної праці доглядати за бджолою, їм ставиться, як обов'язкова умова, робити дерев'яний посуд: лопати, ночви, відра, коновки, черпаки, поставці, ложки, ковші; в-осени садовити овочеві дерева й без перерви доглядати за садом. Монастир, коли й давав зайву мірку борошна, то стократ повертав її в вигляді ківшів та ложок.

Вважаю за потрібне згадати тут і про садівництво, хоч на підставі матеріалів, що є в нас, не пощастило з'ясувати розмірів та прибутковости від цієї господарської статті. Згадки про садове господарство є в численних документах. У допіру наведених контрактах пасічників їм ставилося за повинність підтримувати сади, доглядати їх, підсаджувати молодих дерев. Молоді дерева йшли не тільки на свої потреби, а ще й позичали їх сусідам, що видно з декількох подячних та прохальних листів. „Всечестный отецъ іеромонах Вениаминъ экономъ Глуховского Петропавловского монастыря. Мнѣ в духу святомъ милостивый благодѣтелю! Писанія всечесности вашае и притомъ присланне садовые деревья, а именно: дуль сѣмъ, сливъ венгерок десять, яблоней при-

щепь чотырнадцать сего мѣсяца 14 числа я получилъ, за что съ моею покорностию благодарствую... Управитель Семень Шохъ Октября 14 дня 1746 г. Клишки⁴.

Зберігся лист і самого господаря с. Клишок прот. Дуб'янського з 1759 року з проханням прислати прищеп різних садових хороших дерев і лист того-ж року од Д. Кандиби з Конотопу з вибаченням, що запізнивсь надіслати в манастир по виноград свого тямущого чоловіка¹). Дохід од продажу садовини („фруктовіє“) ішов у поділ на братію.

Все, що зазначено вище про сільське господарство та його галузі, належить до головного господарського ядра — вотчин манастирських.

Трохи окремо в господарстві П.-П. м-ря стояла богданівська „шафарня“. Тим що вона була далека від монастиря та манастирських вотчин, провадження манастирського господарства в ній мало свої особливості. Невеличке сільське господарство, що належало до богданівського двірця, доводилося провадити не панщиною, а за допомогою найманих робочих рук. З 1733 року: „даль що орали своїми конми день шість чоловік по два алтини... Орали ниву пять чоловік, даль по два алтини... Заволочилъ жито чоловік, даль шесть шаговъ“. З 1777 року: „заплатилъ козаку богдановскому Хропуну, что ораль у поле нашими конми два дня — 6 коп...“ далі „трёмъ вязаницамъ, что гречку вязали, 9 коп.“²). З того-ж року є відомості про ціни на робочі руки городних поденних: „заплатил трёмъ полотницам, якъ первого раза грядки пололи, 9 копѣкь. За выборъ цибули зъ грядокъ богдановской женщины 3 копѣйки. Двоёмъ женкамъ, что цибулю у вѣнки плели, 6 коп.“. Збирали найманою силою й сіно в Богданівці. З 1733 року: „косили тринадцать чоловік ден, дал по два алтини... Гребли сѣно девятнадцать чоловік, дал пятнадцатомъ по шагу, а четиромъ по алтину.. другимъ разомъ девять гребли, даль по копѣйцѣ, а що стогъ кидали шість чоловік, даль по шагу. Копицѣ волочили своїми конми два чоловіки, даль по шостаку... Даль по алтину що стогъ кидали трёмъ“. З 1777 року: „четыремъ косарямъ 24 копейки, двумъ гребцамъ 6 коп.; двоёмъ кидцамъ, что сѣно кидали, 12 копѣкь. Для косарей, кидцовъ и гребцовъ купилъ рыбы тарани пятьдесятъ, даль денегъ 30 копѣкь. На оную же косовицу взялъ за цѣну горилки ведерко, дал 50 копѣкь“. Само по собі сільське господарство в Богданівці не могло бути вигідне, особливо при умові не даремної, а платної праці. Воно становило тільки невелику господарську статтю богданівської „шафарні“, що її, починаючи з 1771 року, скількись разів здавали в оренду різним особам. Так 1771 року „имѣющуюсь въ селѣ Богдановки на рекѣ Шостки монастырскую мельницу о двухъ каменяхъ съ принадлежащимъ оной мельницѣ хлѣбнымъ доходомъ и частью въ ставу рыбной ловлѣ, такожъ дворецъ монастырской з строениемъ, винокурнею, огородомъ и принадлежащіе къ оному дворцу угодія, пахотное поле зъ засѣвомъ житнимъ, сѣнокоси гаевие и зрубы, и двѣ хати, в которихъ живутъ мѣрочник и подсусъдок и всякие наличности...“ взяв на відкуп на 1 рік за 50 карбованців член генеральної рахівничої комісії Антін Жайворонків³). Щоб характеризувати

¹) Плохинскій, 29, 30 і 31. ²) Арх. П.-П. м-ря, 1023. ³) Арх. П.-П. м-ря, 1102.

богданівські угіддя взагалі й сільське господарство зокрема, цікаво подати оцінку цих угіддів з боку орендарів: за мельницю — 40 карб., за дві ниви, з яких одну засіяно житом — 2 чтв. 1 мірка — 2 карб. 50 к., а друга в толоці на 1 чтв. 4 мірки, яку він засіє, 50 коп.; за сіножаті, що з них беруть сіна возів 23 — 4 карб. 60 коп.; за дворець та винницю, що стоїть пуста, 2 карб. Разом 50 карб. Через три роки орендна платня за Богданівку знизилася до 40 карбованців. ---

Розглядаючи Богданівку в системі господарства П.-П. м-ря, ми бачимо, що не виділяючися з цієї системи відмінами сільсько-господарчих угіддів та промислових підприємств, вона різко виділяється способами експлуатації цих угіддів та підприємств (наймана праця та оренда). Ці способи не є типові риси в господарстві П.-П. м-ря. Богданівка цією стороною становить виняток.

Сільське господарство П.-П. м-ря з усіма побічними галузями сільського господарства (бджільництво, садівництво та городництво) було статечною підвалиною господарства Петропавлівського монастиря в цілому. При умові даремної праці воно давало такий дохід, що його вже вистарчало, щоб годувати наявний склад монастиря та підтримувати монастирську ліпоту. Свого хліба не тільки вистарчало завдовольняти внутрішні монастирські потреби, але й велику частину його пускали в рост, себ-то позичали посполитим та козакам за великі відсотки, за відробіток, то-що. Правда, на промислові цілі (курити горілку) свого хліба не вистарчало й доводилося добувати його іншими шляхами. З інших сільсько-господарських продуктів не вистарчало вівса, бо сукупність господарських умов не сприяла розвиткові цієї сільсько-господарської культури. Сіна було подостатком. Продукти скотарства, як це видно з шафарських книг та контрактів з службовцями, споживалися найбільше в своєму господарстві. Вивчаючи шафарські книги XVIII в., ми бачимо повне ствердження наших положень що-до достатності доходів з сільського господарства, щоб покрити поточні потреби. Монастир купував тільки те, що потрібне було для промислових підприємств (жито, солод), або те, чого не виготовляли у власному господарстві (крам, бакалія, залізо, скло і т. инш.).

VIII.

Хліборобство було підвалиною господарства Петропавлівського монастиря. Підвалина ця була статечна, що, завдовольнивши внутрішні монастирські потреби, ще були лишки. Життьоздатний господарський організм повинен був ці лишки переробляти на тих чи інших промислових підприємствах. Частина хліба, що його добували в монастирському хазяйстві, йшла на винокуріння. Але курити горілку можна було тільки при умові другого буйнішого хлібного джерела. За таке джерело була млинарська справа.

Млинарська справа примітивністю технічного устаткування, наявністю силової енергії (річки) й забезпеченістю перемелювання з певної території була тією галуззю господарства того часу, що давала певний солідний дохід при невеликій затраті коштів. От через що в системі тогочасного господарства воно

займає дуже показне місце і являє собою привилейовану статтю прибутків владошної класи. В цьому легко переконатися, ознаймившись з універсалами XVII—XVIII вв.

За джерела силової енергії в хазяйстві П.-П. м-ря були річки Клевень та Есмань. Найдавніший млин, що згадується в документах П.-П. м-ря, це був млин, якого збудував ігумен Уриїл близько 1657 року на великоросійському березі¹⁾. На цей млин монастиреві дано було листа від гетьмана та всього війська, але монастир „отъ литовских людей разорень был и сожжен и с мельницею трижды“²⁾. В універсалі 1658 року являється „млинок Стрилницкой на р. Клевени“³⁾, що згадується і 1664 року разом з млинком „иж в той же местности м-рь своим власним коштомъ на той же рѣцѣ виставиль“⁴⁾. Універсалом 1668 року за монастирем закріпляються „два млина ихъ власнимъ коштомъ оденъ подъ монастыремъ, другій под Вязюнкою побудованнія“⁵⁾. Року 1669 згадуються єдиний раз млини під Глуховом на Новій Греблі „прежде нам (гетьману) належачие, а теперь черезъ войну запустилыє“⁶⁾. Чи експлуатував їх монастир—невідомо. 1670 року очевидно наново збудовано млина під монастирем на сівському березі⁷⁾. Житці великоросійського берега, що розглядали спроби П.-П. м-ря ширитися на їхній берег як економічну конкуренцію, намагалися і млин і сівський берег, що здавна був закріплений за монастирем, відібрати з того чи іншого приводу, але грамотою царя Федора 1682.4.IV було покладено цьому кінець. „И какъ къ вамъ сия наша великого государя грамота придетъ и вы б тое мельницу и берег севского уезду в севских приходныхъ книгахъ велѣли написать по прежнему на оброке П.-П. м-ря за игуменом Сильвестром с братией, а оброку велѣти имъ платить по рублю по пяти алтынъ з денгою на год“⁸⁾. Збереглася низка квитків, що їй видано з провінціальної сівської канцелярії про приймання від П.-П. м-ря за млин, що стоїть у Крупецькій волості на річці Клевені, чиншових грошей, починаючи з 1692 року й кінчаючи 1774 роком⁹⁾. Універсалом 1672 року за П.-П. м-рем закріплено млин у с. Богданівці на р. Шістці „аби той млинъ и зъ него приходячій пожиток игумен спокойне, яко предъ тимъ держал“¹⁰⁾. В універсалі Мазепи 1687 року знов згадано за млин стрільницький та інші на рр. Клевені й Есмані. В його-ж універсалі 1692 року всі ці млини зазначено точніше: „под Холопковым на Есмани три клетки, в слободке Бородавке на р. Клевени две клетки, в с. Вязонке на р. Клевени 4 клетки и под монастырем на той же рѣке три клетки“¹¹⁾. Цю-ж до млинів на в'язонській та бородавській гре-

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 487. — Плохин., ст. 3.

²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 487.

³⁾ Лазарев II, 467. Василенко, 372.

⁴⁾ Василенко, 373.

⁵⁾ Василенко, 374.

⁶⁾ Василенко, 376.

⁷⁾ Плохин., 3.

⁸⁾ Плохин., 4. Арх. П.-П. м-ря, 487.

⁹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 22.

¹⁰⁾ Василенко, 377. ¹¹⁾ Василенко, 379.

блях на р. Клевені, то в монастирському архіві збереглася велика справа¹⁾. Року 1764 Путивельська воєводська канцелярія прислала на український берег спеціальних збірців, щоб стягти чиншове та чиншові недобори з власників різних угіддів сівського повіту, які жили в „Малой Росии“. Серед цих власників зазначено й П.-П. монастир, що має млини на сівському березі на греблях в'язонській та бородівській. Монастир платити недоплати відмовивсь, доводячи таке: за минулих давніх часів справді були млини на великоросійському березі на грєблї в'язонській та бородівській і належали вони великоросійським поміщикам, що платили до Сівської провінціяльної канцелярії чиншового з в'язонського млина по 2 карб. 4 коп., а з бородівського — по 1 карб. 4 к. на рік. Потім ці млини поза купчими дісталися П.-П. монастиреві, що платив у Сівську канцелярію той-же чинш. Згодом ці млини спустіли й зруйнувалися, але монастир і далі вносив чиншове за сівський берег, що прилягає до цих гребель. 1726 року монастир збудував нові млини, але вже на українському березі. Те, що монастир платив гроші за берег, створило уявління про те, наче на сівському березі існують, як і давніш, монастирські млини. У цій справі для нас важливе свідчення, що вже очевидно в XVII в. монастир мав на великоросійському березі, крім зазначеного вище, млини на в'язонській та бородівській греблях, що придбав купівлею.

З цих морочливо добраних, починаючи з 1657 року, архівних даних про млини П.-П. монастиря, можна зробити кілька висновків: 1) млинарська справа це була одна з найдавніших галузів монастирського господарства і становить його необхідну складову частину протягом усієї виучуваної доби; 2) як прибуткову статтю, її пильно зберегав та закріплював за собою монастир, фіксуючи права на володіння млинами в універсалах та грамотах; 3) здебільшого зазначені млини будувалися монастирським коштом, або набували їх купівлею, а це промовляє за те, що монастирське господарство взагалі й млинарство зокрема весь час розвивалися; 4) аж до кінця XVII в. визначалися певні пункти, що в них зосереджувано млинарську справу: по річці Клевені — під монастирем і в селах В'язонці й Бородівці; по річці Есмані — в с. Холопкові й по р. Шістці — в с. Богданівці. Ось ці млини — підмонастирські (слобідські), в'язонський, бородівський, холопківський та богданівський — і являють собою млинове господарство протягом XVIII в.

Млинове господарство за документами, що збереглися, ми уявляємо так. Кожен монастирський млин мав од 2-х до 6 робочих каменів, на яких перемелювали зерно; крім того необхідна складова частина тогочасних млинів були валюшні та просорушки. Так в'язонський млин року 1763 складався з чотирьох інбарів: у трьох з них містилися 6 каменів, а в четвертому — дві валюшні й 4 ступи. Бородівський млин у той-же час був менший: у ньому було всього два камені, але те саме число валюшень та ступ. Взагалі протягом XVIII в. загальна кількість робочих каменів на монастирських млинах хиталася від 17 до 24²⁾. Отож, наприклад, року 1772 загальне число робочих

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 487, 692.

²⁾ Василенко, 379. Арх. П.-П. м-ря, 926, 482.

каменів було 19 і розподілялися вони так: у слобідських млинах — 6 к., в'язонських — 6, бородівських — 2, холопківським — 3, богданівським — 2. Усіма справами в млині видав мірошник („мърочник“). Великі млини мали по кілька мірошників. Так у відомості службовців П.-П. м-ря за 1767 рік ¹⁾ у слобідським млині зазначено 4 мірошники, в холопківським — 3, у в'язонським — 3. У тій-же відомості в графі „на каком основани кто живет“ зазначено заробітну платню мірошників: „оныя мелники довольствуются с размерового приходу, получая от каждой клетки девятую какой случится в приходе хлеб мерку“. Це треба розуміти так. З перемеленого в млинах всякого хліба на користь монастиря відбирається дев'ята мірка. Це — „розмір“. З зібраного таким способом розміру дев'ята (або, як 1772 року, восьма) ²⁾ мірка йде на користь мірошників.

Який-же дохід був з млинарської справи? Року 1764 в справі стягнення чиншових та перечиншових грошей з в'язонського та бородівського млинів за основу для означення розміру чиншу були відомості за доходи цих млинів, що їх дав еродиякон Гервасій, який був при цих млинах. Відомості ці були такі. В'язонський млин при 6 робочих каменях, двох валюшнях і чотирьох ступах, працюючи близько 10 місяців на рік, дає: жита 60 чтв., круп гречаних 6 чтв., з валюшні грошей 4 карб., з чотирьох ступ — пшона 1 чтв. Витрати: на сало 30 карб., на сталь і залізо — 40 карб. 50 коп., на плату в казну 20 карб. 4 коп. З бородівського млина при двох каменях, чотирьох ступах та двох валюшнях буває збору: жита 30 чтв., гречки 5 чтв., з валюшні грошей 1 карб., з чотирьох ступ пшона 1 чтв. Витрати: на сало — 1 карб., на сталь і залізо 2 карб., на плату в казну 1 карб. 4 коп. Відчисливши видатки обох млинів, залишається на користь монастиря 55 чтв. жита і 1 чтв. гречки. Відомості ці давалися особі, що її спеціально надсилали з сівської провінційальної канцелярії для оподаткування млинів. Тому нехай-би який був простодушний отець Гервасій, що давав відомості про прибутки, він повинен був ці відомості зменшити. Правдивіші цифри розміру зазначено у відомості 1756 року ³⁾ про те, скільки „с мельниц монастырских реестрового хлебного приходу получено“ (в мірках).

	Жита	Гречки	Пшона
З холопківських	1007	275	—
„ в'язонських	1597	172	46
„ слобідських	794	211	50
„ бородівського	715	111	60

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 560.

²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 926.

³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 234а.

Про богданівський млин за цей рік відомостей немає, але зате є за цілу низку дальших років ¹⁾).

РОКИ	Жита		Гречки		Вівса	
	чтв.	мірок	чтв.	мірок	чтв.	мірок
За 1768 рік	18	—	17	—	—	—
„ 1769 „	13	—	5	4	—	—
„ 1772 „	33	2	11	6	—	—
„ 1773 „	19	—	1	—	—	6
„ 1774 „	27	—	28	—	—	—
„ 1775 „	20	—	11	5	—	—
„ 1776 „	62	2	10	4	—	—
„ 1777 „	67	2	19	4	—	—

IX.

Винниці то були такі промислові підприємства, що міцно були зв'язані з землеробським господарством з одного боку й з млинами монастирськими з другого. Найстаріші винниці в Петропавлівському монастиреві були винокурні підмонастирська та бородівська. Обидві вони, як цілком налагоджені підприємства, згадуються в одному стародавньому господарському документі архіва—шафарському реєстрі еромонаха Інокентія (1720 р.). У дальших шафарських реєстрах акуратно занотовувано регулярну виплату „за чергу“ винникам підмонастирському й бородівському. Робили ці винниці на 6 казанах ²⁾. Од 1725—26 рр. є реєстр видатків на будівництво нової винниці під монастирем ³⁾. З реєстрів наглядача над богданівським дворцем Єрченка бачимо, що року 1732 збудовано винницю в с. Богданівці. З 1733 року ця винниця вже працює, це видно з реєстрів на горілку, що її постачали монастиреві. Богданівська винокурня працювала з перервами, бо часто вода рвала греблю на р. Шістці, в п'ядесятих роках вона вже зруйнувалася, але 1757 року її знов одремонтували. Працювало в ній 2—3 казани ⁴⁾. 1742 року в шафарських реєстрах звітлення є за Ховзівську винницю ⁵⁾, з 1764 року згадується за винокурню на чотири казани в Баничах. Року 1765 горілку у винницях баницькій, підмонастирській та ховзівській викурювали у 12 казанах. Року 1766 баницька винниця через необережність винників згоріла ⁶⁾. Року 1768 через дорожнечу хліба гуральництво у винницях підмонастирській та бородівській провадили

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1102. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 2. ³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 14.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 30, 783, 39, 42, 255. ⁵⁾ Арх. П.-П. м-ря, 82.

⁶⁾ Арх. П.-П. м-ря, 436, 482, 488, 628.

тільки на 7 казанах. Жвавість господарчого життя в Петропавлівському монастирі за архимандрита Давида відбилася й на гуральництві. 1770 року арх. Давид вимагав пояснень, через що в підмонастирській винниці горілку вироблюють таку, що „у людей лучшая бываетъ вѣдка та, изъ которой горелка выгоняется“¹⁾. Скарбник Гаврило відповідає. По-перше, каже, „винниця весьма ветхая, зимою отъ снѣгу, а лѣтомъ отъ дождя безмѣрная течь нечистая вездѣ идетъ, и въ ней колодязь завалился, въ коемъ вода желта отъ натопту свиного и когда наложатъ варъ въ казанъ воды для затору, — и какъ закипитъ, то такая поверху пѣна зберется, какъ лѣтомъ на водѣ жабурина бываетъ, что и винники не могутъ потрапить, какъ затиратъ“, „къ тому жъ и винниковъ стороннихъ добрыхъ нѣтъ да и не держатся, а свои хотя которіи и умѣють, да отговариваются незнаніємъ и не хотятъ добрую горѣлку даватъ“. Грунтовно обміркувавши питання про гуральництво в цілому, старша братія остаточно зробила такий висновок, з яким погодивсь і архім. Давид. Досі винниці були такі: в Ховзівці на 3 казани, в х. Бородівці — 3 казани, під монастирем — 3 казани, в Богданівці — 2 казани. „И да будетъ тако: 1) в Баничахъ сооростроить винокурню на 6 котловъ, 2) въ Бородовкѣ поставитъ еще другіе три котла, которые перенести туда изъ подмонастырской винокурни, и будетъ тамъ шесть котловъ. 3) В Богдановкѣ прибавитъ еще один котель, чтобъ было тамъ три котла. 4) И такъ будетъ у насъ винокуренныхъ котловъ всѣхъ 15. 5) Подмонастырскую винокурню, яко негодную, истребитъ. 6) В Баницкую винокурню, когда она сооростроена совсѣмъ будет, перенестъ котловъ три из ховзовской винокурни, а пока та баницкая винокурня сооростроена будетъ, то в ховзовской горѣлку курить. 7) Понеже у насъ теперъ делается горѣлка во всѣхъ винокурняхъ на 11 котлов, то надобно будетъ снарядитъ вновѣ 4 котла, чтобъ было ихъ всѣхъ числом 15“. У контракті доглядача двох монастирських винниць за 1772 рік — баницької та бородівської — у цих двох винницях показано 12 казанів, що працюють²⁾. Року 1775 всі монастирські винниці, крім однієї бородівської, стоять пустками³⁾. Що винниці баницька та богданівська працювали мляво, це пояснюється, очевидно, тим, що економії та млини постачали їм не досить хліба. Про це свідчить закуп жита в грудні 1775 року. Закуплено 500 чत्व. жита на 550 карб., причому закуп пояснювався тим, що хліб потрібний для монастирських винниць у с. Баничах, в с. Богданівці та в х. Бородівці⁴⁾.

З цієї короткої історії про винниці Петропавлівського монастиря можна бачити, що гуральництво в монастирському господарстві мало велику вагу. Воно було постійне і поступінно розгорталося. Правда, зростання кривої, що свідчила про підвищення гуральницького виробництва, інколи знижувалося й винниці працювали замість 21 казана на 12⁵⁾, а іншими роками й нижче, але це залежало здебільшого від загальної господарчої кризи на Україні. Цікавий що-до цього момент це кінець п'ядесятих і початок шідесятих років XVIII в. 1760 року 12.ІІ сотенна Глухівська канцелярія надіслала товаришеві Якову Малченкові інструкцію, складену на підставі гетьманських ордерів

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 744. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 922. ³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 993, 998.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1016. ⁵⁾ Арх. П.-П. м-ря, 482.

1757 і 1759 років для реалізації в Глухівській сотні. В інструкції наказувалося, з огляду на те, що ці ордери забороняли виробляти горілку всім „посполитского звания людям, как-то мещанам, посадским, раскольникам, мужикам, а особливо попам и всем прочим таким разночинцам, от которых службы не происходит“, стежити: 1) щоб люди ці горілки не гнали, 2) щоб ті, хто має право гнати горілку, не скуповували хліб, спекулюючи на ньому. Для цього: а) взяти на облік усі казани по винницях, б) вимагати щоб показували власний, а не купований хліб; цей хліб списати і зробити кошторис за таким розрахунком: на кожного їдця залишити на місяць дві мірки на харчування, на один-же винницький казан залишити для гуральництва 100 чтв. на рік. Коли-ж хліба виявиться більше, ніж за кошторисом, дозволити їм гнати горілку, вживаючи тільки половину казанів, в) гулящі казани запечатати і доручити сотенному отаманові¹⁾. Універсал Розумовського з 6.VI.1761 року гуральництво не забороняв тільки духовним і світським особам власникам та козакам, що мали свої ґрунти й гаї, ці особи повинні були виробляти горілку з власного хліба, а не купованого; купецтву-ж і всьому посполитому люду й иншим заборонено було гнати горілку²⁾. Року 1765, 21.II з оголошеного наказу Рум'янцева можна бачити, що з надісланих у грудні місяці 1764 року відомостей про ціни в торгівлі виявилось, що „на Украине хлеб гораздо дороже от прежних времен продается“, що й тепер ціни на хліб зростають. Щоб припинити дорожнечу, вжито деяких заходів: місцями заборонено гнати горілку, хліб привозять з тих місць, де його є лишок. Рум'янцев наказує скрізь стежити, щоб універсал Розумовського з 6.VI 1761 року обов'язково переводили в життя³⁾. Ця низка заходів підкреслює одно: збільшуються ціни на хліб. Року 1759 недостача хліба в Стародубівському полку та в сотні Глухівській Ніженського полку пояснюється тим, що багато хліба поспувала сарана, зливи та град⁴⁾. Але це не головна причина. Є инші, ґрунтовніші причини, чом ціни збільшувалися. Крива зростання цін на жито в XVIII в. за діаграмою, наведеною у М. Е. Слабченка⁵⁾, точно відзначає момент, одзначений вище в нас на підставі даних архіву П.-П. м-ря про різке підвищення ціни на жито. Як можна бачити з наведених вище документів, сучасники помітили це явище й пояснювали його головним чином тим, що винокуріння на Україні страшенно поширилося. Цю думку сучасників, звичайно, треба брати на увагу, досліджуючи це питання.

На гуральництві П.-П. м-ря загальна господарча криза на Україні позначилася тим, що помітно зменшила дійові казани з 21 до 12. Про це свідчить підписка, що її видано з П.-П. м-ря в грудні 1765 року. „Я, нижеподписавшийся, даю сию значковому полку Нѣжинского товаришу Иосифу Мовчану подписку в томъ, что в винокурнях монастыря нашего свято Петропавловского въ селах Баничах, Ховзовкѣ и Подмонастырской в сотне Глуховской имеющихся, в коих прежде курилось на 21, а ныне по силе указа Малороссийской коллегии в разсуждении получаемого з 19 каменей мельничныхъ при-

1) Арх. П.-П. м-ря, 311. 2) Арх. П.-П. м-ря, 482. 3) Арх. П.-П. м-ря, 482.

4) Арх. П.-П. м-ря, 342.

5) Слабченко М. Е. Орган. хоз. Украины, т. III, стор. 98.

бели також и с пахотных поль хлѣба, из собственных монастырских дров тое винокурение имеет до нового урожая на 12 котлов, и к оним винокурням по торгах хлѣба покупать от монастыря не должен под опасением подлежащего штрафа“¹⁾.

На вивченні одного з цікавих зламів економічної кривої України в XVIII в. я зупинивсь для того, щоб показати, як такі злами відбиваються на індивідуальних господарствах. Зрештою життєздатні організми пристосувалися до нових обставин. Таким організмом, безперечно, був і П.-П. м-р. Це й дає нам спромогу повторити, що хоча й були деякі зупинки, проте гуральництво в господарчій системі П. П. м-ря це була тая галузь, що невинно поширювалася.

Як організовано було гуральництво, ми уявляємо так. Матеріал для гуральництва надходив з трьох джерел. На двох з них я вже зупинявсь, це хліб, що звозили його з монастирських ланів, і „розмір“ з монастирських млинів. Так, напр., року 1775 видано до винниці бородівської борошна, що звезено з млинів та інших місць, 630 чтв. 2 мірки; року 1777 борошна й солоду 611 чтв. 2 мірки. Але цього хліба зівсіді не вистарчало, або через те, що траплявсь недорід, або через те, що поширювалося гуральництво. Тоді вдаються до третього джерела — до купівлі хліба. Так було року 1775²⁾, коли закуплено для винокуріння 500 чтв. жита по 1 карб. — 1 карб. 10 коп. за четверть.

Особливо багато довозувано хліба з усіх згаданих джерел „в новину“ після того, як зібрано врожай. Тоді не тільки звозувано свій урожай і жваво працювали монастирські млини, відбираючи за млино „розмір“, але стягувано позички, що їх давали монастирським селянам „до новини“. Це відразу відбивалося на праці винниць. „Курить оную горѣлку должен он Семен в обоих винокурнях баницкой и бородавской от сентября месяца до окончания марта на все 12 котлов неотменно; и от апреля до окончания августа на 6 котлов в обоих винокурнях“³⁾.

Переходячи до питання про прибутковість гуральництва, слід на рахунок витрат на гуральництво віднести з самого початку витрати на робочу силу, тоб-то винокурів. У відомості на службовців, що служили року 1768 в підмонастирській винниці, де було три казани, записано три винники, тоб-то по одному на дійовий казан⁴⁾. Платню винникам, як про це свідчать шафарські реєстри, видавали „за чергу“ виробленої горілки; „чергу-ж“ рахували у 21 носатку. У шафарських реєстрах записувано це зівсіді в стереотипній формі, напр.: „уплатилъ за чергу бородавскому виннику Максиму денег 1 руб. 60 к.“. Подібними до цього записами акуратно заповнено сторінки шафарських реєстрів, починаючи з найдавнішого, що зберігсь (з 1720 року). Тут цікаво крім того те, що платня за чергу не змінялася протягом усього XVIII в.: вона дорівнює 8 злотим, або 1 карб. 60 коп. Свідчить це, звичайно, не про незмінність умов виробництва за цей час, а про те, що робочу силу, в тогочасних умовах, експлуатували і підприємець з цього боку зівсім не хотів підвищувати витрати на виробництво. Наймалися винники на хазяйських харчах.

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 492. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1016.

³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 922. ⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 672.

У контрактах, що їх складали з старостами, які завідували винницями і всім господарством винниць, харчі зазначувалося для нього, його жінки, двом винникам та свинареві що-місяця в такому розмірі: борошна житнього 1 четв., круп 1 мірка, муки гречаної 1½—2 мірки, соли 10—12 х., олії 1—1½ кварта, тарані 50 штук. Цю норму на 5 душ пропорційно зменшувалося, коли зменшувалося число робітників у зв'язку з скороченням дійових казанів у винниці. Крім платні грішми та харчами, винники, за давнім звичаєм, отримували горілку (кварту від носатки) в такому порядку, що зазначений у контракті доглядача за монастирськими винницями 1772 року п. 7: „Из такого затиору (1 четв. ржи и 1 мерка солоду) должен он Семен брать горѣлки только 4 ведра государевых, а не больше; а сверх четырех ведер идущую горѣлку отбирать должен он Семен неотменно особливо, и из того остатка давать кварту винокурам, по давнему обычаю, а не первака; остальное ж представлять в особливых суднах в монастырь“¹⁾. Тут цікаве покликування на звичай, щоб підкреслити, що горілку винникам дається не кращу — первак, а гіршу. — До речі тут завважити, що за цілість майна відповідав староста з винниками. Коли року 1766, через необережність одного винника, згоріла баницька винниця і запас хліба в 20 четвертей, то трьох винників покарано „в соборѣ непоблажно плетьми“, а хліб правлено з кожного по рівній частці; за погорілий-же інвентар у головного винуватця, крім того, монастир забрав коня й корову, „дабы монастирское добро все напрасно пропасть не могло“²⁾.

До витрат на гуральництво слід віднести і ті грошові податки на користь скарбу, що їми було оподатковано гуральництво. „Показанщина“ у полку Ніженському 1724 року була по 1 карб. 20 к. — 1 карб. 50 к. од казана³⁾, але в паперах П.-П. м-ря оподаткування з монастирських шинків та винниць скупчено в загальній сумі. Так, наприклад, за той самий 1724 рік „пошлинние денги от шинков горелчаних отданіе изборщикам глуховским и показанщина от 6 казанов“ визначено цифрою в 307 золотих. 1740 року відкупники Ніженського полку видали монастиреві розписку в тому, що вони зобов'язуються з монастирських усіх шинків, а також за вісім винницьких казанів, стягти до військового скарбу всього 50 карбованців і більш нічого не вимагати⁴⁾.

У багатьох прибуткових екстрактах монастирських шинків збереглися розрахунки собівартости та прибутковости винокуріння. Звичайно з четверти житнього борошна виганяли носатку горілки⁵⁾. У контракті, складеному з доглядачем монастирських винниць року 1772 в п. 6 зазначено: „как прежде сего, так и тепер должен он Семен давать в затиор на носатку горѣлки борошна ржаного 1 четверть, а солоду 1 мѣрку“⁶⁾. У шафарських книгах шафара Теофіла в екстракті за 1758 рік зазначено: „принято из палати молотого на винокурение борошна 262 четверти 4 мѣрки, выкурено из него 262 носатки

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 922. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 488.

³⁾ Наук. Збірник, р. 1925, ст. 149. ⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 76, 85, 2.

⁵⁾ Носатка = півп'ята відра, тоб-то 4½ відра = 45 відеркових кварт = 135 шинкових кварт. 1 відро = 10 кв. (відеркових). 1 відеркова кварта = 3 шинковим. Куфи та барила — посуд невизначеної місткості, рахували носатками або квартами.

⁶⁾ Арх. П.-П. м-ря, 922.

и пол¹⁾). Отож, із четверти жита викурювали носатку горілки. У монастирських винницях викурювано звичайно тільки „полугарну“ горілку. Її тільки й пускали в продаж. Незначну частину її переганяли в горілку оковиту — (aqua vitae) здебільшого на власні потреби, бо пускати її в продаж не було радії (1757 року кварта „полугарної“ коштувала 2 коп., а горілки — 8 коп.). В екстракті 1757 року додано такий розрахунок вартости й прибутковости винокуріння. На ярмарок, що відбувався на Петра 29.VI, видано на продаж шинкарям будиському та ховзівському дві куфи горілки. „В двох куфах шинкових кварт явилось 1464 (не считая шинкарям отошедших), на носатки щитав, учинить една куфа 5 носаток, а друга в шесть и кварт ведерковых 10. На оніе две куфы сойшло жита 11 четвертей — 5 р. 28 к., за дрова 2 р. 20 к., работники и посуда 3 р. 30 к., харчи 77 коп., куфы — 2 руб., итого выбросивши цѣну горѣлки 13 руб. 55 коп., прибелы на оных двух куфах принято в казну монастырскую 15 руб. 73 коп.“²⁾, тоб-то вираховуючи відсотки з грошей, витрачених на виробництво, становитиме 116^{0/0}. А справді прибуток далеко більший, бо сюди не зараховано кварта, що дають шинкарям за працю: в даному випадку їм видано 102 кварта. Коли рахувати по тодішній продажній ціні (2 коп. шинкова кварта), то це становитиме 2 карб. 4 коп., це й треба брати на увагу, вираховуючи прибутковість. Скільки-ж коштувала носатка викуреної горілки? В даному разі розраховували так: 1 четверть жита — 48 коп., дров на 20 коп. (5 возів дров по 4 коп.), робітники й посуд — 30 коп., на харчі робітникам — 7 коп. Разом 1 карб. 5 коп. Із розрахунку виключив я, через цілком зрозумілу причину, вартість двох куф. Отож собівартість носатки горілки — 1 карб. 5 коп. Щоб порівняти, ми маємо спромогу взяти той самий розрахунок вартости носатки, але не з боку собівартости, а з боку прибутковости підприємства, не *minimum*'а, а *optimum*'а. Року 1771 доглядач ховзівської винниці запитав монастир³⁾, чи багато можна взяти з підданця монастирського Лазутченка, що „на домовую свою нужду в винокурне ховзовской выкурил сивухи две носатки из своего борошна“. Обміркувавши це запитання старша братія ухвалила брати від носатки: за дрова 30 коп. (6 возів по 5 коп.) винникам 20 коп., за казани 30 коп., на харчі винникам 20 коп. Разом один карб. од носатки. Щоб порівняти виробничий *minimum* з прибутковим *optimum*'ом, треба з першого стовпчика відкинути вартість зерна, тоді залишаються величини для порівняння — 57 коп. та 1 карб. Навіть за цих умов, коли витрати на кожну статтю перебільшено, кожна носатка дає чималий прибуток. Звичайно за наймінливішу величину з усіх показаних треба вважати ціну на хліб. Від цього й залежала найбільше прибутковість у гуральництві. Конкуренція в царині гуральництва та шинкування була надзвичайно велика, дарма, що в володіннях вотчини був монопольний продаж горілки і цілком зрозуміло, що пропорційного співвідношення між цінами на хліб та цінами на горілку не було. Через те, коли ціни на хліб підвищувалися, то й гуральництво давало меншу вигоду. Спекулювати-ж на якості продукта можна було, певною мірою, не ризкуючи. В моменти, коли хліб був найдорожчий, було вигідніше винокуріння

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 277, 995. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 192. ³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 799.

зменшити, а то й зовсім припинити, щоб, не перероблюючи хліба, добре його продати. Так року 1771, коли ціни на хліб у воронізькій сотні підскочили до 2 карб. 40 коп. за четверть (1757 року — 48 коп.), то винокуріння в Богданівці припинили, а розмір, що отримували з богданівського млина, вирішили продавати ¹⁾).

Вираховуючи прибутковість, що її одержували від гуральництва, не слід забувати про утилізацію відкидів гуральництва, тоб-то браги. Утилізували її двома способами: частину браги продавали, частину використовували в господарстві при винниці. Із звідомлення ²⁾, що збереглося за 1775 рік, про видачу браги з богданівської винниці, ми бачимо, що брагу видавали 11 богданівським обивателям за час з 15 листопада до Великодня на таких умовах: вранці і ввечері по дві відрі — 1 карб. (за весь зазначений період), по дві відрі на день — 50 коп. і т. инш. Разом уторговано за брагу за цей час 7 карб. 23 коп.

Крім цього брагу утилізували при винниці в господарстві, переважно, на вигодовування свиней. Контракт з доглядачем монастирських винниць у Баничах і Бородівці на 1772 рік у п. 16 обумовлює: „с кабанамі сажовими поступать ему Семену так: закидать всегда при обоих винокурнях вдруг по 10 кабанов и кормить как найприлежлиѣе через три мѣсяца, а по прошествии трех мѣсяцей и забить всѣх вдруг и представить в монастырь, а на то мѣсто опять закинуть то же число, и так в год должен он из обоих винокурень дать 80 кабанов кормленых“ ³⁾. Це, звичайно, ідеал, що змалював отець економ, додержуючи принципу НОП'а. Навсправжки здійснювано це не так плавко. Але свинарство при винницях не переводилося й досягало інколи як до масштабу зазначеного господарства чималих розмірів. Так, опис майна баницького монастирського двірця 1765 року свідчить, що при винниці було свиней надвірних 45 штук і в сажу 7 штук. У винниці підмонастирській 1767 року було старих свиней 45 та підсвинків 21, при бородівській винниці тоді-ж старих 27, підсвинків 10, поросят 24. Року 1775 з бородівської винниці маємо такі відомості. „Принято мною, старостою бородавским, по наличной описѣ свиней а именно: сажовых кабанов — 10, старых надворных — 55, поросят больших — 22, малых — 6, итого 93. С оных в расходѣ: убито сажовых кабанов — 21, надворных 5, издохло старых 2, поросят больших битых 3, малых битых 29, отослано в Баничи старых надворных 24, подсвинков 11“. При винниці в Будищах року 1785: надвірних свиней 55 штук, сажових 13, підсвинків — 18, сосунців — 14, поросят малих 13. Разом 113 штук. Є відомості з ховзівської винниці. Так, року 1768 соборна братія ухвалила, щоб краще використати брагу, хоча її й продавали людям, купити для годівлі у ховзівській винниці свиней на 30 карбованців (ціна надвірної свині — близько 1 карб.) ⁴⁾.

Вираховуючи прибутковість гуральництва, треба також одзначити й прибуток, що його здобували від „чужбини“, тоб-то від тієї горілки, що її викупували приватні особи в монастирських винницях. Попереду я вже був навів

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 783. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 995. ³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 922.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 436, 561, 1250, 579, 988.

розрахунок прибутковості від „чужбини“. В архівних документах є натяки на це ¹⁾, але немає спромоги простежити систематично прибутковість од цієї галузи. Почасти це залежало й від того, що прибуток од „чужбини“ вносили то в монастирський скарб, то в „кружку“ на братерський поділ.

Розміри гуральництва П.-П. м-ря можна окреслити тільки приблизно. За орієнтувальну цифру можна було-б уважати норму, що її визначила Глухівська сотенна канцелярія в інструкції 1766 року товаришеві Малченкові: покласти на один казан винницький 100 четвертей жита на цілий рік. Знаючи число дійових казанів у даний момент і те, що з четверти жита викурювали пересічно 4 — 4¹/₂ відрі (носатку) горілки, розв'язати цю арифметичну задачу можна без труднощів. Але ці пересічні цифри були трохи не подібні до дійсних. Отож, напр., бородівська винниця з вересня 1775 року до жовтня 1776 року з 630 четвертей 2 мірок викурила 1994 відрі (тут на носатку припадає 9 — 10 мірок), за 1777 рік з 611 четвертей 2 мірок викурено 1724 відрі ²⁾. Отож на кожен казан (а їх було шестеро) припала приблизно зазначена вище норма, але добуток горілки менший за пересічний. Точніші розміри гуральництва можна визначити лиш у частині, що давала прибуток, тоб-то виключаючи з розрахунків горілку, котра йшла на монастирські потреби, що за них точних відомостей у нас немає. В екстрактах прибутків з шинків монастирських показане таке число горілки, що прибувала в шинки з монастирських винниць:

1757 рік — 1785 відер.

1758 рік — 1327 відер. (Немає відомостей про горілку, що продали на ярмарку; 1757 року там було продано 150 від.).

1759 рік — 1201 відро. (В реєстрі значиться багато перепроданої горілки).

1760 рік — 1986 від.

1770 рік — 1963 від.

1777 рік — 5157 від. ³⁾).

З усього вищесказаного видно, що гуральництво це-ж була найприбутковіша галузь у монастирському господарстві. Разом з тим у системі монастирського господарства воно єсть та галузь, що надавала єдність виучуваному типу господарства. Вона з'єднувала в одно ціле різні галузі: млини й сільське господарство, харчувала своїми соками винниці; брагу з винниць витрачали на годування волів та корів і вигодовування свиней; горілка обумовлювала існування цілої низки монастирських шинків.

Х.

З монастирських винниць горілка йшла до монастирських шинків. Ціла низка їх була розкинута в володіннях Петропавлівського монастиря. Це було ловко сплетене павутиння. Містилися вони на людних дорогах або шляхах, так, наприклад, в'язонський по Путивельському шляху, „где случаем проезжают и большие господа, чрез какие проезды бывает немалая прибыль святой оби-

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 995, 799.

²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 998.

³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 192, 1025.

тели¹⁾), або холопківський на тому-ж шляху, чи засеймський, що коло Му-тинського перевозу. Ці шинки розраховані були на випадкових, але певних одвідувачів і на влучне використання моменту. Один з таких, влучно використаних моментів, зазначено в доповіді скарбника з 19.IX.1770 року про ремонт мутинських шинків: „для лучшего приращения монастырской казны, понеже теперь военное время и к армии со всякими припасы многие люди приезжают, и надежно, что немало там теперь исход горѣлки будет“, або як м'якше висловлюється арх. Давид: „чтоб в них можно было монастырскую горѣлку продавать, а подорожним людям согреться и опочить“²⁾). Але правдиво, що найбільше споживали горілку місцеві люди. У кожному монастирському селі був шинок, а в деяких і по 2 і більше (Ховзівка, Холопків), і вони обслуговували потреби монастирських підданців. Монастир пильно стежив за тим, щоб ніхто не вдерся в його володіння і не продавав горілки в його вотчинах. Боротьба з конкурентами провадилася досить енергійно. В архіві П.-П. м-ря збереглися справочні копії наказу Військової Генеральної канцелярії полковникам Ніженському та Прилуцькому з старшиною, з 31 березня 1739 року³⁾). Наказ виданий на скаргу архімандрита завідателя Гамаліївського монастиря Софронії Мигалевича: йому доносили монастирські прикажчики з монастирських маєтностей, які належали до Ніженського й Прилуцького полків, що різного звання люди й козаки в цих маєтностях продають горілку, „отчего чинится обители святой в доходах принадлежащих препятствие и немалая убыль“. Тому що за довідкою в генеральній військовій канцелярії виявилось, що грамотою Петра I до гетьмана Скоропадського з 28.III.1721 року звелено в Малій Росії полковникам та старшині горілку свою та шинки мати тільки у власних маєтках і дворах (а козакам кожному шинкувати тільки у власних будинках, заплативши покуховне), — військова генеральна канцелярія 31.III 1739 року видає наказ, яким запропоновано полковникам Ніженському та Прилуцькому, а також полковій старшині, сотникам і всім у маєтках Гамаліївського монастиря шинків не держати і горілки на продаж не возити („кромѣ казаков тамо жительствующих, коим в собственных своих домах и собственную свою горѣлку, заплатя покуховные деньги, шинковать позволяется“). Копія цього наказу єсть, як довідка, при багатьох спробах монастиря припинити офіційним шляхом незаконний продаж горілки. Отож, напр., 20.IX.1771 року скарбник Петропавлівського монастиря надіслав до правління монастиря довідку, хто з сторонніх та мешканців з козаків, яким наказ забороняє шинкувати, продають горілку в монастирських селах. З довідки виявилось: у с. Баничах шинкує підсусідок пані Гудовички, що привозить панську горілку з с. Викторова. В с. Холопкові в хатах своїх шинкують купованою горілкою козаки Степан Зенченко та Степан Дарченко. Собором ухвалили: „на подсу-сѣдка Гудовичевого писать от монастыря до Гудовичовой... на казаков холоповских подать прошение в сотенную канцелярию, чтоб оным козакам, кои

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 892.

²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 778.

³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 111.

своих винокурень не имѣют, ордером запрещено было в домах своих шинковать, а буды сотенная канцелярия не учинит запрещения и оболш шинковать будут, то у таких самоволцов забирать горѣлку в монастырь“¹⁾. З конкурентів найбільше клопоту завдали „святой обители“ козаки, що з ними у монастиря була жорстока боротьба, — горілку в таких випадках здебільшого без усяких балачок „у таких самоволцов“ забирали до монастиря²⁾. Під виглядом козачої в шинках козаків продавалася горілка і козачої старшини. Що-до цього доволі прозорий лист сотника Глухівського Демка Туранського. Він звертається до монастиря з проханням повернути козакові Миронові Ахунченкові, що незаконно шинкував горілкою в с. Будищах, барило, у якому була „носатка“ горілки, заграбоване в його з наказу монастиря, бо він „не знав“, що не можна продавати не свою горілку³⁾. Це що-до незаконних конкурентів. З законними-ж боротися було несила, коли вони горілку гнали в своїх винницях і продавали в своїх хатах. 1772 року наглядчач за монастирськими винницями рапортував, хто з козаків у вотчинах монастирських має свої винниці й шинки: в с. Ховзівці — 1 козака, в д. Ротівці — 1 панська, в Баничах — 2 козачих, в Холопкові — 1 козака⁴⁾. Шинків більше, бо є частина незаконних. Конкуренти завдавали багато шкоди монастирському шинкуванню, бо продавали горілку далеко кращу і на вигідніших умовах. Що-до поганої якості монастирської горілки — є в документах багацько вказівок. Вище я подавав свідчення архімандрита Давида про горілку з підмонастирської винниці (с. 144). Там були причини чисто технічного порядку: погана колодязь, стара винниця. Проте зазначали й інше: чужі винники не держаться (погані умови), а свої не хочуть. Але крім цього тут мало місце й зловживання. Перш ніж потрапити до рук споживача, горілка в монастирському господарстві переходила через кілька рук: старости, „питейного шафара“, шинкаря. Розмішували її водою безсовісно. Доволі соковиту ілюстрацію до цього ми знаходимо в екстракті з книги різних „питейных шафарей“ за 1777 рік⁵⁾. 7 липня шафар Родивон передав шафареві Іванові 539 в. $7\frac{7}{12}$ кв., до 12 липня одержано з винниць 16 в. 7 кв. Горілки таким чином набралось 556 в. $4\frac{7}{12}$ кв., з цього числа видано в шинки й на ключню 31 в. $7\frac{1}{3}$ кв., тоб-то залишилось 524 в. $7\frac{1}{4}$ кв., а передав він другому шафареві ерод. Олександрові 527 в. 6 кв., тоб-то всього на якихось трі відрі більше. Тут різниця невелика, та й шафарював він не довго — всього 5 день. Але дальший „питейний шафар“ ерод. Олександр за місяць шафарства розмахнувсь ширше. Одержав він од шафаря Івана 527 в. 6 кв., за час його шафарювання надійшло з винниць 402 в. $4\frac{1}{4}$ кв. З загальної суми в 930 в. $\frac{1}{4}$ кв. видав він у шинки та в ключню 455 в. $3\frac{7}{12}$ кв., залишилось 474 в. $6\frac{2}{3}$ кв., а дальшому шафареві Корнієві передав 557 в. $5\frac{7}{12}$ кв. Звідкілясь узявся лишок 83 в., в акті він зветься „Александриной безпутной излишностью“. Звичайно, не краще було і з шин-

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 894.

²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 270, 111.

³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 111.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 894.

⁵⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1025.

карями. Цілком зрозуміло, через що козачі винниці мали змогу постачати кращий продукт. Але крім того умови постачання селянству горілки з козачих винниць були для них зручніші: вони одержували горілку за хліб зараз-таки і в борг до новини, звичайно, за певний відсоток. Одержували вони горілку і за дрова, причому дрова ці вони рубали в монастирському лісі: монастир тут втрачав удвоє. Архів переповнюється справами про те, що монастирські підданці самовільно порубали монастирські гаї, постачали ними „винокурни, состоящие во владѣнии монастырском козатчих и протчих владельцев“¹⁾. Щоб припинити поруби у монастирських вотчинах, монастир призначає особливих фіскалів, з вїтїв монастирських вотчин відбирали підписки про пильний догляд, винних сікли різкими й штрафували (за віз дров, що коштував тоді 5 — 6 коп., брали 1 карб. штрафу). Всі ці засоби, звичайно, допомагали мало, і в документах дуже часто подибуємо скарги на те, „что в шинках монастырских за долговременною простойкою горѣлка не сходит, из чего немалою в обители происходит ущерб“²⁾. Щоб збути горілку, що вже застоялася та була невисокої вартости, доводилося вживати до своїх підданців і примус. 1775 року³⁾ старша братія звернулася до адміністратора Петропавлівського монастиря єромонаха Лукіяна, з огляду на те, що горілку в монастирських шинках продають мляво, а підданці монастирські горілку вважають за краще купувати у козаків, прохати примусово роздати горілку з монастирських винниць, крім шинків „на подданных монастырских надежных людей, имѣющих в себе достаточный грунт и прочое по цѣнѣ всякое ведерко той, як и в шинках; а кои в том ненадежны и не имеют в себе против прочих достаточного как грунта, так и прочаго, тем чрез вѣтов приказать письменно, дабы они мимо монастырскую в шинках имеющуюся горѣлку в козачих домах и в прочих мѣстах не брали“. Єромонах Лукіян наклав таку резолюцію: „делать по сему. Определив, кто зараз не в состоянии уплачивать денег, срок без всякой отговорки. Впредь же во всяких оказиях таковым же образом раздавать“. Тут же додається список надійніших ґрунтових і півґрунтових селян. У Будищах — 13, Ховзівці — 14, Мацькові — 15, В'язонці — 12, Ротівці — 11, Баничах — 20, Холопкові — 37, Черневі — 18. Так точилася боротьба за споживача.

Не вважаючи на всі несприятливі умови цієї боротьби, шинкування було найкориснішим монастирським заповзяттям. Починаючи з 1723 року, зберглося до десятиох екстрактів прибутків з монастирських шинків у скарбничих книгах Петропавлівського монастиря. Деякі з них дають вичерпливу картину шинкування.

За вийнятком шинків у Мутині та Богданівці, що про них відомості уривчасті і несистематичні, в усіх вотчинах Петропавлівського монастиря протягом XVIII в. шинки стоять у певних звиклих місцях. Кількість шинків хитається від 9 до 16.

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1088, 746.

²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 894.

³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 980.

ВІДОМОСТІ ПРО ЧИСЛО ШИНКІВ ЗА РОКИ:

	1723	1725	1734	1757	1758	1759	1760	1770
Холопків	1	1	1	2	3	3	5	2
Будище	—	1	1	1	1	1	1	1
Слобідка	1	1	1	1	1	1	1	1
Ховзівка	1	1	1	1	1	3	1	2
В'язонка	1	1	1	1	1	1	2	1
Бородівка		1	1	1	1	1	1	1
Ротівка		1	1	1	1	1	1	1
Мацків		1	1	1	1	1	1	1
Баничі	1	1	1	1	1	1	1	1
Чернев		1	1	1	1	1	1	1
Мутин		—	—	—	—	1	1	1
Богданівка		—	1	—	—	—	—	—
Разом	9	10	11	11	12	15	16	13

ВІДОМОСТІ ПРО ПРИБУТОК З ШИНКІВ.

1723 року ¹⁾ з 9 шинків за горілку 5739 зл. 7 шаг., за пиво 147 зол. (ціною по 3—4 к. за шинк. кварт.), разом 5886 зол. 7 шаг., або 1177 карб. 34 коп.

1725 року ²⁾ з 10 шинків вторговано за горілку 4345 зол. 7 шаг., за пиво 71 зол., разом 4416 зол. 7 шаг., або в карбованцях 883 карб. 34 коп.

1757 року ³⁾ з 11 шинків одержано за монастирську горілку (по ціні 2 коп. за кварту) 624 карб. 12 коп.
за перекуплену горілку (по 2 коп. за кварту) . 298 „ 13 „
за горілку що продали на ярмарку (по 2 к. за кварту) 59 „ 96 „
за вишневу наливку на тому-ж ярмарку . . . 21 „ 17 „
за мед (3 коп. шинк. кварта) 121 „ 38 „

Разом 1124 „ 76 „

Чистий прибуток такий: монастирська горілка 369 карб. 60 коп.
перепродана горілка 97 „ 10 „
за мед 52 „ 06 „

Разом 518 „ 76 „

1758 року ⁴⁾ з 12 шинків за монастирську горілку вторговано (2 коп. за шинкарську кварту) 722 карб. 34 коп.

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 2. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 9.

³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 192. ⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 260.

за горілку, що продали на ярмарку по різних шинках	30 карб. 08 коп.
за мед, що продали з шинків, і од продажу воску	28 „ 67 „
від продажу горілки носатками у дворці Бородівському	31 „ — „
од продажу купленої горілки	354 „ 34 „
Разом	1166 „ 43 „

ПРИМІТКА. Горілки покуплено 20 куф за 260 карб., перепродано за 354 карб.

34 коп., одержано прибутку 94 карб. 34 коп.	
1759 року ¹⁾ з 15 шинків уторговано за монастирську горілку (по ціні 2 коп. за шинкарську квартиру)	643 карб. 84 коп.
за горілку, що продали на ярмарку по різних шинках	22 „ 26 „
від продажу меду	14 „ 64 „
від продажу купленої горілки	586 „ 62 „
Разом	1267 „ 36 „
1760 року ²⁾ з 16 шинків од продажу монастирської горілки (по ціні 2 коп. за шинкарську квартиру)	1083 карб. 30 коп.
від продажу меду	37 „ 74 „
від продажу горілки на ярмарку	31 „ 50 „
від продажу купленої горілки	388 „ 45 „
Разом	1540 „ 99 „
1762 року ³⁾ з різних шинків уторговано за горілку, що вигнали по монастирських винницях з монастирського хліба і за куплену горілку	941 карб. 70 коп.
від продажу горілки і вишнівки на ярмарку	81 „ 96 „
від продажу меду по шинках	88 „ 69 „
Разом	1112 „ 35 „
1770 року ⁴⁾ з 13 шинків уторговано (по ціні 3 коп. за шинкарську квартиру, бо 1772 року відрова кварта горілки — 9 коп., значить шинкова — $9:3 = 3^3$)	1651 карб. 25 коп.
1779 р. з питейних зборів	3433 „ 48 ² / ₄ „
1780 „ „ „ „	4092 „ 54 ² / ₄ „
1781 „ „ „ „	3345 „ 29 „
1782 „ „ „ „	3597 „ 39 „
1783 „ „ „ „	3111 „ 06 ³ / ₄ „ ⁵⁾

З цієї таблиці, що охоплює період з 1723 до 1783 року, ми бачимо, що шинкування зростає без перерви, рівнобіжно з розвитком гуральництва. Але навіть і тоді, коли в гуральницьких справах помічаються перебої, то це значною мірою не відбивається на шинкуванні: монастир купує сторонню горілку і продає в своїх шинках. Виторг од купленої горілки становить приблизно 25—30% од загальної суми, що вторговують за горілку. Прибуток од купленої горілки хитається залежно від випадку й щастя, од 30—47% на витрачений капітал. Таким чином куплена горілка—в ті роки, коли монастирські винниці не мали змоги через ті чи інші причини обслуговувати цілком свої шинки—була рішучим допоміжним засобом.

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 278. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 290. ³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 255.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 808. ⁵⁾ Арх. П.-П. м-ря, 922. ⁶⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1234.

Щоб ясно уявити собі, яке місце займала „питейна справа“ серед інших прибуткових статтів, досить проглянути таку таблицю прибутку за п'ять років, що зложена в вигляді екстракта із прошнурованих книг Петропавлівського монастиря за п'ятиріччя 1779 — 1785 рр.

Прибуток	1779		1780		1781		1782		1783		Разом	
	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.
З „питейних зборів“	3433	48 ³ / ₄	4092	54 ² / ₄	3345	29	3597	39	3111	06 ³ / ₄	17579	77 ³ / ₄
З економії	577	14	221	39	250	54 ¹ / ₄	487	72	229	66	1766	45 ¹ / ₄
Од Мутинського пере- возу	612	49	591	50	661	65	573	03 ² / ₄	574	43	3013	10 ² / ₄
Од молебнів за соро- коусти та свічки	35	60 ² / ₄	96	76	31	05	96	05 ² / ₄	53	26	312	73
Разом	4658	72	5002	19 ² / ₄	4288	53 ¹ / ₄	4754	20	3968	41 ¹ / ₄	22672	6 ¹ / ₄

При цьому треба пам'ятати, що в грошовий прибуток у скарбничі книги не записували горілку, яка йшла на щоденний вжиток. Окрім того, у всіх відомостях на прибуток внесено тільки суму, одержану від шинкаря, але не враховано горілку, що відходила, як платня шинкареві. Звичайно шинкареві відходила п'ятнадцята кварта.

XI.

„Близь оного монастиря въ лѣсу бываетъ ярмарокъ іюня 29 въ день святыхъ апостолъ Петра и Павла. Собираются на оный изъ Путивля и изъ Глухова съ краснымъ мелочнымъ товаромъ и изъ гарячимъ изъ Глухова виномъ, изъ окрестныхъ сель Ховзовки, Волокитина, Ротовки, Кочергъ, Холопкова, деревни Будищъ и изъ великоросейскихъ сель со скотомъ“ ¹⁾. Ярмарок цей був для монастиря великою подією, і монастир починав готуватися до неї за місяць. Од старшої братії до архімандрита надходило прохання завчасно призначити на ярмарок з певної братії „выезжого“ для збору, „базарного“ для розбору торгових непорозумінь і писаря для писання ²⁾. На ярмарок року 1756 було призначено цілу експедицію: еромонаха Георгія — скарбника й писаря, монаха Родивона — сидіти на базарі в будці, збирати й записувати гроші, еродиякона Сидора — ключаря та ченця Антонія — уставника з допоміжними до них „в обережность тех собираемыхъ доходовъ людьми“ до збору грошей уже з 27 червня з шинкових будок ³⁾. На збирання ярмаркового у монастиря не було ані універсалів, ані грамот. Збирачі скарбу військового звичайним шляхом збирали ярмаркове ⁴⁾,

¹⁾ Черн. музей. Описаніе Новг.-Сѣв. намѣстничества. 6, т. II.

²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 870. ³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 175.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 143. — Чтен. въ общ. ист. и древн. росс. 1884, кн. II, ст. 9.

але рівнобіжно і монастир під тим чи иным виглядом заробляв у цей „все-радостный праздник“. У доповідях архімандриту прямо зазначається, що збір провадиться за поруб монастирської пуші і за місця, з яких „они будут себе корысть получают“. На запитання сотенної Глухівської канцелярії про ярмаркове — монастир висловлюється трохи обережно: „По единожды в год месяцю июня к 29 числу на праздник святых верховных апостол Петра и Павла от сежжающагося народа для торгов с разными сестными и питейными припаси (с коих особливо в скарб войскової зборщиками собирано) а что свое такові торговые и протчие сежжіе люде доволство имѣли с монастырской землѣ для скота корм и для себе употреблением на будки и на огневище лѣса, тѣ доброволним подаяніем в монастырь плачивали, коего сбору денгами повсягодно в казну монѣкую приходило по сту двадцать и до полтора ста рублей“¹⁾. Тут підкреслено добровільність збору і не згадано про плату за місця, що про ню згадувано вище. Річ у тім, що монастир, не маючи права збирати ярмаркове, інколи робив більше, ніж добровільне збирання за користування монастирською пущею. Тут характерна справа 1765 року, що збереглася в формі листа від власника м. Янполя Неплюєва до архімандрита Петропавлівського монастиря. Двоє підданців Неплюєва Гаврило Порховатий та Іван Савченко з товаришами привезли на ярмарок на продаж 46 бочок дьогтю. Монастирські збирачі з них взяли „ярманкових“ грошей 92 коп., по 2 коп. з кожної бочки, на що є й квитанції від монастиря. З привезеного дьогтю вони „вишинковали в роздробъ“ одну бочку, за яку ярмаркових заплатили монастиреві 10 коп. Але і за той дьоготь, що не продали, монастирський економ вимагав теж по 10 коп. від кожної бочки. Янпільці „представляли, что з не-проданного дегтю не доводится денег требовать, яко и негде такового непорядку в малоросейских местах не бывает“, але економ „заарестовал было первѣе двое лошадей, кои в монастырь чрез сутки без отдачи состояли“, потім коні їм повернули, але „заграбыли занапрасне дегтю смоли бочокъ болшихъ двѣ, коим цена восемьъ рублевъ“. Через це саме вони прожили в монастирі зайвих двоє днів і витратили на харч 19 коням 1 карб. 20 коп. і на харчування 16 чоловіка — 1 карб. 50 коп., усього-ж їм збитку, додаючи і дурно загублений для господарства час, вони мали 3 карб. 20 коп., а з бочками 13 карб. 90 коп.²⁾ Тут усе характерно, починаючи з „заграбування“, як методи стягати ярмаркове! Але для нас тут цікаво констатувати факт, що монастир стягав ті гроші, які звичайно збирали до військового скарбу. Розмір ярмаркового, що стягав монастир, у вищезазначеному документі 1775 року³⁾ визначається в сумі 120—150 карб. 1746 року ярмарковий збір становить 77 карб. 76 коп.⁴⁾ 1768 року — „уездное с трактовъ за квитки, яко и постоянное по давнему обыкновенію за места от будок и со всякого промыслу 30 руб. и 60 коп.“⁵⁾. Ярмаркові гроші здебільшого поділяли поміж братією, через що в скарбничі реєстри на прибуток вони звичайно не вписані, ось чому за пересічну цифру без особливої хибі можна взяти 120—150 карбованців.

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 143. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 457. ³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 143.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 106. ⁵⁾ Арх. П.-П. м-ря, 635.

Прибутки від ярмарку цими зборами не вичерпувалися. В храмове свято сходилося багато людей, що приходили на храм помолитися, а потім випити. Року 1777 за свічки, ладон, молебні, панахиди та з карнавки зібрано 24 карб. 16 коп.¹⁾ У цей урочистий день жваво одбувався торг по монастирських шинках, що стояли по дорогах до монастиря. Перед тим туди підвозили горілку у запас, а на ярмарку крім горілки монастир торгував медом та вишнівкою. Так року 1762 з ярмарку в Петропавлівському за вшинковану горілку та вишнівку на прибутку значиться 81 карб. 96 коп.²⁾ 1757 року за горілку та вишнівку — 81 карб. 13 коп., 1758 року — 30 карб. 8 коп., 1760 року — 25 карб. 62 коп., 1759 року — 22 карб. 26 коп.

ХІІ.

Мутинський перевіз на р. Сейму давав монастиреві чималий прибуток, проте завдавав монастиреві багато й клопоту. Він знаходився на поштовому тракті Глухів—Конотіп—Полтава, Глухів—Конотіп—Переяслав³⁾. Тут увесь час проїздили кур'ери на південь. До Глухова, як до адміністративного осередку, їхали валками, везучи різні продукти з околиць. Проходило військо, инколи припиняючи звичайний рух на декілька день. Щоб прискорити переправу, бувало частину війська направляли до иншого перевозу — Любитовського, а инколи приганяли спеціальні порони з Любитова та инших місць до Мутина, як це було, напр., року 1775, коли до двох монастирських поронів приєднали ще 3 чужих⁴⁾. Через Мутинський порон їздили і жолдаки, що поверталися додому після вартування в Глухові⁵⁾. Про їхні бешкети, що часто закінчувалися вбивством перевізників, збереглося чимало матеріалів у монастирському архіві⁶⁾. Все це йшло тільки на збиток монастиреві, бо всі ці категорії осіб грошей за перевіз не платили, силували перевозити негайно, чинили надсильство, то-що. Багато клопоту, а разом з тим, при моторності й непохитності доглядача й поронників, і великий прибуток був од валок, що їхали з краном та продуктами і належали старшині. Нарешті, певні гроші були від купців, що в великому числі проїздили в своїх торговельних справах, особливо на ярмарки до Глухова, Воронежа, Кролевця, Путивля, Ромна та Полтави.

За П.-П. монастирем мутинський перевіз був закріплений універсалом Многогрішного 9.ІІІ. 1669 року і не один раз підтверджувався царськими грамотами та гетьманськими універсалами. З давніх давен інтереси владущих груп людности України стикалися на об'єктах експлоатації. Стикалися вони й на мутинському перевозі. Цікаві моменти цих сутичок відзначені в універсалах, грамотах та наказах. Отож, року 1707 Мазепа наказує в. тов. Андрієві Лизогубові закрити перевіз на р. Сейму між с.с. Каменем та Хижками, що він

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1069. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 255.

³⁾ Максимовичъ. Дѣят. Рум. Зад. по упр. Малор. т. I, стор. 74.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 218, 987.

⁵⁾ Лазаревскій. Опис. стар. Малор. т. II, 221.

⁶⁾ Арх. П.-П. м-ря, 183, 265, 218.

збудував його „на перешкоду перевозови Мутинському“, і підтвердив, щоб за перевіз мутинський П.-П. м-реві всі „отдавали належную повинность“. Універсал Скоропадського (грудень 1710 р.) відзначає, що монастирське право порушували різні особи на мутинському перевозі і підтверджує права монастиря на цей перевіз, „а если бы хто былъ противнимъ, такового позволяемъ грабити“. Такі-ж правопорушення відзначено в універсалі Полуботька (березень 1723 року), що забороняв користуватися мутинським перевозом без плати¹⁾. Нарешті, старшина добилася пільг що-до перевозу. За п. 9 грамоти Ганни Іванівни р. 1734 8.VIII генеральну старшину, полковників, сотників та інших урядовців та козаків, що їхали з донесіннями, звільняли од плати за перевіз, а також і підданців цих осіб, що проїздили „с естейными и питейными припасы“. І ось ця грамота й наказ Лизавети Петрівни з 2.IV 1755 року „о небытии внутрь Малой России всяким сборам монастырским“, дає основу, на підставі якої виникає на переправі мутинській сила правопорушень. „В нынешних же годах и сем (1765) году подданіе многих господ генеральной старшины, полковников и других чинов, проезжая с многими куфами горелки, солью, рыбою, разным скотом, деревом и протчими товары, единственно для своих торговых промыслов, по надежде своих господ надлежащего платежа не отдают и во всю споряти паромщиков бьют... а вслучае, когда что по справедливости и взято бывает, то тех подданных господа монастырь репримандуют и письменными приказы пропущать безденежно повелѣвают, а другие господа и жалобы напрасно заносят... некоторые малоросійскіе старшины в крайнюю монастыря нашего обиду провозить свою собственную горелку договариваются с подрядчиками и на себя перенимают за перевоз, чтоб подрядчикам не платится, якобы то их собственное вино, и о том дают письменніе сами и приказчики их виды, которіе при монастырѣ и ныне имѣются и под тѣм видом, незаплата подлежащих денег, по сту и больше куфов горѣлки провозят без платежа и тѣм монастыря нашего отнимают подлежащие по грамотам доходы“²⁾. Тільки за половину червня 1768 року перевезено мутинським пороном дурно: гамаліївському монастиреві, що перевозив до своєї дубогаївської волости 6 куф горілки й 17 хур з різними продуктами. Демко Оболонський перевіз жита та ячміня 41 хуру, Журман — 21 хуру. Генеральний суддя Туманський — у Глухів 18 хур, а звідти 16 куф горілки³⁾.

На мутинському перевозі життя було доволі жваве. Тут і сварки, що закінчувалися вбивством, тут заарештовує доглядача мутинського перевозу ером. Порфира Семен Уманець сотник глухівський „в угождение некоторым старшинам“, тут і скарги до Малоросійської Колегії „судійки генеральной Татьяны Оболонской из за 18 копеек и „здривства‘ паромщиков“⁴⁾, і т. инш. Усе це — яскраві побутові картинки XVIII в., викликані економічною боротьбою. Мимоволі пригадується „хатина паромщика“ в останній світовій війні.

Але, очевидно, що з погляду економічних вигод поборотися за мутинський перевіз варто було: справа завдавала багато клопоту, але була корисна.

¹⁾ Лазаревскій. Описаніе стар. Малор., т. II. 469.

²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 479. ³⁾ Арх. П. П. м-ря, 632.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 183. 265. 479.

Організовано її було так. У с. Мутині був монастирський дворець, що навкруги нього скупчувалося невеличке господарство: городи, рибальство, перевіз і т. инш. За начальника в цьому дворці, тоб-то невеличкому приміщенні для тих, хто зупинявся, а також для потреб невеличкого господарства, був доглядач мутинських поронів. Звичайно на цю посаду призначувалося „по послуху“ когось з братії, хто-б міг непохитно і щиро обстоювати монастирську копійку. З одного боку йому треба було тримати в „ежовых рукавицах“ дванацять душ перевізників, які не були від того, щоб заробити зайву копійчину для себе і ради цього чинили надсильство і здиства над подорожніми¹⁾. З другого боку доглядач повинен був з певним тактом обстоювати свої права, щоб не образити високих персон, а разом не зменшити монастирських прибутків. Закон не забороняв перевозити без заплати „естейные и питейные продукты“ для своїх потреб, але лінію поділу між продуктом, що для власного вжитку, і товаром для продажу трудно було встановити й треба було мати досить витривалости в характері, щоб чітко перевести цю лінію і, виконуючи її, не боятися бійки, лайки та арештів. Кожен доглядач, як призначувалося його на посаду, діставав од монастиря інструкцію, де докладно (на 27 п. п.) зазначено було його обов'язки. Найперший обов'язок полягав у тому, щоб збирати гроші з подорожніх, надійно ті гроші переховувати й точно їх обраховувати. Відбирати гроші від подорожніх він повинен був сам, нікому цього діла не доручаючи; зберегати їх в особливій скриньці, запечатаній печаткою; нікого до скриньки не допускати. „Да и вам самим до того денежного прихода не касаться, чтоб из оногo употреблять для своих особенных и тайных намерений хотя великое хотя малое число; ибо такой поступок первое — будет богу зъло противен, второе — всему монастырю оскорбителен, третіе — настоятелю несносен, четвертое — характеру вашему іеромонашескому вреден, пятое — сынновству вашему в сем монастырь крайне непристойный“²⁾. Одібравши гроші, повинен був він регулярно записувати про них у спеціально з монастиря надіслану шнурозапечатану книгу. Скриньку з грішми повинен був третинами надсилати до монастиря (на Петра, Покрову та Різдво), а в кінці останньої третини подавати й книгу на ревізію. Між иншим, в інструкції є п. п. цікаві з погляду тогочасних правних поглядів, напр., § 13: „Кто указу ея императорского величества самодержицы всеросійския презритель показался бы и за перевоз в казну платитъ по надлежащему не хотел бы, того вам и перевозитъ не велеть, а буде он уже перевезен был бы, то с него грабеж взять, по пропорции надлежащего платежа“³⁾. Доглядачеві поронів безпосередньо підлягали перевізники, що було їх 12 чоловіка, по 6 чол. на порон у дві зміни. На обов'язку їх було: доглядати поронів і всього майна, що було при поронах, перевозити проїжджих, заводити порони на зимівлю до безпечного притулку, своїми кінями їздити до монастиря і куди потрібно в справах перевозу. Це останнє заводиться до контракту „з давних обыкновений“. За службу вони здобували від кожної жердини („шоста“) по 8 карбованців, а як на кожному пороні були три „шости“, то з шістьох „шостів“, на двох поронах, вони ді-

1) Арх. П.-П. м-ря, 622. 2) Арх. П.-П. м-ря, 816. 3) Арх. П.-П. м-ря. Там-же.

ставали на рік 48 карб., тоб-то по 4 карб. на чоловіка. Крім цього, за звичаєм перевізникам цілком переходили гроші від перевозу циган. Платню 8 карб. від „шоста“ встановлено року 1771, за часів воєнних, а в контрактах, складених перед цим, ми знаходимо платню 6 карб. від „шоста“¹⁾.

Звичайно в Мутині було два порони, але з 1771 року кількість їх збільшено до чотирьох. Викликано було це жвавим пересуванням війська і кур'єрів у 2-гу армію підчас війни з турками. Щоб стежити за справністю поронів, а так само за вчасним перевезенням, призначено спеціального урядовця. Деяка затримка з відповіддю на пропозицію довести кількість поронів до чотирьох, з умовою, щоб ці порони були нові, викликала загрозливого листа од маршалка шляхетства підкоморія В. Кочубея: на випадок, коли не буде вчасно зроблено чотири путящих порони, їх буде придбано коштом Малоросійської Колегії, а мутинський перевіз буде конфісковано до того часу, поки будуть повернені витрачені на це кошти²⁾. Допустити це монастир не міг, бо це вийшло-б йому на шкоду, і через те було придбано нові порони.

Прибуток від мутинського перевозу можна простежити з 1741 року³⁾.

1741 року (з квітня до вересня включно) — 169 карб. 8 коп.

1755 року на запитання Глухівської сотенної канцелярії, чи багато щорічного прибутку має монастир від мутинського перевозу, їй відповідали, що за виключенням платні перевізникам і витрат на полагодження поронів, щорічно надходить карбованців 260 — 270.

1757 року з березня до жовтня включно — 250 карб. 64 коп.

1768 року за першу третину (до 30 червня) — 213 карб. 73 коп. (гуртовий прибуток 239 карб. 31 коп.).

1771 року за першу третину — 455 карб. 5 коп. (гуртовий прибуток — 486 карб. 23 коп.).

1779 року	— 612 карб.	49 коп.
1780 „	— 591 „	50 „
1781 „	— 661 „	65 „
1782 „	— 573 „	3 ² / ₄ „
1784 „	— 574 „	43 „

Оці цифри показують, що прибуток від мутинського перевозу весь час підвищувався і за останнє п'ятиріччя досяг сталої пересічної цифри в 600 карбованців, що становило близько 13% пересічної цифри всього прибутку за той-же час. У цю суму не враховано утримання перевізникам — щось із 50 — 100 карб. на рік, ремонтування поронів та інші витрати, що звичайно були оплачені на місці; до монастирського скарбу йшов чистий прибуток. Порон, що був у вжитку коло 10 — 15 років, коштував 25 — 40 карб.⁴⁾

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 816, 587.

²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 837.

³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 78, 143, 190, 633, 875, 1234.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 88.

У відомості 1786 року, складеній, коли ліквідовано монастирські володіння, пересічною цифрою прибутку показано суму, що вторгували року 1784. „С оных паромов доходу получал монастырь в год за вычетом издерживаемых к подчинки парома на пеньку 20 пуд., на канат да паромщикам шестой долъ денег 574 руб. 43 коп.“¹⁾).

XIII.

Манастиреві, як власникові, на підставі високомонарших грамот і гетьманських універсалів, належала в його вотчинах уся земля, що була в руках монастирських підданців. Підданці не мають права продавати монастирської землі. Року 1770 підданець монастирський Антін Ковбасенко прохав, узявши на увагу тяжкі матеріальні умови, дозволити йому продати на зруб свій гайок на виплату позики, що взяв на купівлю коней. Соборна братія дозволила йому продати свій гайок, додавши до цього дозволу характерне зауваження: „продать на сруб гаек рублей за десять, а более не продавать, который гаек должен эконоом поихать посмотреть, а другим подданным кроме Антона Ковбасенко никому впредь не продавать и не заставлять без вѣдома монастырского“²⁾). Виходить, що не можна не тільки продавати, ба й заставляти. Від 1777 року в архіві монастиря збереглася справа „о взятти у подданных монастырских жителей холоповских тамошними жителями козаками мимо вѣдома монастыря в заставу пахотного поля“³⁾). Потрібуючи грошей, п'ять холопківських мешканців підданців монастирських оддали під засів озиминою деяку частину своєї землі козакам. Правління П.-П. м-ря видало по вотчинах грізного наказу, суворо такі вчинки забороняючи. Гроші, що дали козаки посполитим, монастир сконфіскував. Не тільки продавати та заставляти, але й спустошити монастирські землі, що ними посполиті користувалися, не дозволялося, і слідкувати за цим зобов'язувано монастирських прикажчиків⁴⁾). Значить, монастир, накладаючи на своїх прикажчиків такі обов'язки, поширював розуміння монастирського господарства, включаючи в нього до певної міри й господарство своїх підданців. Виходить, що й господарство монастирських посполитих слід-би вважати за монастирське господарство в широкому розумінні слова. Але це поширило-б тему праці й порушило-б її єдність. А тому ми зупинимось тільки на одній стороні цього діла, на тій, що має безпосередній зв'язок з монастирським господарством у вузькому значінні цього слова: на експлоатації монастирських підданців, по-перше, як робочої сили, а, по-друге, взагалі на різних відмінах експлоатації, розглядаючи їх з погляду прибутковості для монастирського господарства.—

Ревізія 1764 року зазначає за П.-П. монастирем⁵⁾):

¹⁾ Київський ц. архів давн. актів. 5903.

²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 711.

³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1029.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 923.

⁵⁾ Арх. П.-П. м-ря, 732.

Назва селищ	Підсусідських хат	Посполитських хат	Посполит. підсусідськ. хат
Селище Чернево	2	24	—
С. Холопків	2	58	—
С. Баничі	1	32	5
С. Ховзівка	1	45	4
С-ще В'язонка	1	17	1
Хут. Бородівський	1	3	—
Х. Мацків	1	18	5
Х. Мутин	2	5	—
М. Глухів	—	1	—
С-ще Будище	—	24	1
С. Ротівка	—	29	6
Разом	11	256	22
Всього хат	—	—	289

З цих 289 хат збиралися квартальні гроші, відбувалися повинності й панщина.

Яким порядком одбували „панщину“ підданці П.-П. м-ря, можна побачити з листування поміж монастирем та війтами монастирських вотчин, року 1777, з приводу надмірного невдоволення селян обтяжливою панщиною. Так, напр., війт ротівський „со всею обще громадою“, скаржачись на неправдиву розкладку консистентських грошей, додає: „да при семъ просимъ вашего високопреподобія, что на насъ и панщина неисносная, понеже находится в нашемъ селѣ числомъ дворов 9, а хатъ 21, с оних же всегда в винокурнѣ 4, да воловиковъ 5 да на снях (?) 1, также войтъ, шинкар и паламар — 3 хати, которія панской повинности не тягнутъ“¹⁾. Були невдоволені і з системи зрівняння в одбуванні панщини ґрунтових, півґрунтових і третинщиків. Це невдоволення викликало те, що монастирське правління послало війтам монастирських сіл спеціального ордера²⁾. Досі було встановлено (зазначається в ордері), що підданці монастирських сіл та селищ, ґрунтові, півґрунтові та третинщики однаково висилали кожен з свого двору через три дні по одному чоловікові з конем, щоб одбути монастирську панщину. Але третинщики, вважаючи таке зрівняння їх з ґрунтовими та півґрунтовими за несправедливе, прохали правління монастиря переглянути це питання й зменшити їм панщину. Обміркувавши це питання, братія ухвалила постанову

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1024. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1032.

в тому розумінні, що ґрунтові й півґрунтові повинні виставляти на панщину людей і коней вдвоє більше проти третинщиків. Для третинщиків-же було залишено попередню норму. Але проти висилки на панщину через три дні двох людей з парою коней запротестували ґрунтові, вважаючи це для себе за надто обтяжливе. Через те, що не знайшлося в монастирському архіві матеріалів про те, як при попередніх монастирських владах монастирські підданці відбували панщину, то монастирське правління звернулося до війтів монастирських вотчин з тим, щоб вони, одержавши ордера, зібрали громаду свого села й розпитали, як робилося це за давньої давнини і як тепер вирішити питання за справедливі відбутки панщини для ґрунтових та третинщиків. У відповідь на цей ордер три війти — холопківський, ховзівський та в'язонський — повідомили, що вони зібрали громаду старих та й одержали від них потрібні довідки. Документи подано такою характерною мовою, що шкода їх переказувати. „Слуга и подножок“ його високопреподобія в'язонський війт Іван Крепкий пише: „Издревле было так; за первого императора опосля шведской баталіи за игумена Стихорского, который насадил нашу деревню Вязонку, в то время было слободи дано 3 лѣта; а по выжитии оних лѣт била панщина такая: понеже в насъ издревле не имѣется ґрунтов цѣлихъ, половини и третки, то половинщики в тижнѣ отбували по два днѣ панщины, а третинщики по одному дню. Также Лука, Іоиль, Грибовский первый архимандритъ, Солонина архимандрит, Добрина архимандритъ, Феоктисть архимандритъ то сии всѣ однимъ степенемъ правовали в людях всѣхъ, не точію толко в нас. А за архимандрита Давида, епископа Анатолия, управителя Маркела, управителя Коржевича такъ же и архимандрита Игнатія даже и до васъ уже большого людямя отягощения не сискать, ибо в насъ едно тое, что государевъ интересъ день и ношѣ подводы, а тутъ панщина такая, что половинщик день у день идетъ а четвертинщикъ тиждень на панщинѣ, а тиждень въ домѣ; а нажинаетъ каждой на половинѣ по двадцять копѣ жита, а четвертинщикъ 10 копѣ. Сѣнокоси половинние 20 копиць, а четвертинщик 10 копиць, а к тимъ половинамъ гая нѣкакого не имѣетъ пустѣ негоднихъ чагарниковъ, да й оние на греблю повирубували также и до валушнихъ ступѣ; о семъ вашему високопреподобию и репортую; издѣлать отеческое помилованіе над нами, не оставитъ насъ в таком крайнемъ нестроеніи и разореніи, возвратитъ намъ первой степень прожитихъ временъ“.

Як бачите, тут навіть мрії про золотий вік, коли половинщики відбували панщину тільки два дні на тиждень, і фразу про повернення „первой степени прожитыхъ временъ“ не позбавлено ліризму. Цікаво, що кінець цього золотого віку припадає на ігуменство Давида Нащинського (1769 — 72 р.), коли в господарстві П.-П. м-ря настає помітне оживлення. А ось що пише ховзівський війт: „В селѣ Ховзовки с начала прежних настоятелей ґрунтовыхъ людей не имѣлось и нынѣ не имѣется, а нынѣ есть толко полугрунтовые, третинщики и огородники, которые производили панщину за настоятелей игумена Іоиля и архимандрита Никифора Грибовского полугрунтовые одну недѣлю съ одной лошадыю и однимъ человекомъ монастырю, а другую недѣлю себѣ, третинщики въ каждой недѣлѣ одинъ человекъ при одной лошады три днѣ на мо-

настырь, а три днѣ себѣ, огородники въ каждой недѣлѣ пѣшіе одною душею три днѣ монастырю, а три днѣ себѣ, на которыхъ работниковъ съ монастыря и харчѣ было производится, а огородниковъ во время сѣнокосное и жнивное на работу монастырскую никогда не употребляли, а за правления епископа Анатолия панщина производилась отъ каждого обывателя съ лошадьми и со всеми работниками половинное число одну недѣлю, а двѣ недѣлѣ себѣ. За протчихъ же настоятелей слѣдовала панщина безъ разбору и безъ разсмотрения“. Тут так само золотий вік, себ-то час, коли у відбуванні панщини була якась виразність, кінчається коло початку 70-х років. І, нарешті, вїт с. Холопкова, розташованого, як і В'язонка, на путивельському тракті, переказує таке: „Сего 1777 года в селѣ Холопковѣ отъ подданныхъ монастырскихъ теперешнего времени панщина находится зъ обидою, которая обида находится в панщинѣ, а имено, в насъ грунтовихъ не имѣется, все равно полугрунтовыи да городники, а отъ полугрунтовихъ еженно по одной лошади і по одному человекѣ в панщинѣ, огородники на пѣшой работѣ еженно жъ и подводы выдаемъ проежающимъ. Завсегда и на монастырскии потреби выдаемъ лошадей въ городъ Глуховъ в подводы хто потребуеть отъ монастыря на якие надобности, то не отказуемъ, а за прежнихъ господъ отца архимандрита Грибовского, но и отъ протчихъ Добрини, Феоктиста, то насъ уволено било панщиною въ томъ, что з насъ и подводы проежающимъ и протчое, которое означено, в панщину вигоняли, на недѣлю работали половинную часть, на другую недѣлю половинную часть“.

Рапорти вїтїв монастирськихъ вотчин змальовують взагалі одностайну картину. У зазначенихъ селищахъ грунтовихъ немає, є тільки півгрунтові, третинчики й городники. Про кількість землі в цихъ категорїяхъ селян можуть дати деяке віддалене уявління пересічні цифри врожаю, що їх наводить в'язонський вїт. У першу половину XVIII в. панщина була легша, а наприкінці 60-х років вона стає „неисносною“. Цьому сприяли очевидно дві обставини: наказ 10. XII. 1763 року та господарське оживлення в П.-П. м-рі наприкінці 60-х років, що потрібувало напруженішої праці підданців на користь монастиря. Хоч панщани, за правдивимъ висловомъ, ужитимъ в одному з монастирськихъ контрактів, „обыкли господское дело за напасть делать“, все-ж даремна праця, хоч-би якої якості вона була, для господарства була вигідна. Ось маленький приклад. Року 1771 треба було прорити перекип у Мутині для вільного проходу поронів, завдовжки 60 сажнів, завширшки 6 саж. і завглибшки 2 арш. Скарбникъ еромонахъ Гавриїлъ покликавъ мутинців, і тїї заправили від сажня по 60 коп. на монастирськихъ харчахъ та порції. На 30 коп. при збереженні іншихъ умовъ вони не погодилися. Тоді послали на цю роботу монастирськихъ підданців із різнихъ сіл 51 чол. на монастирськихъ харчахъ і порції й після закінчення роботи дали кожному по 10 коп. Характерна рисочка в документі: соборна братія пропонувала „оныхъ работниковъ высылать перемѣнно за ихъ собственными харчами, дабы всякъ, работая на своихъ харчахъ, не лукавилъ и в работѣ своей не хитровал“¹⁾. Це вже для того, щобъ досягти „вѣщшей выгоды“.

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 886.

У зв'язку з питанням про експлоатацію од монастиря його підданців, як робочої сили, треба розглянути просто як прибуткову статтю монастирського господарства і інші способи експлоатації од монастиря його підданців. Деякі з таких способів, як, напр., примусовий продаж горілки, я вже зазначив раніш. Тут треба зупинитися на монастиреві найголовніше, як на лихвареві. В монастирському архіві є ціла категорія справ про боргові зобов'язання монастиреві од різних осіб. Аналізуючи групу монастирських винуватців, ми бачимо, що боргове монастирське павутиння виходило далеко за межі монастирських вотчин, перекидаючись на великоросійський берег і захоплюючи не тільки окремих осіб, але мало не цілі села (с. Землянка, селище Шулешеве). Але, напевне, головними й найчисленнішими винуватцями були монастирські підданці. До осіб, що зверталися до монастиря з проханням позичити грошей, монастир завжди мав індивідуальний підхід у розумінні виявлення гарантій, себ-то виявлення того, оскільки дана особа надійна в розумінні забезпечення боргу майном чи працездатністю. 1778 року 29 липня монастирський підданиць Лепешка звернувся до монастиря, прохаючи позичити йому на господарські потреби 17 карб.¹⁾ Розглянувши це прохання, соборна братія постановила: „как предписаній Лепешка есть человек надежній и в имуществѣ достаточній, то по силе учиненного от его Лепешки в доношении обязательства, вызичить тѣ прописуемое семнадцать рублей деньги с тем, чтобы не далее как следующего 1779 года июля 29 дня и отдал, в случаи ж неотдачи, то неприемля от него никаких извинений и отговорок, за те деньги, все имущество приарестовав и оное спровад, деньги 17 рублей с процентом в монастырскую казну принять“. До цієї постанови соборної братії намісник дописав: „у Лепешки лошадей пятеро рабочих, а два стрижаков, коров одна, овец семеро, коз дванадцать, свиней семеро“. З цього документу можна вирізнити кілька рис характерних для питання, що вивчаємо: 1) хоч-би чим мотивував монастир позику грошей, безперечно він робить це, щоб збільшити капітал; 2) гроші даються в надійні руки і 3) коли винуватець не віддавав грошей у зазначений строк, на його майно накладали арешт.

Умови, на яких монастир позичає гроші, дуже різноманітні. Близько вісімдесятих років XVIII в. у цілій низці розписок зафіксовано, як норму, 10 річних відсотків²⁾. Іноді, коли гроші позичувано на строк менший од року, відсоток збільшується. „1780 года апр. 15 дня я, нижеподписавшийся, дал сию росписку Петропавловского Глуховского монастыря казначею в том, что визичил я с казны монастырской на свою нужду денег семь рублей, jakie деньги должен уплатить сего года об рождестве христове с процентом семидесятикопеечным“ (за $8\frac{1}{3}$ місяці 70 коп.). Потім у багатьох документах зазначено відсоток натурою; так, напр., за позичені року 1767 10 карб. двоє селян повинні були за відсоток внести по одній четверті жита, двоє інших за позику 27 карб. — три вулики бджіл та одну четверть жита³⁾. „За его же господина отца наместника явленную ко мне любовь (наместником Лукой одолжены на 1 год 30 рублей) должен я привезти в монастырь полкадки горѣлки

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1112. ²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1112. ³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 526.

пенной¹⁾). Крім цих видів відсотку вживали ще відріток позики, надто коли монастир позичав зерновий хліб. За зерном, особливо в неврожайні роки, ішли до монастиря цілими селами — козаки та посполиті. — Зерно позичали до врожаю, до „новини“, і ця короткострочна позика безперечно була найвигідніша для П.-П. монастиря. Отож, напр., козаки с. Холопкова Бугай і Козуб П. VI. 1768 року позичили в монастирі п'ятеро четвертей гречки з умовою повернутї в-осени шість четв. і відробити в монастирі по 2 дні кожен. Козаки холопківські Ляшенко й Безкоровайний 16. VI позичили 20 мірок гречки, а в новину повинні були віддати 24 мірки й відробити по одному дневі²⁾). Умови для посполитих, звичайно, не були легші. „Року 1726 юня 5 дня взяли въ позику баничане гречки до новини четвертаков 43 и за тое кички бить“³⁾). Тут перелічуються прізвища баничан — 9, будищан — 22 і декілька прізвищ ховзівців; взяли вони всі разом 596 путивок гречки.

Позика підданцям грошей та хліба мала характер ласки, панської милости. Такий самий характер мало постачання селянам коней, що вже були непридатні для монастирського господарства. Отож, напр., од 1769 року зберігсь „реестръ сколько сего 1769 года з резолюціи его высокопреподобия господина нашего отца архимандрита старихъ и калѣк негодных лошадей подданнымъ монастырскимъ на вѣру роздано, кому ж именно и в какой цѣнѣ“⁴⁾). У реєстрі зазначено десятеро селян, що ним роздано 10 коней ціною від 2 до 4 карб. на суму 31 карб. (ціна хорошої селянської коняки в цей час була 6—8 карб.). У листопаді наступного року гроші за цих коней монастир виправив. Що-до того, щоб справити борги, то монастир поводивсь з неплатниками саме так, як немилосердний позичальник у відповідній евангельській приповіді, себ-то стягав борги всіма способами, які були в його під руках. Найчастіше монастир уживав „заграбление“, себ-то примусово забирав майно винуватця, щоб забезпечити своєчасну виплату позики.

Матеріал, що допіру я подав, не вичерпливий. Його я використав остільки, оскільки це потрібно, щоб з'ясувати таку думку: система експлоатації людности гармоніює з системою господарства, що ми вивчаємо.

XIV.

Щоб уявити собі питому вагу П.-П. м-ря, як господарської одиниці, серед інших монастирів виучуваної доби, потрібний хоч будь-який масштаб. За такий приблизний масштаб можуть бути відомості за число дворів монастирських посполитих у намісництвах Новгородсіверському, Чернігівському та Київському⁵⁾). 54 монастирі, що про їх згадується в опису, можна умовно поділити на такі групи відповідно до числа дворів посполитих:

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 179.

²⁾ Арх. П.-П. м-ря, 626.

³⁾ Арх. П.-П. м-ря, 11.

⁴⁾ Арх. П.-П. м-ря, 797.

⁵⁾ Описаніє намѣстничества Новгородсѣверскаго, Кіевскаго и Черниговскаго, т. II. Черн. музей 6.

I. До 50 дворів — 18 монастирів.	III. Від 400 до 2000 дворів — 11 монастирів:
II. Від 50 до 400 дворів — 24 монастирі:	а) від 400 до 500 дворів — 4 монастирі.
а) від 50 до 100 дворів — 9 монастирів.	б) „ 500 „ 600 „ — 1 „
б) „ 100 „ 200 „ — 7 „	в) „ 600 „ 800 „ — 2 „
в) „ 200 „ 300 „ — 5 „	г) „ 800 „ 1000 „ — 2 „
г) „ 300 „ 400 „ — 3 „	д) „ 1000 „ 2000 „ — 2 „
	IV. Від 4000 до 5000 дворів — 1 монастир.

18 монастирів, що мають у своєму розпорядженні до 50 дворів посполитих, становлять групу вбогих монастирів. Вони не можуть прожити на прибутки з свого господарства й приневолені шукати допоміжних джерел прибутку. Таким здебільшого буває який-небудь дуже багатий землевласник, фундатор і патрон цього монастиря, або багатий монастир, до якого вбогий монастир приписаний.

З другої групи — 24 монастирі — починаються різні ступені заможности. Ступені ці характеризує розмір поворотного капіталу, що його вкладають у господарство, од чого залежить також і нагромадження деяких лишків. П.-П. монастир стоїть у підгрупі „в“, що її треба визначити як цілком заможну, беручи на увагу ці лишки.

Третю групу — 11 монастирів — треба віднести до багатих монастирів. Вони провадять широке господарство, мають багатих охоронців, великі вклади й взагалі великі лишки. З них визначаються такі, як Київ-Софійський, Новгородсіверський, Гамаліївський, Чернігівський Троїцький, Чернігівський катедральний.

Найголовніша з їх усіх Київ-Печерська Лавра, що володіла десятками тисяч кріпаків, величезними угіддями та незчисленими багатствами.

П.-П. монастир треба віднести до цілком заможних монастирів. Він становить собою в цілковитому розумінні те, що звуть „полная чаша“. Досить переглянути хоч-би ключню¹⁾, де ви подостатком знайдете оковиту горілку, грабівку, яблунівку, вишнівку, тернівку, дулівку, питний мед і т. инш., що вславлялися далеко за межами монастиря.

Пити та їсти вистачало вволю, зоставалися лишки. В екстракті з прошнурованих казначейських книг П.-П. м-ря за п'ятиріччя 1779 — 1783 рр. пересічний прибуток за рік од господарства визначено в сумі 4 534 карб. 41¹/₄ коп. Безумовно ця цифра нижча від справжньої, бо до неї увійшло тільки те, що надходило на прибуток грошима. Того-ж, що йшло на щоденний ужиток у монастирському господарстві, монастирська бухгалтерія не облічувала. В архіві немає відомостів і про те, що монастир коли-небудь позичав гроші. Навпаки, у нас є численні відомості про матеріальні та грошові лишки, що велику частину їх монастир позичав різним особам під певне забезпечення. Лишки йшли на те, щоб підтримати „ліпоту“ монастиря, на поширення монастирських господарських підприємств, а часом попросту лежали в скарбниці („лежачая сумма“), або давали їх на відсотки до державних установ.

Щоб з'ясувати характерні особливості монастирського господарства типу П.-П. м-ря, треба звернути увагу на два питання з матеріалу, що подаю,

¹⁾ Арх. П.-П. м-ря, 1250.

а саме: 1) організацію господарства й 2) об'єкти господарської експлоатації.

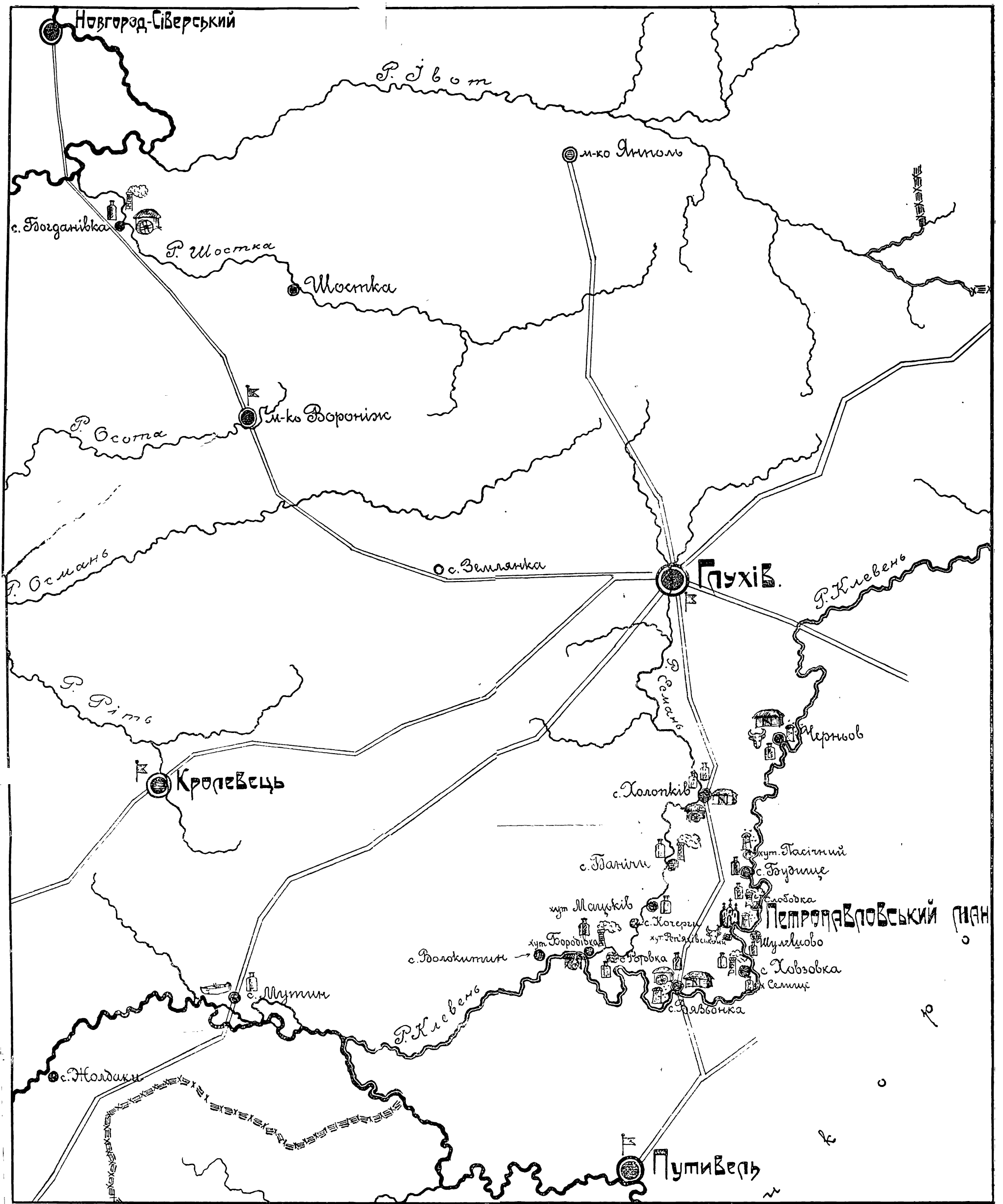
Певний тип організації господарства складається, взагалі кажучи, у певній відповідності з соціально-економічним устроєм даної доби. Напр., доби кріпацтва з її соціальними, економічними й правовими особливостями властиві певні типи організації господарства, що відрізняються від типів післяреформного господарства. Різноманітність же типів організації господарства підчас однієї певної доби залежить од сполучення кількох чинників: розмірів самого господарства, складу одиниць, що організують, і т. инш. Щоб з'ясувати це твердження щодо монастирського господарства, досить порівняти число підданців Київ-Печерської лаври з числом підданців П.-П. м-ря за даними 1785 року.

Величезна різниця в економічному діапазоні! З одного боку величезний господарський спрут, що простягнув свої помацки в найдаліші куточки трьох намісництв, захопив величезні земельні простори по один і другий бік Дніпра, підбив під свій економічний вплив цілі десятки тисяч людей, а з другого боку невеличкий монастир, що володів кількома невеличкими вотчинами в маленькому чотирикутнику, що межують його річки Клевень та Єсмань. І той і инший господарський організм є живодіяльні та здатні накопичувати багатства. Але економічний діапазон кладе характерний відбиток на організацію господарства.

Тимчасом, коли господарський велетень експloatує свої багаті і різноманітні господарські угіддя, порозкидувані на величезних земельних просторах, відкупом, П.-П. монастир організує й провадить своє господарство самостійно. Тільки Богданівка, що далеко від монастиря, инколи віддається на відкуп, та й то не надовго. В усіх-же інших вотчинах монастир провадить хазяйство за допомогою своїх прикажчиків: або найманих за платню, або з ченців „по послушанию“. Правління, що своїм складом близько стоїть до господарства, безпосередньо керує господарською діяльністю прикажчиків і раз-у-раз удосконалює господарський апарат, пристосовуючи його до умов поточного господарського моменту. Ясно, що функції прикажчиків у цих різних типах хазяйств, не вважаючи на збіг у назві посад, мусять бути зовсім різні.

Переходячи до розгляду об'єктів господарської експлоатації, на підставі вищеподаного матеріалу, ми бачимо, що характерна риса в господарстві П.-П. м-ря це здобування й перероблювання в господарстві сільсько-господарських продуктів. Тимчасом, як до складу, напр., Лаврського господарства входять восковійні, паперові заводи, рудні, поташні, гуті і т. п. промислові підприємства, не зв'язані з сільським господарством, П.-П. монастир зосереджує свою господарську увагу тільки на здобуванні та переробці сільсько-господарських продуктів. З цього погляду сільське господарство, скотарство, млини, винниці, ба навіть шинки П.-П. монастиря являють господарську єдність.

Ця риса в зв'язку з невеликим хазяйственным діапазоном цілком природно становить межі економічного впливу монастиря: він сливе зовсім не виходить за межі монастирських вотчин, дарма що вотчини ці вигідно розташовано коло торговельних осередків (Глухів, Путивль та инш.) та на людних шляхах. П.-П.

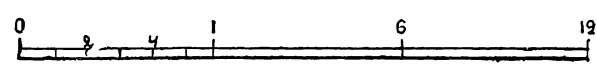

УМОВНІ ОЗНАКИ:

- Зрпарок
- Туральня
- Шинок
- Пасіка
- Мельниця (Млин)
- Клуня
- Скотний двір
- Перевіз

- Річка
- Кордон з річкою
- Шлях
- Кордон

ВОТЧИНИ ПЕТРОПАВЛІВСЬКОГО МОНАСТІРЯ

Маштаб: 6 верст в дюймі.

монастир не належить до торгових монастирів. І добуток і збут продуктів монастирського господарства відбуваються в межах монастирських вотчин. Відділя подвійна експлоатація підданців як виробників продуктів (робочої сили), так і споживачів тих-же продуктів. Лишки коштів, не застосовувані в господарстві, так само повертаються на один з засобів експлоатації.

Риси в господарстві Петропавлівського монастиря, що їх ми визначили що-до організації господарства, здобування й збуту продуктів, ми вважаємо не за індивідуальні, а за типові риси.

З ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОГО МАГІСТРАТУ ЗА ПЕРШІ РОКИ ЙОГО ІСНУВАННЯ (1752—1767 рр.).

В історичному архіві при Полтавському окружному архівному управлінню переховуються деякі матеріали архіву Полтавського магістрату, а поміж них є справа: „Дѣло о учрежденіи в городѣ Полтавѣ магистрата и об опредѣленіи вонѣй магистрат войта и писаря иовибраніи въ тотже магистратъ мѣщанствомъ волними голосами и других урядниковъ яко то бургомистровъ Райцовъ илавниковъ. Зѣ 1752 года Генваря сѣ 10 числа. На 104 листах. № 18-й“.

Справа ця цікава тим, що дає спромогу простежити деякі моменти з історії Полтавського магістрату протягом перших 15 років його існування (1752—1767 рр.), прим., як запроваджено в Полтаві магістрат, чим полтавці мотивували потребу для Полтави магістрату, які були обопільні стосунки між військовою владою й магістратом, як ставилася влада до „обрання волними голоси“ й т. и.

У січні 1752 року міщани, цехові та посполиті Полтави вирішили по-дбати, щоб у Полтаві встановлено було магістрат. Вони вдалися до Полтавської полкової канцелярії, прохаючи, щоб тая піддержала перед гетьманом Розумовським їхні заходи. Полтавський полковник Горленко з старшиною полковою пішов їм назустріч і звернувся до гетьмана з „нижайшимъ доношенієм“¹⁾. У цьому „доношеніі“ звертають на себе увагу такі пункти: полтавська міщанська громада разом з полковою старшиною силуються довести, що магістрат у Полтаві існував ще в XVII в., але чомусь „пресікся“; що всі справи цього магістрату згоріли підчас пожежі ще перед Шведською війною, але з давніх кріпосних актів за 1655, 1663 та 1707 рр., що збереглися, „является, что именовался в г. Полтавѣ магистратъ“.

Спробуємо перевірити ці пункти з архівних матеріалів, що містяться в історичному архіві при Полтавському окрархові. В „Актових книгах Полтавскаго Городового Уряду XVII века, выпуск III, Справи вечистія 1672—1680 годов“²⁾, записано акт (ч. 81): „Запись Парасчин Сидоришин и сина еи Івана Сидоренка на купене хутора в Івана Веприченка. Року бж.: 1676, мсця юн. 20 дня...“. З цього акту виходить: акта про те, що Параска Сидоренкова

¹⁾ Див. Додаток I.

²⁾ Видала „Полт. Губ. Уч. Арх. Ком.“ р. 1914 за ред. В. Л. Модзалевського (оригінал цієї книги переховувавсь у „Музеї Укр. древностей В. В. Тарновскаго“ в Чернігові, дублкат (оригінал?)—в Істор. Архіві при Полт. Окрархові).

купила в Івана Веприченка цього самого хутора, було складено вже раз „пред Выговщиною, яко-б в три роки“, але „под час експедиции од Выговского на город книги згорѣли“, а тому купчу поновлено. Там-же акт (ч. 24), 1673 р. вересня 30... „призвавши я пред себе, атаман, при бытности Тимоша Погорѣлого, висланого от маестрату мѣского Полѣтавского...“. Там-же акт (ч. 53): 1666 р. червня 30... „вписан сий записъ з росказання Олешка Кованки, атамана городового, Максима Попенка, войта, и всего маестрату мѣского Полтавского...“. Там-же акт (ч. 65): 1674 р. листопада 16: „ствержена сія духовниця за вѣдомом и за росказанем пана Проккопа Левенца, полковника Полтавского, Петра Мисенка, судѣ полку Полтавского, Івана Мѣзына, атамана городового, Максима Попенка, войта, и при всем маестрату мѣского Полтавского“. Там-же акт (ч. 89): 1669 р. червня 15... „пред насъ Филона Горкуши, полковника войска Запорожского Полтавского, Хведора Бута, судѣ полкового, Клыма Чорнушенка атамана городового, и всего майстрату Полтавского“. Там-же акт (ч. 97): 1676 р. листопаду 15... „Петро Мисенко, судя полку Полтавского, Олешко Кованка, атаман городовий Максим Попенко, войтъ Левко, бурмистръ, и весь маестрат мѣский Пѣлтавский...“.

Отож, як видно з наведених витягів з давніх актових книг Полтавського уряду, доводи полтавців, що всі книги підчас пожежі ще перед Шведською війною погоріли, й що по давніх актах справді трапляється назва „Полтавський маестратъ“, стверджуються. Дивно тільки, що з 163 актів за роки 1672 — 1680, назва „маестратъ“ трапляється в 5-х. Чи не випадкове це явище? Відомо, що майдебурзьким правом керувалися міста не тільки перед приєднанням України до Москви, але й після приєднання, причому й ті міста, яким грамоти московських царів цього права не давали. Може бути, що й акти іноді вживали назву „маестратъ“ що-до ратушових урядників, дарма що магістрату насправжки і не було.

В інших актах перелічено або урядових осіб (іноді й приватних), що в присутності їхній складено акта, або зазначено просто, що акта складено в присутності „з уряду мѣского Полтавского войта, бурмистра“. В одному акті зазначена присутність „войта з колежками“, у 3-х — що акт „писан в Ратушу Полтавском“.

Що-до володіння селами — право, належне тільки містам привилейованим, що мали магістрата — факт цей стверджують відповідні універсали. Цими селами Полтава володіла ще перед Шведською війною, і універсали гетьмана Скоропадського 1710 року та грамота царя Петра I 1718 р. тільки підтвердили за Полтавською ратушею право на володіння цими селами.

Усі ці доводи, як і інші, що їх наводять полтавці в своєму „доношені“, не дають підстав для висновку, що магістрат у Полтаві справді вже був існував, але чомусь „пресікся“. Тоді багато міст користувалося різними правами як „обичним“ правом, як і правом давности, що закріплював його потім той чи інший уряд; отож на підставі того тільки, що Полтава користувалася деякими правами, належними звичайно магістратському місту, робити висновок, що магістрат існував у Полтаві до 1752 року, — не можна.

14 січня 1752 року вїт полтавський Йосип Кирилов з 3-ма обраними міщанами, діставши від міщанської громади „верующаго письма“, вїхали до гетьмана Розумовського у Глухів, щоб особисто клопотатися про встановлення магістрату. 25 серпня 1752 року гетьман Розумовський видав універсала на встановлення в Полтаві магістрату. В цьому універсалі зазначено: беручи на увагу, що „испрежде в томъ городѣ магистратъ былъ, но пресѣкъ бы оной по разнымъ случаямъ, и служащые на то документи утраченни во время бывшой под полтавою з шведомъ войны и за пожаремъ“, маючи на увазі корисну службу полтавців підчас шведської та турецької воєн, а також, що „городъ тот обстоить пры своемъ доброисправномъ распорядженіи, так из мещанства люде суть знатние и нескудние и тамо магистрату бытъ небезпрылично... повелѣли бытъ в томъ полковомъ городѣ полтавѣ магистрату противо протчихъ магистратов в малороссійскихъ городахъ имѣющихся, посему: 1) на убылие мѣста войта бурмистров и другихъ урядниковъ в тотъ магистратъ избирать урядникомъ и мещанству волныма голоси; 2) межъ собою всему мещанству и посполству тогожъ города пред постановленними урядники судъ и росправу имѣтъ поправамъ майдебурскимъ; 3) печать содержать ту которая суть внихъ и нинѣ добавя токмо вней именованіе магистратское; 4) деревнями и другими доходи (скоторихъ росходъ держанъ бытъ долженъ за сылу указовъ и онихъ же майдебурскихъ правъ) владѣтъ тѣми кои до сего заратушею полтавскою находились“.

15 вересня 1752 року діставши цього універсала, вїт полтавський Йосип Кирилов, міщани з цеховими й посполитими зібралися в ратуші й обрали на підставі цього універсалу 4 бурмистрів, 4 райців і 4 лавників („сколко послѣ майдебурского права книги порядку части первой на листу 14-мъ напечатаного“), а на писаря — колишнього ратушного писаря; всіх обраних приведено до присяги. 29 грудня того-ж 1752 року вїт Йосип Кирилов помер. 31 грудня урядники магістратські, міщани, цехові та посполиті одноголосно обрали на вїта першого бургомистра Андрія Терентенка, про це обрання надіслали до гетьмана „нижайшее доношение“, прохаючи затвердити на цій посаді Терентенка, і повідомили, що „до високої вашей Ясневелможности Апробаціи, даби в правленіи магистратскомъ каковихъ помѣшателствъ і непорядковъ проізойти немогло, поручено ему Терентенку вмагистратѣ полтавскомъ войтовское імя-нованіе мѣсто і управление“. 21 січня 1753 року генеральна військова канцелярія повідомила, що „доношение“ про смерть вїта Кирилова та про обрання на посаду вїта бургомистра Терентенка здобуто й буде генеральною військовою канцелярією „взнесено на благоразсмотреніе Гетьмана“.

Ордером від 3-го лютого 1753 року генеральна військова канцелярія повідомила Полтавський магістрат, що нею „отправлени били на благоразсмотреніе“ гетьмана „доношенія“: одно — Полтавського магістрату що-до смерті вїта Кирилова та обрання на посаду вїта бургомистра того-ж магістрату Андрія Терентенка, а два — полковника полтавського Горленка: „яко магистрат Полтавский, недавъ знанія о смерти оного войта в полковую канцелярію, без ведома Его Полковника, оббирали одного мѣщанина Андрея Терентенко и опредѣлили войтом, почемуде онъ Терентенко и подписуется войтом, а по

Універсалу же Его Ясневелможности, на возобновление оногo Магистрата данному, тот Магистратъ от Дирекціи полковника и полковой канцеляріи не-исключень, онже де Магистратъ из Учрежденія Его многіе оказалъ ослушности Нам, собою двенадцять человекъ опредѣлилъ магистратових Чиновниковъ, по Требованію де Полковой полтавской канцеляріи для отправления в Глуховъ дичини подводъ от оногo Магистрата недано, и опрочих чинених оним Магистратомъ самоволствах, с прошеніемъ обопредѣленіи для правленія того магистрата полтавского, впред до опредѣленія настоящего войта, атамана полтавского Ілію Болховского, а вмѣсто находящагoся тамо писара другого... А на то в полученомъ от Его Ясневелможности февраля „28“ повелительномъ ордерѣ изображено, понеже де в даномъ Універсалѣ от Его Ясне велможности обитіи вполтавѣ Магистрату противъ прочих Магистратовъ повелено на убиленіе места Войта, Бурмистров и других Урядниковъ втотъ Магистратъ избирать Урядникамъ и Мѣщанству волними Голоси. Для того онимъ Его Ясневелможности ордеромъ Генеральной войсковой канцеляріи велено в оной магистратъ предложить вправленіи войтовской и писарской должности битъ избраннимъ обществомъ тамошняго мѣщанства, и предоимѣющога битъ завозвращеніемъ Его Ясне велможности в Глуховъ, настоящего обних Урядникахъ опредѣленія, а притомъ оному Магистрату накрѣпко притвердит, чтобъ потребованіямъ полковой полтавской канцеляріи, вслучае какових указних и необходимыхъ потребъ, наипаче же когда по подорожнимъ Генеральной Канцеляріи требуется подводи, оніе вистатчаеми были от Магистрата безъ всякого ослушанія, очемъ полковнику полтавскому дать знать и воисполненіе оногo Его Ясне велможности високоповелительного ордера, по опредѣленію Генеральной войсковой Канцеляріи, Магистрату Полтавскому предлагается исполнять вovсемъ по силѣ оногo Его Ясне велможности ордера, и Управленію войтовскомъ и писарской должности битъ вишшепомянутимъ избраннимъ обществомъ тамошняго мѣщанства, впред до имѣющога битъ за возвращеніемъ Его Ясне Велможности в Глуховъ опредѣленія, и по требованіямъ полковой Полтавской Канцеляріи, влучае каковихъ указнихъ и необходимыхъ потребъ, наипачеже, когда по подорожнихъ генеральной Канцеляріи требуется, подводи вистатчать от Магистрата безвсякаго ослушанія, а осемъ же ик Господину Полковнику Полтавскому Горленку для вѣдома чрезъ ордеръ предложено“.

Звертає тут увагу те, що Полтавська полкова канцелярія зовсім не пристає на незалежність од неї полтавського магистрату. Що правда, в своєму „доношенні“ до гетьмана, коли вона підтримувала прохання полтавців про встановлення магистрату, було зазначено, що „войт з мѣщанами просять о магистрате, желая битъ попережнему ввѣдомѣ полковой канцеляріи“, але в універсалі гетьмана на встановлення в Полтаві магистрату про залежність магистрату від полкової канцелярії нічого не сказано. Обрання на війта бургомистра Терентенка полковник полтавський вважає за незаконне, вимагає скасувати це обрання й пропонує для виконання обов'язків війта отамана полтавського Болховського. Правда, гетьман не згоджується цілком з протестом полтавського полковника й обрання не скасовує, але й не затверджує, і обраний на посаду війта бургомистр Терентенко виконує обов'язки війта, не будучи затверджений на цій

посаді од гетьмана, аж до серпня 1754 року (протягом 1 року 7 місяців), коли, чи дійсно з власного бажання, чи може примушений до цього будь-якими іншими обставинами, подав прохання, щоб звільнено його від обов'язків вїйта та бургомистра. Після нього „настоящим“ вїйтом був призначений од гетьмана, на прохання свого сина — писаря генерального вїйськового суду, Іван Висоцький, один з бургомистрів полтавського магістрату, про що й видано універсала від 10/VIII 1754 року. Як бачимо, сам гетьман порушив свого універсала про обрання на посаду вїйта „волними голоси“, призначивши не обрану од мїщанства на цю посаду особу, а на прохання сина за свого батька. В листопаді 1754 року вїйськовий канцелярист генеральної вїйськової канцелярії, а потім генерального суду, Данило Писаревський подав до вїйта полтавського Висоцького прохання, щоб його було призначено на писаря Полтавського магістрату. Вїйт полтавський надїслав це прохання до генеральної вїйськової канцелярії, і ця призначила Писаревського на писаря Полтавського магістрату. Цїкаве теж призначення на магістратського писаря, а не обрання його „волними голоси“.

22 січня 1756 року райця Василь Пащенко вдавсь до магістрату з проханням звільнити його, вважаючи на його недугу, з посади райці, а в нагороду за його 3-х річну службу в магістратї — звільнити на 3 роки „от общенародних податков“, а „дому дать лготи на два года от постоев и нарядов“. Полтавський магістрат вирїшив: „уволнить через два года дом Пащенко от постоев, указание же подати и всякие гражданские повинности должен онъ Пащенко спротчими полтавскими мѣщанами отправлять“.

Ордером генеральної вїйськової канцелярії від 16 травня 1758 року завдоволено прохання бургомистра Максименка про „опредѣление его вкозаки респектом отправлений имъ по нарадам полковой полтавской канцелярії войскових исправлений, съ награждениемъ звания значкових товарищей, хотя застарость свою самъ онъ уволнения просить, однакъ дѣти его войсковую службу отправлять должны будутъ“. Після цього бургомистра Максименка звільнено з посади бургомистра, а на його місце обрано другого, що його і затвердила генеральна вїйськова канцелярія. Колишній бургомистр Андрїй Терентенко теж „опредѣлень в значковїе товарищи“.

4 липня 1759 року „урядники магистрата полтавского и мѣщане полтавские“ обрали на вільні мїсця бургомистрів, райців та лавників. Вїйт Висоцький невдоволений, що сина його Захара не обрано на посаду бургомистра, не схотїв визнати ці вибори за законні. Тодї чини магістрату і мїщани надїслали до Генеральної вїйськової канцелярії протокола виборів і повідомили, чому саме вїйт Висоцький ці вибори вважає за незаконні. 10 серпня того-ж року генеральна вїйськова канцелярія надїслала вїйтовї Висоцькому з урядниками ордера, в якому на адресу вїйта зазначено: „но вы де будучи тѣмъ вибором недоволны (по причинѣ той, что они урядники имѣщане сына вашего Захарія въ бурмистри неизбрали, и боде онъ молодъ и неженатъ и нигдѣ нивъкаких службахъ небываль, й той бурмистерской должности крайне править неможетъ, ктомууж еще онъ свами вѣдном дворѣ и одной хатѣ живеть) понынѣ о приводѣ оных вибранных ими урядников навѣрность Ея Императорскому вели-

честву въ званіяхъ ихъ къ присяги и овступленію имъ всякому посвоей должности в правленіе магистратское опредѣленія не учинили, в отмѣну высокоповелительного Его Ясневельможности Унѣверсала, которымъ повелено избирать урядниковъ волными голосами“, а тому пропонується вѣйтові Висоцькому, „буди подлѣно урядники й мѣщане волными голосами на убылые мѣста вышписанных урядников избрали означенных вышехъ сего, то имъ ибѣть потому ихъ единогогласному желанію в званіяхъ ихъ и допустить, и навѣрность Е.И.В. привести ихъ отмагистрата пообыкновенной ротѣ кприсяги, и ту роту присяги прирепортѣ въ Генеральную войсковую канцелярію прислать“. 27 серпня того-ж року магистрат затвердив обрання всіх цих чинів магистрату, в той-же день приведено до присяги й повідомлено генеральну вѣйскову канцелярію.

22 серпня 1760 року вѣйт Висоцький подав через полтавський магистрат до гетьмана „доношение“ з проханням звільнити його „за старостію и крайнею слабостію здоровья“ з посади вѣйта. 25 серпня того-ж року на мѣсце Висоцького обрано на посаду вѣйта вѣйськового канцеляриста Данила Бужинського, що про затвердження його на посаді вѣйта, разом з проханням про звільнення з посади через власне бажання вѣйта Висоцького, магистрат і надіслав до гетьмана „нижайшее доношеніе“. 30 вересня того-ж року від гетьмана здобуто відповідь на ім'я „бурмистрів съ товарищы“, де зазначено: вѣйт Висоцький доніс, що коли він прийшов до магистрату, то ви („бурмистри съ товарищы“), „невѣдомо почему укоряя его, начали домогаться, чтобы онъ отказался отъ войтовства, и притомъ де предьявляи доношеніе, изготовленное къ намъ заподписомъ уже нѣкоторыхъ мѣщанъ, съ прошеніемъ объ оставки его висоцкого отъ войтовства, а объ опредѣленіи на мѣсто его другого. Но когда де нѣкоторые урядники подписиватся на томъ доношеніи не согласились, то де ви (бурмистри та інші урядники) оподписѣ такова доношенія усиловали мѣщанъ подомамъ ихъ, а посла де и отъ подлежащего повиновенія отказались, изъ чего де принужденъ онъ вѣйтъ Висоцькій, хотя де должность войтовства и несть можетъ, писменно обявить, что сам имѣеть просить у насъ уволненія“. Далі повідомлено, що, як за заявою вѣйта Висоцького, він обов'язки вѣйта виконувати може, то „повелѣно отъ насъ ему висоцкому оставатись по прежнему войтомъ, но чтобы де урядники и прочіе подчиненніе ему принадлежащее повиновеніе и послушность чинили... і хотя учиненніе отъ васъ выборы на канцеляриста войскового бужинского намъ были поданы, но яко оніе составлены безповелѣнія нашего... для того оніе недѣйствительными оставлены“.

Як видно з цієї-ж справи, бургомистри, райці та лавники „находились в правленіи вономъ магистратѣ“ не всі, а на кожен рік (з 1 жовтня по 1 жовтня) вѣйт складав „опредѣленіе“, яким наказувалось з зазначенням прізвищ 2-м бургомистрам, 2-м райцям та 2-м лавникам „быть в правленіи магистрата“, тих-же, котрі пробули рік „в правленіи“, дальшого року звільняли від цих обов'язків.

Коли гетьманщину було скасовано й встановлено „малороссійскую коллегію“, полтавці, користуючися „волностями“ тільки за гетьманськими універсалами і не маючи жадних документів на затвердження цих „волностей“ від царського уряду, в березні 1766 року вдалися до Катерини II з „чоломбитною“.

У тій „чоломбитній“ вони прохають „височайшую грамоту пожаловать вгородѣ Полтавѣ магістрату з имѣючимись вовладѣнни оного селами всем на основаніи прав майдебургскихъ... при всѣхъ волностяхъ малоросійському народу по привилегиямъ“ і т. и. Цю „чоломбитну“ було подано до Катерини II через президента малоросійської колегії графа Рум'янцова. Надсилаючи цю „чоломбитну“, полтавці разом з тим звернулися й окремо до Рум'янцова та й прохали його, нехай-би він і собі допоміг „исходатайствовать в точнихъ оного нашего прошенія преимуществвахъ височайшую імѣнную грамоту“. Окрім того, всі урядовці полтавського магістрату звертаються з приватним листом до „Александра Андреевича“ (сина Андрія Безбородька). У тому листі, повідомляючи про надсилку „чоломбитной“, вони прохають „потрудится докладомъ Его Сіятелству істарателство во всемъ... кползѣ нашей івсилу нашего прошенія... Когда ми столко щасливи будемъ, что повелено будетъ видать просимую намъ височайшую грамоту, то сколько надобно будетъ на украшеніе той ікакіе притомъ могутъ случится потребности денегъ, издержать просимъ нанашъ общій щеть іповеряемъ хотя до трехъ сотъ рублей“. Відповіді на цю „чоломбитну“ й взагалі вказівок про наслідки її в справах архіву полтавського магістрату не збереглося. „Чоломбитна“ ця дуже характерна самою формою, тоном, мотивами, то-що, — через те ми наводимо її цілком (див. додаток II).

Як бачимо з підписів під цією „чоломбитною“, вїтував р. 1766 „військовий товариш“ Чарниш: це, як видно з справ архіву магістрату, перший випадок, коли за вїйта був козак. Досі, скоро-но бургомистр або инший чин магістрату переходив у козаки, він зараз-таки виходив з складу чинів магістрату. Дальшими роками магістрат мало не виключно складають козаки в різних „званіях“, причому бургомистри або лавники з міщан переходили в козаки й залишалися надалі на своїх посадах.

З цієї-ж справи видно, що один з „магістратових подканцеляристов“ одержував на рік утримання 5 крб. 53 коп., а другий — 8 крб.

Додаток I.

„Ясне велможному, високо повелителному Господину Господину Малой Россіи, обоихъ сторонъ днепра и войскъ Запорожскихъ Гетману Ея Императорскаго Величества дѣйствителному Камергеру. Императорской Санктпѣтербургской Академіи наукъ президенту, лейбъ гвардіи измайловского полку подполковнику і обоихъ славнихъ Россійскихъ Императорскихъ Ординовъ Святыхъ Апостола Андреія и Александра невского, також полского Бѣлого орла и Голштинского Святыя Анни Кавалеру, Россійской Имперіи Графу Кириллу Григориевичу Его Сіятелству Разумовскому.

Ныжайшее доношеніе.

Сего Генваря 10 дня войтъ Іосифъ Кирилов имѣщане полтавскіе доношеніемъ вполковую полтавскую канцелярію представили: з давнихъ де временъ, когда Богданъ Хмельницкій совсѣмъ войскомъ под всероссійскую Державу поддался и Город полтава осѣдлостію поселился, стого времени мѣщане Го-

рода полтави зцеховими и посполитими людми вполтавѣ жителствующими найдовались иподнесъ при всѣх волностях ввѣдомствѣ полтавской Ратуши, которая Ратушъ состояла поддирекцію полтавской полковой канцеляріи; вонойже Ратуши, при произвожденіи всяких дѣл и росправ, присутствовали полтавскій войтъ збурмистрами да городской писарь, хотяж постаринним купчимъ крѣпостямъ является, что іменовался вгородѣ полтавѣ Магистратъ и, слѣдователно, натое Магистрата полтавского званіе били привилегіи или грамоти, — но когда городъ полтава прежде шведской подполтавою войны совѣмъ посадомъ и Ратушою згорѣлъ, уже послѣ того пожару никаких бивших воной Ратуши дѣлъ неосталось, вовсе погорѣло, и отом магистрата полтавского званіи, почему магистратом именованно (кроме что, как вище означенно, здавних крѣпостей является), вида никакова сискат неможно; апонеже Дѣди, і отци их и они вовемя шведской подполтавою войны, когда городъ полтава шведами окруженъ, тогда противо непріятеля повѣрно присяжной своей должности ни накакіе змѣнника Мазепи прилести несклонились, но, поприсилаемим монарха Своего Блажения івисокой Слави Достойния памяти великаго Государя Імператора Петра Перваго вгородѣ полтаву грамотам и указам, многажди противо непріятеля всамую полтавскую крѣпост впадаючого отпор чинили і с пораженіемъ вонъ вигонили, на каких отпорах нѣкоторих з них отци и брати дѣйствително отнепріятеля смертию пострадали, ісверхъ того, вовемя тойже осади, по писму бывшего фелдмаршала меншикова видали они згорода полтави наармію Его Імператорскаго величества хлѣбних, харчевих и военных припасов нанемалую сумму денег, зачто внагражденіе, по челобитю от города полтави Его Імператорскому величеству поданому, 1718 году августа в 12 день состоявшоюся височайшою грамотою к помершому Гетману Скоропадскому присланою, до Ратуши полтавской вовладніе и три селѣ вполтавском уездѣ Івашки, Івонченцѣ и Драбиновку зпосполитими людми жаловано, а потой височайшой грамотѣ на отежъ три селѣ от Гетмана Скоропадского и Универсалъ виданъ, да 1710 году, за вишепрописаниежъ понесенние ими вовемя подполтавою шведской осади разоренія, Универсалом от оногож Гетмана Скоропадского еще кратуши полтавской во владніе опредѣленно четири селѣ, именно: мачухи, половина гужулов, тахтаулов и павленки, котория села и понинѣ при Ратуши полтавской состоятъ в дѣйствителном владніи; посля же шведской подполтавою войны многіе зних опредѣлени били полковими зборщиками и комисарами, а во время турецкой войны опредѣлени били кнабору на армію Ея Імператорскаго величества волов, да і собственніе их воли и лошади подтягости к Арміи тогда ж вних взиманно, ав 1738-м году, послѣ Генеральной войсковой канцеляріи указу, против отпору впадшаго в граници Ея Імператорскаго величества непріятеля всѣ мещане полтавскіе во всей воинской исправности висиланни ів командѣ обозного полкового Полтавского Івана Левенца найдовались и, какъ вище изображенно, дѣди, и отци ихъ и они сами, тако ж всѣ цеховие и посполитие обиватели полтавскіе, в шведскую подполтавою и турецкую войны, нещадя живота и імущества своего, служили вѣрно и беспродолжително, какая их служба и височайшою Его Імператорскаго величества великаго государя Імператора Петра Перваго грамотою,

А помершого Гетмана Скоропадского универсалами, завърною призната, и просили в удостоеніи их зполковой Полтавской канцелярії квашей Ясневолжности, даби вгородъ Полтавъ против прежняго (какъ івдругих полкових городах суть) возобновлен билъ Магистратъ, и они, получа оногo магістрата возобновленіе, могли пооному магістрату какъ усякіе устроевая порядки, такъ правду доводя во всем судом и росправою совершенно из ползою, а зато какъ они, так и впрод и потомки их, долженствуютъ и... Его Императорскому величеству отправлять службы, желая и зоним магістратом увѣдомъ битъ попрержнему полковой канцелярії, а впродставленіях от вишеписаного войта Кирилова и полтавских мѣщан умершого Гетмана Господина Скоропадского подлиним универсалом написано: в 1-м 1718 году октября 18 дня, что прислана До него Гетмана Господина Скоропадского премоцнѣйшая царскаго пресвѣтлаго величества Грамота з объявленіем, же вся обще старшина полковая і войтъ змѣщанами подавали ввеликом градѣ Москвъ в Государственномъ Малоросійском приказѣ челомбитную До Его Царскаго величества написанную, прекладая, что город полтава, подчасъ змѣни мазепиной, отнаступленія непріятельских шведских войскъ значную понеслъ тяжесть и особливо тогда жъ на войска Его величества по исчисленію сумами (?) на кілка тысячей золотом взято отол провіанту и воених припасов немало, спрошеніем Его монаршиніх креспекту, и потому их старшини полковой и войта полтавского змѣщанами челобите Его Царское Пресвѣтлое величество Милостиво призирая на городъ Полтаву, же оній в змѣну мазепину подчасъ осади и от войску шведских непріятельских немешую какъ вище вираженно узнал тягость и навойска Его величества видал провіантъ и воение припаси, повелѣлъ іменним своимъ монаршим указом помянутой премоцнѣйшо до Гетмана Господина Скоропадского присланнѣй грамoтъ изображеннымъ, даби показаніе втом унѣвѣрсалѣ села Івонченцѣ, Івашки и Грабиновку, також и част села Осмачки называемую, на всегдашное прислушаніе До Города Полтави отдати; в... 1710 году мая 24 дня, поневеже отдавна антецессоров Его Гетмана Господина Скоропадского прошлых Гетманов села, именно: мачухи, супруновка, шостаки, половина гуджулов та тахтаулов и павленки Ратушови мѣста Полтави прислушали и кобщему Городовому подпоможеню всяких тяглих одавали туда повинности, Теди и онъ Господин Гетманъ Скоропадскій, даний тотъ вцѣлости своей заховуючи порядокъ, по занесеном до него Господина Гетмана Скоропадскаго от урадовіх Полтавских именем всѣхъ обще гражданъ посполитих прошеніе, из особливого на их тогдашнее чрез нашествіе непріятельское разореніе респекту, яко всѣ оніе села впрежнем владѣнію при Ратушу их заховуетъ, подаючи Урадови мѣсному зуполною моць тими селами владѣти івсякій отпосполитих там мешкаючих людей наобщую городовую потребу взвиклих податков всяких івработизнах отбирати повинности. Да ипо старинним купчимъ крѣпостям и другим записам давних годов в радовіе мѣскіе книги вписаних, именно 1655, 1663 и 1707 годов значитя, что в городе Полтавъ іменованъ магістратъ, а что подлинно зних полтавских мѣщанъ многіе опредѣлени били полковими зборщиками и комисарами і вовремя турецкой войны опредѣлени били кнабору наармію Ея Императорскаго Величества воловъ, да ісобственніе их воли и ло-

шади под тягости карміи тогда вних взимано, ів 1738 году посиль Генеральной войсковой канцеляріи указу против отпору впадшаго в Границы Ея Императорскаго величества непріятели всѣ мещане полтавские высиланни били и находились в командѣ умершого обозного полкового полтавскаго Івана Левенца, о томъ и по дѣлам полковой канцеляріи явствует. Того ради о вищеписанном вашей Ясневелможности полковая Полтавская канцелярія снижайшою покорностию представляя о подтвержденіи навише выражение села кгороду Полтавѣ попрошению всѣхъ обще Полковых старшинъ івойта полтавскаго змѣщанами, за силу високомонаршой грамоти от Господина Гетмана Скоропадскаго в 1718 году октября 18 дня да особливо от Его ж Гетмана в 1710 году мая 2 дня унѣверсалами наданих, і яко они войтъ змѣщанами просятъ о магистрате, желая и зоним битъ попережнему ввѣдомѣ полковой канцеляріи, посправкам же вполковой канцеляріи іменованіе Магистрату давних годов било, так даби и високоповелительной Ясневелможности вашей унѣверсаломъ сие іменованіе ведлугъ их нижайшого прошения впривиліювано било, и полковая канцелярія нижайше просить“.

На подлинном доношеніи подписался полковникъ з старшиною полковою.

Генваря дня.
1752 году

Додаток II.

„Всепресвѣтлѣйшая, державнѣйшая, великая Государиня, императрица Екатерина Алексѣевна, Самодержица всероссійская, Государиня Всемиловитѣйшая. Бють челомъ малороссійскаго Города полтави магистратовіе войтъ, урядники, мещане ицеховіе, авчемъ наше прошение, слѣдуютъ отомъ пункти.“

1.

От времени присоединения малороссійскаго народа подвсероссійскую Вашего императорскаго Величества державу Город полтава находится внарушимой вѣрности всероссійскому Императорскому Вашего Величества престолу и жителствующіе воономъ городѣ обиватели отбували гражданские повинности иразниіе Вашему Императорскому Величеству службы, авовремя шведской подполтавою войны, когда оной город полтава шведамы билъ осаженъ, противо непріятели повѣрно присяжной своей должности нинакакие змѣнника мазепи прелесты несклонились, нопоприсилаемимъ монарха своего Великаго Государа, Вседражайшого Вашего Императорскаго Величества дѣда, Блаженния ивѣчнославния памяти Государа Петра Великаго, отца отчества, Императора и Самодержца Всероссійскаго, въ городъ полтаву грамотамъ иуказамъ, противъ непріятели опоръ чынили, и тогда нѣкоторые дѣйствительно отнепріятели смертью пострадали, исверхъ того, вовремя той баталѣи, пописму бившого фелтмаршала меншикова, видали згорода наармию Его Императорскаго Величества хлѣбникъ, харчевихъ ивоенихъ припасовъ нанемалую сумму денегъ, зачто внаграждение, почелобитю отгорода полтави Его Императорскому Величеству поданному, 1718 года августа въ 12 д. со-

стоявшоюся височайшою грамотою къ помершому гетману Скоропадскому присланою, доратуши полтавской вовладѣніе три селѣ вполтавскомъ уездѣ: ивашки, ивончинцѣ, играбиновку и часть осмачокъ зпосполитими людьми жалованно, да 1710 году, завишепрописание вовремя подполтавою шведской баталѣи служби иразорение, унѣверсаломъ оногожъ Гетмана Скоропадского издревле замагистратомъ бившіе четирѣ селѣ, именно: мачухи, половина гужуловъ, тахтауловъ ипавленки оному магістрату утверждени, которіе все вишеписаные села ипонинѣ состоятъ вовладѣніи магістратовомъ, посляже шведской подполтавою войны мы опредѣляеми били сверхъ нашихъ гражданскихъ повинностей чрезъ всю бившую турецкую войну вразіе Вашего Императорскаго Величества воинские службы, между которими въ 1738 году, послѣ указу бившой малороссійской Генеральной войсковой канцеляріи, противъ отпору впадшаго било вграници Вашего Императорскаго Величества иеприятеля многие мещане полтавские вовсей воинской исправности находились, даимногие знасъ вкримскую область посекрытнымъ дѣлам посланнны били.

2.

Вономъ городѣ Полтавѣ билъ издревле чрезъ многие года магістратъ, вкотором судились граждане, ипорядки городовые устроевани били помайдербурскимъ правамъ, какъ идругіе вмалой россіи состоящие упривилювание города ивсѣ жительствоующіе вономъ городѣ полтавѣ граждане, купеческие майстратовіе люде впринадлежащихъ догражданскихъ повинностей дѣлахъ исудахъ били послушни, ипотому тогда вономъ городѣ городовія учреждения били вхорошомъ порядке, акупечество и цеховіе люде всвоихъ промыслахъ иремествѣ неимѣли ниоткого никакого препятствыя.

3.

Нокогда поразнимъ случаямъ вономъ городѣ пресѣкся магістратъ, ислужащие нато правление привилегіи утрачени пожаремъ ивовремя бившей подполтавою зшведомъ войны, то всѣ мещане, цеховіе ипосполство присовокуплени неведомо почему въ видѣніе полковой полтавской канцеляріи, подкотоною находяся черезъ многие года, всѣ городовіе порядки послѣ правъ городу принадлежащие оставлени, акупечество ипротчіе, какъ ивише прописанно, употребляемо било негражданскихъ, ноивоинскимъ дѣламъ и нарядамъ; звоинскихъ чиновъ, хто толко пожелаеть, сверхъ того каждой принадлежащими гражданству промыслами, торгамъ иремесломъ бавится начали, препятствуя намъ вовсемъ кнемалому насъ отягощению, итемъ самымъ многие изкупечества вишлы вразныя чини, азцеховихъ ипосполитихъ людей вкозаки ивстороніе владѣнныя.

4.

Напослѣдокъ войтъ сурядники имещане оного города Полтавы, видя отвремени довремени умаляючись городовіе порядки ичисло гражданъ отвишеписанихъ службахъ предковъ нашихъ инасъ самихъ, представлялы бивъшому

малоросійському Гетману Его Сіятельству, Графу Господину Генераль Фелд-маршалу, Сенатору иразнихъ ординовъ кавалеру, кирилу Григориевичу Розумовскому спрощениемъ обитіи попрежнему противъ другихъ магистратовъ ивгородѣ полтавѣ магистрату иовидачи нато унѣверсала.

5.

Потому нашему прошению отего сиятельства въ 1759 году виданъ унѣверсаль, въ которомъ положенно вгородѣ полтавѣ битъ магистрату противъ прочихъ магистратовъ в малоросійскихъ городахъ имѣющихся, посему 1—наубилие места войта бурмистровъ идругихъ урядниковъ втотъ магистратъ избѣрать урядникамъ имещанству волними голоси, 2—межсобою всему мещанству ипосполству тогожъ города предпоставленихъ урядники судъ иросправу имѣть поправамъ майдебурскимъ, 3—печатъ содержать спонимянованиемъ магистрата, 4—деревнями идругими доходы (скоторыхъ расходъ держанъ битъ долженъ засилу указовъ ионихъ же майдебурскихъ правъ) владѣть теми, кои досего заратушею полтавскою находылися.

6.

Засилу оногo унѣверсала подсуственниа магистрату по дѣламъ судятся майдебурскимъ правомъ, ивсѣ порядки принадлежащие гражданству попрежнему устрoеваются поонимъ же майдебурскимъ правам, икупечество нинѣ начало приходитъ влутшое противъ прежнему состоянию, даипредписание жалование села вовладѣннїи замагистратомъ состоятъ, наутверждениежъ оногo магистрата, иосудахъ воном помайдебурскимъ правамъ такожъ принадлежащихъ коному вишпоименованнихъ сель мы нижайшые от Вашего Императорскаго Величества неимѣемъ Высочайшей привылегїи, состоявшимсѣже вашегo Императорскаго Величества манифестомъ въ 1764 году ноября 15 д. прыопредѣленнїи малоросійской колегїи, авоную президентомъ Его Сіятельства Графа, Господина Генераланшефа икавалера Петра александровича Румянцова, всемилостивѣйше Ваше Императорское Величество Благосоизволилы обнадежить въ весь малоросійской народъ височайшою своею монаршою милостию икползѣ собственной всего малоросійского народа въсемилостивѣйше опредѣлнть соизволилы оногo Господина Генерала аншефа, Генераль Губернатора икавалера Графа Петра александровича Румянцова добримъ и надежнымъ предстателемъ.

Мы, нижайшие вѣрноподданнїе Вашего Императорскаго Величества рабы, приемля оную излиянную Вашего Императорскаго Величества височайшую кнамъ милость, звѣрно подданическою рабскою благодарностию падше Предвсѣавгустѣйшимъ Вашего Императорскаго Величества престоломъ долица земли, всесмїрено Раболѣпно просимъ височайшою Вашего Императорскаго Величества Грамотою въсемилостивѣйше пожаловать вгородѣ полтавѣ магистрату зимѣючимисѣ вовладѣннїи оногo вишепоименованнїи височайшою грамотою жалованнїи игетъманскими унѣверсалами утвержденими селами—ивашками, ивончинцїями, грабиновкою, ичасть осмачками, мачухами, полови-

ною гужулами, тахтауловомъ, ипавленками, — вoвсемъ наоснованіи правъ майдебурскихъ вѣчно ибезперемѣно битъ, инасъ нижайшихъ вѣрноподданихъ рабовъ Вашего Императорскаго Величества всемилостивѣйше пожаловать же привсѣхъ волностяхъ малороссійскому народу попривилегиямъ вбозѣ успшихъ предковъ Вашего Императорскаго Величества принадлежащихъ припромыслахъ иторгахъ, привладѣніи имѣючихся нинѣ внасъ понаслѣдію икуплѣ доставшихся намъ земель иугодій, такъ какъ мы досего подблагополучною державою Вашего Императорскаго Величества ползовались безотемленно, ичтобъ вгородѣ полтавъ зжительствующиx иприезжаючиx обитателей такой, которой nebude подонимъ магістратомъ жить и гражданскихъ повинностей отбувать, никакихъ промысловъ торговъ художества неимѣл инамъ би гражданамъ втомъ препятствія нечинилъ; войту иурядникамъ, какъ нинѣ, бытъ вправленіи оногo магістрата попережнему обикновению всвоихъ чинахъ идолжностяхъ, какъ досего били ининѣ есть, такъ ипонинѣ избирать намъ войта иурядниковъ волними голосами ипредними вмагістратѣ между собою ивсѣми жительствоющими вгородѣ полтавъ гражданами вискахъ ихъ наносъ, инашихъ наихъ, всеподданѣйше Вашего Императорскаго Величества просимъ повелеть судимимъ битъ поземскимъ идругимъ всякимъ дѣламъ помайдебурскимъ правамъ, ивсѣ порядки теперь вгородѣ ивпредъ устроевать потемъ же майдебурскимъ правамъ безовсякия отмѣни, и даби Височайшимъ Вашего Императорскаго Величества указомъ повеленно било, оно наше челобите принявъ, записать, аповишевираженному нашему всеподданѣйшему прошенію учинить високомонаршое матернее разсмотрение.

Писанно сие челобите 1766 года марта д. Кподанію надлежить Его Сиятельству високопревосходительному Господину Генераль аншефу, малороссійскому Генераль Губернатору, коллегіи малороссійской президенту, украинского ималороссійского корпусовъ Главному командиру икавалеру, Графу Петру Александровичу Румянцову.

Малороссійского Города полтави магістратowie
 Войтъ войсковой товаришъ петръ чарнишъ
 бурмистръ федоръ чупруновскій.
 бурмистръ василій демченко.
 бурмистръ павель маркевичъ.
 Писаръ григорій рогуля.
 райца иванъ пашенко.
 райца Емелиянъ малиховскій.
 райца павель висоцкій.
 лавникъ Григорій новомлинскій.

Полтавские Мещане

алексей Гавриленко.
 андрѣй фесенко.
 Григорій пашенко.
 яковъ калкушка.
 омелянъ каценко
 иовъ топчѣвскій.

Федор лукяновичъ.
 Михайло марченко.
 Стефанъ нѣженецъ
 василь терентенко.
 Павель Гордѣенко.
 иванъ уманскій.

цехмистры Кравецкій Семень коропецъ
шевский петро вакуленко.
резницкій лука луценко.
ткацкій Степанъ солодовниченко.
Ковалскій Василь манковичъ.
Бондарскій петро гавриловъ.
Гончарскій Данило Городчаненко сцеховими азаоних
цехмистровъ неграмотних поихъ прошению писарь
магистратовій Григорій Рогуля Руку прыложилъ“.

ФАБРИКИ РОЗУМОВСЬКОГО НА ПОСЕМ'І.

Дбаючи про поновлення Батурина, що розпочалося року 1748-го, гетьман Розумовський заходивсь ще будувати різні свої промислові підприємства і зокрема надумавсь поставити широко суконне виробництво.

Бувши під великим впливом Петербургу, де за тих часів була мода на фахівців-чужоземців, він і собі закликав німців, італійців та французів для організації різних підприємств на Посем'ї.

У другій половині XVIII в. Розумовський організував такі підприємства: парусний завод, суконні фабрики, завод для виробу білого воску, свічну фабрику, сирний завод, цегельню, тартак, дзеркальну фабрику та гарбарню. Деякі з цих підприємств припинили своє існування не встигнувши й зорганізуватися, а деякі були досить раціональні і існували досить довго, аж до половини XIX в.

Користуючися переважно архівними матеріалами „Черниговського відділення“ Історичного відділу Харківського Центрархіву, я хочу освітлити деяку частину цієї фабрично-заводської промислової діяльності Розумовського та подати ці матеріали до відому тих, хто цікавиться історією розвитку української фабрики в XVIII в.

Коли року 1748 було видано указа про поновлення Батурина, Глухова, Ніжня та інших міст, то Розумовський почав будувати деякі свої промислові підприємства в звязку з „Національними строєннями“, як підсобні в цих строєннях, от як, наприклад, цегельню та тартак, або як їх звать тоді: „кирпичний завод“ і „пильну мельницю“, та машинну кузню. Але поруч цих підприємств Розумовський проектує збудувати парусного заводу, сирного заводу і суконну фабрику. Ці свої підприємства він починає будувати в першій половині 50-х років XVIII в.

Потреба в організації цегляного виробництва в Батурині та Глухові виникла в звязку з проектом відбудування цих міст, згідно з указом 1748 року, для державних потреб узагалі, і для задоволення приватних будівничих потреб Розумовського та його родини.

Батуринську цегельню збудовано протягом 1751 — 52 років. Вона мала будови досить великого розміру, от як, напр., сараї щоб складати цеглу — 100 сажнів завдовжки і прибудови до них теж по 100 сажнів завдовжки кожна. Печі були теж, як зазначає один з тогочасних фахівців, великі, вмещували по

¹⁾ Для покрівлі печей на цегельні 1752-го року було взято до цегельні драниць 716 і потім ще 1.400 шт. Спр. № 361, р. 1754 Черніг. відд. Харк. ц. арх.

80 тисяч цегли й таких печей було збудовано п'ятеро¹⁾. Адміністративним керівником Батуринської цегельні були Батуринський сотник Стожко, 1756 року, а потім осавул Ніженського полку Долінський. Керівниками-фахівцями по виробу цегли були: року 1751 Барановський, 1752—53 француз Карло Пеллі, 1754—55 колодник Ляшко, колишній Роменський сотенний писар, року 1756—57 знов Ляшко, але вже як колишній колодник¹⁾.

„Кирпичний мастер“ Кіндрат Барановський виробив за літо 1751 року тільки 224 тис. цегли й випалки не робив.

На-весні року 1752 Розумовський склав контракта з французом Карлом Пеллі на два роки по 250 крб. на рік, з умовою, щоб він виробив 5 мільйонів цегли. Але „иноземець Карло Пеллі неісправен явился по контракту“, як зазначає в своєму рапорті сотник Стожко. До виконання своїх обов'язків Пеллі ставиться недбало: часто буває п'яний, по два тижні до робочих з свого помешкання не виходить, багатьох робітників по домівках порозпускав, тимчасом, як цегли випаленої є дуже мало, а виробленої багато і вона псується та топчється ногами, бо нема де складати. Характеризуючи Пеллі, як організатора робіт, Стожко наводить той факт, що з виробленої цегли багато на дрібні куски поламано, ногами робітники потоптали та порозкидали там де глину місять. Сотник Стожко відібрав навіть підписку від Пеллі про те, щоб він не пиячив, людей з роботи додому не розпускав і сам був невідступно при роботі, але це ані трохи не допомогло²⁾.

Ляшко в своїй листі до генеральної військ. к-рії писав, що „ежели не велено будеть сотнику Стожку оного мастера подъ карауломъ дотолъ содержать покаместь онъ по контрактамъ своимъ во всемъ исправится то тогда и дѣло окончится“³⁾. Чи брав Стожко француза Пеллі „под караул“ невідомо. Напевно до цього не дійшло. Тим більше, що строк складеного з ним контракта вже закінчивсь.

Отже виникла потреба передати цегельню в керування комусь іншому. Привід до цього подав сам Пеллі, як це видно з листування Експедиції строєній з Генеральною військовою канцелярією. Експедиція строєній, 30/IV 53 року, пише до військової генеральної к-рії, а ця остання до Розумовського, що майстер чужоземець Карло Пеллі запитав генеральну військову к-рію „на каком основані ему впредь при томъ кирпичномъ заводѣ быть“, а в той-же час писар сотенний Роменський Григорій Ляшков („который въ Батуринѣ на работѣ по зсылки его туда за его преступленіе на 10 лѣтъ находился“⁴⁾) пропонує, що як-би йому в „смотреніе“ завод той доручено, „то безъ всякаго вознагражденія тѣми жъ тремя стами кирпичныхъ работниковъ, которые при заводѣ находятся, и буди бъ сверхъ высылаемыхъ къ кирпичнымъ заводамъ для копання глины 100 человекъ прибавлено было еще 50 работниковъ, видѣлалъ за

¹⁾ Про умови робітничої праці див. у моїй статті — Істор.-Географ. Збірник У. А. Н. I ст.

²⁾ Спр. № 991, р. 1753.

³⁾ Там-же.

⁴⁾ За вбивство козака Костянтинівської сотні Коваленка, що образив його сестру (див. „Труды Чернигов. Губ. Архив. Учен. Комис. XI в. стор. 126 — „... билъ батожемъ и киями отъ котораго побоя тотъ Коваленко того ж дня когда бить и умре“).

1 годъ то число, что он Пеллі за 2 года, тоестъ 5 миллионѣвъ и дабы деньги подлежащіе тѣмъ кирпичнымъ работникамъ во уплату для раздачи прислано бѣ к нему Ляшку, а изиздержанныхъ въ тѣ два года на дѣланіе онаго кирпича суммы показуетъ уступки 1.000 рублей“. За свою працю „Ляшко просить освобожденія“¹⁾).

Така Ляшкова пропозиція, при скрутному тоді грошовому стані, була вигідна, для військової генеральної к-рії, але передати цегельню не чужоземцеві, та ще-й колодникові, була з'явищем надзвичайним. Між иншим в цей же час військова генер. к-рія скасовує той порядок, що по ордерах набирають робітників до цегельні зверх 300 чоловіка безплатно. 29/VII—53 року військова генер. к-рія наказала, що коли потрібно робітників до цегельні більш як 300, то щоб не мобілізували, а наймали за гроші. А Ляшкові поставлено вимогу, щоб він перш за все витримав певного іспита — „какою добротою кирпичъ онъ дѣлать можетъ“, а для цього, щоб виробив цегли на одну піч на пробу і щоб ця цегла була не гірша за цеглу, що виробляв Пеллі, а по-друге, щоб писар „поставилъ по себѣ добрыя поруки“. Після чого вже можна буде доручити йому цегельню на рік і то „подъ наблюдениемъ ввсемъ сотника Стожка, а Пеллі отпустить куда хочеть“²⁾).

6-го травня 1754 року Ляшко пише мотивоване донесіння, через що він не може здати „проби“, а саме: „на заводѣ пять печей худые испорченые и совсѣмъ бы развалились, если бы со всѣхъ четырехъ сторонъ деревянными сохами не были подпираны (1752 року). Испортились они для того, что черезъ обичайно здѣланы большіе, а связки въ нихъ железныхъ нимало не имѣется“³⁾).

А тому перш ніж робити цеглу на пробу, треба спочатку печі скріпити залізними зв'язками. Крім того Ляшко наводить іще такі мотиви. По-перше грошей не прислано для витрат на виробництво ні до кого (він прохав, щоб гроші до нього висилано), через що й робочих він не зміг найняти поперх 300, по-друге цегельників висилають із сотень нових, недосвідчених, а печі на цегельні дуже великі, вміщується в них до 80 тисяч у кожній. Отже, щоб випалити на зразок одну таку велику піч, змине багато часу, а саме: 1 тиждень щоб наробити та насушити цегли, два тижні щоб навозити, палити треба теж два тижні та холонуті цегла мусить 3 тижні. Нарешті поки надійде резолюція і буде закінчена апробація, то змине всього більш од 2-х місяців. Весняний-же час дуже важливий для виробу цегли, а тому Ляшко заявляє, що через цю трату часу він не зможе виготувати цегли 5.000.000 шт. за рік, як то він обіцяв.

14/V того-ж 1754 року негайно викликають Стожка до Глухова на 17/V, можливо, що в справі цегельні, бо 24/V—54 року цегельню вже було доручено Ляшкові⁴⁾).

Року 1756-го передбачалася перерва в роботі цегельні, але потім роботу поновлено знов, великої перерви не було. В архівній справі про це зазначено так: „извѣстно, что в Батуринѣ находится немалымъ числомъ сосланныхъ

1) Спр. № 991, р. 1753. 2) Спр. № 991, 1754 року.

3) Там-же. Нормальна піч, що вміщує 20—25 тисяч цегли, повинна бути завбільшки 6 × 6 арш. П. Н.

4) Спр. № 991, 1754 р.

туда для работъ колодниковъ и всѣ они перебувають въ праздности, того-ради предлагаемъ оной експедиціи строеній осаула полкового Нѣжинского Долѣнского (коему при городѣ Батуринѣ кирпичный заводъ и заготовленный уже кирпичъ и протчіе матеріали, такожъ и содержачіесь тамо колодники въ надсмотрение поручены) и другихъ кого принадлежитъ ордеровать дабы нынешнего лѣта оногo кирпичу на устроєнныхъ при Батуринѣ заводахъ по прежнему дѣлать¹⁾). До работи використовують протягом 1756 року колодників та 100 робітників до них, „изъ тѣхъ же сотень изъ коихъ прежде кто наряджываны были, заплату при той работѣ производитъ“²⁾). Далі „чтобы же тотъ кирпичъ могъ быть дѣланъ добротою во всемъ противъ прежнего къ надзиранію того імѣеть быть высланъ содержавшіяся при Батуринѣ бывшій писарь сотенный Ляшокъ, который и прежде у надзиранія того былъ“. Про плату Ляшкови, за цю працю тепер уже має договоритися з ним сама „експедиція строєній“³⁾).

Як забезпечена була Батуринська цегельня робітниками, архівні справи подають досить докладні відомості. Постійний кадр робітників на цегельні становили колодники та 300 фахівців-цегельників, що були вигнані на роботу по ордерах і потім залишені на цій роботі, як фахівці, на скількись років. До цих робітників виганяли ще що-року 100—150 копачів глини та погоничів до скарбових волів з околичних сотень.

Року 1752-го в серпні місяці біля цегельні було збудовано острога, для чого мобілізовано 17 теслярів з їхніми сокирами з сіл: Красного, Митченок, Пальчиків, Тростянки, Обмачева, Атюші, Ксензівки та з Мельні⁴⁾). Колодників було близько 50 душ, а іноді й більше і присуджено їм кожному від 2-х до 10 років бути на батуринських роботах.

Після того як збудовано острога в Батурині, військовий генеральний суд збільшив число висилок колодників на роботу. Пересічно що-року висилалося по 10—12 чоловіка, як це видно з наведеної нижче таблиці, складеної за даними взятими з архівної справи⁵⁾).

Роки, коли вислано до Батурина							
1751	1752	1753	1754	1755	1756	1757	
Число висланих колодників							Разом
3	3	4	8	13	8	6	45
Коли було скільки присудів							---
1748	1752	1753	1754	1755	1756	1757	Разом
12	20	?	?	7	?	6	45

1) Спр. № 13311, 1757 р. 2) Там-же, 3) Там-же. 4) Спр. № 361, 1754 р.

5) Спр. № 18330, 1756 року.

Колодників, як я сказав попередю, засуджували переважно на 10 років, а в середньому років на 7¹⁾.

Ось таблиця присудів для частини колодників.

Засуджено колодників									
на років	1	2	3	5	6	7	10	В середньому	До кінця робіт
колодників	1	10	3	1	3	1	18	—	2
Всього мають років . .	1	20	9	5	18	7	180	7	30

Протягом 1751 року, очевидно, робітників було небагато, бо-ж вироблено цегли всього 224 тисячі; стільки цегли могли виробити 20 фахівців з 15—20 копачами глини.

Року 1752—53 на цегельні працювало, крім колодників, 300 фахівців-цегельників і 100 копачів та погоничів до скарбових волів²⁾, а коли цегельню було доручено Ляшкові, то робітників збільшено ще на 50 чоловіка.

У виробництві цегли велику вагу має досвідченість робітників у роботі. Колодник Ляшко звернув на це особливу увагу і погоджувався взяти цегельню під своє керування тільки на тій умові, коли робітники залишаться на цегельні ті самі, що вже роботу „розпознали“.

Як компенсацію за цю позачергову мобілізацію зазначених робітників (окрім того що видавано плату по 3 коп. на добу) було звільнено від усенароднього порціонного та раціонного податку на консистентів. Цей податок за них заплачено з коштів військової генеральної канцелярії³⁾.

Цегельників-фахівців постачали сотні: Батуринаська, Ново-Млинська та Бахмацька, а простих робітників — копачів глини та погоничів — Прохорська та Коропська. В архівній справі про це сказано так: „12/IV 1753 года велено къ производимымъ въ Батуринѣ кирпичнымъ работамъ по прошлогоднему наряду ізъ сотень Батуриной, Бахмацкой и Ново-Млинской 300 человекъ работниковъ тѣхъ же самихъ людей выслать...“ „которые работу распознали“... „за это доми ихъ отъ всякихъ податей и повинностей черезъ целый годъ уволены, а они въ году только 5 мѣсяцевъ при тѣхъ работахъ находятся...“ „выдавать имъ по 3 коп. въ день зъ скарбу войскового“⁴⁾. А коли вони повертаються додому, то порції й рації за них платити повинні „местные обыватели“; це для них дуже важко, а тому експедиція строеній прохає, щоб було наказано виплачувати вартість цих порцій та рацій з скарбу військового, як

¹⁾ Там-же.

²⁾ Підвид волових на заводі було до 50, а року 1759-го вже ці вози (3) та сани (4), можна сказати, так що й не годящі і потребують ремонту.

³⁾ Спр. № 22723, 1753 року.

⁴⁾ Там-же.

це вже й практикувалося одного разу, коли збиралися порції та рації на Глухівську залогу ¹⁾).

В справі забезпечення цегельні робітниками мав принципове значіння проєкт Розумовського про відпуск колодників на волю, коли роботи на цегельні мали припинитися. Ось як мотивовано потребу відпуску. „Усмотрено, что тамъ сосланные колодники и колодницы (!) держатся сверхъ назначенныхъ имъ годовъ иные многое (!) и весьма излишнее (!) время, так (как?) то ниже значитя, а именно“ (іде список 34 осіб). Зважаючи на те, що роботи на цегельні саме припинено (в-осени 1755 р., згідно з наказом од генер. військ. к-рії), колодників треба відпустити на волю. Далі наведено ще одну відомість на 39 осіб колодників, надіслану з генер. військового суду, хто з них коли засуджений, на який термін і коли відправлений до Батурина, та окремо реєстр 4-х колодників, що за постановою суду відпущені на волю, скоро закінчивсь строк призначений у присуді.

Ці відомості од суду про колодників Розумовський вимагає у грудні 1755 року, бо, як він зазначає, „за приостановлениемъ на оныхъ кирпичныхъ заводах работы, оные колодники находимуться (!) в праздности, того ради“ і т. д. прохає він надіслати зазначені відомості, щоб довідатися, кого можна на волю відпустити ²⁾).

Але потім того-ж-таки 1756-го року роботи на цегельні було продовжено, хоч, правда, вже в меншому розмірі, під адміністративним доглядом Долінського (замість Стожка) та під керівництвом фахівця Ляшка.

Продукція цегельні залежала найбільше від того, як її було забезпечено робітниками взагалі і фахівцями-виробниками цегли зокрема, а також і керівниками та пальщиками, що тямлять добре свою справу. Перший „кирпичный“ майстер Кіндрат Барановський, що про нього я вже згадував, очевидячки мав собі за завдання розпочати роботу, так-би мовити, організувати виробництво, наробити цегли на будування печей на цегельні та побудувати ті печі. Так з 224 тис. цегли, що виробили вони, на печі витрачено року 1751-го 44 тисячі та року 1752-го, з цегли, що виробив Карло Пеллі, витрачено 17.600 шт. ³⁾. Після цього про витрати цегли на будування печей у справах ніде не згадано, очевидячки, всі 5 печей було збудовано протягом зазначених двох років.

Роботу на цегельні проваджено протягом 5 літніх місяців (травень-вересень), але дрова заготовляли взимку. Так, наприклад, у січні, лютому та березні 1751 року було заготовлено дров 4607 возів по 4^{1/2} до 5^{1/2} копійок за віз. Дрова куповано у мешканців Батурина та суміжних з Батурином сіл Обмачеві та Отюші. Купувати дрова уповноважено Антона Мелешка та Григорія Новополця ⁴⁾).

Того-ж 1752-го року випалено 848.314 шт. цегли. Невідомо через віщо не випалено більше, чи через недбалість Пеллі, про що я згадував угорі, чи через брак дров.

¹⁾ Там-же, 7/V 1753 р. Розумовський наказав виплатити, а на майбутній рік цю суму внести в розкладку, щоб вона рівномірно припала на всіх „малор. обиват.“.

²⁾ Спр. 18330, 1756 р. ³⁾ В'язка Спр. № 1895.

⁴⁾ Спр. № 29729, року 1751-го.

Всіх робочих днів, протягом зазначених 5 місяців, було в середньому 120. Неробочих днів було на місяць од 5 до 9, а пересічно за сезон днів 30. Так, наприклад, не робили: у всі недільні дні, на Зелені свята (два дні), на Петра, у Переплавну середу, на Маковія та Перенесення чесних дерев, на Спаса, на Першу Пречисту, на Нерукотвореного образу, на Головосіку, на Івана Предтечу та на Воздвиження. Незрозуміло через віщо не працювали 22/VIII, коли нема по календарю ніякого свята, та чому не зазначено в числі свят Другу Пречисту 8/IX, тимчасом як навіть дрібніші свята відзначено як дні неробочі ¹⁾.

Підрахувати точно, скільки цегли вироблювано та випалювано що-року, немає змоги, бо бракує повних відомостей, а так само й через те, що відомості подавано часто неповно, частіш раховано не тільки продукцію певного (звідомного) року, а давалися відомості про весь запас цегли, вкупі з виробленою цеглою протягом попередніх років. Наприклад, зазначено, що паленої цегли в остачі року 1753-го було 1.091.380, а 1754-го 3.127.620 штук. За рік 1753-й подано відомість про всю кількість виробленої тільки на цей рік цегли, а саме 3.297.713, причому в рапорті до військової генеральної канцелярії „отрапортовано“ тільки 3.118.053, а „оставлено“ 170.660.

За рік 1754-й вироблено цегли сирцю 3.297.713, а паленої є в наявності 3.127.620 в цьому-ж році. Очевидно, що в це останнє число пораховано й цеглу випалену протягом 1752 та 53 років, одкинувши відпущену до Глухова та на інші будови.

Щоб яскравіш уявити продукцію 1753—54 років, наведу порівняльну таблицю щомісячного та щоденного виробу цегли під керуванням француза Карла Пеллі та коłodника Ляшка за 2 роки 1753—1754.

Місяці	1753 рік	1754 рік	У В А Г А
	Пеллі виробляв що-дня	Ляшко виробляв що-місяця	
Травень	Од 18 до 24 тис.	416.883 шт.	Пеллі робив з 4/V по 30/IX. Робочих днів було 119. А Ляшко робив з 24/V напевно теж до кінця вересня, себ-то днів 102 — 105. Неробочих днів за цей час було 30—32.
Червень	„ 23 „ 25 „	748.126 „	
Липень	„ 23 „ 25 „	891.605 „	
Серпень	„ 19 „ 23 „	757.046 „	
Вересень	„ 15 „ 17 „	489.053 „	
Разом за рік . . .	2.499.778 „	3.297.713 „ ²⁾	

У Пеллі було робітників фахівців 300 та 100 копачів глини і напевно скількись десятків коłodників, а в Ляшка копачів повинно було збільшитися

¹⁾ В'язка № 1895. Спр. року 1753-го.

²⁾ Спр. № 1895 (в'язка). Отрапортовано 3.118.053, а 17.060 шт. залишено про запас.

на 50 чол. і колодників що-року суд надсилав до Батурина 10—12 у середньому. Правда, у Ляшка була спочатку затримка через те, що Шаповалівська та Батуринська сотні вислали були робітників нових, недосвідчених у роботі, і Ляшко використав їх на те, щоб збудувати повітку (100 саж. довж. і 200 саж. придѣлки кь сараю)¹⁾, а про висилку 300 робітників, що були раніш на цегельні, порушив справу перед військовою генеральною канцелярією і, як ми бачили вже, успішно. Ляшко ще витрачає року 1754-го робочу силу на ремонт печей, але очевидно це не дуже позначилося на виробленні сирої цегли.

Продукція сирої цегли на Батуринській цегельні взагалі протягом п'ятьох років була така:

1751 року вироблено	224.000	шт.
1752 „ „	1.673.166	„
1753 „ „	2.499.778	„
1754 „ „	3.297.713	„
1755 „ „	1.020.000	„
Разом за п'ять років		8.534.997 „

За роки 1756 і 57-й немає певних відомостей про кількість виробленої цегли, але можна приблизно вирахувати, виходячи з кількості робітників, що працювали на цегельні протягом цих двох років. Робітників було 100 та ще колодники, причому в справі не зазначено нічого про фахівців, що працювали досі, очевидно їх було відпущено додому. Таким чином продукція цегельні могла бути втриє менша проти 1754 року, себ-то трохи більше як 1 мільйон сирової цегли за літо. Генеральний Військовий Суд і далі поповнює цегельню дармовими робітниками. Року 1755-го було відправлено до Батурина 7 колодників, а 1757-го 6 колодників строком на 2 роки²⁾ (див. вищенаведену таблицю с. 189).

Протягом 1754—55 очевидно випалювано цеглу інтенсивно³⁾, бо року 1756-го було вже паленої цегли аж 6.540.600 шт. Випалювати поспішалися через те, що запас сирової цегли був дуже великий, більше як 4 мільйони і треба було її випалити, щоб за зиму від снігу та від морозу, а на-весні від талої води не попсувалася⁴⁾. За літо 1755-го та 56-го років випалено цегли більше за 3 мільйони (3.472.980).

Року 1757-го розпочато скількись будівель, що потребували паленої цегли. Так протягом цього року відпущено для будинку Розумовського 242.990 шт., відпущено до Теплиці 30/Х 30.000 шт., у Дочанський хутір для будинку Н. Д. Розумовської 5.000 шт. та Стокозу до Ново-Млинського „суконного заводу“ — 19.456 шт.⁵⁾ У цій-же справі зазначено, що разом з попередніми витратами паленої цегли відпущено „из заготовленнихъ кь строению города Батурина матеріалов“ всього 2.021.736 шт.

В якій мірі далі поповнювано запас паленої цегли, невідомо, але є підстави гадати, що випалювано цеглу геть аж до середини 60-х років. В справі

¹⁾ Спр. № 999, 1754 р. ²⁾ Спр. № 29079, 1759 року.

³⁾ Спр. № 1895 (в'язка) 1757 р. ⁴⁾ В'язка № 1895.

⁵⁾ Спр. № 16283. В'язка 1895, 1765 р.

1765-го року зазначено, що цегли сирової є на цегельні не дуже багато, всього 646.750, очевидячки багато було випалено протягом попередніх років, а це літо не палять через брак дров (?). Цього-ж 1765-го року йдуть будівництва на Ганчарівці; туди видано 53.480 шт. цегли. На 1/1 1765-го року ще залишилося на цегельні паленої цегли 1.256.450 шт.¹⁾

Одночасно з будівництвом у Батурині йдуть будівництва і в Глухові, зокрема до року 1759, коли було наказано перенести гетьманську резиденцію до Батурина. Після року 1759 всенюк увагу було звернуто на нову резиденцію. В архівних справах р. 1753-го ми натрапляємо на відомості про те, що до Глухова одвезено 3.000 цегли на 30 возах скарбовими волами. Цей факт дає підставу гадати, що в Глухові тоді цегельні ще не було, або-ж вона під той час ще не функціонувала.

Безперечно, була-б недоцільна річ возити цеглу з Батурина аж до Глухова, тимчасом як зручніше було збудувати цегельню в самім Глухові. Там-таки її й збудовано, але докладних відомостей про те, коли це сталося, як і взагалі як довго вона існувала, не маємо. В архівних справах 60-х років є такі дані, що року 1767-го потрібно цегли, щоб докінчити Троїцьку церкву в Глухові, 150 тисяч, бо тієї що є (100 тисяч) не вистарчить, потрібно 320 тисяч на дві міські брами та на ринву в проїзді цих брам 30 тисяч, а всього 500 тисяч. Де брали цеглу перед цим, наприклад, на ту саму Троїцьку церкву, що її тепер хочуть добудувати, нам невідомо. Очевидячки цегельня тут була, але перед роком 1767 не функціонувала. Батуринська цегельня теж, як відомо з попереднього, в ці роки була на консервації, отже й постає питання про потребу зорганізувати виробництво цегли в Глухові в зазначеній угорі кількості, себ-то тисяч 600. У травні 1768 року працює в Глухові над виробленням цегли 50 колодників, причому в справі наведено дані про організацію цегельні, а саме, що робити треба на рік 120 робочих днів; один робітник зможе виробити за день 200 цеглин, а за літо — 24.000 штук, отже, щоб виробити 600 тисяч, треба не менш як 25 досвідчених цегельників та крім того „убильщиків и правильщиків 10 чол. сильних и крѣпких людей и обжигальщиків 2“²⁾). За звичайних робітників біля них, за копачів глини, то-що, були колодники. Цегельня, очевидячки, була зорганізована і функціонувала вже року 1767-го, а можливо й більше, якщо робітників-цегельників було тільки вищезазначене число.

Рок 1770-го в березні Глухівський комісар Василенко подає до Військов. Генер. К-рії записку про те „коликое число имѣется въ кирпичномъ заводѣ кирпича, а въ вапennomъ извести“³⁾, із тієї записки видно, що на 4/III 1770 року є в наявності 338.310 штук. Треба гадати, що потрібну року 1767 цеглу (500 тисяч) було виготовлено теж, але в справі про це нічого не сказано. Крім того далі Василенко зазначає, що „нынѣшнею зимою вивезено къ кирпичному заводу дров 91½ куб. сажень“, очевидно, цегельня має й далі функціонувати.

¹⁾ Сп. № 16233, В'язка 1895, 1765. ²⁾ Сп. № 1895 в'язка № 29 1768 р.

³⁾ У Батурині вапнярки зовсім не було. Вапну приставляли байдаками з Мезинського майдану.

Для керування Глухівською цегельнею було закликано „керпичного мастера“ Крин Бавма на 3 роки з травня 1770 року за договором. Підрядчик Чадін 10/VIII 70-го року найняв 30 чоловіка мулярів, але адміністрація чомусь не покладає надій на Крин Бавма, що він виробить цеглу потрібної якості. Цеглу треба робити не звичайну, а наливну і підніжну, що вимоги до неї ставлено досить високі.

І справді Крин Бавм заявив, що в Глухові немає придатної глини та що цегельники мови його не розуміють, а тому необхідно залишити з цегельників (очевидно з тих, котрі робили при ньому раніш) „для истолкованія какъ дѣлать подножной кирпич“¹⁾. Як видно з цієї заяви, в адміністрації цегельні були підстави не покладати надій на Крин Бавма, як на фахівця, що до всього не володів українською чи російською мовою. Архітект Андрій Квасов вимагав, щоб цегла була принаймні не гірша від тієї, яку для будування церкви роблено. Цегла повинна бути така, „что при разрубкѣ огонь брызжетъ, въ мокроту і въ морозъ не трескается и выдерживаетъ тяжесть строенія и выходитъ изъ обжигу видомъ наподобіе желѣза синеватой, на нѣкоторыхъ бываетъ полива“²⁾.

У березні Квасов радить найняти італійця, німця чи росіянина, або хоч з місцевих, але хто може робити таку саму на якість цеглу. Оголошено, щоб хто хоче робити „подножной кирпич“³⁾, ішли договорятися. Закликано фахівців і з Батуринської цегельні, але й там таких немає. Нарешті, в травні згодивсь Крин Бавм, що про нього я згадав вище. Але вже 19/VII 1770 року Крин Бавм скаржиться членові Малоросійської Колегії князеві Платонові Степ. Мещерському (він керує будуванням), що з сотні Батуринської вислано до Глухова цегельників „неумѣющихъ того ремесла дѣлать“ і прохає наказати, щоб було вислано інших, досвідченіших. На це домагання справді вислано до цегельні фахівців-цегельників з Батуринської сотні, а саме:

з Красного	10 чол.	з Обмачева	8 чол.
Митченко	8 „	Пальчиків	4 „
Ксензівки	1 „	Тростянки	6 „
Атюші	11 „	Всіх	48 „

Року 1770-го в Глухові будують велику кам'яницю для генерал-губернатора, але в жовтні того-ж-таки року роботу припинено (можливо не зовсім, а тільки на зиму), і з робітниками „учинено расчет“, одпущено їх по домівках⁴⁾. Цегельня-ж напевно функціонувала й далі, бо як видно з відомости, що подав її канцелярист Холодовський, тут було цегли:

Року 1771-го підніжної	114.550 шт.
карнизної	55.250 „
Року 1772 різних сортів	135.482 шт.
наливної небитої	73.800 „
наливної битої	77.450 „ ⁵⁾

¹⁾ В'язка 1895. ²⁾ В'язка 1895.

³⁾ Підніжна цегла завбільшки: 3 вер. × 3¹/₂ вер. × 11/8 верш.

⁴⁾ В'язка 1895. ⁵⁾ Там-же.

Нарешті аж року 1780 13/V вийшов такий наказ од Рум'янцева Задунайського: „дѣланіе кирпича и обжиганіе въ казенныхъ заводахъ кирпича и извести... продолжать колодниками“. Ця остання звістка дає змогу зробити такі висновки, що цегляний та вапний заводи існували в Глухові аж до 80-х років і працювали на них окрім колодників і мобілізовані робітники з вільної людности, що й заборонив Рум'янцев зазначеним своїм наказом од 13/V 1780 р.

Щоб оцінити економічну та соціальну вагу одного з підприємств Розумовського, а саме його Батуринської цегельні, необхідно з'ясувати, яка територія постачала для неї кадри фахових і нефахових робітників та кого ця цегельня взагалі обслуговувала, а також порівняти цю цегельню з цегельнею Глухівською, заснованою пізніше, вже як гетьманство скасовано. Передусім треба зазначити, що Батуринську цегельню збудовано в зв'язку з майбутньою потребою цегли до „національних строєній“, але вона постачала цеглу й на приватні потреби господарства Розумовських, як от Ново-Млинського „суконного заводу“ та на будинок Н. Д. Розумовської в Дочанський хутір. В 1750-х роках цеглу возили навіть до Глухова, як також возили з Батурина до Глухова й інший будівельний матеріал. Але наприкінці 60-х років у Глухові збудовано окрему цегельню і навіть вапненого заводу, тимчасом, як доти і до Батурина вапну возили з Мезени.

Глухівську цегельню збудовано теж, уважаючи на адміністративні потреби, а саме щоб докінчити вже розпочаті будівлі, як церкви, міські брами та ген. губерн. будинок. До 1759 року гетьманська резиденція була в Глухові, а також до 1764 року відбудуванням Батурина та Глухова керував (спочатку з Глухова, а потім з Батурина) той самий адміністративний апарат. Року 1764-го відбулися нові зміни — скасовано гетьманство і Рум'янцев-Задунайський, що в великій мірі використовував налагоджений ще за Розумовського господарчо-адміністративний апарат, використовував окремих його фахівців, очевидно, не вважав за доцільне возити цеглу з Батурина для будування ген.-губернаторського будинку в Глухові та ще з цегельні колишнього гетьмана.

Цегельня в Глухові проіснувала до 1780-х років і завбільшки була значно менша супроти Батуринської і навіть зорганізована була на трохи інших виробничих принципах та взаємовідносинах.

До Батуринської цегельні постачано робітників, як на державну „національну“ працю, по нарядах і мусли вони працювати безплатно. Правда, справу ускладняло те, що більшу частину робітників на цегельні, саме фахівців, доводилося затримувати на довший час, навіть по скількись років і за це треба було давати їм якусь компенсацію, як от звільняти від податків, то-що. Цегельники-фахівці (300 чол.) були вислані з сотень Батуринської, Ново-Млинської та Бахмацької, а 100 — 150 копачів глини та 50 погоничів до скарбових волів постачали сотні Борзенська, Конотіпська, Шаповалівська, Прохорська та Коропська. 300 робітників, що працювали по скількись літ поспіль, здобували за свою працю якусь платню, напевне по 3 коп. порціонних, бо за іншу платню не згадано, та крім того їх було звільнено

від порціонного та раціонного податку, що збирали на утримання консистентів. Решта-ж робітників до 1756-го року працювали безплатно, а потім Військова Генер. К-рія заборонила виганяти робітників по нарядах і наказала наймати за гроші, якщо робітників потрібно більш як 300 чоловіка.

До Глухівської цегельні в 60—70 роках робітників зовсім по нарядах не виганяли, бо вона обслуговувала не загально-державні потреби, а місцеві, зокрема постачала цеглу на будинок ген.-губернатора. Для Глухівської цегельні 30 робітників найняв підрядчик, очевидно, за індивідуальною згодою з кожним із них, та прислано з Батуринської сотні 48 чоловіка фахівців.

Підбиваючи підсумок вищесказаному, треба зробити висновок, що, як Батуринська так і Глухівська, цегельні були тимчасові промислові підприємства, що мали місцеве значіння і функціонували тільки тоді, коли передбачалася потреба в цеглі. Батуринська цегельня обслуговувала здебільшого потреби загально державні, а тому й постачали робітників переважно шляхом мобілізації та коштом Військової Генер. К-рії, а не шляхом добровільного наймання.

Глухівська цегельня мала менше робітників і продукція її була мало не в 3—4 рази менша від Батуринської. Батуринська цегельня в середині 50-х років мала 400—450 робітників і виробляла цегли до 3 мільйонів на рік (на 120 робочих днів). Глухівська цегельня мала 30—50 робітників-фахівців та до 20—40 звичайних робітників, себ-то в середньому 70 чол. і виробляла очевидно за такий самий час тільки 600 тисяч цегли на рік.

Отже ми бачимо, що Глухівська цегельня була продукційніша, бо на кожного робітника тут припадало пересічно до 8—9 тисяч цегли на сезон, а на Батуринській від 5 до 7 тисяч. Ці дані стверджують, що як праця колодників, так і праця вигінних по нарядах робітників 50-х років була менш продуктивна, ніж праця найманих робітників 70—80-х років XVIII в. Батуринська цегельня мала ширше економічне значіння, бо постачала цеглу на значно ширшу територію і продукція її була більша, але Глухівська цегельня відносно була продуктивніша за Батуринську, беручи на увагу використання тут найманої праці.

„Машинная пильная мельница“ Розумовського в 50 роках XVIII в.

Лісопильню, або, як її тоді називали, „пильну мельницю“, збудовано в Батурині на р. Сейму, теж у звязку з „національними“ будівництвами в початку 50-х років. Лісопильня теж, як і цегельня, належала до тимчасових підприємств Розумовського і обслуговувала, як державні, так і приватні тодішні потреби. І як тільки головні будівництва було закінчено, то й лісопильня перестала існувати.

Пиляний лісовий матеріал з Батурина постачали, як для батуринських, так і для глухівських, козелецьких та інших будівель, навіть, місцева старшина позичала іноді лісовий будівельний матеріал на власні потреби ¹⁾. „Пильная

¹⁾ Позичив 100 тесниць осавул Ніженського полку Григорій Долинський. Спр. № 13712, 11/VII 1756 р.

мельниця“ виготовляла брусья та обаполи для стін дерев'яних будівель, шальовку та дошки з різного матеріалу й різні завтовшки для дахів, парканів, різних столярних робіт, то-що.

Лісопильного млина розпочато будувати р. 1751, як про це довідуємося з однієї з тодішніх архівних справ. Будівництвом керує батуринський сотник Стожко, а як фахівець при цьому млинові є німець Іван Фрідріхович Гіршбергер¹⁾. Одного разу Генеральний писар Андрій Безбородко, з наказу Розумовського, пише до полкової канцелярії (очевидно цей лист додатковий до попередніх), щоб було вислано столярів на роботу. Він пише про це так: „по представленію обрѣтающагося в смотрѣнію по новостроючойся в городѣ Батуринѣ пильной мельницѣ сотника Батуринскаго Дмитрія Стожко, необходимо выслать к работѣ при той мельницѣ 4-х столярей“²⁾.

Цього наряду надіслано до сосницького сотника Шафонського, щоб той підшукав зазначену кількість столярів, але він повідомив, що столярів у Сосницькій сотні не знайшлося. Коли після цього Безбородко надіслав вимогу до чернігівського полковника, то той наказав усім сотням полку, щоб вислали по одному столярові з козаків або з посполитих, а про виконання рапортували полковій канцелярії неодмінно не пізніше як 15/XII—51 року³⁾.

З цього листування в справі постачання столярів ми й довідуємося про час будівництва лісопильні. Протягом 1751—52 років лісопильному млинові постачають лісовий матеріал, очевидно, вже не тільки на будівництво отого млина, але й для пиляння самого матеріалу, бо до 5 серпня 1752 року взято з батуринських заготовлених запасів 3880 колод 6 раз по ордерах: 1108, 999, 803, 130, 680 і 160 колод і далі ще це перевозіння мають продовжувати.

Року 1753-го возять колоди вже з лісу до лісопильні, як це видно з пізнішого розпорядження Домової Його Яс-ти К-рії, що запропонувала Експедиції строеній, а остання батуринському сотникові Стожкові „перевезти з лѣса имѣющіеся въ Батуринѣ къ машинной мельницѣ остальное число колодъ чего еще до 5 тысячъ въ томъ 1753 году къ машинѣ недовезено и по перевозкѣ дать вѣдомости, какой оныя колоды длины и толщины будутъ“. Тут-таки ще вимога дати відомості взагалі про запас будівельного матеріалу, а так само куди та скільки його відправлено⁴⁾.

Протягом 1754—55 рр. теж постачається матеріал для пиляння на лісопильню, а пиляний возять до Глухова та до Козельця. В цих роках роблять у Козельці іконостаса для Глухівської двірської церкви, а в Козельці будується церква коштом Н. Д. Розумовської, а року 1756 будується її власний будинок, в Дочанському хуторі впорядковуються взагалі та обгороджуються садиби й т. и. Для всіх цих будівель і був потрібен різний лісовий матеріал.

Багато матеріалу потрібно було для різьбарської роботи, для виготовлення іконостасів як для Козельця, так і для Глухова, для чого лісопильня виготовляла дошки з липового дерева. Року 1754-го з Батурина перевозять 40 підводами до Козельця липові дошки та кряжі, а саме: 114 дощок зав-

¹⁾ Спр. 8292, 1756 року; № 1331, 1755 р. та інші. ²⁾ Спр. № 4140, 1751 року.

³⁾ № 4140, 1751 року. ⁴⁾ № 361, 1754 р.

довжки 3 саж., завтовшки 1 цаль. Тоді-ж-таки з Глухова до Козельця відправлено 59 підвід і 29 підвід з Воронізької сотні з тим, щоб ці підводи, повернувшись з Козельця, заїхали до Батурина і набрали там біля лісопильної дощок і привезли до Глухова, а саме: 86 дощок завтовшки 1 цаль, а решта завтовшки в 1½ цалья, кількістю „столько смогут повезти“¹⁾).

У травні 1754 року перевозять з Козельця до Глухова 20 підводами іконостасні роботи, причому напевно на пакування потрібно було 50 „самих тонких“ дощок²⁾).

З рапортів батуринського сотника Дмитра Стожка ми довідуємося як про роботу самого млина, так і про умови постачання підвід, щоб підвозити до нього матеріяли. Підвозили матеріял як скарбовими, так і вигінними підводами. Про умови приставки пиляного лісового матеріялу з Батурина до Глухова та до Козельця можна довідатися з отакого рапорту Стожка з 19/IX 1754 року: „Отправленные волы съ тертицями и колодами въ Козелець такъ устали, яко заледво ходить могутъ, а иннѣ за великою усталостію на гринджолах попривожены“³⁾). Через це й прохає він розпорядження про висилку підвід шляхом мобілізації.

Про мобілізацію підвід до „пильной мельницы“ згадується і в іншому місці. Сотник батуринський пише, що „для перевозки колод к машинной мельнице собрали с сотни своей (Батуринської) до ста подвод, jakie уже тую перевозку колод на машину исправляют“⁴⁾).

Колоди перевозять як з батуринських запасів, так і з Устянської пристани. Щоб закінчити це перевозіння до осені 1754 року, в жовтні 1754 року розіслано накази до всіх сільських отаманів Батуринської сотні. Наказано вислати 148 підвід, але не зважаючи на те, що підводи було призначено вислати і від деяких власників та мужичі монастирські, все-таки наряд було виконано не цілком (див. таблицю). Було призначено на один місяць 54 підводи, а вислано тільки 33. Митченські власники Затиркевич, Занкевич і Мовчан теж не вислали по 2 призначені од них підводи. На вересень знов було наказано вислати 17 козачих та 22 посполитих підводи, а на жовтень 30 козачих та 16 посполитих.

Нарешті 5.000 колод призначених перевезти для пиляння було перевезено і згідно з вимогою подано відомість про розміри цих колод, а саме: 7 аршин.— 267 колод, 9 аршин. 3143 колод, 12 аршин. 984 колоди, 15 аршин. 387 колод, 16 аршин. 249 колод. Разом 5030 колод⁵⁾).

Про постачання до Козельця шальовок для огорожі саду та на інші столярні роботи року 1755-го ми довідуємося з такого документу. 15/X 1756 року поручник Ілля Щегловітов запропонував батуринському сотникові Стожкові перевезти 500 „шельовницъ“ з Батурина до Козельця скарбовими волами. Шальовок цих вимагає до Козельця архітект Квасов „для обшивки

¹⁾ № 361, року 1754-го.

²⁾ Архітект Квасов вимагає вислати 20 пар волів з великими возами і для вкривання возів шкур по 3 до кожного та верівок по 20 сажень і „для здѣланія достальнихъ ящиковъ досок самых тонкихъ 50“. (Там-же).

³⁾ Там-же. ⁴⁾ Там-же, ⁵⁾ Спр. № 13311, року 1755.

около садов под решотками и къ столярным работам¹⁾). Ці шальовки одвезено до Козельця на 50 підводах і 30/Х надвечір підводи вже повернулися назад до Батуринської цегельні.

Року 1755-го керівник лісопильні Гіршбергер вимагає висипати долину біля лісопильні, що на ній „разный пиловальный лѣсъ кладется“. Необхідно видати ордера на підводи для возіння землі. Ордер цей і було видано йому 27/ІХ—1755 року²⁾.

Після того як вищезгадані 5.000 колод було перевезено до лісопильні, наказано наготовити 5.000 ще до Батурина, замість одвезених до лісопильні.

У лютому 1756 року гетьманська канцелярія запропонувала сотникам Конотіпської, Коропської, Березенської, Ново-Млинської та Сосницької сотень „о высылкѣ по 100 подводъ къ перевозки з Устенской пристани лѣса въ Батуринъ къ машинной мельницѣ“. Але, як заявляє Гіршбергер, „и по нынѣ тѣхъ подводъ въ присылке не имѣется“, а тому він вимагає од Військової Ген. К-рії, щоб та наказала зазначений ліс перевезти як буде санна путь. Потвердного ордера на підводу видала Ген. Військ. К-рія 8/ІІ—56 р., але, як звичайно, підводи вислано не всі. Наприклад, ново-млинський сотник вислав тільки 50 підвід замість 100. Кожна з зазначених сотень мотивує це тим, що по 100 підвід вислати дуже важко³⁾.

Окрім того лісового матеріялу, що видали його, так-би мовити, на біжучу роботу, готували очевидячки матеріял для основних „національних“ будівель. Так в одній з справ 1757 року (про призначення архітекта Квасова) ми зустрічаємо в листі Розумовського до Сенату його заяву, що матеріялу для будування заготовлено вже досить, що можна розпочати будування; між иншим він каже, що дощок напиляно більш як 50 т. штук⁴⁾.

Останні відомості про Батуринську лісопильню, що мені пощастило знайти вже з друкованих джерел, стосуються року 1759, коли ця лісопильня працює „безперемно“. Про це каже Теплов, вимагаючи підвід до лісопильні. Спочатку возили з батуринських старих запасів, але виявилось, що багато цього лісу погнило, а через це й куплено лісу нового. Куплено соснових колод 6510, дубових 195 та липових 180, а також тесу 4010 штук та драни більш од 40 тисяч. Цей куплений ліс 300 підвід возять невпинно з 5/ВІІ, але не встигають постачити для теслярів на машину для пиляння. Теплов про це пише так: „подводи, хотя безперечь сію перевозку от 5-го числа прошедшаго іюля исправляют, однако на всѣхъ плотниковъ, а особливо и на машину, гдѣ нынѣ къ тому строенію безперемѣнно пилють доски, доставить потребное число лѣсу отнюдъ не могут, потому, что за сиростью бревенъ подъ одну колоду подпрягаютъ по двѣ и по три подводи“⁵⁾). Як наслідок вищенаведеного листа Теплова до Генер. Військової К-рії, остання, очевидячки, наказала в листопаді того-ж 1759 року крولهванам привезти дерево наготовлене вже раніш до лісопильного млина і крولهвецький сотник

1) Там-же. 2) Спр. № 13311, 1755 р. 3) Спр. № 8292, 1756 р.

4) 36, 1757 р.

5) Черн. Губ. вѣд. 1852 г. прилож. до № 19 стр. 200 Лист Теплова до Генеральної Військ К-рії.

рапортує до Військової Генеральної К-рії, що підвід у його сотні нема, бо нещодавно він постачив підводи на роботи до Батурина. Врешті все-таки в листопаді того-ж-таки року дерево перевозять до лісопильні ¹⁾.

У липні року 1760-го лісопильню зазначено в числі тих маєтків, котрі подарувала Лизавета Розумовському, а саме: віддаються двори з мірошниками, з „машинною пильнею и мучною мельницею и сукновальнею, устроєними на Сейму“ ²⁾.

Коли лісопильня перестала існувати, точно встановити важко. Але можна гадати, що року 1760 вона вже не працювала, бо року 1760-го ми бачимо організатора й керівника цієї лісопильні Гіршбергера коло іншої вже роботи. Він керує вимощуванням греблі на річці Шовковиці біля Батурина та будує цегляного водяного млина на 3 камені на цій греблі ³⁾.

Вирахувати з певною точністю продукцію лісопильні за цими небагатьма даними неможливо, але все-таки можна поробити деякі загальні висновки.

Збудовано лісопильню 1751-го року. З року 1752-го вона починає вже пиляти дошки, шальовку, обпилювати брусья для стін і т. п.

Роки 1756—59, очевидячки, були роками найбільшого розвитку лісопильні, але це були й останні роки її існування, бо матеріялу вже постачено було досить, національні строєння вже добудовано.

З року 1752 по 1757-й лісопильня напиляла самих дощок більше як 50 тисяч, отже що-року виготовлявано їх у середньому по 10 тисяч.

Суконні фабрики.

Архівні вказівки про суконні фабрики починаються з того, як голандцеві Янові фон-Акереві (Ацкереві) було доручено обрати місце придатне для побудування фабрики і збудувати її та керувати потім виробництвом. З фон-Ацкером було складено умову на 6 років. 5/V 1751 року фон-Ацкер пише в своєму донесінню до Військової Ген. К-рії, що „по присланному от Кир. Гр. Разумовского ордеру, а по указанію Генер. Войск. К-рії велено в маєтностях Его Яс-ти мѣсто способное для фабричнихъ заводовъ избрать. Такого мѣста не сыскалось, а сыскалось мѣсто къ строєнню той фабрики способное в сотнѣ Батуринской въ с. Мельнѣ, которое состоитъ подъ вѣдомствомъ оной сотнѣ и на ономъ намѣренъ я строить принадлежащіє къ той фабрицѣ строєніє, но какъ то мѣсто въ вѣдомствѣ сотника Батуринского Дмитрія Стожка, который безъ указу Ген. Войсков. К-рии того в Мельнѣ мѣста отводитъ не хочетъ, того ради прошу Генер. Войск. К-рію учинить опредѣленіє. Von Ian Acker“ ⁴⁾.

¹⁾ № 1199, року 1759.

²⁾ Чернигов. Губ. вѣдом. 1853 г. № 29 стор. 303.

³⁾ Спр. № 9172, року 1761-го.

⁴⁾ Спр. № 2577. Літеру V написано невиразно, більш скидається вона на О. Цікаво, чи не одна це особа Ацкер, що про нього згадує Чулков (називає Яганом Фонакером, 1740 рр. і Оглоблін (називає Яном ван Акером)? Чулковъ т. VI кн. III стор. 371; Оглоблін, Мануфактура в Гетманщ., стор. 151.

Оця досить важлива перешкода, що сотник Стожко землі „отводить не хочет“, мабуть, і призвела врешті до того, що фабрика так і не була збудована в с. Мельні і її довелося перевести в інше місце.

Управитель маєтків Розумовського Ломіковський пише також і від себе „покорное доношение“ до Генер. Військ. К-рії, сповіщаючи, що фон-Ацкер їздив у волость Шептаківську (володіння Розумовського) шукати відповідного місця для побудування фабрики і не знайшов його там, „ибо лѣса къ строенію и воды не имѣется“, а в Мельні „по усмотренію его къ строенію завода фабричного лѣса довольство і къ водѣ удобное мѣсто является; и требоваль суконной фабрики мастеръ Фон-Акеръ дабы въ разные мѣста послать публикацію, кто пожелаетъ с охочихъ людей къ продаже около села Мельнѣ удобного лѣса къ строенію і за заплату, охочихъ людей къ рубке лѣса и къ вывозкѣ і плотники являлися у него Фон-Акера для договору, да печники (для дѣланія печей), скляри для сдѣланія окон, кузнецы и столяры, которые бы были при фабрике безотлучно“¹). Ломіковський не покладає особливої надії на те, що публікація по околичних селах дасть позитивні наслідки, бо „мастеров не достаточно“, і прохає, щоб Генер. Військ. К-рія по всіх полках опублікувала про цей заклик до охочих.

Військова Генер. К-рія, розглянувши цю справу, вирішила її негативно, а саме відписала Ломіковському, що не може „опредѣления учинить“ — себ-то дозволити будувати фабрику біля с. Мельні..., яко (тому що) не в маєтностях Его Яс-ти“. Себ-то нема підстав для конфіскації землі під фабрику у сотника Стожка. Вирішивши, очевидно, все-таки фабрику будувати, хоч і в іншому місці, і фахівця по „суконному дѣлу“ фон-Ацкера від себе не відпускати, Ломіковський пише 21/V того-ж року до Військов. Генер. К-рії, що фон-Ацкер дав листовне зобов'язання про „заведение фабричного завода“ і крім того „за силу заключонного контракта“ треба надіслати до нього в Батурин (?) десять чоловікь удобнихъ людей, кои бь столь научения поняти (здатні до науки) были, і понеже въ присланныхъ ко мнѣ прошедшого апрѣля 3-го (...слово невиразне)... зобовязательства одного фон-Акера, коимъ между прочимъ по 5 пункту написано Его Яс-ти собственныхъ людей, которые на то избраны будутъ десять человекъ, имѣеть онъ фон-Акеръ какъ суконному дѣлу, такъ и всему прочему къ суконной фабрики принадлежащему мастерству черезъ договоренные шесть летъ прилежно обучить, і чтобъ оныя тому мастерству приобучиться могли, для того отданны будутъ тѣ люди въ полную фон-Ацкера волю і диспозиция, чрезъ все то время утримуются на кошты его Яс-ти“. Провіант для цих 10 чоловіка має видавати що-третьини року управитель Городиського староства Іван Зражевський, про що йому вже послано „предложение“ і нарешті Ломіковський прохає, щоб Військова Генер. К-рія надіслала йому відомості про цих 10 учнів. Відомості про учнів у справі є такі: учнів надіслано з Вел. Самбору 8 чол.²), з Дептівки 1 чол. та з Батурина 1 чол.

¹) Спр. № 2577.

²) В Вел. Самборі був „суконний двор“ Розумовського, через що звідтіля учнів було найбільше.

Що-до публікації про заклик охочих будувати суконну фабрику, то таку публікацію зроблено 20/V—51 року по всіх „малоросійських“ полках, — але як місце будування фабрики згадується Батурин, чи власне фон-Ацкер живе в Батурині, а не в Мельні. В публікації сказано так: „кто пожелает рабочего звания майстровых людей і работников за заплату на фабрики суконной работать, чтобы явился для договора в фабриканта иноземца фон-Акера в Батурин“.

Отож очевидна річ, у Мельні не пощастило збудувати фабрики через те, що не було там землі в Розумовського, і він використовує фон-Ацкера для будування суконної фабрики в Нових Млинах, а потім можливо, що й в Батурині. Ново-Млинську фабрику засновано року 1751-го, а Батуринську року 1756-го, тимчасом як умову з фон-Ацкером складено на шість років, себ-то до 1757 року.

У Н. Млинах суконну фабрику побудовано на землях, що належали селу Костиреву та Нехаївці, бо і в самому місті Батурині не було землі придатної до будування фабрики. Розумовському довелося купувати землю під фабрику у зазначених сіл (озеро Винне, що впливає в р. Винну). Для організації Ново-Млинської суконної фабрики фон-Ацкерові видала Військова Генер. К-рія 1.000 крб. ¹⁾, і ця фабрика існувала до середини 60-х рр.

Останні відомості про Ново-Млинську суконну фабрику нам подає архівна справа з року 1763-го, коли Розумовський вживає досить оригінальних заходів, щоб постачати робітників цій фабриці. Року 1763 в Ново-Млинській фабриці за директора вже не Ацкер, а генер.-майор Ронштейн. Як використав Розумовський фахівця Ацкера, довідатися із архівних справ нам не пощастило, але можна гадати, що Ацкер брав участь в організації Батуринської фабрики, заснованої р. 1756—57, саме коли скінчилося шостирічна умова Розумовського з ним, складена року 1751, а потім до цієї фабрики було закликано „ворсельних шишек суконного“ майстра Романа Бабента (1767 р.).

Є підстави гадати, що фон-Ацкер був одночасно за керівника-фахівця, як для Ново-Млинської, так і для Батуринської фабрики, бо року 1757 до Нов. Млинів ще возять з Батуринської цегельні цеглу на будування фабрики і доглядає за цим будуванням не Ацкер, а Стокоз ²⁾. Відсутність власної землі у Розумовського над Сеймом, зручної для побудування фабрики, очевидно не давала йому поставити суконне виробництво на всю бажану для нього широчінь. Можливо, що Ново-Млинська суконна фабрика занепала й через інші причини, наприклад, через відсутність ринку збуту виробів, через відсутність потрібної кількості робітників, через брак степів для випасу овець і т. и.

В архівній справі за 1763 рік ми знаходимо досить цікавого універсала Розумовського в справі мобілізації робочої сили для своєї фабрики. А саме, про використання безпритульних та калік, старих і малих дітей, як робочої сили для розскування та прядіння вовни.

¹⁾ Оглоблин, „Мануфактура в Гетманщині“, стор. 151.

²⁾ № 1895. 1757 р. „Отпущено Стокозу в Н. Млинский суконный заводъ по 19/XI кирпича 19456 шт.“.

Гетьман Розумовський розіслав за власним підписом листа, очевидно, до всіх полків України для оповіщення по всіх містах і сотнях. Лист-універсал, що його ми використовуємо, подаючи з деякими скороченнями, заадресовано „Полковнику Черниговському—старшинам полковимъ сотникамъ и протчимъ всякаго званія чинамъ“... і мав він такий зміст: „Проѣзжаючи по Малой Россіи, каже Розумовський, я видѣл много бродить по міру вездѣ, какъ въ городахъ и мѣстечкахъ и селахъ за милостыней людей мужескаго и женскаго полу возрастныхъ и малолѣтнихъ кои не вовсе изувечены ни перестареліе, но кои не имѣють пристановища“... і далі з'ясовує, що деякі змалку звикли жить „въленіствѣ и тунеядствѣ нехотятъ искать лутчего пропитанія“ і т. и. Деякі з цих „тунеядцев“ звичайно йдуть до шпиталів ¹⁾ та богаділень і тамъ „заражаются всякими прилипчивыми хворобами“ (!) „Хотя же по указамъ блаж. пам. гд-ря імпер. Петра Вел. повелѣно всѣхъ такихъ нищихъ, которые въ богоугодные заведенія не записаны, имать за караулъ, битъ нещадно батожьемъ“... „и заставляютъ ихъ работать что потребно себѣ дзбы они не даромъ хлѣб ѣли“... „а въ 3-й разъ поймани, то битъ кнудомъ на площади и посылать въ каторжную работу, а бабъ въ шпингаусъ (в буд. примусової праці), а ребятъ битъ батоги и посылать на суконний дворъ и протчимъ мануфактурамъ ²⁾ а на помѣщикахъ и на властяхъ брать штрафъ за каждаго челоуѣка за неусмотрение по 5 рубл., да и в духовномъ регламентѣ изъяснено, что многие бездѣльники при совершенномъ здоровьи за лѣность свою пускаются на прошение милостини“ ³⁾.

Обґрунтувавши таким чином свої експлоатаційні заміри законами громадськими і духовними, Розумовський ще від себе додає, що старцювання і взагалі „тунеядство“ це є „отечеству вредное“ з'явище тому, що воно „вредно обществу“ і далі, щоб ствердити свої попередні думки, каже: „якожь сколько тысячъ лѣннихъ таковыхъ прошаковъ есть, толикое же тысячъ недѣлають хлѣба, а токмо лукавымъ смиреніемъ чужій хлѣбъ поядаютъ“... „а для того повелѣно таковыхъ хватать всюди и къ дѣламъ общимъ представлять“... „малолѣтнихъ, кои неимѣють никакого возбранения и страха... в такую вредную себе, бесполезную об-ву, Богу противную попущаются жизнь“... „того ради приказываемъ вамъ въ полку Черниговскомъ по всѣмъ городамъ, м-камъ и селамъ публиковать, чтобы милосердую о таковыхъ людяхъ... между которыми хотя бы кто былъ и изувѣченъ въ единомъ глазѣ и безногъ токмобъ имѣлъ руки, какъ мужеска такъ и женска полу, не различая старыхъ и малолѣтнихъ, только бы имели они по послѣдней мѣры малую способность къ работѣ, всѣмъ имъ открывать путь къ ихъ лучшему жителству и безнужному пропитанию въ нашей суконной фабрике состоящей подъ смотрѣніемъ Г-на генерал майора барона Ронштейна въ м-кѣ Новыхъ Млинахъ: тамъ опредѣлено выдавать готовую и довольную пищу, пристойное одѣяніе и жителство

¹⁾ В Чернігівському полкові було тоді 124 шпиталів, а в Ніженському 162. (Єфименко Істор. укр. нар., стор. 90).

²⁾ На суконному дворі Розумовського у В. Самборі працювали діти — розскубали та перечищали вовну („щипальня“).

³⁾ Спр. № 2733, року 1763-го.

основательное и выгодное и сверхъ того и плату“... „смотрители будут имѣть о здоровьи попеченіе... пряденію шерсти научать их, малолѣтніе обоого пола сверхъ рукодѣлія грамоти обучаеми будутъ, а по обученіи когда пожелають всегда могутъ отпущены быть отъ фабрики свободно на собственное пропитаніе“.

Щоб перевести в життя цього універсала, Розумовський наказує оповіщати, нехай самі каліки та безпритульні поз'являються до Батурина (!) і записуються в г-ла Ронштейна, а як вони не з'являться добровільно, то „приказываемъ силою брать и присылать при нарочныхъ“, а в богадільнях залишати тільки „изувѣченныхъ и такъ престарѣлыхъ, что работать не могутъ“, а на останніх мати списки та слідкувати, щоб під іменами хорих, здорові не ховалися по богадільнях. Хто не виконає цього універсалу, то буде оштрафований. Дано в Батурині 1763 року 15/IX. Підпис власноручний гетьмана Розумовського. У супровідному до цього універсалу листові наказується зняти копії і розповсюдити у всьому полку. В містечках, селах і присілках опублікувати і до духовної консисторії копію надіслати. Далі в цій-же справі зазначено, що Чернігівський магістрат оповіщав цього універсала „і на базарѣ при барабанномъ боѣ і во всѣхъ шпиталяхъ черезъ писцовъ магістратскихъ“, бо ще й тепер багато бідних і старців скрізь тиняється. Виконуючи цього універсала, магістрат прохає дати йому наряди на три підводи „на перший случай“, щоб одіслати цих калік та безпритульних до Ново-Млинської суконної фабрики й подорожню та варту, щоб ці каліки та безпритульні в дорозі не порозбігалися.

Очевидячки, роки 1757—63 це були останні роки, коли ще існувала суконна фабрика в Нових Млинах. Більше ми про неї ніде відомостів не зустрічали. Умова з фон-Ацкером скінчилася напевно року 1757, а Стокоз та Ронштейн, згадані в цих останніх роках, напевно не змогли поставити на ноги це підприємство Розумовського за тодішніх несприятливих для розвитку суконної фабрики умов. Може бути, що несприятливі для розвитку фабрики в Нових Млинах умови полягали в якихось місцевих обставинах, проте року 1756-го ми вже бачимо, що Розумовський починає будувати суконну фабрику в м. Батурині.

Про Батуринську суконну фабрику є чимало згадок у літературі, а тому ми обмежимося конспективним викладом цих відомостів та зупинимося на матеріалі добутім з архівних справ. Батуринську суконну фабрику Розумовського збудовано протягом 1756—61 років, отже тоді як ще існувала в Нових Млинах суконна фабрика. Як у с. Мельні та в Нових Млинах, так і в Батурині у Розумовського не було придатної для будування фабрики землі біля Сейму, і він силоміць захопив клопоть землі під фабрику у Крупецького Батуринського м-ря; так само і цегельню збудовано на силоміць захопленій у того-ж монастиря землі. Батуринська суконна фабрика містилася в одноповерховій кам'яниці та 4-х флігелях. Окрім того, при ній було дві прядильні, красильня і сушарня. Для службовців і деяких робітників збудовано 3 флігелі; окрім того, було ще приміщення, де складали матеріали¹⁾.

¹⁾ Оглоблин, „Мануф. в Гетманщ.“, стор. 150.

Протягом XVIII в. фабрика, дарма що розвивалася чим далі більше, але все-таки не відогравала значної ролі в промислово-економічному житті краю. У 1761—66 роках тут існує вже красильня (на Шовковиці) і в 1766-му році вже виробляються килими і сукно гарної якості: Розумовський подбав забезпечити свою Батуринську фабрику фахівцем. Року 1767 на фабриці працює „ворсельних шишек суконний мастер Роман Бобент“, що був перед тим на Рясковській фабриці (для Розумовського, очевидна річ, було байдуже, що цей майстер Бобент не подав звітлення на фабриці Юсупової за 3.555 крб. 67³/₄ коп.)¹⁾, а року 1774 фабрика вже має 11 ткацьких варстатів, що на одному з них роблять товсту байку, а на решті варстатів тчуть сукно. Сукно ткали завширшки в 3 арш., а завдовжки шматок 40 арш. Два ткачі могли виткати на одному варстаті такий шматок за 3—4 дні. Беручи на увагу, що влітку фабрика тоді не функціонувала — бо ткачі працювали на полі — фабрика за зиму могла виткати 15—20 тисяч аршин (рахуючи пересічно 160 робочих днів на рік).

Але не вважаючи на ці можливості, фабрика перебуває в застої, виробляє сукно тільки для потреб власного двору Розумовського. Коли 20/II 1780 року вдався Крігс-Комісаріят до Малоросійської Колегії з запитанням „есть ли гдѣ — въ мѣстахъ тѣхъ (по всіх полках України) фабрики, отъ содержателей оныхъ взять бы свидѣнія, кто сколько можетъ поставитъ на армию сукна и каразей впредь повсягодно“²⁾, то виявилось, що на Україні існують тільки дві суконні фабрики: Рясківська — Юсупової та Батуринська — Розумовського. Від обох цих фабрик надіслано відповіді незавдовляючі.

Про Рясківську фабрику написано, що власниця її була в Москві і фабрика „сама собою обязаться никакъ не можетъ“, а має намір доповісти про це своїй власниці, і вже сама Юсупова нехай дає від себе „вишписанныхъ обстоятельствъ объявление“ (30/III)³⁾. А про Батуринську фабрику сказано лиш те, що така фабрика справді існує та й годі, а вже після другого запитання дано відповідь конкретнішу. А саме 26/VI 1780 року Малоросійська Колегія повідомляє Крігс-Комісаріят, що „хотя экономія Его Сіят-ва подъ городомъ Батуриномъ (очевидно на Шовковиці, де була красильня, то-що) имѣть суконную фабрику, но какъ въ оной въ небольшомъ количествѣ становъ производится работа единственно только для снабдѣнія ливреи служащихъ при домѣ Его Сіят-ва людей, а не какихъ другихъ порядковъ, почему и ставитъ въ Комисаріятъ повсегодно для обмундирования армии суконъ и каразей съ той фабрики несчего“⁴⁾. Року 1787 Гаммард, каже Оглоблін, одзначає розвиток фабрики, але все-ж-таки зазначає, що вона обслуговує тільки „обширное хозяйство Разумовскаго“⁵⁾.

Наприкінці XVIII в. фабрика ще поширилася і вже на запитання Малоросійської Колегії року 1797, чи може фабрика постачати сукно для армії, Батуринська економія дає досить характерну як для того часу відповідь:

¹⁾ Спр. № 27472, року 1767.

²⁾ Спр. № 1411, 1780 р. ³⁾ Там-же. ⁴⁾ Спр. № 1411.

⁵⁾ О г л о б л и н, „Мануф. в Гетманщ.“, стор. 149.

„когда она (фабрика) будетъ обеспечена надобностью въ Черкасскомъ сукнѣ, то можетъ имѣть оно на продажу до 20 тис. аршин“¹⁾.

Отож, як правдиво було зазначено, розвиткові фабрики перешкоджала відсутність ринку збуту для виробів і вона могла жити і розвиватися при наявності певних (платних звичайно) замовлень од уряду або взагалі від широкого споживача²⁾.

Сирне, воскове та свічне виробництво.

Про організацію сирного виробництва ми довідуємося з листування управителя Батуринських маєтків Розумовського Ломіковського з Генеральною Військовою канцелярією.

Користуючися з нагоди, що глиньський сотник Антін Крижанівський їхав у березні 1751-го року з Петербургу на Україну, Розумовський надіслав з ним „сирного мастера“ Николая Карібала до свого Батуринського маєтку, щоб потім скласти з ним відповідного контракта в справі організації сирного виробництва. Розумовський мав теж приїхати на Україну того-ж 1751 року.

Про цього сирного майстра та про мету його приїзду в господарство Розумовського й пише Ломіковський до Генеральної Військової К-рії 8 травня 1751-го року. Між иншим він повідомляє, що сирному майстрові наказано відвести „гдѣ заспособиѣе з маєтностей Его Яс-ти в волости Батуринской, а не въ другихъ, пристойную квартиру и для здѣлания въ домъ Его Яс-ти по его искуству сира подлежащее число коровъ и овецъ опредѣлить и соного скота сколько потребно молока собрать и отдавать съ записками и тотъ здѣланный сиръ до щасливого Его Яс-ти прибытия вуѣлости содержатъ подъ его сырного мастера видѣнием до заключения съ нимъ контракта“³⁾.

Очевидячки контракт мав бути складений після того, як приїде Розумовський на Україну. З архівної справи не видно, чи було складено цього контракта, чи ні і взагалі чи існувало навіть це підприємство, але в цій-же справі наведено деякі досить цікаві подробиці що-до умов організації сирного виробництва в господарстві Розумовського. Ломіковський повідомляє, що приміщення для Карібала приділено в хут. Зарукавному, як того наказ і вимагав, а так само наказано управителеві Городиського староства Івану Дражевському (Зражевському ?) здавати сирному майстрові молоко по записках, а також постачати для нього особисто хліб та інші провіянти і взагалі, що буде потрібно, згідно з розпорядженням Військ. Генер. К-рії. Далі

¹⁾ Там-же.

²⁾ Цікаво прослідкувати долю цього підприємства в XIX в. В XIX в. Батуринська суконна фабрика зростає не дуже багато супроти 90-х років XVIII в., але все-таки мала 15 ткацьких варстатів, а найголовніше те, що виробили її, як зазначають фон-Гун та Оглоблін, стали кращі і різноманітніші.

Протягом першої половини XIX в. фабрика досягла найбільшого розвитку. Року 1810-го вона має аж 50 ткацьких варстатів, а року 1852 — 76 варстатів.

Року 1852-го на фабриці працює 455 робітників і що-року фабрика має змогу виготовити 30 — 35 тисяч аршин сукна.

Але вже року 1855-го фабрика припинила своє існування, очевидно, після того, коли припинилися замовлення на сукна для армії.

³⁾ № 4367, 1751 року.

Ломіковський сповіщає Військ. Генер. К-рію, що Карібал подав до нього рапорта, щоб йому для виробу сиру було дано 150 дійних корів та 700 овець. Але корів знайшлося тільки 42, а овець у цей час дійних зовсім не було, бо „еще время не приспѣло“. А тому Ломіковський прохає Військову Генеральну К-рію наказати, щоб було приставлено дійну худобу до хутора Зарукавного з інших сотень. Військова Генеральна К-рія відписала на цього рапорта Ломіковському, що з 42-х корів можна „надѣлать сиру довольнымъ числомъ, а того числа дойныхъ коровъ, какъ оной иноземець требуетъ, едва и во всѣхъ Его Яс-ти маетностяхъ н-нѣ набратъся можетъ“¹⁾. А тому наказала оповістити сирному майстрові, „чтобъ онъ тѣмъ опредѣленнымъ числомъ дойныхъ коровъ в дѣлании по его искусству сыровъ довольствовался впредь до указа“²⁾.

На підставі вищенаведених матеріалів можна міркувати, що сирного виробництва напевно не було організовано принаймні в такому широкому, як намічав Карібал, розмірі і взагалі напевно ніякого контракта з ним не складено. Ні в архівних ні в друкованих матеріалах мені не пощастило добути про це докладніших відомостів.

За восковий завод згадано вперше року 1757-го, коли згідно з наказом од Розумовського, підшукувано місце в Батурині для побудування зазначеного заводу. Коли з'явилася потреба в матеріалові, щоб огородити місце для заводу, за підписом Антона Крижанівського, з економічної канцелярії з Глухова, було надіслано 11/XI 1757 р. до батуринського сотника листа такого змісту:

„При домѣ его сият-ва г-дна гетмана и кавалера находящийся свѣчаръ Василь Кудрицкий посланъ былъ въ Батуринъ для сыскания тамо угодного мѣста, к устроению сеей осенѣ завода для дѣлания бѣлого воску, и посланнымъ изъ экономической канцелярии к дозорцѣ Батуринскому Яновскому ордером велено, оное мѣсто, гдѣ помянутой Кудрицкий покажетъ, огородить тиосомъ, а нинѣ оной Кудрицкий возвратясь поданнымъ въ экономическую к-рію доношениемъ представилъ, что он в Батурине для повеленного заводу, удобное мѣсто сыскалъ близъ текущей Сеймовой воды“³⁾. Далі Крижанівський з'ясовує, що Кудрицький заявив про це дозорцеві Батуринському Яновському і вимагав, щоб те місце для заводу було обгороджено, та Яновський odmовив йому, через відсутність тесу. А тому Крижанівський прохає сотника батуринського відпустити тесу скільки буде потрібно для зазначеної огорожі⁴⁾.

В липні 1760 року ми зустрічаємо восковий завод („близний заводъ — гдѣ воскъ бѣлать“) в числі маєтків подарованих од Лизавети Розумовському⁵⁾. Очевидно, здобувши восковий завод у власність, Розумовський і реорганізував його в свічну фабрику на початку 60-х років.

Свічна фабрика довго не могла розвинути в більш-менш значне виробництво і обслуговувала переважно тільки власні потреби Розумовських. Її виробни також були невисокої якості до середини 80-х років XVIII в. за

¹⁾ № 4367, року 1751-го.

²⁾ Там-же.

³⁾ № 1895 (в'язка) Спр. № 16283 1754—57 р. ⁴⁾ Там-же.

⁵⁾ „Чернигов. губ. вѣдом.“ 1853 г. № 29, стор. 303.

браком відповідного матеріалу для гнотів. У середині 80 років фабрика стала здобувати з-за кордону так звану „марсельську свѣтильню“ і після цього її виробами справді міг пишатися Розумовський перед сином, що жив тоді в Відні. Але після французької революції фабрика знов підупала, через те, що марсельські гноти не було змоги здобувати і довелося користуватися гнотами сарептськими¹⁾.

Що-до постачання сировини—воску для свічної фабрики на Посем'ї в XVIII в. були дуже сприятливі умови, бо тут було чимало пасік та воскобоєнь. У самого Розумовського теж були і пасіки і воскобійні, як напр., пасіка була в с. Підлипному, а воскобійні в хут. Парасюцці та в Конотопі. Цю пасіку та воскобійні подарувала Лизавета Розумовському 1760 року, тоді-ж коли подарувала вона йому Батурина з його повітом²⁾.

На Низовому Посем'ї очевидно було багато приватних пасік та воскобоєнь і, як відомо, з 1828 року протягом 50 років існувала біля Батурина в с. Пальчиках пасіка Прокоповича, що можливо й не мала тісного звязку з фабрикою Розумовського, але будь-що-будь мала певний вплив, підохочувала його економію до восково-свічного виробництва.

Про місце побудування фабрики та розмір її продукції відомі такі дані у Фон-Гуна.

Свічну фабрику збудовано кроків за сто від шляху, на низині, що її заливає валова вода, біля затоки.

Року 1797, коли Розумовський приїхав на життя на Україну, він поробив деякі вдосконалення на фабриці, але це мало що їй допомогло. Фабрика переробляє на свічки 200 пудів воску (1805 рік), раніш, у роках 1786—87, вона переробляла на свічки до 400 пудів воску і чим далі фабрика все зменшувала своє виробництво. Правда, організатори свічної фабрики, очевидно, мали бажання перевести діяльність фабрики на принцип обслуговувати й потреби місцевих мешканців, але цієї справи не доробили до кінця. Водному з графських флігелів було навіть організовано продаж свічок для всіх, а також розпочато виготовляти на фабриці свічки—недогарки спеціально для нічників.

Року 1829 фабрика брала участь своїми виробами на мануфактурній виставці і мала успіх. Її продукція тоді сягала 250 п. на рік, себ-то на 17½ тисяч карб. Але з кожним роком фабрика занепадала і в 1860 році на ній вироблено тільки 30 пудів свічок, себ-то на 450 крб.

Фабрика проіснувала після цього ще аж 9 років, себ-то функціонувала протягом більше як 100 років і нарешті мусіла зовсім припинити своє виробництво³⁾.

Хоч свічне виробництво було, як каже кн. Долгоруков, старовинний промисел Розумовських, але воно мусіло пережити себе разом з іншими тогочасними підприємствами та господарчими формами, що відходили назад, даючи дорогу новим капіталістичним формам, новим підприємствам з новими виробничими взаємовідносинами.

¹⁾ Оглоблин, „Мануфактура в Гетманц.“, стор. 152.

²⁾ Черн. Губ. вѣдом.“ 1853 г. № 29, стор. 303.

³⁾ Оглоблин, Мануф. в Гетм., стор. 153.

БУНТ СІРОМИ НА ЗАПОРОЖЖІ 1768 р.¹⁾

17/4 червня б. р. минуло 151 років, відколи зруйновано Запорозжя, а разом з тим і скасовано „Славетне військо Запорозьке“ (1775 р.)²⁾. Грізний колись „страж“ двох слов'янських держав — Польщі та Росії, що мало не два віки пильно охороняв їх од хижих та настирливих ворогів — турків і татарів³⁾, тихо й безкровно помер: зруйновано Січ-мати, знищено Кіш, скасовано, врешті, й саме ім'я „Війська Запорозького Низового“, що на віки відійшло до народніх переказів. Через два місяці після того, як скасовано Січ, 5 серпня того-ж-таки року, вийшов і урядовий маніфест, що широко оповіщав Росію про довершену подію й просторо виясняв причини, які спонукали московський уряд до такого рішучого заходу щодо Запорозжя. Скільки дозволяє судити уважна аналіза їх, долю Запорозжя вирішував самий хід політично-економічного розвитку Росії в колишній Новоросії, а також і стародавнім тяжінням її до Чорного та Озівського моря. Під впливом їх московський уряд, рано чи пізно, але мусів покінчити рахунки з Запорозжям, що енергійно відстоювало й свої автономні права на самоврядування й свої земельні вольності, що заважали здійснювати урядові плани щодо адміністративно-економічного устрою Новоросійського краю. І хто знає може зруйновано-б Запорозжя і раніше од 1775 року, коли-б тільки тяжка та затяжна війна з турками не була перешкождала московському урядові здійснити свої таємні заміри щодо Запорозжя, що його послуг, до речі сказати, він тоді так шукав.

¹⁾ Читано в Катерин. Наук. Товаристві — 17/4 червня 1925 р. (в день 150-річчя зруйнування Січі).

²⁾ Цей нарис складено здебільшого на підставі документів канцелярії кол. Новоросійської губ., що стосуються питання наших студій. Частину таких документів (8) виявив Н. Терновський ще в 1904 році в архіві кол. Катеринославського губ. правління; надруковано її в „Вѣстникѣ Екатеринославскаго Земства“ за той-же рік, в Ч.Ч. 25 й 26; частину-ж їх (теж 8 документів) знайшли ми, описуючи архів зазначеної канцелярії в Катеринославському Окружному архіві, в'язки Ч.Ч. 75, 137 і 158; справи Ч.Ч. 1, 21, 53, 54, 41 й 47.

³⁾ Так розуміли свою військову місію сами запорозці. Характеризуючи її, ось, між иншим, якими словами зазначає вагу для Росії Війська Запорозького один значний товариш, колишній отаман Дядьківського куреня, Онисим Семенович у розмові з „ченцем“ Наркисом: „Войско Запорозжское, которое от доброй своей вѣры и на своем содержаніи служит стѣною, не одну Малую Россию отъ крымскихъ татаръ защищающую, будетъ до вѣку (існувати)“. Д. И. Эварникій. Двѣ поѣздки въ Запорозжскую Сѣчь Яценка-Зеленскаго, монаха Полтавскаго монастыря, въ 1750 — 1751 г.". Катеринославъ 1915 г., стр. 93.

Але незалежно від цього, були й інші обставини, вже в середині самого Кошу, що коли й не вирішили долі Запорозжя, то будь-що-будь погрожували неминучим розпадом та загибеллю його. Ми маємо на увазі той внутрішній настрій в Коші, або ясніше — той загрозливий цілості його неспокій серед, так званої, „войскової черни“, або сіромах, що незадовго перед зруйнуванням Січи де-далі виразніше та яскравіше став виявлятися в ній на ґрунті незадоволення своєю старшиною та її аграрною політикою в Запорозжі. І такий настрій козачої бідноти деколи набирав бурхливого характеру, виливаючись в формі бунту „низів“ проти „верхів“, що ладен був захитати сами основи, а з ними й добробут Запорозької Січи.¹⁾ Про один з таких бунтів, що мав масовий і грізний характер, і збереглися досить докладні відомості в справах канцелярії колишньої Новоросійської губернії, які являють собою офіційне листування різних військових достойників з приводу його. Цікаві подробиці цього бунту. Ми подамо їх у тому порядку, в якому їх описано в документах, що збереглися до нашого часу¹⁾.

26 грудня 1768 року, ввечері, щось із сотню сіромах, зібравшись на майдані поблизу Січової церкви, почали поміж собою звичайний у Запорозжі на Різдвяне свято кулачний бій. В запалі, що охопив учасників цього бою, останній швидко набрав різкого характеру і перейшов в дике та криваве бойовище.

Щоб угамувати його та протверезити натовп, військовий осавул заарештував з-поміж нього п'ять чоловіка, мабуть, тих, які найбільший робили бешкет, і посадив їх у пушкарню. Тимчасом довбиш почав бити вечірню зорю. Незадоволені з учинку осавула, сіромахи схопили довбиша та литаврами (казанами) зняли тривогу, на яку з куренів збіглася на площу вся „військова чернь“. Коли вона прибула, колотнеча серед сіромах розрослася до таких розмірів, що перейшла, як доносив Кошовий отаман Калнишевський, „в не-малой бунт“. Тимчасом смеркло. Скористувавши з темряви, бунтарі перш

¹⁾ Оскільки нам відомо, в нашій історичній літературі нема спеціальної праці про цей бунт, а є тільки уривкові й будь-що-будь далеко не повні відомості про нього. Так, на його робиться натяк в урядовому маніфесті з приводу скасування Запорозжя, де, між иншим, сказано: „что при самомъ началѣ послѣдней съ Портою Отаманскою войны (розуміється Турецька війна 1768 — 1774 р.) многия изъ Запорозскихъ козаковъ умышляли, забывъ страхъ Божій и должную намъ и Отечеству вѣрность, передатъся на неприятельскую сторону“. Покликаючись на таке „умишленіє“ запорозців уряд, без сумніву, мав на увазі бунт сіромах в Січі року 1768, 26 грудня, бо, як побачимо далі, сіромахи, після свого бунту, справді хотіли „поддатъся Турецкой державѣ“, що припадає на початок зазначеної війни Росії з Туреччиною, розпочатої в листопаді 1768 р. Згадує про нього й Скальковський А. А., але дуже коротко й без ніякого освітлення, а головне — в інших обставинах відмінних од тих, що в них її уявляємо по архівних документах, що були в нас під руками. (А. Скальковскій. „Исторія Новой Сѣчи“. Одесса. 1885 г. Ч. II, стр. 355). Далі, як уже сказано, Н. Терновський надрукував в „Вѣстникѣ Екатеринославскаго Земства“ 8 документів про згаданий бунт у Січі. Але, подавши документи, він у своїй замітці з приводу їх докладно не обговорює причин, що викликали бунт, а обмежується тільки загальною приміткою, що на підставі виявлених у нього документів про причини бунту „положительно ничего нельзя сказать“. (Вѣстникѣ Екатер. Земства; 1904 г., № 31; стр. 939). Нарешті, згадує про бунт в Січі й П. С. Бфименко в своїй статті „Калнишевскій“. Але в ньому він каже про бунт не більш од того, що сказав і А. А. Скальковський. (Русская Старина, 1875 г. № XI, стр. 409 — 410).

за все кинулися в пушкарню. Погромивши її, вони визволили з неї заарештованих, а з ними й всіх тих, що сиділи там „по важным дѣлам“, злочинців. З'єднавшись з останніми, бунтарі „с великим криком и стрельбою“ подалися до будинків Кошового отамана й військової старшини, наміряючись їх вигубити. Сповідений про намір бунтарів, Кошовий Петро Калнишевський по-тайки, „через верх потолошный“, утік з дому. За ним і инша військова старшина — суддя, писар, осавул, а також і колишня військова старшина, боячись розправи над собою, покинула свої будинки й хто опівночі, а хто ранком, перед світом 27 грудня, втікли спочатку в дніпрові плавні, а звідти в Новосіченський ретраншемент, під охорону російської команди, що на чолі її стояв майор Мікульшін. Довідавшись, що старшина втекла, бунтівники взялися руйнувати їхні будинки та нищити майно, причому запеклість їх доходила до того, що вони не тільки грабували гроші, одержу й инші коштовні речі, але в покоях старшини чинили й „безчинство“ — били посуд, нищили килими, рубали по стінах шпалери¹⁾. Тимчасом утікачі, давши „тайным образом“ знати про місце свого перебування, запрошували курінних отаманів „с надежными козаками“ прибути в Новосіченський ретраншемент. Ті й ті, одгукнувшись на заклик військової старшини, не гаючись прибули в ретраншемент „в немалом числе“. Слідом за цим, вирішено було зробити розвідку про дальші наміри бунтарів. Розвідка встановила, що сіромахи, як і раніше, охоплені бунтарським духом і зоставалися непохитні в своїй постанові винищити Кошового й військова старшину: „и ежелиб кошевой не послал команду (проти них), то оныя злодеи по фалки чинили приступити к ретраншаменту чтоб достат старшин и побит досмерти“, писав згаданий майор Мікульшін до Лизаветського губернатора, генерала Ісакова²⁾. Тую-ж долю призначено було отаманам, дідам й навіть козакам, мабуть, тим, що не схотіли взяти участі в бунті.

За всім тим виявилось ще й те, що після того, як обрано нового кошового й старшину, вони намірювалися „поддаться турецкой державѣ“. І такий намір їх покинути межі Росії був не порожньою погрозою, а справою остаточно вирішеною, до здійснення якої вони гадали приступити безпосередньо після бунту. „По окончани бунта и разорения, казав на допиті вже згаданий в нас Петро Мусатів, по утру намерены были бежать в поля на речку Солоною за войсковым конским табуномъ и пригнать всечу и разобрать весь по рукам за прягат и забират всю войсковую артиллерию снаряды и жалованныя войску знамены, клейноты и все куренныя значки иттитъ отсель за границу на

¹⁾ Між иншим один учасник погрому військової старшини, кріпак цариченського цолнера Федора Макієва, Петро Мусатів, що втік на Запорозжя в 1767 році, в своїх свідченнях на допиті повинився, що „во время разорѣнія своих старшинъ имъ взято у кошеваго ружье, пистолет и полотна нарубашку, да унынешняго судьи пять рублевъ денегъ, да убывшего есаула Андрея Ляха нашапку серой смушак“. (Н. Т е р н о в с к і й. „Къ исторіи Запорозжскаго края“. Вѣстникъ Екатерин. Земства; 1904 г., № 25; стр. 758). А майор Мікульшін у своєму повідомленні про розгром майна військової старшини підчас бунту писав, що „поступки их злодеев были варварския не взирая на святяы образи имощи били и кололи и обдирали серебро и золото сообразов и совсем их имуществом старшин разорили“. (Там-же, стр. 785).

²⁾ Н. Т е р н о в с к і й, *op. cit.*, стор. 785.

тот бок днепра под протекцию турецкую и жить там, так как и прежде сего¹⁾). Отак постановивши, повстанці замкнулися в Січі. Але здійснити всі ці свої заміри їм не пощастило, через своєчасні заходи проти повстання та зраду капітана Марковіча, що перебував під той час у Новосіченському ретраншементі, як розвідач з таємного доручення од генерала Ісакова! Саме до його— Марковіча— і вдалися по допомогу Кошовий і військова старшина. Уважаючи на прохання Кошового й військової старшини, капітан Марковіч дав свою згоду вирушити на Січ, щоб зробити розвідку та вмовити повстанців припинити бунт. Прибувши на Січ 27 грудня разом з капралом Василем Чернецьким, капітан Марковіч подався до повстанців, що саме під той час зібралися коло церкви, завзято сперечаючись і несамовито гвалтуючи. Вдаючи з себе доброзичливого до них, він почав умовляти бунтарів, щоб припинили суперечки та приступили до обрання собі нового Кошового, кого схотять: „вам, казав він, в этом запретить никто не может“. Умовляння Марковічеві втихомирили повстанців: вони нашвидку склали Раду й обрали собі за Кошового колишнього Кошового Пилипа Федорова, а з ним і всю иншу військовою старшину. Як вибори закінчилися, Марковіч пішов до будинку Кошового й почав умовляти його, щоб він наказав бунтарям припинити бунт та розійтися по куренях „так как де воля их исполнена“. Слухаючи Марковічевої поради, Кошовий такого наказу видав, але-ж послухалася його лиш частина повстанців та й розійшлася по куренях; друга частина їх, більше-менше „до трех сот человек“, не виявила послуху й далі хвилювалася. Не вважаючи на це, Марковіч вирішив, що таке, хоч і відносно, заспокоєння— момент слушний для того, щоб придушити бунт. Для цього надіславши капрала Чернецького до ретраншементу і сповістивши через його Мікульшіна й Калнишевського про те, що повстанці обрали нового Кошового й військовою старшину, ще й про те, що більшість людей вже заспокоїлася, він прохав не гаючись прислати йому одну гармату й скільки є в ретраншементі козаків „не бывших в согласии с бунтовщиками“. Довідавшись про становище в Січі, Калнишевський „со всею войсковою старшиною, стариками, атаманами и со всем войском Запорожским Низовым“, що були в Новосіченському ретраншементі, вирішив, не гаючи часу, зробити несподіваний наскок на повстанців, щоб вибити їх з Коша. Між иншим, не маючи гармати, військова старшина вдалася до майора Мікульшіна з проханням— дати їй одну гармату „с пристойным числом канонеров“. Мікульшін уволив волю старшини, одрядивши „для сокращения злодеев“ артилерійських пособників, одного сержанта, одного капрала й шість чоловіка канонерів. Здобувши допомогу, Калнишевський зараз-таки вирядив своїх козаків до Коша „пешо й конно“— під проводом двох старшин. Несподіваний наступ на Січ дуже повстанців збентежив: вони швидко подалися в січовий городок і там, замкнувшись, почали „чинить отпор“ проти загону, що наступав на них, себ-то почали з ним бій. Тимчасом капітан Марковіч, скористувавшись з переполоху серед сіромах, вийшов назустріч військові, що наступало на Кіш, і, ставши на чолі його, наказав стріляти „по

¹⁾ Там-же, стор. 785.

всем улицам и сторонам Сечи“. Рішучий напад на Січ скоро вирішив справу: ворота городка одбито й повстанці, не витримавши атаки, почали швидко розбігатися з Січи по дніпрових плавнях. Але все-ж-таки їх було побито „не малое число“, а ще більш захоплено й посадовлено в яму¹⁾; в загоні-ж, що наступав, був тяжко поранений лиш один отаман.

Так придушено повстання сіромах.

Легко бачити, що повстання сіроми, яке грізно почалося, але не встигло розгорнутися, хоча й пощастило швидко ліквідувати, але лиш через, по-перше неорганізованість його й зраду капітана Марковіча, а по-друге, через недбайливість самих повстанців, що, обравши собі військову старшину, почали пиячити²⁾. А все-ж повстання це викликало в вищих військових колах великий переполох. Зважаючи на серйозне становище в Січі, майор Мікульшін негайно повідомив про нього генерала Ісакова, а цей графа Рум'янцева, що був під той час за головного командувача в другій російській армії підчас війни з турками. Діставши звістку про повстання, граф Рум'янцев наказав генералові Романусові негайно рушити на Січ з чотирма полками і придушити бунт³⁾. Своєю чергою г-л Далке, що на ім'я його був надіслав Рум'янцев зазначеного наказу, запропонував г-лу Ісакову „через нарочного кур'єра, как скоро возможно“ прислати йому маршрут за-для походу на Січ війська, а так само в тих місцях, де воно зупинятиметься, наготовити провіянту й фуражу⁴⁾. Одначе всі ці накази скасовано, після того як надійшла од г-ла Ісакова нова звістка про те, що повстання в Січі придушено. Отож усе обмежилось лиш на тому, що Ісаков про всякий випадок післав на підмогу Новосіченській залозі одну роту з військ, що прибули на театр воєнних дій з Києва⁵⁾. Але-ж надаючи великої ваги цьому повстанню в Січі, де яскраво позначилася тенденція бунтарів піддатися турецькій державі, що з нею під той час Росія була воювалася, г-л Ісаков став клопотатися перед Київським г-л-губернатором Воейковим, нехай-би той нагородив Марковіча за послугу, а так само і тих запорозців, котрі залишилися вірні присязі. „Сколь мне по слабому моему мнению ныне кажется учиненной капитаном Марковичем поступок презентбельным и заслуживающим воздаяния, писал він у своєму рапорті Воейкову... (а также) доказана непременность в верности тамошней старшины неизъемля кошевова и козаков, но что оное судить не мое дело, то однако-ж за потребное почел представить в благоразумное вашего в-ства рассмотрение, заслуживают ли все они благоволения вашего, по крайней мере первый, для того дабы

¹⁾ Так повідомляв майор Мікульшін. Як-же свідчив сотник Василь Кошовенко, що був підчас бунту в Січі, „при сражении бунтовщиков побито досмерти до сорока, а до пятидесяти или более переловлено и посажено в яму“. Арх. кол. канцелярії Новорос. губ., в'язка № 75, д. № 1, 32 а.

²⁾ Свідчить той-же сотник Кошовенко. Там-же.

³⁾ Щоб приборкати повстанців, вирішено було відправити в Січ два піших полки — Рязький і Слєдський та два кінних — Ямбурзький і Псковський. „Вѣстникъ Екатерин. Земства“, 1904 г., Ч. 26, стр. 787.

⁴⁾ Там-же.

⁵⁾ Катеринослав. Окрархів. Архів канцелярії кол. Новоросійської губерні, в'язка Ч. 75, справа Ч. I, ар. 459.

протчих офіцеров к подобным поощрять заслугам, а последних бы вьяще к верности обязать“¹⁾).

Коли втихомирено було бунт, Калнишевський з усією старшиною знову взявсь керувати Кошем. Не марнуючи часу, він, перш за все, організував спеціальні загони, щоб виловлювати тих бунтарів, які поховалися на плавнях, а потім зібрав військову раду; на цій раді вирішено було скласти особливу комісію, щоб розслідувати „приключившееся в Сечи зло“ та виявити тих, що до того призвели. Між иншим до складу слідчої комісії обрано було — військового старшину Василя Пишмича, полковників — Якова Качалова та Андрія Вербецького й значного товариша Пластунівського куреня Олексія Верменка²⁾). А втім, беручи на увагу значіння вчинків, що на них зважилися бунтарі, військовим присудом постановлено було при розгляді справи „быть не единой только здешней команды но и посторонним, дабы отъоставшихся послѣдствию въвине направление здешное и на прописанныхъ старшинъ причиною по учиненности ихъ порока не произвели“³⁾). Отже через це саме військова рада вдалася до коменданта Новосіченського ретраншементу, майора Мікульшіна з проханням негайно ввійти до складу слідчої комісії. Зважаючи на прохання ради, Мікульшін прийняв пропозиції її і, не звертаючись по відповідний дозвіл на це до свого начальства, ввійшов у склад зазначеної комісії. Проте на другий-же день по своєму вступі до неї, він з приводу цього надіслав рапорта до Кременчуцького коменданта В. А. Черткова. Між иншим, він писав, що „хотя мне к в. в-дію подлежало представить, что повеленол будетъ вто правосудствіе мнѣ вступит или нетъ: однако понынешним заграничным обстоятельствомъ⁴⁾ неупуская вдалъ времени, дабы оныя бунтовщики неимели утечки как ипрежде, оныя злодеи еще всечи есть и имеют пофалки как можно чтоб оных бунтовщиков ис тюрмы нагlostию выпустит: да иныне будучи впоходе злодей сыскался и намеренъ былъ господина кошеваго публично ис пистолета застрелит, которой в тож время поискан исодержитца подкараулом с протчими бунтовщиками: и так я знав за оными бунтовщиками болшую важность сего месяца (февраля 16 дня) вто следствие с показанными старшинами для скорейшаго производства вступил“⁵⁾).

Цікаво зазначити, що комісія для розслідування бунту сіромах засідала не в Січі, як цього треба було-б чекати, але в Новосіченському ретраншементі, куди переведено було й заарештованих бунтарів. Обставину цю, що мимоволі звертає на себе увагу, треба пояснити тим, що провадити слідство над повстанцями в Січі було небезпечно. Річ у тім, що хоч Мікульшін, Маркозіч і Калнишевський у своїх рапортах і доносили, що бунт у Січі приборкано й бунтарів заспокоєно і навіть вони „прогнаны из нея“, але всі їх заяви такого роду не відповідали дійсності: насправжки в Коші було далеко не так спокійно, як виходило це на папері. Навпаки, бунтарський дух усе ще гніз-

¹⁾ Там-же, в'язка Ч. 158, ар. 454; спр. № 47.

²⁾ Архів канцелярії кол. Новорос. губер., в'язка Ч. 158; спр. Ч. 47, ар. 442.

³⁾ Там-же.

⁴⁾ З приводу війни Росії з Туреччиною (1768 — 1774 р.).

⁵⁾ Там-же, ар. 558.

дивсь по куренях серед „військової черни“ й лютість її на свою старшину, особливо на Калнишевського, і трохи не ослабла. Це яскраво дає зрозуміти той-же майор Мікульшін: у рапорті своєму, з дня 3-го місяця січня, 1769 року, на ім'я г-ла Ісакова, він, між иншим, писав, що „хотя тех злодеевъ и бунтовщиковъ поймано немалое число, да и еще кошевой атаман разослал команды во все места сыскивать и ловить оных толко без регулярной команды к разбирателству комиссия начат крайне опасень по той притчине чѣтобъ вслучаяхъ иногда непоследовало бѣ отних болшаго бунта“¹⁾. Навіть більше: незадоволення серед сіромах і після того, як бунт приборкано було, таке ще велике, що Калнишевський боявсь навіть за долю самої Січі, щоб бунтарі, притаївшись у ній, в випадку несподіваного нападу на неї ворога, не зрадили й не передалися-б на його бік. Не менше також він боявсь і нового виступу їх, бо „хотя ныне их и смирили, (писав Мікульшін г-лу Ісакову в тому-ж рапорті) толко многия отних пофалки слышно что хотя де ево кошевого и протчихъ ихъ старшинъ в ретранжаментѣ и скрыли, толко неотъменно мы ево и протчихъ старшинъ когданибудь поубемъ до смерти“²⁾. Тим-то, беручи все це на увагу, Калнишевський мусів був під „великим секретом“ удатися до майора Мікульшіна, з проханням поклопотатися від імени його, Калнишевського, перед г-лом Ісаковим „усердно и неотступно“, щоб той надіслав до Січі як-найнегайніше „довольной регулярной команды“; в противному разі, писав далі Мікульшін, „ежели на Сечь зделаится неприятелское нападение, то онъ (Калнишевський) незънаеть что делать“³⁾. Зрозуміло само собою, що, за такого неспокійного настрою в війську Запорозькому, було-б дуже небезпечно провадити слідство над бунтарями в самій Січі, а тому слідчу комісію разом з заарештованими й переведено до Новосіченського ретраншементу, під охорону тамтешньої російської команди.

Слідство з приводу бунту сіромах, що тривало з 16 лютого до 26 березня 1769 року, не закінчила комісія через те, що граф П. А. Рум'янцев був наказав, щоб почату слідчу справу разом з самими повстанцями передати до головної військової команди⁴⁾.

Такий фактичний бік бунту сіромах війська Запорозького в 1768 році.

Що-ж його викликало? І які ті стимули, що штовхали козачу бідноту на такий грізний протест проти своєї старшини?

На превеликий жаль, документи, що були в нас під руками, не дають відповіді на цікаве для нас питання: вони занадто глухі що-до цього й обмежуються лиш самою фактичною стороною події, яка відбулася на Запорозжі. І це зрозуміло. Річ у тім, що архівний матеріал, який маємо, в дійсності являє собою офіційне листування — рапорти й донесіння, нашвидку складені під живим вражінням пережитої події і призначені передусім на те тільки, щоб повідомити відповідних представників влади про бунт у Січі, не оцінюючи, ані

¹⁾ Н. Терновскій. „Вѣстникъ Екатер. Земства“. Ч. 26, стр. 785.

²⁾ Там-же. ³⁾ Там-же, стор. 785.

⁴⁾ Архів канцелярії кол. Новоросійськ. губер.; в'язка Ч. 158, спр. 41, ар. 558.

його, ані тих причин, що його викликали. Ввесь-же слідчий матеріал, особливо цінний тут тим, що міг-би освітлити й дати ключ до розв'язання наших питань, як уже ми сказали, відіслано до головної команди, здається, досі його ще не знайдено. Але попри все те навряд чи можна погодитися із Калнишевським, що вважав бунт, що скоївсь за його отаманування в Січі, тільки за випадковий, хоч і чималої ваги ексцес, „неведомо счего прилучившийся“¹⁾. Може бути, розуміється, що зразу бунт, приголомшивши всіх своєю надзвичайністю та примусивши всю військову старшину покинути Січ, міг, звісно, зробити вражіння випадкового ексцесу з боку роздратованого й розхвильованого в кулачній бійці натовпу сіромах. Тим більше, що відомий був і привід до того. Це — незадоволення натовпу з осавула, що заарештував п'ятеро козаків, які брали участь у кулачному бою. Але події, що швидко після того розвинулися, як зруйнували повстанці старшинські і козачі будинки та майно, то-що; грізна й непохитна постанова їх побити всю старшину, як колишню, так і тогочасну; визволення з пушкарні всіх в'язнів; гвалтовне захоплення Січі, а з нею й влади; негайне й демонстративне обрання нового кошового й військової старшини й, нарешті, намір бунтарів „поддатся Турецкой державѣ“, роблять вже вражіння не випадкового бешкету сіромах, а виразно виявленого й, сказати-б, виношеного ідейного протесту проти своїх „верхів“. Ще більше: є навіть підстави припустити, що сіромахи, учинивши бунт, раніш про його змовилися і призначили саме на Різдво, коли звичайно до Січі збиралися всі січовики, що жили за межами її. Принаймні в своїх свідченнях на допиті згаданий Петро Мусатів виразно заявив, що „на праздник Рождества Христова он с того ж [тоб-то Незамаївського] куреня казаком Кондратом Облизным с урочища на речке Шаховке в помощь на бунт пришли и с начала того бунта с вечера и во всю ночь всехъ намеренияхъ обще вгурту серомахами былъ“²⁾. Ясно, отже, що про бунт, що готувався в Січі, знали всі сіромахи, не виключаючи й тих, які жили за межами Січі, рівно як не викликає сумніву й те, що всі вони знали й про умовлений термін виступу їх. Нарешті, про бунт сіромах, що підготовлювався в Січі, попереджав Калнишевського і Київський ген.-губернатор Вовйков; ще 9 грудня 1768 року писав він до кошового, що, „подошедшимъ до него свѣдѣніямъ, нынѣ отфранцузовъ посланъ въ Запорожскую Сѣчь для взволнованія сиромахъ противъ В-го В-благородія и всѣхъ Войска Запорожскаго старшинъ нѣмчинъ Тотлебенъ, которой во время прусской войны измѣнникомъ здѣлался, и за то изъ службы выгнанъ“³⁾. Обмірковуючи все сказане, не можна, повторюємо, згодитися

¹⁾ Н. Терновскій. „Вѣстн. Екатер. Земства“, Ч. 26, 786.

²⁾ Там-же, стор. 758.

³⁾ Н. Терновскій. „Вѣстн. Екатер. Земства“; Ч. 31, стр. 940. Як здається, саме для розвідок про Тотлебена до Запорозької Січі командували, як таємних агентів, трьох осіб — граф П. А. Рум'янцева чужоземця майора Саліньяка і г-л Ісаков капітана К. Марковича та сотника В. Кошевенка. (Останнього „придаль“ Ісаков майорові Саліньякові, згідно з листом од Рум'янцева). А втім присутності Тотлебенової в Січі, як здається, ніхто не виявив. Принаймні капітан Маркович у своєму рапорті г-лові Ісакову, з 29 грудня 1768 р., писав, що „порученной мне от в-го пр-ства каммисии ища приметить надобного человека [гадаємо Тотлебена] по сее время приметить не мог“. І що для тієї-ж справи, як і його, Рум'янцев був командував майора

з Калнишевським, що доносив про повстання, як про подію, що скоїлася ніби-то несподівано в Січі. І це треба сказати тим більш, що така заява його суперечить його-ж власним признанням, що їх він не раз висловлював у своїх інтимних розмовах з майором Мікульшніним ще перед повстанням у Січі. В цих розмовах він уперто перед ним визнавав надзвичайно тривожний і небезпечний настрій у війську Запорозькому, що приневолювало тримати в Січі регулярне російське військо. Про це признання його майор Мікульшнін, свого часу, повідомляв г-ла Ісакова; і тепер, себ-то безпосередньо після повстання, в рапорті, з 28 грудня 1768 року, він знову нагадує йому про те-ж, настоюючи, з свого боку, на „неотменной“ присилці в Січ регулярних військ. Як приборкувано в Січі повстання, „одни злодеи (писав він у рапорті) побежали чрез реку в плавли, другие (же) притаясь остались в сечи..... и по примечанию моему таких злодеев в сечи еще много и (чтобы) немоглиб еще такого злодейства сделать неотменно надлежит в сечи быть регулярных хотя б покрайней мере полка два или более о чем я и прежде сего в-му пр-ству доносил, что кошевой сомною вразговорах о полках говорил надлежалоб быть в сечи полкам“¹⁾. Виявляється, отже, що ще перед повстанням хвилювання поміж сіромах у війську запорозькому було таке помітне, що доводилося серйозно міркувати про заходи обачности на випадок явного виступу їх, себ-то про посланку в Січ російських військ. Річ зрозумілива, про це хвилювання між сіромах Калнишевський безперечно знав, так само як без сумніву, знав він і про те, що його викликало, а через те, кажучи його словами, „приключившееся в Сечи зло“ аж ніяк не була подія несподівана, а певніше натуральний і неминучий вибух обурення, що вже давно назбиралося в сіроми на свою старшину. Пояснімо це докладніш.

Студіюючи причини описаного в нас бунту, не слід забувати, що виступали тут самі лиш сіромахи, себ-то та знедолена матеріально, найбільша частина війська Запорозького, що, як свідчить один самовидець, який бачив на свої очі в Січі раду року 1749-го, не мали не тільки коней або якої худобини, але „ниже“ одежі на плечах. Поряд з цією козацькою біднотою, поміж того-ж Запорозького козацтва, стала визначатися друга класа — це класа заможного козацтва.

Поки запорозцям доводилося без перестанку воювати, всенюку увагу їхню звернуто було на зброю. Але XVIII вік що-до цього приніс їм спокійніші часи, і ми бачимо, що на їх „вольностях“, за не що й довгий час, з'являється ціла низка впорядкованих зимовників. Так, за статистичними даними, вже в 1755 році тільки в чотирьох Запорозьких паланках таких зимовників було 431, а в 1775 році, коли ліквідовано Запорозьке майно, їх виявилось більш за 2000, а саме—на лівому боці Дніпра 838, та на правому 1178. Такий зво-

Саліньяка, то Маркович прохав Ісакова дозволити йому повернутися назад до місця своєї колишньої служби. Так само нічого не говорить про Тотлебена в своїх свідченнях і В. Кошевенко, які він давав в похідній канцелярії г-ла Ісакова, повернувшись із Січі. Н. Терновській. Ч. 26, стор. 784 й 785.

¹⁾ Там-же, стор. 785.

рот у господарсько-побутовому життю Запорозького козацтва, що характеризує собою новий вплив у господарському життю Запорожжя, помічається як поміж Запорозькою старшиною, так і поміж звичайних козаків — січовиків. Суворий куренний режим та простота в життєвих потребах, в останні роки існування Січи, очевидячки, більш уже не вдовольняють військову старшину. Під впливом постійних зносин з Петербургом і взагалі з росіянами, а також прилипчивих прикладів малоросійської військової старшини та польської шляхти, і Запорозька старшина прагне придбати земельну посілість і жити в вигідніших умовах. Не кидаючи військової посади, багацько разом мають великі хутірські господарства, заводячи зимовники, що рясніли численними отарами овець і товара й табунами коней. При цьому треба зауважити, що такий поміщицький характер господарсько-побутового життя військової старшини особливо гостро визначився саме за Калнишевського з 1760 років ¹⁾. Сам отаман Кошовий мав два великих хутори—на Саксагані й Каменці—з величезним господарством. Принаймні, коли в 1769 році татари зробили несподіваний наскок на Запорожжя й напали на його хутір, то він утратив самих коней, ні більш, ні менш, як понад 600 голів. А коли, як скасовано Січ, списано реєстр його хутірського господарства, що уряд секвестрував, то виявилось, що воно складалося з 638 коней, 18 бугаїв, 107 пар волів, 415 корів, 440 голів молодника, 12 840 овець, 1069 кіз і 96 свиней, не кажучи вже за инше численне майно. За того-ж татарського наскоку на Запорожжя полковник Опанас Колпак позбувся 1200 овець, 300 голів рогатого товару й 127 коней, а військовий писар Глоба—4000 овець і 130 волів, опріч иншого товару ²⁾. Втрати, як бачимо, були величезні, і все-ж-таки, господарства швидко відновлювалися. Принаймні, у писаря Глоби, коли ліквідував уряд його майно в 1775 році, виходить усього, за 5—6 років після татарського наскоку на його хутір, було 253 коней, 570 товару й 7272 вівці. Серед звичайних козаків-січовиків теж були такі, що беручи зразок з своєї старшини, заводили собі зимовники з таким-же господарством, як і в старшини. Господарства ці досягали иноді величезних розмірів. Так, підчас того-ж-таки наскоку татар, козак Поповічського куреня Федір Рудь самих овець позбувся 5000; козак Канівського куреня, Федір Горюха—до 2000 овець; козак Щербинівського куреня, Олекса Дудник—250 коней і 70 волів, а козак Величківського куреня, Абрам Абаза,—200 коней і 50 волів ³⁾.

Зазначимо, що ні в одного з них, навіть у простого заможного козака, не було менше як 3—4, а в старшини 5—6 козаків і до 10 „молодиків“, себ-то підлітків з „господарем“, або управителем, що керував у зимовникові господарчими операціями. „А это все казалось войску расколом, началом разных клевет и даже громких нареканий на Кош и старшину“ ⁴⁾. І справді, хоч-би що там говорили, але ухил заможного козацтва в бік господарчо-побутового життя й поривання його до комерційних розрахунків, по суті, порушувало стародавні військові традиції Запорозького товариства, як організації,

¹⁾ Скальковскій. Там-же; Ч. I, с. 82. ²⁾ Там-же. Ч. I, с. 184.

³⁾ Там-же; порів. Эварницкій, ор. cit. с. 5.

⁴⁾ А. Скальковскій. Там-же, Ч. I, с. 83.

що мала сувору військову місію, та ще й до того основаної на комунально-господарських принципах. В тому-ж XVIII в. запорозці докоряли своїм співбратам—українським козакам за те, що ті занехаяли „простоту войсковую“ чи курінний устрій і за те що занепали в них, через це, військовий дух та хоробрість ¹⁾). То-ж тим більше в своїй масі вони мусіли протестувати проти того, що Калнишевський старанно запроваджував приватно-власницьке господарчо-побутове життя в Січі: це-ж бо шкідливо відбивалося не тільки на військовому дусі її тубільців, але й загрожувало неминучим соціяльним розколом поміж них. Для волелюбної й очайдушної сіроми були занадто далекі й туманні дипломатичні міркування Калнишевського, що, насаджуючи земельну культуру в Запорозжі, гадав захистити Січ од руїни, а московська опіка й погрози лиш дратували її: вона жила незмінним бойовим чуттям і міцною прихильністю до давніх військових традицій свого товариства з його курінним устроєм, поступитися яким їй, за її інертності, було не так-то легко. От через те „почитая лиш себя прямыми т. е. настоящими козаками“, сірома, як іронічно, так і саркастично, з явним, при тому, відтінком нехтування й навіть з зневагою, прозивала своїх заможників задерикуватими і ганебними для козака йменнями „баб и печкурів“ ²⁾). До того-ж класа заможного козацтва, що народжувалася на Січі, загрожувала розколом самому запорозькому товариству та, що особливо небезпечно—традиційному устроєві її, збудованому на широких демократичних підвалинах і громадській або товариській рівності. Живий приклад такого небезпечного для товариства розколу в запорозців був на очах—у Польщі з її аристократичним устроєм, що давав усі маєткові привилеї й державні права самій тільки шляхті, а та ганебно повертала трудящу класу-низи в безправних рабів.

От чим, далі, треба пояснити й те, що хоч як люто приборкано в Січі бунт, хвилювання сіромах на соціяльно-економічному ґрунті не вщухало, а лиш вийшло по-за межі Січи. Не досягнувши свого в Коші, вони виявляють свою ненависть і бешкетують по своїх вольностях, роблячи наскоки на слободи й зимовники своїх-же заможних козаків, руйнуючи їх господарство; знущаючись із них і одбираючи в них майно. Картину такого нищення, хоч і коротко, але характерно малює нам той-же, вже не раз згадуваний у нас майор Мікульшін у своєму рапорті до Кременчуцького коменданта В. Черткова, з 30 березня 1769 року. Допіру встиг він оповістити про свій вступ до комісії, що провадила слідство над повстанцями, як того-ж дня не гаючись рапортував йому: „уведамыя я, писав він, что войско запорожского низового козаки серомахи, которыя пошли пешия, якбы противъ неприятеля ³⁾, а ныне оныя явились ходють по своим волностям, слободам и зимовникамъ лошадей у казаковъ отнимают, и протчая имущество грабють и заретой в землю хлеб отрывают и ругаються онымъ, поземле розсыпають... и хотя кошевой атаман Калнышевской то чинит за прещаетъ, и нарочныя откоша команды для поимки их посылает: токмо оныя серомахи посвоему самовольству от

1) Там-же; с. 199. 2) Э в а р н и ц к і й. Там-же, с. 5.

3) Розуміється—проти татар.

того не воздерживаются“¹⁾). Чим пояснити це з'явище на Запорозжі, як не тим, що вже почалася боротьба козацької бідноти з заможним козацтвом, викликана опріч усього іншого, можливо, і тривожним передчуттям небезпеки потрапити під економічний, а потім і юридичний утиск своїх заможників, як польські та українські хлопи!

Але особливу злість сіромахи мали до своєї старшини й, зокрема, до свого останнього кошового отамана Калнишевського. На нього, як ми знаємо, незабаром після бунту, коли був він у поході до Криму, розвідуючи „о неприятельських обращениях“, був навіть замах забити, і лиш щасливий випадок уратував його від неминучої смерти; на всіх-же взагалі старшин, як колишніх, так і наново обраних, сіромахи мали грізні „пофалки“, що хоча вони підчас бунту і сховалися в Новосіченському ретраншементі, тільки „все они неотменно когда нибудь будут побити до смерти“²⁾).

Що-до Калнишевського, то чом так ненавиділа його сірома—аж надто відомо, щоб на цьому довго спинятися. Гроза гайдамаків, він нещадно переслідував їх і сам персонально на чолі команд, і за допомогою окремих роз'їзних загонів; він ставив спеціальні форпости, щоб виловити їх у степу та жорстоко карав їх, через те він не міг, безперечна річ, викликати, до себе любов і вірність сіромах, що раз-ураз, з того чи іншого приводу, тікали з коша і виряджалися на „промысел“, себ-то гайдамачити. Відомо, що гайдакування їх було серйозний привід до нарікань на Січ, як на кубло розбійників та грабіжників, і чинило їй чимало турбот, викликаючи великі непорозуміння, позви й роздраження з боку Криму, Польщі й Москви.

Але, з другого боку, гайдакування січовиків, принаймні в межах запорозьких вольностей, без сумніву, мало й певну соціальну закраску. Це був натуральний протест проти московського уряду, що примусово захоплював запорозькі землі, колонізуючи їх і насаджуючи на них військові селища. І що настирливіше провадила Москва свою колонізаційну політику коштом запорозьких вольностей, то різкіш і суворіше виявлявся протест проти неї з боку Війська Запорозького; в тому, що Москва силоміць одбирала його землі, воно бачило не тільки брутальне топтання своїх прав на давню земельну власність, але й порушення, хоч-би й відносної автономії, Запорозжя.

І от, тимчасом як військова старшина марно листувалася з урядом і даремно виряджала одну за одною делегації до Двору, захищаючи і відстоюючи свої земельні вольності від гвалтовного захоплення, нетерпляча й експансивніша частина товариства реагувала на чинність московського уряду по зсойому. На насильство вона відповідала насильством-же і, в запалі незавдоволення, гнала з колишніх, себ-то захоплених, своїх земель непроханих гостей, „власящих в их худобу“, руйнуючи їх села, хутори й зимовники, розтягаючи їх майно, а іноді навіть надбігаючи до насильства над ними.

¹⁾ Архів канцелярії кол. Новоросійськ. губерн. В'язка 158; спр. 41; ар. 559.

²⁾ Між иншим, у березні 1770 року погрозу цю про винищення військової старшини на чолі з Калнишевським ледві не було здійснено. Принаймні в Щербинівськiм курені багато козаків зробило було таку змову, але її своєчасно було виявлено й придушено. А. Скальковскій. Там-же Ч. II, с. 357—358.

Легко уявити собі ту трагедію, що переживав її Калнишевський, а з ним і вся військова старшина, через загострений за його часів аграрний рух на Запорозжі. З одного боку, він глибоко обурювався з московської політики супроти Запорозжя, добре розуміючи те, до чого вона хилиться; з другого-ж боку він не міг спочувати й отвертому виступові „військової черни“ проти економічного засилля Москви, турбуючись за долю Січи.

Правда, його кмітливий і практичний розум завбачав, як відомо, надійний засіб боротьби з хижацькою Москвою та з її таємничим, зрадливим заміром що-до Запорозжя. Це мирне насадження агрикультури в Січі й залюднення запорозьких порожніх земель шляхом збільшення сіл, хуторів і зимовників. До цього, як відомо, Калнишевський настирливо закликав своє товариство і навіть переманював чужинців — молдаван, болгар та охочих із Польщі, Нової Сербії й Буджака, приділяючи їм земельні наділи в Кодацькій паланці, поблизу порогів. Але всі його зусилля в цій справі не давали бажаних наслідків. Товариство в масі своїй, особливо сіромахи, залишалися глухими й інертними до його закликів. Не спромігшись зрозуміти його далекосягнутої політику, скеровану на врятування Січи, та звикши до рухливого й бойового життя, воно не хотіло міняти свого меча на рало й переходити до мирної культурної роботи. Все це, безперечно, глибоко засмучувало й жалем огортало Калнишевського: він бачив, що стихія бере гору над розумом. І що-ж дивного, коли під впливом невдач, які переслідували його і в Коші і при Дворі, підчас своєї останньої подорожі туди в аграрній справі, він ще в 1767 році, зовсім несподівано, вирішив скласти з себе почесне уповноваження Кошового й одійти од керування Січчю. Принаймні, повернувшись з Петербургу, він на двох військових радах, 9 і 20 грудня зазначеного року, категорично відмовлявсь від „кошевства“, прикриваючись слабкістю свого здоров'я. І тільки настирливо прохаючи та благаючи, умовило його військо знову взяти на себе керування Кошем. Між иншим, цікаві ті мотиви, що спонукали військо прохати Калнишевського повернутися до керування Кошем і які разом з тим дають виразну характеристику його діяльності, як Кошового. „Мы, писали запорозці в своєму рапорті з 22 грудня 1767 року, на ім'я Київського ген.-губернатора Воейкова, — мы будучи господина Кошевого отамана Калнышевского порядочным исправлением и во всемъ честнымъ обхождениемъ и поступками, такожъ в обереженіе ея императорского величества интереса и пограничности рачительство доволными, быть попрежнему в правленіи Кошемъ и командованіи войскомъ упросили, который по выше писанному прошенію и оставатся имеет“¹⁾).

Але й нове, почесне обрання на Кошового і висловлене од війська Калнишевському довір'я не заспокоїли його. Аграрне питання ускладнялося й загострювалося кожного року все більше та більше, а в звязку з цим збільшувалися й гайдамацькі виступи сіромах. Особливого при цьому напруження вони досягли безпосередньо після бунту в Січі. Не вважаючи на війну, що почалася з турками і що до неї уряд особливою грамотою прикликав і запо-

¹⁾ Архів канцел. кол. Новорос. губ.; в'язка № 137, спр. 54, ар. 93.

розців, аграрний рух на Запорозжі все-таки не тільки не стих, але, навпаки, набрав бурхливого й масового характеру. І що особливо звертає на себе увагу, дак це те, що в цьому рухові беруть участь уже не дрібні купки сіромах в 20—30 або 40 чоловіка, якими вони звичайно ходили до Польщі на „промысел“, а величезні загони в 200, 300, 500 і навіть 700 озброєних сіромах, що перед ними в панічному страху розбігалася мирна людність, посаджена од Москви в колишніх запорозьких вольностях, ратуючись і кидаючи часто на призволяще свої хутори, села, будинки й майно¹⁾. Читаючи про це документи, котрі збереглися до нашого часу, в вигляді рапортів, донесінь і свідчень військових чинів та розвідчиків, живо малюєш собі жах тої, справді-таки, страшної аграрної пожежі, яка охопила тоді Запорозжя, з його „всерайнейшими обидами и разорениями“, що чинили їх запорозькі козаки-сіромахи зайшлій людності московської орієнтації.

І от, з таким стихійним явищем у соціально-економічному житті Запорозжя, мусів боротися Калнишевський. Перед ним наче мара невідступно стояла важка для вирішення аграрна дилема, що пригнічувала його протягом усього його десятирічного отаманування в Коші. Одначе, за такого становища, иншого виходу в нього не було: щоб уратувати Січ од руїни, що загрозувала їй, він мусів був і з своїх дипломатичних міркувань, і під тиском енергійних вимог московської влади завзято переслідувати і приборкувати гайдамацькі виступи сіромах, тим більше, що вони часто мали жорстокий, розбишацький характер. Але цим він викликав проти себе, як і проти військової старшини, вибух незадоволення і лютої ненависті сіромах, що мали його за прислужника й прибічника Москви, дарма що насправжки він ніколи не був такий, як свідчить про це і гірка його доля.

Обравши собі нову старшину на чолі з кошовим Пилипом Федоровим, уже похилим дідом, незадоволені, як свідчать Калнишевський та Петро Мусатів, мали замір відійти на той бік Дніпра, „под турецкую протекцию“. Що власне спонукало їх залишити межі Росії й відійти за кордон, документи цього не пояснюють. Але все-ж, скільки можна на підставі них гадати, найближчою причиною до цього, мабуть, було почуття небезпеки, що спіткає їх суворо кара за „немалой бунт и разорение“ у Січі. Цим-то й треба пояснювати той поспіх, що вони виявили в своїй постанові про виселення з Коша, коли на другий-же день після бунту ранком, нашвидку ладналися післати на річку Солону по військовий кінський табун, щоб за допомогою його забрати з собою все військове знаряддя й військові ознаки. Але таке почуття самоохорони само по собі зрозуміле й натуральне за становища, яке для них утворилося, швидше було тільки за привід до відходу їх під Туреччину, аніж за дійсну причину його. Занадто вже важливий сам по собі був вчинок, як зрада своєї держави, на який повстанці відважилися і, до того-ж під таку тяжку хвилю,

¹⁾ Картину таких руйнувань малюють нам полковник Олексій Алимов, ротмейстер Андрій Турченівський, поручник Семен Пугачевський, квартирмейстер Казнодій, військовий службовець розвідчик Яків Бобошко і ин. в своїх рапортах, донесіннях і свідченнях, або „сказках“. Архів канцелярії кол. Новорос. губер., звязка № 137, спр. № 53, ар. 203; звязка № 158, спр. 41, ар. 570; спр. 47, ар.: 430, 431, 434, 435, 436 й 438. Див. також „Вѣстн. Екатер. Земства“, 1904 р., с. 756.

коли вже почалася війна Росії з Туреччиною, щоб пояснювати його самим тільки почуттям страху їх перед суворою відплатою. Ні: не в почутті, хоч-би і панічного, страху перед карою полягала справжня причина їхнього наміру покинути межі Росії, а в повсякчасній і давній ворожнечі запорозців до Москви, як до своєї гнобительки. На своєму місці ми вже були казали про економічний утиск її, захоплення запорозьких „вольностей“ під військові селища й будівлю прикордонних фортець. Це незвичайне захоплення земель, що почалося в 40-х роках XVIII в., навіпсі набрало систематичного характеру, не вважаючи на всі протести, скарги й клопоти „с посулами“ Коша. Розкішні землі на Бозі, Орелі, Самарі, Самоткані, Домоткані й інших річках поволі відходили від запорозців, викликаючи з боку їх роздратування; доходило це роздратування до того, що в 1763 році, загальним військовим присудом ухвалено було приписати полковнику Гардової паланки припинити, врешті, захоплення стародавніх запорозьких „вольностей“ збройною рукою. Але й це не помогло: „по государственным соображениям“ захоплення земель та колонізація Запорожжя неухильно одбувалося далі, а як засновано Новоросійську губерню (1764 р.), місцева погранична адміністрація подавала навіть один за одним проекти в справі планового заселення запорозьких земель, як порожніх, при цьому про непорушність їх не було й згадки. Така рішуча колонізаційна політика Москви була лиховісна за-для Запорожжя: вона загрожувала не тільки збезземелити його, але й скасувати його самого, як автономне військово-політичне тіло. Про боротьбу силою, річ зрозумілива, не могло бути й мови. І ось, тимчасом як одна частина січовиків на чолі з старшиною, не пориваючи звязків з Московією, гадала легальним шляхом оборонити Запорожжя, друга, відома під назвою кримської партії, що до неї належали сіромахи і що висловлювала свій протест Москві в формі аграрних розрухів та насильства над московською людністю, вважала для себе за краще відійти з меж Росії під турецьку протекцію, аби уникнути московських утисків і зберегти собі козацьку вільність.

В такому освітленні уявляємо ми бунт сіромах війська Запорозького в 1768 році.

Коротко кажучи, він, з одного боку, має на собі сліди боротьби, що вже почалася в Запорозжі між козацькою біднотою і заможним козацтвом на соціально-економічному ґрунті, а з другого — і це головне, він виявляє собою незадоволення козацької бідноти на свою старшину за її жорстоке приборкання гайдамацтва й аграрну політику, проваджену, як здавалося сіромі, на користь царській Москві.

ДОКУМЕНТИ ¹⁾.

I.

По секрету.

Получено Генваря 4-го

Высокородному и превосходителному Господину Генераль маиору
и кавалеру александру степановичу Исакову
от секундъ маира микулшина
покорный рапортъ.

Сего числа воиска запорожскаго низоваго кошевой отаман калнишевский мне объявил что слышил он от своих козаков их сиромахи начели бунтъ для того чтоб кошеваго истаршину войсковую нынешнюю и прежде бывшую а потом и достойных козаков всех побит до смерти и забрат клейноты итит испротекцы (и) росийской в другое место а неиначе какъ по нынешнему обстоятельству подтурецкое владение; бунтъ же уних начялся во время вечерней тапты и происходил на другой день даже дополудни поступки их злодеев были варварския невзирая насвятыя образи имощи били и кололи и обдирали серебро и золото сообразов исовсем их имуществом старшин разорили и едва сами спаслис в ретранжаменте апотом кошевой атаман и старшина посылали из ретранжаamenta тайным образомъ в сечу чтоб собралис атаманы снадежьными казаками в ретранжаментъ и какъ собралися донесколко атаманов инамерение положили кошевой истаршины послат двух старшин скомандою против таких злодеев для сокращения и просил у меня кошевой състаршиною одну пушку спристойным числомъ канонеръ при которой пушке командировал я артилерийских служителей сержанта одного капрала одного канонеръ шест человекъ нокакъ узнали вышеписанные бунтовщики посланную из ретранжаamenta от кошевого против их команду кои злодеи начяли ретироваться в город вкотором состоит церков икурени затворили ворота и начяли чинит отпоръ однакъ по власти Божеской от ворот их отбили и потомъ оныеж злодеи побежали через реку вплавни а другия притаяс осталис в сечи икоторых бунтовщиков побито досмерти немалое число истороны кошевого тяжело ранен толко один отаман и ежелиб непослалъ кошевой команду то оныя злодеи пофалки чинили приступит к ретранжаменту чтоб достат старшин и побит до смерти по окончанииж того бунта кошевой сыскиват начал тех откого начался такой бунт и противности иприличившихся втомъ бунте несколько человекъ уже забрано втюрму ипопримечанию моему таких злодеев в сечи еще много і не моглиб еще такого такого злодейства зделат неотменно надлежит в сечи быть регулярных хотя б покрайней мере полка два или более о чем я и прежде сего вашему превосходителству доносил что кошевой сомною вразговорахъ о полках говорилъ надлежало б быть в сечи полкам и о вышеписанном произшестьи (и) вашему превосходителству покорнейше симъ рапортую и что впредь происходить будит чрезъ нарочного вашему превосходителству рапортом донесено быть имеетъ.

Ч. 28 декабря
1768 году.

Звязка № 75; спр. № 1; 132 і 135 аа.

¹⁾ Архів канцелярії Новоросійської губ. в Дніпропетр. окр. арх.

II.

Генваря 2 дня 1769 году.

Високо родному и превосходителному Господину генералу майору и кавалеру александру стефановичу исакову жолтого гусарского полку от капитана марковича

рапортъ.

Сего декабря противъ 26 числа по пробитый вечерной тапты войска Запорожского казаки по обикновению своему силою рукою отбили своих литавръ отпушекъ начели тревогу битъ и всу чернь войскъ Запорожскихъ забрали из великымъ крикомъ истрелбою збонтовались, пошли вначале вдомъ кошевому где намерылися ево вбить толко онъ тайнимъ образомъ через верхъ потолешний ушол иукрился вгородку нашемъ ипрочая старшина потамуже снымъ вгородке съпаслись а доми и имущества ихъ розграбили и все то оны едино гласны хотелы кошевого и прочихъ старшинъ переменять почему 27 числа кошевой Калнишевский и прочая сътаршина просилы меня даби вгородокъ книмъ бунтовщикамъ пошол и проведовель что они намерени зделатъ гдѣ я оставилъ отсебя скармана часи и кашелокъ зденгами отдавъ кашевою калнишевскому прошолъ промижду темы бунтовщикамы къ ихъ церкви где видячи отнихъ великий споръ и крыкъ иубийства учаль ихъ угаваривать ви себе виберите кошевымъ каво хочете вамъ втомъ запретить ништо небудет, почему они на моихъ речей сокласилысь и выбрали било себе испрежно бивших кошевих кошевымъ именемъ филыпа федорова и протчихъ старшинъ и какъ то попримеру черезъ три часа погаварилъ я новому кошевому чтоби онъ приказаль имъ разойтица покурениямъ и пересталы бунтоваца что ихъ воля исьполнена итакъ отнего и приказано било и утихло то я у него кошевого осьтался самъ визбе амежду темъ чрезъ находящегося при мне жолтого полку капрала василия Чернецкого далъ знатъ вгород ку майору и кошевому Калнишевскому съ ево старшиною что новой кошевой избранъ и все бунтовщикы съпокоены толко не все а осталося во примеру дотрех сотъ итеперича самая пара на нихъ напасть и прислалы бы ежели самы не захотятъ прийтить комнеби прислалы одну пушку иколко естъ казаковъ которие всокласии бунтовщиковъ небили и помоему требованию и калнишевского согласию Господинъ майоръ правящой каменданской должностию одну пушку при пяти кананеровъ ко мне всечь прислаль и притой пушки несколько запорозкихъ козаковъ какъ скоро уворот перевелы я онихъ кананеръ увидель тотъ же часъ приказаль имъ палыть повсемъ улыцамъ и пастаранамъ и всемы темы прибывшими казакамы и припушки я командуваль ась ихъ старшинъ изнашихъ офицеровъ никаво болие небыло итакъ всехъ покоили и старово кошевого петра калнишевскаго сево старшиною вправлении должности своей все вступили а несколько ись пушекъ и малого ружья побиты. а порученой мне отвашего превосходительства комиссия ища приметить надобного человека посее время приметить немогъ да потаковой же камысии от графа Румянцова одинъ майоръ иноземець приехалъ всечь и объявилъ мне якобы ваше превосходител-

ство ему приказалы со мною согласитца то въ такомъ расуждение ежелы и онъ за такой же деломъ что и я не соизволено лы будетъ мне обратно кдолжносты своей прибить а ему майору остаца мылостивимъ повелениемъ не оставить о чемъ вашему превосходителству спакорностию мою семъ рапортую.

Капитанъ Константин Марковичъ.

Декабря 29 числа
1768 году.
всеци Запорожкой.

Звязка № 75; спр. № 1; 31 а.

III.

Получ. 6 генваря.

Высокородный и Превосходителный Господинъ Генераль икавалер александръ степановичъ. Благо приятный Государь нашъ.

Сего декабря 26 дня ввечеру зъибравшихся науколачной бой Запорожскаго войска козаковъ человекъ донесколко выскоя ивъхвата вдолбиша кой зарю вечерную билъ котлы, неведомо счего учиня немалой бунтъ жилые мои старшинские икозачие дома учинивъ наихъ нападение разламали, въонихъ худобы разграбили ипневечели вовся иприбили некоторых меняжъ истаршину войсковую теперечную и прежнюю ипротчих искали поубивать но Божиими судьбами отъ того ихъ бунтовского убиения, а именно я кошевый отаман заразъ какъ толко бунты учинились, судьяжъ писарь и асаулъ и протчие прежние войсковые старшины поискрытию доволному себе въднепровыхъ лугах, некоторые вполночь апротчия всвете и поутру 27 числа декабря вновосеченский ретранжаментъ бегомъ спаслись, куда поизвестию атаманы ивойска Запорожского низового козаки собрались немалымъ числомъ, посля чего какъ смежду ихъ бунтовской толпы порозведыванию дознанно ихъ намерение, что хотять поизбраніи вновь кошового атамана истаршинъ войсковою теперешнюю и прежнюю старшину войсковую всехъ стариковъ атамановъ икозаковъ всмерть поубивать и забравши кошового войсковые клейноты и артилерию поддаться турецкой державѣ, идже были вгороде съчи заперлись, то я зстаршиною теперешнею и прежнею войсковою старикамы и атаманами и совсемъ войскомъ запорожскимъ низовымъ видя ихъ злые коварства иумыслы принужденны учинивши наихъ нападение пешо и конно зъновосеченского ретранжамента отнихъ бунтовщиковъ оружиемъ и пушками прогнать згорода сечи, кои ипрогнанны, что видели присланные отъ его высокографского сиятельства господина Генеральаншефа и кавалера графа петра александровича румянцова господинъ секундъ майор Селеняка, даизъ крепости святыя Елисаветы отвашого превосходительства капитанъ Марковичъ и какъ они, такъ и правящий воновосеченскомъ ретранжаменте за коменданта господинъ секундъ майоръ мике(у)лшинъ засвидетельствоват могутъ, о переловленіиужъ убегшихъ команды доволные отсель отправленны ипоступитя по поимке по ихъ достоянию, яжъ старшиною войсковою теперешнею и прежнею атаманами куренными и со всемъ войскомъ Запорожскимъ низовимъ какъ предсимъ вашему превосходи-

телству сообщено откоша по верно присяжной ея императорскому величеству должности взащипении отнеприятельского татарского нападения на всероссийские границы кьотпору ипоиску наднеприятелемъ готовейшими всегда находимся ивслучяи такова возследования действовать возможнейше имеемъ.

Вашего превосходительства Благоприятного Государя нашего всегдашние слуги атаманъ кошевый петр Калнишевский
войсковая старшина атаманы куренные итовариство.

№ 4082.

1768 году

декабря 30

Сечь Запорожская.

Копіи кь румянцову икь войекову посланы
Генваря 7 дня

Звязка № 75 спр. № 1; 231 і 234 аа.

IV.

1768 году декабря 30 дня Петръ Мусатовъ новосеченскаго ретранжамента у комендантских дел до прашеванъ и показалъ ниже следующее.

От роду мне восемнатцеть летъ зо вуть меня Петромъ архиповъ сынъ Мусатовъ прежде сего жительство имель у царицынскаго цолнера Федора мокеева крепоснымъ человекомъ откотога бѣжалъ прошлаго 767 году после покрова присвятыя богородицы с пустя снеделю на Запорожья и записался вкурень незамаевской и жил вседе меловом тогож куреня у атамана письменнаго вдоме откуда я по приказу откоша минувшего ноября в последних числах обще с протчими казаками всечу прибыл: и втом незамаевском курене находился четыре дни а потом оной атаманъ письменны(й) мнѣ и протчим тогож куреня казакам заумножением всечи войска и затеснотою вкурениях приказано дубом отехать растоянием отсеци за одну версту вплавле вурочище на речку шаховку где и прочих куреней казаки тамже находятся и поделать камышевыя курени и жить пока по требуется. А на празникъ рожества Христова я тогож куреня сказакомъ кондратомъ облизаномъ отътоль в помощь на бунтъ пришли ис начала того бунта с вечера и во всю ночь вовсех намерениях обще вгурту серомахами я былъ: и во время розорения своих старшинъ взято мною у кошеваго ружье пистолет и полотна на рубашку даунынешняго судьи пят рублевъ денегъ да убывшего есаула андрея ляха нашапъку серой смушак: а по окончании того бунта ираззорения поутру намерены были бѣжать в поля на речку солоную за войсковым конским табуномъ и пригнат всечу и разобрат весь порукам за прягат и забирает всю войсковую артиллерию снаряды и жалованныя войску знамены, клейноты и все куренныя значки иттит отсель за границу на тотъ бокъ днепра подъ протекцию турецкую и жить там: такъ какъ и прежде сего. Ксему до просу вместо вышеписанного Петра Мусатова занеумением грамоте по ево прошению крепости святыя Елисаветы гарнизона второго Баталиона капраль Герасим Гранкинъ руку приложилъ.

Звязка № 75; № 1, 151 а.

V.

5 генваря получен.

Высокородному и превосходителному Господину Генераль майору и кавалеру александру степановичу Исакову от секундъ майора микулшина

Покорны (й) рапортъ.

Бежавшей в прошлом 767 году в октябре месяце царицынскаго цолнера Федора мокеева крепосной человекъ Петр Мусатов, ввремя бунту и раззорения в сечи запорожскими казаками пойманъ: и откоша войска запорожскаго низоваго вновосеченской ретранжаментъ законвоем прислан которой в побеге и в овсех злодейских поступках и худых намерениях допрошеванъ и оной допросъ на росмотрения присемъ квашему превосходителству представляю: икуда онаго повелено будетъ от правит или что сним учинит имею ожидать резолюциі.

Секундъ майоръ Лаврентей Микулшин.

Ч. 3 генваря
1769 году.

Звязка, № 75, спр. № 1; 150 арк.

VI.

1769 году Генваря 2 дня Елисаветградскаго пикинернаго полку отъ ставной сотникъ василѣй Кошовенко въ Походной Его превосходительства господина Генераль майора и кавалера Исакова канцеляриі съ казкою показаль. всходствие повеленія Его превосходительства онъ Кошовенко попорученному ему дѣлу в сѣчь запорожскую ездилъ где будучи прошедшего декабря 25 числа персонално видѣлъ следующее. въ 26 день доста человекъ сиромахъ собравшись продолжали между собой кулачной бой, а какъ войсковою асауль истехъ сиромахъ коуспокоюнию ихъ драки пяти человекъ подкарауль взяль, то они приглася ксебе еще иболее таковыхже збунтовавшись вночи розбили пушкарню. И какъ тѣхъ бывшихъ на дракѣ такъ идругихъ содержащихся по важнымъ дѣламъ арестантовъ освободили и соединясь стеми арестантами приступили было кошевова и протчихъ старшинъ побить, а какъ оные кспасенію своему въ новосеченской ретранжаментъ ретировались, то онѣ побудкамъ ихъ грабили денги и одіожу и протчие вещи, а въ покояхъ посуду ломали кавры и обои рубили словомъ сказать дѣлали всякое безчинство и выбрали посвоему желанію вновь кошевова и другихъ старшинъ и удостоя техъ новыми чинами начали продолжать пьянство между темъ хотя находящейся понекоторому делу в новосеченскому ретражамѣнте гусорскихъ полковъ капитанъ Марковичъ вту ихъ бунтовщицкую шайку соуещеваніемъ коотвращенію отътого злаго намерения и ходилъ а откошевова атамана калнишевскаго в курени атаманъ посланы были точию изатемъ тогда своего намерения неоставили, потомъ 27 тогожь месяца реченной капитанъ Марковичъ истребовавъ отсостоящего тамо закоменданта майора микулшина регулярную команду и двѣ пушки обще скошевымъ калнышевскимъ и протчею войсковою старшиною и козаками тое ихъ сборище безвсякаго искоманды своей урону разбили; и скоихъ досорока бун-

товщиковъ при сраженні до смерти побито до пятидесят или более переловлено и вѣяму посожено а протчие бежали в луги; по окончаниихъ того кошевой атаманъ Калнишевский со всею прежнею старшиною попережнему вступилъ в свое правление. в чемъ сказалъ самую истину и подписался

подлинную подписалъ сотникъ василей кошовенко.

Сподлиннымъ свидетелствовалъ Адыютантъ Павелъ Блажковъ.

Звязка № 75; с. № 1: 32 а. ¹⁾

VII.

Высокородному и высокопревосходительному Господину Генераль аншефу и киевскому Генераль губернатору новороссійской губерніи главному командиру и разныхъ ординовъ кавалеру Федору Матвѣевичу воейкову.

Репортъ.

Изъ прилагаемыхъ присемъ репорта изъ сѣчи, жолтого гусарского полку капитана Марковича находящегося тамъ по ордеру вашего высокопревосходительства, тожь совзятой скаски отъ сотника кошевенка тамже бывшаго пригосподинѣ примайорѣ салиньяке которому оной приданъ былъ мною по писму Его сиятельства графа петра александровича румянцова, ваше высокопревосходительство усмотреть изволить коимъ образомъ бунтъ сиромохами учиненной уже укрощенъ и попережнему тамо тишина возстановлена.

вашему высокопревосходительству притомъ осмеливаюсь доложить, сколь мнѣ по слабому моему мненію, ныне кажется учиненной помянутымъ капитаномъ Марковичемъ поступокъ презентабельнымъ и заслуживающимъ воздаянія... ¹⁾ доказана непрременность въ верности тамошней старшины неизъемля кошевова и козаковъ. но что все оное судить не мое дело, то однакожь запотребное почель представить вблагоразумное вашего высокопревосходительства разсмотрение заслуживаютли все они благоволенія вашего высокопревосходительства, покрайней мѣре первой для того дабы протчихъ офицеровъ к подобнымъ поощрить заслугомъ, а последнихъбы вѣще к верности обязать. Генераль Майоръ Александръ Исаковъ.

№ 4.

Генваря 2 дня
1769 году.

Звязка № 158; спр. № 47; 454 арк.

VIII.

По секрету.

Копия.

Высокородному и превосходительному господину генераль майору и кавалеру александру степановичу исакову от секундъ майора микулшина

Покорный рапортъ.

войска запорожского низоваго господинъ кошевой атаманъ Калнишевский секретнымъ образомъ недавая своимъ отомъ нікому знать просилъ чтобъ я именемъ ево квашему превосходительству писалъ и требовалъ доволную регуля-

¹⁾ Ці документи надруковані в „Вѣстн. Екатерин. Земства“ за 1904 р.; №№ 25 і 26 (всього 6).

²⁾ Декілька слів видерто.

ную для защиты отъ неприятелского на сечь нападения команду а колми паче опасень онъ своихъ злодѣевъ и бунтовщиковъ хотя ныне ихъ исмирили толко многия отних похвалки слышно что хотя де ево кошевого и протчихъ ихъ старшинъ в ретранжаментъ и скрыли толко неотъ менно мы ево и протчихъ всех старшинъ когда нибудь поубемъ до смерти, а для чего оной кошевой атаманъ самъ отъ себя когда необходимо ему надобно регулярной команды какъ прежде сего такъ и нынѣ нетребуеть, то занеумениемъ самъ писать нетребуеваль и ежелибъ ему приказать своему подкомандующему отомъ писать, и для всякихъ случаевъ регулярную команду требовать тобъ узнали их вся войска и пришлибъ въ великое сумненіе и собравши(сь) зато убилибъ ево досмерти. Изатаковыми резоны усердно и неотступно просиль чтобъ ево внепродолжителномъ времени присланною регулярною командою снабдит и защитить, ежелижъ втакомъ случае зделается на сечь неприятелское нападение то онъ незънаеть что делать в то время помянутые злодеи немоглибъ общеснеприятелем зделать отечеству нашему какой вредъ очемъ отъ меня к вашему превосходительству о их худых намерениях и прежде сего неоднократно донесено было: а техъ злодеевъ и бунтовщиковъ поимано немало число даеще кошевой атаманъ розославъ команды во все места сыскивать и ловить оныхъ толко без регулярной команды к разбирателству камисия начат крайне о пасень по той притчине чтобъ вслучаяхъ иногда непоследовалобъ отних болшаго бунта и о всемъ вышеписанномъ ссимъ же нарочно посланнымъ подпорутчикомъ белозерскимъ имею ожидать отвашего превосходительства обовсемъ резолюцыи.

на подлинномъ подписано: Секундъ майоръ Лаврентей Микулшинъ.

Сподлиннымъ свидетелствовалъ адъютантъ Павелъ Блажковъ.

Генваря 3 дня 1769 году.

Звязка № 45, с. № 1; 148 і 179 аа. ¹⁾).

IX.

По секрету.

Получен 8 генваря.

Высокородный и превосходительный Господинъ Генераль майоръ и кавалеръ Государь мой.

По полученному мною сейчас от Его сиятельства Господина Генераль Аншефа и разныхъ ординовъ кавалера Графа петра александровича румянцева ордеру, велено по произшедшему всечи Запорожской бунту от бурлакъ и казаков, Господину Генерал Майору старшему раманусу счетырмя полками ряскимъ иелецкими пехотными, даямбурскимъ и псковскимъ кавалерискими следовать к сече Запорожской, для усмирения того бунта, а вашеде превосходительство имѣете от Его сиятельства повеление выслать Ему Господину Генераль Майору навстречу маршрут по избранию вами способнейшаго пути, и приготовит правианские для сих четырех полковъ въ Елисавет градской правинцыи припасы, почему, к нему Генерал Майору ивпротчия места куда потому надлежит от меня предложено и генераль майору романусу велено

¹⁾ Надруковано в „Вѣстникъ“ № 26.

к соединению стемі полками следовать сюда в кременчуке, аваше превосходительство между симъ благоволите выше писанной повеленной маршрут чрез нарочного курера какъ скоро возможно прислать ко мне сюда, дабы оной следованиємъ Господина Генераль Майора вслучае скорого Ево и полков сюда прибытия задержат немогъ, також и где іменно правианские припасы заготовлены будутъ меня притомже уведоми, акакъ уже израпорту вашего превосходительства, после того комне посланного, видно что тот бунтъ укрощенъ и тишина по прежнему возстановлена, то если в посылке сих полков надобност минет, мне при семже случае дат знат. Вашего превосходительства Государя моего покорной слуга Георгій Фон Далке.

№ 50

Ево п. Исакову

Ч. 7 генваря

1769

вм. кремянчуке.

Звязка № 45: спр. № 21; 245 а. ¹⁾.

Х.

Высоко родный и высокопочтенный Господинъ Брегадиръ и кременчуцкій оберъ комендантъ василей Алексѣевич Государь нашъ.

Каковы поучинившемся в 26 день прошедшаго декабря 768-го году здесь бунтъ, нарочно посланними отсель ипротчіьми сегож войска командамы поличившіесь тому злу посискиваны исодержатся вздешнемъ секвестрѣ; тѣх всѣхъ опредѣлено: приговоромъ общимъ войсковымъ распросить дабы доискатца вщинателей тому злу. Квнизслѣдованию чего определенны отвойска здешнего войсковый старшина василь пишмичъ, полковники яковъ качаловъ, и Андрей вербецкый, да значній товаришъ куреня пластунѣвского Алексей верменка. А какъ присемъ разѣборѣ принадлежить быть по общему войсковому разсужденію не единой толко здешней команды, ноипостороннѣмъ, дабы отъ оставшихся послѣдствію въ винѣ направленіе здешное и на прописанныхъ старшинъ причиною поучиненности ихъ порока произвели; взабереженные того, ичто понинѣшней заграничной экстрѣ ¹⁾ тѣмъ переловленнымъ долгого задержанья имѣть неможно, а надлежитъ поихъ бунтовщиковъ немаловажному учинку внизслѣдованые скорѣйшее кдолжному свиновними поступлению учинить, того для побытію означенного(?)маіора мыкулшина приновосеченскомъ ретрежаменте звойскового приговора оному маіору в прищавстии спрописаннымы старшинамы разсуждено быть, о чем к нему писано; А как объявленный господин маіоръ мыкулшин команды вашего високо родія того для дабы сіе ему господину маіору Мыкулшину отъ вашего високородія непричтенно было за какой поступокъ черезъ сые объявляемъ, спрошеніем благоволить ваше високо родіе о бытіѣ поприговору оному господину маіору микулшину у про-

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Перша турецька війна (1768—1774 р.).

писанного слѣдствія зъ здешними старшинами у присутствію учинить подтвержденные, икошъ уведомить и пребываемъ совсегдашнымъ почтеніемъ.

Вашего высокородія Государя нашего всегдашніе слуги
Атаманъ кошевій Петръ Калиншевскій свойсковою старшиною
отаманами куренными ітовариство.

№ 382.

1769 году
февраля 16 д.

Звязка № 158; спр. № 37; 442 стор.

XI.

Высокородному і высокопочтенному Господину брегадиру и определенному вкременчуге за оберъ каменданта Василию Алексеевичу Черткову от секундъ майора микулшина

Покорный рапортъ.

Сего февраля 15 дня по полученному мною от коша войска запорожскаго сообщению между прочим написано, поучинившемуся прошлаго 768 году декабря 26 дня всечи от казаков бунту нарочно посланными откоша командами оныя бунтовщики пойманы исодержутца вкоше подкараулом: и поприговору общему войсковому определено оных допросит и доискаватца за чинателей тому злу: а кооному следъствию о пределены онаго войска войсковыя старшины, василь пишмич, яков качалов, андрей вербецкой и алексей верменка а как де при оном разборе надлежит быть по общему войсковому разсуждению не одной толко онаго войска команды старшинам но ипосторонним быть надлежит: как те бунтовщики внемалой важности состоят, по нынешнем де заграничным экстрастям долго временно задержания иметь неможно, анадлежит поиследованию скорее кдолжному с винными поступленію учинить разобранія: почему как господин кошевой атаман калнишевской так и протчия старшины меня просили чтоб я с вышеписанными старшинами в присутствии вступил, о чем де и квашему высокородию от коша писано: и хотя мне к вашему высокородию надлежало представит что повеленол будет вто присутствии мне вступит или нет: однако понынешним заграничным обстоятельствам неупуская вдаль времени дабы оныя бунтовщики неимели утечки как ипрежде сего неоднократно уних тюрьма розбегалас: а особливо и ныне оныя злодеи еще в сечи есть и имеют пофалки как можно чтоб оных бунтовщиков ис тюрьмы наглостию выпустит: да иныне будучи впоходе злодей сыскался и намерен был господина кошеваго публично ис пистолета застрелит, которой в тоже время поискан исодержитца подкараулом с протчими бунтовщиками: и так я знав за оными бунтовщиками болшую важность сего месяца 16 дня вто следствие с показанными старшинами для скорейшаго производства вступил: о чем вашему высокородию сим покорно рапортую. Секундъ майор Лаврентей Микулшин.

Ч. 17 февраля
1769 году.

Звязка № 158; спр. № 47; 558.

XII.

Высокородному и высокопревосходителному Господину Генераль Анцефу Кіевскому Генераль Губернатору Новороссійской губерні Главному Командиру и разныхъ орденовъ Кавалеру Федору матвѣвичу воейкову

репортъ

Представленныя ко мнѣ отъ господина брегадира Черткова сообщеніе кошевого атамана Калнишевского и рапортъ секундъ майора Микулшина о вступленіи его майора сего февраля 16 дня в следствие надъ тамошними бунтовщиками въ мѣстѣ со определенными къ тому Запорожскими старшинами, для разсмотренія вашему высокопревосходителству присемъ подношу. Генераль Майоръ Александръ Исаковъ.

Ч. 27 февраля
1769 году
Кременчугъ.

Звязка № 158; спр. № 47; 441.

XIII.

Высокородному и высоко почтенному Господину бригадиру и определенному в кременчуге заоберъ коменданта василію алексеевичу черткову:

от секундъ майора Микулшина

Покорны рапортъ.

Минувшаго Февраля 17 дня репортом от меня к вашему высокородию донесено было что по сообщению ко мне и скоша войска запорожского низоваго между протчим написано: по учинившемуся прошлаго 768 году декабрия 26 дня всече отказаков бунту посланными откоша командами оныя бунтовщики пойманы и содержатся вкоше подкарауломъ по приговору общему войсковому определено оных допросить идоискаватся зачинителей тому злу а ко оному следствию определены онаго войска войсковой старшина василь пишмичь товарищъ куреня пластунивскаго алексей верменко полковники яков расколупъ и Омельянъ Шпакъ: а какъ де при ономъ разборе надлежить быть неодной толко онаго войска команде старшинамъ но ипосторонним как оныя бунтовщики в немалой важности состоятъ понынешнем же заграничным экстрастямъ долгаго задержания иметь не можно анадлежить по исследованію свинными к поступленію учинить разобранія почему какъ господинъ кошевой атаманъ калнишевской такъ протчія старшины меня просили чтоб я спомянутыми старшинами вто следствие вступилъ и оныя бунтовщики в присудстви(и) соувещеваніемъ священническим а потомъ и под битиемъ батогъ допрашеваны кои втом бунте винными себя признали и еще в сечи потому делу никого ненашлось: а сего 26 дня сообщеніемъ откоша войска Запорожскаго требовано то начатое следствие и всех содержащихся во оной каммисии бунтовщиков прислать в кошъ войска запорожскаго для отправления к поступленію свинными позаконамъ кглавной команде: аегдаде еще той бунтовской шайки

казаки сысканы будутъ то и соонными позаконамъ поступлено быть имеесть и оное следственное дело и все содержавшияся во оной каммиссии бунтовщики сегож месяца 29 числа присообщени(и) искомъмиси(и) отправлены вкошь войска запорожскаго а искоша отправлены жь къ его высокографскому сиятельству Петру александровичю румянцову о чемъ вашему высокородию покорнейше репортую. Секундъ Майор Лаврентей Микулшин.

Ч. 30 марта
1769 году.

Звязка № 158; спр. № 41; 558 а.

XIV.

№ полученъ 8 апреля 1769 году.

Высокородному и высокопочтенному Господину брегадиру и определенному в кременчуге за оберъ коменданта василью алексеевичу черткову:

от секундъ майора микулшина,

Покорный рапортъ.

Уведомился я что войска запорожскаго низоваго казаки сиромахи которыя пошли пешия, якобы противъ неприятеля, а ныне оныя явились ходють по своим волностям, слободам и зимовникамъ, лошадей у казаковъ отнимають, и протчая имущество грабють и заретой всемяю хлеб отрываютъ, и ругаются онымъ, поземле разсыпають которым затыщикам господинъ кошевой атаманъ калнышевской то чинит за прецдаеть, и нарочныя откоша команды для поимки их посылаеть: токмо оныя серомахи посвоему самоволству от того не воздерживаются, ис которых за тящиков приличившагося в грабительстве к смертному убивству (сего марта 27 дня одного казаки повесили) о чем вашему высокородию симъ покорнейше репортую Секундъ майор Лаврентей Микулшин.

Ч. 30 марта,
1769 году.

Звязка № 158; спр. № 41; 559 а.

XV.

Высокородному и высокопревосходителному Гд-ну Генераль аншефу киевскому Генераль Губернатору новоросииской губернии Главному командиру и разных орденовъ кавалеру федору матвеевичу войекову.

Рапортъ.

для сведения вашему высокопревосходительству представляю два репорта изсечи отмаиора Микулшина. первой очинимыхъ всечи серомахами грабительствах и что одинъ повешень, а другой что маиор микулшин убежденъ будучи требованиемъ откоша стал приследствии отехъ грабительствах иопротчемъ Генерал майоръ Исаковъ.

№ 479. вд.

Ч. 12 Апреля
1769 году

Звязка № 158; спр. № 41; 557.

Кременчугъ.

XVI.

Виданая(?) Генваря 14 дня 1768 году.

Его высокопревосходительству Господину Генераль Аншефу, Кіевской губерніи Генераль Губернатору, Новороссійской губерніи Главному Комендиру и кавалеру, Федору Матвеевичу воейкову.

Репортъ.

войска Запорожского низового Господинъ Кошевой атаманъ Петръ иванович Калнишевскій, поприбытіи его изъ санктъпѣтербурга отъ всевысочайшаго Ея Імператорскаго величества двора, предлагалъ намъ о увольненіи себе по слабости его здоровья, отправления кошевства, которого какъ тогда, такъ что и сего декабря 9-го и 20 чисель въ общемъ войска Запорожского собраніи отомже увольненіи предлагалъ. Мы будучи его Господина кошевого Атамана Калнишевского поріадочним исправленіемъ и ввсемъ честнымъ обхожденіемъ и поступками, такожъ въ обереженіи Ея Імператорскаго величества интереса и Пограничности Рачительство доволними, бытъ Попрежнему въ правленіи Кошемъ и Командованіи войскомъ упросили, Который Повыше Писанному прошенію и оставатся имѣеть, о чемъ вашему высоко Превосходительству покорнѣйше репортуемъ.

войска Запорожского Низового войсковая старшина старики отамани Курѣнніе і войско.

1767 года.

Декабря 22 дня,
Номеръ 5172.

Звязка № 137; 93 а.

XVII.

Копия.

22 февраля.

Высокородному и превосходительному Господину Генераль майору и кавалеру Александру степановичу Исакову

от полковника алымова.

Рапортъ.

Донецкого пикинерного полку от роты нефорошинской рапортомъ комне представлено что сего февраля 4-го Запорожской полковник писанка наехавши под местечко нефорошу кзаорелским обывателямъ приказываетъ козакамъ выборнымъ такъ и прочимъ чтоб слушались его полковника а ротного правления отнюдь бы нивчемъ неслушались почему уже двенадцать человекъ с конюшни козачей пу(о)шли заорель под защищение Запорожцовъ, которыхъ козаковъ хотя велено возможно старатся подвойско запорожское недопускать а приводит в послушание по прежнему подроту но напротивъ того от оной роты прирапорте представлено от полковника запорожского рубина в ротное

нефорошанское правление насланное известие оспорявающее неиметь кзаорелским козакам никакова дела, которое известие присемъ наразсмотрение вашему превосходителству представляю, а о семже и к г-ну Генерал майору штофелку отрепортовано.

Наподлинном подписано тако, Полковникъ алексей алымовъ.

Февраля 15-го
1769 году.
белевская.

Сподлиннымъ свидетельствовал адъютантъ Павел Блажковъ

Звязка № 168, спр. № 13621; 431 стор.

XVIII.

Копия

Елисаветъ Градского пикенерного полку 7-й роты кротным деламъ от квартирмистра казнадея

репортъ.

Хотя я от полку в домъ и отпущенъ однакъ подавней наменя от запорожцов злобе тамъ в слободе По(у)шкаревке проживать опасенъ ибо иноне в слободе з запорожцовъ бродягъ не мало находится итакъ ежели чево боже сохрани чтобы поих лехкомыслею вночное время ненабежали вдомъ мой исмертного убивства неучинили яко и сего февраля 13-го те бродяги по слободе ходя ково сыскат грабють свиты и протчие о бывателям озлобления причиняють обоном кротным деламъ представляя покорно прошу о защите меня где в ыном месте проживать повелится представлениемъ куда надлежитъ неоставить.

На подлинном подписано тако ротной квартирмистер семен Казнодей

Февраля 2 дня
1769 году.

Сподлиннымъ свидетельствовал адъютантъ Павелъ Блажковъ

Звязка № 168, спр. № 13621; 436 стор.

Копия

XIX.

1769 году февраля 20 дня Елисаветградского пикенерного полку 7-й роты приписной служащему яков бобошко вротных делах скаскою показал, втом что посыланъ онъ былъ отротных делъ вzapорожское село каменское для проведения собирается л тамо пехотная запорожская команда идля взятъя втамошнего Седелника отставного сотника матея Серенка седла кой за возвратом объявилъ что впомянутого Седелника слыхаль таковыя противолства (?) да и самъ видель як тамо собралось уже пехоты человекъ до трехъсотъ иболее и намерены якобы следовать вздешния слободы атолко еще отъ коша дождаются повеления исказывал упомянутой Седелкинъ ему бобошку чтобы заприбытием в дом объявил старшине дабы вково имеется ружье и протчее к воинству потребное упрятано было ибо те затыщики насиано грабют а более не чево так и онеприятелскомъ обращении неслыхаль что показаль вправду

и подписался вышеписанной роты приписной к служащему яковъ бобошко авъ место его неграмотного поеву прошению сию скаску писал иподписал ротной писар димид яковлевъ

Сподлинным свидетелствовалъ адъютантъ Павелъ Блажковъ.

Звязка № 168, спр. 13621; 437.

XX.

Копия

Февраля 21-го ночью,

Елисаветградского пикинерного полку кполковымъ дѣламъ
отпорутчика пугачевского
репортъ.

Сего числа вроту 7 домотканскую запорожских козаковъ пеших прибыло более двух сотъ человекъ которые народу причиняють всекрайнейшие обиды и разорение грабежемъ лошадей седель ружья ипротчего воинского припасу а притом одеяния всякие і разные вещи забирають сверхъ же того объявляют что еще допяти сот конных и пеших запорожцовъ вскорости прибудеть і якобы намерение имеютъ слѣдовать кполской границе чрез лежащие по днѣпру слободы почему я увидя их таковое разореніе принужденъ із роты по неимению немалейшей при мне команды уехат к полковым дѣлам очемъ репортуо

на подлинном тако Порутчикъ Семень Пугачевской.

Сподлинным свидетелствовалъ адъютантъ Павелъ Блажковъ.

февраля 21 д.
1769 году

Звязка № 168 спр. № 13621; 438 а.

XXI.

Копия

Высокородному и высокопочтенному господину брегадиру и кременчуцкому оберъ коменданту василью алексеевичу черткову

репортъ.

вчерашняго числа предвечером къ его превосходителству господину генераль майору и кавалеру александру степановичу исáкову сприложениемъ присланных 7 роты отъ порутчика пугачевского о умышленій запорожцовъ наздешние слободы для разорения народа сказки и репорта представлено атогожь числа ввечеру поздно оной порутчикъ пугачевской самъ являсь уполковковых дель, каковъ о прибывшихъ въ роте 7-ю домотканскую более двухъ стахъ человекахъ запорожцахъ и о причиненных оними народу обидахъ и разоренияхъ и о протчемъ репортъ подалъ, соного вашему высокородию таковую копию въ разъсмотрение представляю а как всиле ордера его превосходительства собравшейся вмишуринорожской ретранжаментъ весь народъ въ свои жилища распущенъ атамо для полковаго игородоваго караулов оставлено дватцать человекъ имного в заднепрские места вкоторые своихъ женъ и имения по отъвозили разошлось, собрать вскорости крайне невозможно вашему высокооро-

дию предъставляя прошу какъ повелено будетъ къ защищенію икнедопущенію показанныхъ запорожцовъ кразоренію осталнаго народа понеименію никакой команды поступить меня в резолюціе ордером неоставить.

наподлинномъ подписано тако ротмистръ андрей турченовской
Сподлиннымъ свидѣтелствовалъ адъютантъ Павель Блажковъ.

№ 88

Февраля 22 дня
1769 году.

Звязка № 168; спр. № 47; 435 л.

XXII

Копія.

Получен 23 февраля.

высокородному и привосходителному господину Генераль маіору и кавалеру александру степановичу исакову.

Репортъ.

От 20-го числа сего февраля квашему превосходителству оумышлении запорожцовъ вчислѣ семи сотъ человека пехоты наздешние слободы для разорения народа нападение учинит отменя представлено, а сего числа каковъ 7 роты отпорутчика пугачевского снятая тойже роты сприписного Якова бо-бошка которой отъ роты посыланъ взапорожское село каменское для проводывания обономъ запорожцевъ умышлении сказка даквартермистра казнодея поданной имъ кротнымъ деламъ репортъ кполковымъ деламъ при репортъ при-сланъ, оныя въ разсмотрение вашему превосходителству присемъ представляю ипрошу насие врезолуцію ордеромъ неоставить адополучения онога къзащищенію показанной пушкаревской слободы ротмистру Гегельъ предложено срот 9. 8 и 7 скакихъ людей набрать можно оруженныхъ сорока человекъ иобъявленному порутчику пугачевскому отъпривать.

наподлинномъ подписано тако ротмистръ андрей турченовской.

Сподлиннымъ свидѣтелствовалъ адъютантъ Павель Блажковъ.

№ 86

Февраля 21
1769 году

Звязка № 168, спр. № 47; 434.

мишуринь.

XXIII

№ 37

Высокородному и высокопревосходителному Г-дину генераль аншефу киевскому генераль губернатору новороссійской губерніи главному командиру и кавалеру федору матвеевичу войекову.

Рапортъ.

Крепорту моему онамеренияхъ идействителномъ грабеже запорозцами се-леней елисаветградского пикинерного полку вашему высокопревосходителству представляю еще рапортъ комне отполковника Алымова известіе отзапорожского полковника внехворощанскую роту изкоего изволите усмотреть что той

роты заорелскимъ жителямъ они запорожцы запрещаютъ слушатся ротного правления и что ради того несколько людей уже из оной роты ушли всечь, осемъ также я писалъ ккошевому. Генераль Майор Александръ Исаковъ.

Ч. 23 февраля

1769 году

Кременчугъ.

Звязка № 168; спр. № 47; 430 а.

XXIV.

№ 36

Высокородному ивысокопревосходителному Господину Генераль аншефу Киевскому генерал Губернатору Новороссійской губерні главному Командиру иразных орденов

Кавалеру федору матвеевичу войекову.

Рапортъ.

донестъ имею вашему высокопревосходителству что я ради болезни моей подозволению его сїятелства князя василия михайловіча долгорукова приехалъ въ Кременчугъ. априкоманде въ Елисаветградской провинции находится иііе господинь генераль майор фон лебель.

Приехавши сюда получилъ рапортъ отъ елисаветградского пикинерного полку что на грабительства селения оного полку нетокмо болше намереваются запорозцы но уже и действительно двести человек вдомотканскую роту пришло и начели грабить лошадей и протчее, обь отьвращении сего злодейства писал я ккошевому и къ господину генераль майору фонъ лебелю, прося чтобы онъ как командиръ находящихся там вполе войскъ неоставилъ принять меры для искоренения помянутых гайдамакъ, вашемужъ высокопревосходителству о томъ донести задолжность почель приложа присемъ іте извѣстїи.

Равномерно представляя вашему высокопревосходителству рапортъ ізно-восеченского рентранжамента отъ секундъ майора микулшина овозвращеніи войска запорожскаго при кошевомъ свое мѣсто. Генераль Майоръ Александръ Исаковъ.

Ч. 23 февраля

1769 году.

Кременчугъ.

Звязка № 168; спр. № 47, 422 а.

XXV.

Экстрактъ ¹⁾

Какие именно от стороны Запорожской Екатерининской правинциі жителямъ разореніи причинены после отправленныхъ о такомомже розореніи вашему высокопревосходителству ведомостей явствуеть подсимъ.

¹⁾ Дати немає, доданий до рапорта Канцеляріі Новорос. губ. до Київ. губернатора 2. V. 1769.

1.

Екатери́нинская пра́винциальная канце́лярия присланным апреля от 2 дня доношением по таковомуж вооную от ротного пикинерного правления объявила, многие кита́йгородские жители имеющие на той стороне реки орели хутора свои жалобу приносили что донесколко человек запорожских оруженых казаковъ приказываютъ имъ чтобъ схуторовъ кита́йгородские обыватели неотменно сошли водни сутки и хлеба сеить недаютъ, почему одни будучи поопасности чтоб отоныхъ какой имъ обиды причинено небыло принуждены сойти, а как нне́ приходит весняное время икпосеву хлеба и вземледелстве самонужнейшая надобность анасей стороне реки орели соокружности поля всенокосных лугахъ пахотномъ поле и влесныхъ угодьяхъ крайнеи недостатокъ за малою частию имеетъ, такъ что не толко земледелства производить не начемъ но исамому скоту для пастбы ходить негде и ежели на той стороне реки орели запорожцами здешнимъ обывателямъ быть хуторами для заводу скота паханья земли и посевов хлеба дозволения дано небудет как то нне́ отнихъ делается то не токмо указныхъ службъ иобще народныхъ повинностей отбывать исправить себя казаки и войско́й исправности не могут но ивпрпитаніи крайнеи недостатокъ последовать можетъ и все безвостатка обыватели тудажъ в заорелские места в защищение запорожское переходять намериваются.

2.

Донецкого пикинерного полку отротного цариченского правления присланнымъ от 7 апреля репортотъ показано. цариченские козаки прокопъ самарскіи с товарищи донемалого числа отповиновения и должного послушания ротного правления отложились, а присовокупились кзапорожцам ихоружего цариченского семена дрона иказака Якова Барского немилосердно побили и того хоружего увезли впаланку протовчанскую, и протчим цариченскимъ жителямъ те отложившиися от послушания заорелские жители чинять немалыя побои играбительства ихотя коувещеванию ихъ и чтоб оне по прежнему в послушании ротном оставались и должную службу отбывали но истехъ ослушниковъ собравшись донесколко человек водно место сучрежденнымъ между ими атаманомъ цариченского священника леонтия федорова затем яковымъ гермовымъ вооружились ружьями списами и протчими какъ противунеприятеля подлежить орудиями иинипокакимъ нарядамъ службы по упрямству своему отбывать нехотятъ почему хотя много кратно книмъ старшине сказками для наряду икомандировки ихъ посылаю было однакъ оные самоволцы сыхъ атаманомъ техъ посланныхъ били а заиными с списами и дубинами гонялись а когда исамъ ротной командиръ скомандою прошедшего марта 31 дня ездилъ чтобъ ихъ уговбритъ и привести впослушание но они не допустя ево к себе сажени спятдесять понемъ изружей стреляли и унекоторыхъ команды ево людей попростреливали одежду.

Послежь отезда того ротного командира оные самоволцы езя партиєю ночью иднемъ хутора цариченских обывателей розоряють играбятъ волю лошади и протчеи рогатой скотъ иотгоняють в хуторъ священника федорова

коих уже отогнали воловъ тех доста а протчего скота донесколко десятков да лошадей допятидесять итемъ народу немалые обиды ибеспрестанныя грабителства делаютъ хутора разоряють иісхуторовъ выгоняють земли кпосеву хлеба орать запрещають отчего цариченские жители приходятъ вразорение и вкраинею нищету такъ что и повеленной службы поихъ званию исправлять невсостояніи и дабы чрезъ означенное разорение немогло последовать голоду и вотправленіи службы ущерба, и затобы снего ротного командира взыскано небыло вразсмотрение канцелярия новоросіиской губерніи представляеть.

Примієръ Маіоръ Идепутат Адріанъ Плаведкинъ
Капитанъ Павел Оурманъ
василей Касиковъ
Михайла Кулаковъ.

Звязка № 168; спр. № 41; 570—572.

ПРО ВИННИЙ ВІДКУП ПО МІСТАХ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА 1780—1790-х РОКІВ ¹⁾.

Як відомо, наприкінці XVIII в. на Україні винний продаж держава оддавала на відкуп приватним особам, що вносили в державну скарбницю певну, приблизно еквівалентну, плату за право збирати на власну користь винні податки. Явище, як відомо, досить поширене по державах з слабко розробленою системою краєвого управління.

Маючи на увазі подати читачеві практику цього відкупу по містах Новгород-Сіверського намісництва, я кількома словами зупинюся на будові та процесі віддання винного продажу у відкуп. Це робили так: у кожному місті тричі оголошували про початок нового відкупного періоду, викликаючи осіб, котрі хтять з'явитися до магістрату, щоб узяти участь у торгах. На цих торгах і віддавали винний продаж у відкуп тій особі, котра заплатила найдорожче, на термін не більше як 4 роки. Торги впоряджали три рази в призначені спеціально різні дні, щоб дати змогу тим, хто схоче взяти відкупи, побувати не в одному тільки пункті, а в кількох. Оддавали у відкуп винний продаж по містах магістрати вкупі з думами, в присутності стряпчого, що був призначений для „наглядання“. Хто хотів брати відкупи, повинен був з'являтися до торгів „с надлежними по законам свідѣтельствами одобряющими до коли-

¹⁾ Пишучи цю роботу, користувався я фондами Чернігівського Історичного Архіву, а саме справами Новгород-Сіверського намісницького правління та однією справою Новгород-Сіверської Казенної Палати, що випадково залишилася поміж справами Палати Чернігівської. Ось ЧЧ справ (Архів Намісництва)

р. 1783 Ч 421 на 18 аркушах	р. 1791 Ч 584 на 26 аркуш.
„ 1784 „ 279 „ 156 „	„ „ „ 437 „ 20 „
„ 1785 „ 422 „ 32 „	„ „ „ 440 „ 18 „
„ 1787 „ 211 „ 4 „	„ „ „ 655 „ 14 „
„ 1790 „ 405 „ 264 „	„ „ „ 388 „ 8 „
„ „ „ 393 „ 122 „	„ 1794 „ 7 „ 10 „
„ „ „ 288 „ 6 „	„ 1795 „ 244 „ 12 „
„ „ „ 364 „ 3 „	„ „ „ 205 „ 4 „
„ 1791 „ 197 „ 176 „	„ „ „ 344 „ 11 „
„ „ „ 534 „ 1048 „	„ 1796 „ 50 „ 256 „ (ветке)
„ „ „ 198 „ 82 „	„ „ „ 122 „ 4 „

Ще справа р. 1797 Ч 120 на 4 арк., при ній відомість прибутків 10 міст Новгород-Сіверського намісництва за 1797 р. з покликанням на 1794. З архіву Чернігівської Казенної Палати: справа р. 1782 Ч 270 на 470 аркушах.

кой сумми довѣрія достоини для произведенія торгу и договору“¹⁾, тоб-то, попросту, повинні були давати заклад, розміром не менший од усієї відкупної суми за даний відкупний термін. І коли до торгів на взяття винного відкупу в 11 розкольніцьких слободах, до казенної палати з’явилися претенденти відкупники, але без задовольящих документів що-до „надежія в платеже“²⁾, то їх до торгів не пустили³⁾. З одкупником, що переміг на торгах, складали договір на весь одкупний термін з певними зобов’язаннями до обох сторін⁴⁾. Відкуп кожного разу треба було, за правилами, віддавати за суму, що хоч трохи була-б вища від здобутої за попередній період. Але цього часто, як побачимо далі, не додержувано. Що-до публікації про торги, то її практикували не тільки в межах Новгород-Сіверського намісництва, ба й по інших, здебільшого сусідніх, намісництвах. У відкуп можна було брати один скар-

¹⁾ р. 1790 справа Ч 405.

²⁾ р. 1790 справа Ч 364.

³⁾ Для прикладу подаю текст застави поданої відкупникам винного продажу в місті Кролевіці р. 1790 (справа Ч 405 аркуш 94):

„Полкового хоружого Корнѣя Камѣнского жиллой футорь совсѣмь строениемъ и винокуреннымъ заводомъ с трома котлами и винокуренною посудю, при немъ пахатной землѣ до полтараста дней сѣнокосу на семь десять косарей; людей поревизии записанныхъ 9 душъ да особо въ городѣ Кролевецѣ дворъ, огородов три, да между городскою пахатною землею въ двохъ сменахъ, имянно въ первой къ рудки въ разныхъ мѣстахъ на 8 дней, въ другой чрез шляхъ Киевский на 10 дней.

Титулярного Совѣтника Ивана Сердюкова жиллой фугорь въ приселку Дулевки со всѣмь строениемъ и винокуреннымъ заводомъ съ четирма котлами и винокурнею посудю; пахатной земли состоящей въ городовыхъ дачах и в селахъ Андрѣвки, Божку и Тулиголовкахъ на сто десять дней сѣнокосу на сто косарей да лѣсу на сѣмь четвертей; людей по ревизии записанныхъ пять душъ мужска пола; въ городѣ Кролевецѣ дворъ совсѣмь оном строениемъ и четире крамние лавки; огородовъ два садъ одинъ.

Коллежского канцеляриста Ивана Стожка жилой дворъ и в немъ новой домъ въ четырехъ покояхъ; поле пахатное и сѣнокосное положеніе имѣющее въ дачахъ городскихъ составляющее знатную часть; футорь зъ винокуреннымъ заводомъ в урочищи на Сторожковомъ Яру: поданической дворъ на улице Замковице а сверхъ того ревизиялихъ поданическихъ двѣ мужска пола да посля ревизий приобрѣтенихъ женска три душъ“.

Давали в заставу і тільки кріпаків. Напр. Стародубівський відкупник прем’єр-майор І. Завадовський дав у заставу 150 душ селян чолов.

⁴⁾ Зміст договорів звичайно був складений згідно з уставом про вино. Але инколи були деякі відхилення.

У справах Новгород-Сіверського намісництва залишився тільки один договір з Мглинським магістратом, потім розірваний (аркуш 119 справа Ч. 405 р. 1790 копія). Як на мотив розриву магістрат і дума вказали на дуже важкі умови договору з боку відкупників.

„1790 года декабря 12—д. Мы ниже подписавшіеся засилу насланного въ городовій мглинскій магістратъ и городскую мглинскую думу от его высокопревосходительства Гпдна генераль аншефа сенатора тулского и калужского Генерал Губернатора и правящего ту должность въ трехъ малоросійскихъ губерніяхъ и разныхъ ордановъ Кавалера Михайли Никитича Кречетникова зъ новгородско сѣверского намѣстнического правленія при указѣ въ справочной копіи предложенія присланного заключаемъ сей нашъ съ онымъ городовимъ мглинскимъ магістратомъ и ообщю городскою мглинскою думою. При бытности Гпдна стряпчего здѣшняго Косача Контрактъ стѣмъ чтобъ содержать въ здешнемъ городѣ Мглинѣ въпередъ на четирѣ года прийдучаго 1791—года генваря ъ 1^о числа, винную и другія питья продажу За цену при торгѣ въ магістратѣ от насъ объявленную последнюю тысячу шесть сотъ тридцать рублей денегъ с таковымъ положеніемъ, чтобы

бовий шинок, усі шинки в місті, по селах та слобідках у кількох одразу. Крім оддавання у відкуп був *іще* особливий рід тримання винного продажу по містах „на вѣрѣ“, коли магістрат та дума під присягою зобов'язувалися, не віддаючи нікому відкупу, продавати вино від себе, щоб дістати таким способом як-найбільшого прибутку.

Тепер перейдімо до практики винного відкупу в Новгород-Сіверському намісництві. По-перше, я зупинюся на місцевих випадках віддачі у відкуп винного продажу ¹⁾).

Головне, що тут упадає в вічі, це яскрава класова боротьба поміж дворянами та міською буржуазією. Ось низка прикладів такої боротьби. У місті Погарі магістрат та дума р. 1790 нікого не викликали до торгів на взяття винного продажу в місті на відкуп. Вони постановили держати його „на вірі“, і повіреного графині Ганни Безбородькової, що з'явивсь на торги, не пустили. Графиня на це поскаржилася, і Новгород-Сіверське намісницьке правління наказало допустити повіреного до торгів, а за свавільний учинок дати відповідні поясіння, тим більше, що в попередній період відкуп держала в Погарі графиня. Довелось повіреного пустити до торгів, і той запропонував ціну більшу от тієї, яку оголосив магістрат. Але магістрат укупі з думою катего-

горячее вино, продавалось въ здѣшнемъ городѣ Мглинѣ неотяготителными противъ нонѣшной продажи гражданамъ ценами ведро казенной мери пенного рубль восьмидесять копѣекъ, полугарного рубль пятьдесятъ копѣекъ, без всякого примесу и запаха, другіежъ напитки водка медъ и пиво остаются должни на нашей въ продажѣ воли и распоряженіи: а буды промишленники зъ гражданъ Мглинскихъ для продажи распущать будутъ медъ, то възискивать сънихъ съ каждого пуда пятидесятного весу з деревомъ по двадцать пять копѣекъ; подривногожъ всѣ мглинскіе гражданъ зъ стороны горячого вина и другихъ напитковъ въвозить въ городъ мимо вѣдома нашего недолжни ниподаккимъ видомъ кромѣ дворянъ, кои право имѣють въ городахъ живущіе за силу винного устава под литерою Д) постатьи—60—напечатанного на свой обиходъ хлебное вино привозить бутылками перевозъ же вина кѣмъ либо чрезъ городъ яко по вольной дорогѣ заведомомъ нашимъ терпимъ бытъ можетъ наосноваѣи ѳногожъ винного устава, еслижбы въпротивность того устава кто изобличится съ подлиннымъ то долженъ без всякого суда и права за всякой проступокъ заплатить штрафу пятьдесятъ рублей денегъ, и напротиву того гражданамъ для своего ѳбихода позволяется варить медъ и пиво заведомомъ нашимъ, токмо отнюд ни зачто непродавать под ѳпасеніемъ прописанного денежного числа штрафа; въслучайжъ кому либо зъ гражданъ понадобится на похороненіе мертвихъ горелка, то мы на сей разъ имѣемъ отпущать неболіе какъ одно ведро, пенного по рублю пятьдесятъ копѣекъ, полугарного по рублю двадцать пять копѣекъ ведро, а за оный ѳткупъ начавъ ѳт 1 генваря следующаго 1791-года възносить въ магістратъ и думу по третьямъ въначалѣ каждой подлежащіе пять сотъ сорокъ три рубля тридцать три копейки съ денежкою за всякую треть денги полнимъ числомъ черезъ всѣ четирь придучіе года, и отдавать таковы денги самимъ.присудствующимъ въ магістратъ и общей думмѣ за полнимъ подѣписомъ ихъ квитанцій кѣтомужъ естлибъ въ которомъ годѣ горячее вино въ покупкѣ самимъ намъ и обходилось болше извъясненнихъ ценъ однакъ мы должни ѳное невыше того посему заключенію отпущать въ продажу, но и то до разрѣшенія ѳ томъ Его Высокопревосходительства Гдна Генераль Губернатора и казенной палаты; въ случай жъ бы гдѣ въ кого нибудь продажа по закону недолжна бытъ, открылось кормчество, то мы имѣтъ должни право поузаконеніемъ требовать для виемки от гдна Городничого здѣшняго мглинского команды; въ заключение чего и сей нашъ добровольній контрактъ за подѣписомъ нашимъ и свидѣтелскимъ съ приложеніемъ нашихъ печатей городовому мглинскому магістрату и общей думмѣ въ присудствій господина уездного мглинського стряпчего Косача от насъ данъ; году и дня вышеписанныхъ“ (далі йдуть підписи).

¹⁾ р. 1790 справа Ч 405 на різних аркушах.

рично постановили взяти винний продаж „на віру“, як він і був перше, додають вони, до передостаннього періоду. Нову скаргу графині на таку постанову міської влади Новгород-Сіверське намісницьке правління надіслало до генерал-губернатора М. М. Кречетнікова, що передав цю справу на повне розв'язання магістрата з думою.

У місті Суражі магістрат з думою взяли винний продаж 1790 р., за продаж 1790 р., за прикладом минулого, „на віру“. У місті Конотопі, через те, що до торгів ніхто не з'явивсь, винний продаж 1790 р. (на 4 роки, як взагалі) теж узяли магістрат з думою „на віру“.

З міста Стародуба повітовий стряпчий доніс губернiяльному прокуророві, що тамошній магістрат укупі з думою не виконали наказу генерал-губернатора, не публікували про початок нового відкупу, а тільки оповістили про це шинкарів, стародубців, маючи намір знову оддати відкуп їм-таки. Але після наказу од намісницького правління (що видано після донесіння стряпчого) магістрат мусів був зробити публікацію і торги. На останні з'явився повірений прем'єр-майора І. Завадовського (брата нов.-сів. губернатора), дав найвищу ціну, і 3 грудня 1790 р. з ним складено договора.

Цікава історія з відданням у відкуп винного продажу наприкінці 1790 р. трапилася в місті Мглині. Подія ця скидається на шантаж. Магістрат та дума спочатку погодилися з усіма пунктами контракту, що запропонував відкупник майорової Крижанівської „с товарищи“, і навіть підписали його. Але після цього дворянин Покорський запропонував узяти відкуп на себе, обіцяючи додавати 20 карб. що-року до умовленої з Крижанівською суми в 1630 карб. Магістрат та дума, не довго думаючи, зробили нові торги, і на їх Покорський підвищив ціну аж до 1800 карб. Повірений-же Крижанівської надбавив ще 25 карб., тоді Покорський одмовивсь од одкупу. Здавалося-б, що відкуп повинен був лишитися за Крижанівською. Але „нагло“ присутні на торгах члени магістрату з бурмістром Воробйовим на чолі та гласні думи оголосили, що вони до торгів повіреного Крижанівської не допускають і беруть винний продаж на себе по 1800 крб. у рік (а не по 1725 карб.) „на віру“. В відомостях про ціни давніших одкупів, що їх зменшували магістрат і дума, помітно плутанину. Отож можна запідозрити їх у шантажі, бажанні взяти відкуп на себе як-мога дешевше. Це дуже можлива річ, бо, як побачимо далі, в Мглині магістрат і дума прокрасилися. (Ціна давніших одкупів раз перейшла за 2000 карб).

У місті Коропі до торгів з'явилися дворяни, між ними й попередні відкупники, і міщани. Перед торгами магістрат та дума поставили умову майбутньому відкупникові „за горячее вино и за наливки не болѣе на ведрѣ брать проти покупки какъ по двацяти а за водку по сороку копѣекъ“. (Захід проти відкупників дворян, що мали власні гуральні). Дворяни прохали попередніх умов, обіцяючи збільшити річну плату на 150 карб. Але магістрат та дума оддали відкуп на нових умовах „здѣшнему мещанскому и козачему обществу“ з платою вищою проти попередньої тільки на 50 карб. на рік.

Коли ми тепер простежимо далі класову боротьбу між дворянами і різночинцями протягом деякого часу ¹⁾, то вона ще яскравіше пройде перед нами.

¹⁾ р. 1791 справа Ч 197 на різних аркушах.

Знову до намісницького правління йдуть скарги з міста Погара (де винний продаж „на вірі“), але вже від магістрата з думою, що сподівалися торгувати за вино суму грошей, що перевищувала-б винні прибутки за давні роки, коли відкуп держала графиня Безбородькова. Але вийшло инакше. Графиня Безбородькова незаконно почала звозити в місто гаряче вино з власних гуралень і розпочала приватний винний продаж у себе на селянському дворі, продаючи дешевше ніж магістрат. Після неї ще дехто відкрив приватний винний продаж, між иншим, купуючи вино на стороні і продаючи теж дешевше ніж магістрат. Це були дворяни й козаки. Як уже допіру сказано, магістрат та дума заслали скарги на таке безправ'я до намісницького правління і звітти прийшов наказ городничому стежити, щоб у тих осіб, котрі мають право винного продажу, були, як міра й проба, так і ціна в усьому згідні з магістратськими. Коли за це прочула графиня Безбородькова, а за нею й інші продавці вина, то всі відповіли, що ціну на вино встановлюють, вважаючи на його якість, нікому не гадаючи робити конкуренції й звітлення за це нікому давати вони не будуть.* Далі вони повідомляли, що міри в них тому не однакові з магістратськими, що ці останні неправдиві. Врешті вони продають вино з досить гарним для себе прибутком, магістрат-же у власних шинках підвищує ціну непомірно. На цьому офіційно справа й закінчилася. Тоді, за якийсь час бурмистр з кількома ратманами та гласними думи, зупинили при в'їзді до міста дві бочки горілки Безбородькової, що везли в міські графиніні шинки, і хтіли skonфіскувати цю горілку. Але горсдничий, захищаючи порядок, одбив ці бочки від „розбишак“ і, охороняючи їх озброєним конвоем, в цілості провіз у шинки графині. Але, незабаром, магістрат skonфіскував таку бочку горілки на 40 відер дворянина Пісоцького, що кріпак віз у місто на дрібний продаж¹⁾. І ще, незабаром, заграблено 4 бочки вина у дворянина Покоса й обернуто в „городовую ползу“. Серед білого дня, в осередку міста, вкупі з міським головою, члени магістрата напали на людей, що везли ці бочки (місткістю в 132,5 в.) пінного вина „гвалтовно нахальственным образом“. Свої вчинки магістрат та дума пояснювали так:—вони взяли вино на те, щоб „дождатся от власти скорѣе полезной резолюции“. Тоді намісницьке правління трохи розворушилося і заборонило Покосові винний продаж, наказавши проте магістратові й думі, щоб повернули власникам skonфісковане в них вино. Дума й магістрат наказа виконали, дарма що за 5—6 місяців, але, незабаром знову почали skonфіскувати вино, примусивши брати участь у цьому і городничого. Це все робилося р. 1791, але й пізніш 1796 р. продовжується те-ж саме, і погарська міська влада весь час поводить енергійно.

Одкупники взагалі забороняють гуральництво всім приватним особам і навіть дворянам, бажаючи живовидячки припинити його зовсім, разом з приватним винним продажем.

¹⁾ Не задовольняючись skonфіскацією горілки, заарештували й кріпака з возом та кіньми теж за недозволений довіз у місто вина. Тільки хазяїна-дворянина не покарано.

У місті Конотопі, де винний продаж був теж на вірі, бо не знайшлося таких, хто-б бажав узяти його на відкуп, робиться таке, що може пояснити відсутність таких претендентів відкупників, як різночинців, так і дворян. Магістрат тут дає дуже конкретні відомості, не як інші магістрати та думи. У р. 1791 цей магістрат продавав пінне, гаряче вино по 2 карб. за відро (відкидаючи десятину шинкареві, дістаємо 1 карб. 80 коп. за відро, купував-же магістрат вино по 1 карб. 25 коп. за відро). Отож міська скарбниця мала прибутку з кожного відра вина по 55 коп. І ось, з 11 травня 1791 р. „козаки увѣдомлясь о послѣдовавшемъ къ... городничему... указѣ“... (про привилеї в винному продажі дворян та козаків, Київського намісницького правління, що ним приписано керуватися і в Новгород-Сіверському намісництві ¹⁾), „начали производить шинковый промысел еще прежде публикованія оногo указа, не уравниельною против городской цѣною, но гораздо меньше тоестъ ведро по рублю сорокъ копѣекъ“ і тим зробили магістрату з думою „въ расходѣ горячого вина такую остановку что зъ того числа понинѣ почти совсѣмъ расходъ городского вина въ опредѣленныхъ отъ магистрата и думы шинкахъ приостановился“. В-останнє магістрат закупив вино (382 відра) по 1 карб. 16 коп. за відро. Продавати-ж довелося за ціну, рівну ціні приватних продавців—по 1 карб. 40 коп. Коли відрахувати десятину, що належить шинкарям, лишається 1 карб. 36 коп. за відро й прибутку значить тільки 10 коп. на відрі. Тимчасом один з приватних продавців уже від дрібного продажу перейшов до більш гуртового (по чверті відра зразу), продаючи відро вже не по 1 карб. 40 коп., а по 1 карб. 20 коп.

Катастрофічне зниження магістратських винних прибутків ясніше покаже нам маленьке порівняння. 15 травня 1791 р. магістрат з думою мали прибутку з 124 відер, що залишилися з квітня, по 55 коп. з відра, усього 68 карб. 20 коп. З 15 травня від куплених унов 372 відер, мали прибутку по 10 коп. з відра. Усього 37 карб. 20 коп. Усього в травні місяці прибутку від 496 відер було 105 карб. 40 коп. Збитку проти місячної суми, що її мали одержати, 107 карб. 93,5 коп. (Норма місячного прибутку була 213 карб. 33,5 к.). У червні місяці було продано 150 відер з прибутком по 10 коп. з відра: усього 15 карб., та 204 від. з прибутком по 9 коп. з відра; усього 18 карб. 36 к. Усього за 354 відра прибутку 33 карб. 36 коп. Збитку проти нормальної місячної суми 179 карб. 97,5 коп. У липні місяці магістрат та дума чекали ще більшого зниження прибутку. І коли торгівлю дворян та козаків не буде припинено, то магістратові з думою (повідомляють вони намісницьке правління) доведеться припинити свою торгівлю зовсім „како оная по прописаннымъ резонамъ и приостановляется“.

У місті Сосниці, з огляду на те, що мало не всенька міська людність складається з дворян та козаків (міщан тільки 70 чоловіка), і вони після того

¹⁾ р. 1791 справа Ч. 197 аркуш 3 („с копїи копїя“) наказ Київського намісницького правління з квітня 3 1791 року. В ньому дозволялося дворянам, що мають по містах маєтки „в виде деревень“ (на селянських землях) та козакам по власних „жилих“ будинках провадити „роздробительный“ винний продаж.

як почули про постанову Київського намісницького правління (що вже була згадувана) прийняли за винний продаж, становище відкупників було особливо кепське. Дворяни, користуючись постановою, що давала їм право на винний продаж, коли в них були володіння „въ видѣ деревень“, трохи не всі відкривають шинки, зовсім не маючи власних сіл. У тих приватних шинках продається вино, ціною значно нижчою від магістратської. Між иншим треба зазначити, що дворяни з власних гуралень продавали магістрату вино тією-ж ціною, що й сами пускали в приватний продаж у місті. Наслідки цього прості: винний продаж магістрата припинився зовсім. Але в місті Сосниці звичайно инших прибутків, крім прибутків од вина, не було. Тому магістрат прохав намісницьке правління звеліти всім шинкарям-козакам брати вино з міського винного складу, з правами прикажчиків з платою їм десятини, або в крайньому разі звеліти їм для власного приватного продажу купувати вино магістратське, з дуже невеличким прибутком для міської скарбниці. Що-ж до дворян, не можучи до них прикладати радикальних заходів, магістрат прохає пояснити, в якому разі їм дозволяється продавати вино.

У м. Новому-Місті 1791 р. два урядовці, відкупники винного продажу за 400 карб. у рік, відмовилися від відкупу, з огляду на те, що дворяни й козаки відкрили дуже жваву винну торгівлю по дешевих цінах і вони, відкупники, загубили усенький прибуток і не можуть платити щомісячної відкупної суми 33 карб. 33,5 коп. Ця відмова досить важко відбилася на магістраті, що не зміг платити платні своїм службовцям. Новгород-Сіверське намісницьке правління звеліло городничому заборонити продавати вино особам, що не мали на це права, а тим, що мали, дозволити продаж тільки тоді, коли в них ціна й міра згідна з міськими. Але цей наказ, як це завжди траплялося, залишився на папері. Коли відмовилися відкупники, магістрат узяв винний продаж на віру, але придбав за місяць ще менше, ніж одержував од відкупників, а саме 20 карб. 40 коп. (з кінця травня до липня). Тоді намісницьке правління, зробивши вдруге наказ заборонити приватне гуральництво та продаж тим що не мають права, звеліло старим відкупникам знову узяти відкуп на попередніх умовах.

У місті Стародубі бачимо ту самісіньку картину, тільки тут відкупник дужчий (І. Завадовський) і шкодять йому головним чином не дворяни.

Про упертість цих приватних продавців свідчить і випадок у місті Кролевці. Коли одного з них судили, то на зводинах з відкупниками, як оповідає справа, продавець „виговариваль неодинойды сіи слова: что я де продаваль и буду продавать горѣлку въ своем домѣ и никто мнѣ не запретить“.

У місті Мглині магістрат запечатав був приватні шинки, але знайшовсь хазяїн, що відірвав печатку і знову почав протизаконний продаж. В числі заходів, що їх вживали магістрати проти приватних продавців, були й труси в підозрілих. Так раз було знайдено в трьох селян 13 відер $4\frac{1}{60}$ гарнця вина, що їм доручила продати їхня господиня-дворянка, що не мала права продавати. Селян, за розпорядженням од городничого поведено було до повітового суду, але, як рапортує городничий, цих селян „в ономъ какъ суд тепер не засѣдает, непринято“.

Тільки з одного міста Коропа було одержано лаконічного рапорта, що в місті заборонено гуральництва та продажу немає.

Так само й по багатьох селах ¹⁾ селяни й інші заводять протизаконне гуральництво (це вже проти привилеїв дворян) та продаж вина, підриваючи продаж відкупників, що від цього почасти руйнуються, не маючи змоги виплачувати відкупної суми, і роблячи тим шкоду для державного скарбу. Потім, селяни купують вино в приватних крамницях, обминаючи шинки відкупників, і таким чином роблять теж шкоду державі. Врешті, все на винному ґрунті, багато державних селян зазначають себе як дворяни. На все це казенна палата наказує, щоб „крестьяне казенные для своего обыходу мимо Казенные шинки на сторонѣ горячего вина отнюдѣ не покупали, дабы откупщики могли состоятельны бытъ къ платежу подлежащихъ отъ ныхъ въ казну денегъ и черезъ то въ казенномъ доходѣ ушербу непослѣдовалобы“. Але виявилось, що „крестьяне въ томъ не только волостныхъ и селянскихъ начальниковъ но и... (вище поставлених) внушеній и притвержденій неслушаютъ“ ²⁾. Треба зазначити також, що відкупники з свого боку грабували вино навіть і по шляхах у приватних осіб (дворян головним чином) ³⁾. Випадки в дусі погарських, з биттям і т. и., траплялися й по інших містах ⁴⁾.

Магістрати з думами іноді йшли й проти уряду. Я коротко зупинюся на вільнодумстві магістрата й думи в Новгород-Сіверську ⁵⁾, що стосується до 1783 р. Вони купували й продавали вино з міського магазину по-за відомом стряпчого, супроти наказу ген.-губернатора. Коли-ж стряпчий звернув на це увагу, то одержав од магістрата та думи відповідь, що тепер вийшли якісь нові постанови й стряпчий „до надзиранія о винной продажи касатся не долженъ“. І разом з цими всіма бурхливими подіями довідуємось, що по деяких місцях напр. у Марчихиній-Буді ⁶⁾ ще 1791 р. державні селяни мали гуральництво без ніякого дозволу за старим звичаєм (Р. 1791 це їм було заборонено).

Розгляньмо тепер, як реагувала вища влада, в особі ген.-губернатора М. М. Кречетнікова, на всі події винної практики ⁷⁾. Він на стороні магістратів з думами і взагалі відкупників. До нього йде багато скарг од магістратів укупі з думами про те, що по містах офіцери, різночинці, духовні та козаки „вышедшіе въ дворянѣ“, що крім будинків не мали й одної душі селян та ґрунтів, займаються по містах і біля них гуральництвом, а по шинкових та приватних будинках торгують вином, підриваючи цим прибутки міст. Кречетніков вяснює „помилку“ мало не всіх дворян, ще мешкали по містах намісництва (коли магістрати одержали постанову Київського намісницького правління). Дворянам тільки тим, що мають „имения в видѣ деревень“, дозво-

¹⁾ р. 1791 справа Ч. 440 аркуші 1,2.

²⁾ Ibid. аркуш 1.

³⁾ р. 1795 справа Ч 244 й ин.

⁴⁾ р. 1791 справа Ч 584.

⁵⁾ р. 1783 справа Ч 421.

⁶⁾ р. 1791 справа Ч 388.

⁷⁾ р. 1791 справа Ч 534.

ляється винний продаж, а не тим, що мають в місті тільки будинки, хоч-би вони й були з дворами. У другій справі Кречетніков рекомендує міській владі купувати великі дворянські маєтки, „въ видѣ деревень по городамъ находящіяся, чемъ самимъ и города очистить отъ всего имъ несвойственного“¹⁾, купувати як-раз на гроші, що придбані од винного відкупу (без державної на те допомоги, зазначає він). І взагалі, пише він, треба міській владі пам'ятати „что умноженіе городского общества сугубую приносить можетъ и вообще и частного роду пользу“.

Наведемо ще деякі деталі з процесу винних відкупних торгів та долю виручених грошей у магістраті за архівними документами. Відомості про процес торгів ми маємо з донесіння глухівського магістрату. (Ціна за попередній відкуп у місті Глухові була 2494 карб. з копійками щорічно). Після першої публікації з'явивсь до торгів одставний гвардійський сержант Сукальонов і запропонував ціну за відкуп 500 карб. на рік. Після другої публікації з'явивсь поручник Малченко та протоколіст Малчиковський і дали щорічно по 2000 карб. І нарешті, після третьої публікації з'явилися міські господарі винного промисла й по віруючому листу взяли відкуп „на все здѣшнее общество“, доручивши порядок його скарбникові Григоровському та протоколістові Малчиковському (що знову виринув).

Техніку переведення торгів пояснює звістка крелевецького магістрату. Там з кожним охочим узяти відкуп провадили торги окремо, а після скляення „послѣдней вышшей цены“ магістрат і дума, зібравши всіх охочих та оголосивши найвищу ціну, вчинили останній загальний торг²⁾).

Варт було-б простежити ще, скільки це можливо, хто держав відкупи по містах намісництва за цих часів. У Глухові з 1784 по 1786 рр. винний продаж був у відкупі у „мужиків“, але що це було не вигідно, то вони р. 1786 від відкупа відмовилися. З р. 1787 по р. 1790 включно винний продаж держало глухівське міське „общество“ (а може він був на вірі; на це натякає ще хитання прибутку за ці роки. Таблицю див. далі). З р. 1791 до 1794 включно винний продаж бере в одкуп знову глухівська міська громада, виділяючи з себе на відкупників трьох урядовців, але ці через непорозуміння відмовилися наприкінці першого року від відкупу і він перейшов цілком до рук купців та міщан глухівських. Це була досить цікава історія: урядовці-відкупники підняли дуже високі ціни на вино та весь час сварилися поміж собою, забувши, що вони тільки представники громади. Тоді дехто з приватних продавців відмовилися платити їм податок, навіть почали агітувати проміж іншими приватними продавцями вина, щоб і ті податку відкупникам не платили. У цій кампанії проти відкупників брав участь і сам глухівський стряпчий, що мав у місті шинок. Хто взяв відкуп у наступний термін—невідомо.

У Суражі 1784—1785 рр. винний продаж у місті був у відкупі в маршалка Трубчівського повіту Брусиловського. Р. 1787 винний продаж був на вірі. З р. 1788 по р. 1790 включно винний продаж був у відкупі в Суразького маршалка Іскрицького. Рр. 1791—1794 включно винний продаж у Суражі

¹⁾ р. 1791 справа Ч 534 аркуш 69.

²⁾ р. 1790 справа Ч 405.

був на вірі. Хто взяв одкупа в наступний термін — невідомо. Але, очевидно, продаж був знову на вірі, тому що з відомости р. 1797 довідуємося, що за контрактами гадали на цей рік мати прибутку від вина 302 к. 5 коп., а одержали на 100 карб. 68 коп. більше. Цього ніякий відкупник для магістрата, звичайно, не зробив-би.

У містах Кролевіці та Стародубі відкупники відомі тільки за термін 1791—1794 рр. та для Стародуба ще за рік 1796. Увесь цей час винний продаж там у відкупі.

У місті Коропі до 1790 р. відкуп держали купці та козаки коропські. 1796 р. відкуп держав дворянин. З р. 1791 по р. 1794 включно відкуп держали купці, міщани та козаки коропські знову.

У Новому-Місті 1791 р. продаж спочатку в відкупі, незабаром на вірі, і знову в відкупі, треба гадати до р. 1794; більше нічого не відомо. У Погарі з 1791 по 1794 рр. включно винний продаж був на вірі. Більше за Погар відомостей немає. У Мглині з 1791 по 1794 і потім з 1795 очевидно по 1798 р. винний продаж у місті був на вірі, є вказівки що й раніш магістрат та дума брали винний продаж на себе, на віру.

Щоб поліпшити умови винного торгу (а коли об'єктивно придивитися, то здається на користь дворян) та становище відкупників у вересні 1791 р. ¹⁾ „по указу правительствующего сената“ та на пропозицію генерал-губернатора, заборонено гуральництво та винний продаж усім без винятків міським мешканцям, коли вони не мають на те дозволу від міської влади. Тільки дворянам дозволено було викурювати вино, але тільки по власних селах та хуторах, для власного вжитку та продажу. Козакам дозволено було тільки продавати вино (але не викурювати вина) у власних будинках по містечках (але не по містах). Про купців та міщан була примітка, що гуральництвом та винним продажом їм займатись не рекомендується, бо в законах про це не сказано. Всі гуральні по містах, що працювали без дозволу од міської влади, та всі гуральні не дворянські (по містах та повітах) постановлено було знищити („зломати“). Переведення в життя цього наказу по деяких місцевостях ішло швидко, але набирано инколи несподіваної форми. Подекуди нижні земські суди „на основанні указа“ забороняли гуральництво та „ломали“ казани в дворянських гуральнях, що стояли у власних дворянських маєтках. Взагалі-ж читаємо через деякий час у наказі намісницького правління, що в закритті гуралень ніякого успіху не видно, рапортів про зруйнування протизаконних гуралень немає, а навпаки, чуто, що закривати гуральні в багатьох місцевостях ще й не починали. Намісницьке правління наказує урядовцям доглядати порядку, нагадуючи їм за присягу й за те, що вони „безъ нарушенія временнаго и вечна свого блаженства клятву свою преступить не могут“.

У документах читаємо, що різночинці будували свої гуральні на дворянських та монастирських землях. Крім того, більш-менш багаті дворяни мали не по одній гуральні, а по 2 або 3, де курили вино їхні селяни, або орендарі. Все це дуже заваджало владі руйнувати гуральні і викликало різні непорозуміння.

¹⁾ р. 1791 справа Ч 534 аркуші 3 - 5.

Власники гуралень дуже енергійно обстоювали непорушність гуралень. Для прикладу можна навести одну-дві такі історії. У містечку Поноринці двор. Скосаревському було заборонено гуральництво на тій підставі, що гуральня його збудована не на власному ґрунті. А втім, Скосаревський, коли до нього прийшли, щоб зробити „исполнение по указу“, заявив, що справник гуральництво йому дозволив, зачинив гуральню й ставши з жінкою та з „человѣкомъ“, держучи в руках „смоловий друк“ . . . „намѣрлся“ на засідателя, кажучи, що коли люди підійдуть до гуральні, — він їх битиме. Гуральню після цього було на деякий час залишено. Мешканці містечка показали, що ґрунт, на якому збудовано гуральню, селянський, а не власний Скосаревського. Скосаревський і собі запевняв, що земля его власна, підпираючи своє твердження свідоцтвом 8 старожитців козаків та 8 старожитців міщан та свідоцтвом ратмана й бургомістра Понорницької ратуші. Але виявилось, що городничий та справник, приїхавши гостювати до Скосаревського, закликали та напоїли всіх тих людей, що свідчили на користь Скосаревського, отже свідчення ці були недійсні. Все це довгий час розглядали по установах, а Скосаревський весь час курило вино.

Коли іншому дворянинові, колезькому канцеляристові Никифорові Житкову, заборонили гуральництво, то він у скарзі на це та в проханні про поновлення його прав на височайше ім'я мотивував це так: „дабы я как ныне, так и впред государственную службу мог отправлять з должною ревностию“, бо без гуральні він збідніє й „ревность“ його прохолоне.

Деяким дворянам, що їм заборонила гуральництво повітова влада, намісницьке правління знову дозволяло курити вино, але траплялося, що місцева влада, проти наказу, все-ж-таки од себе не дозволяла продовжувати гуральництво.

Для прикладу як господарі захищали свої гуральні від нападу на них влади, ще наведу випадок з корнетом Запорожцем. Представників влади, що прийшли припечатати гуральню, він зустрів перед дверима гуральні „с нарочито болшимъ в рукахъ березовим киемъ, котрымъ как толко сближился къ дверамъ дворянській суда сего засѣдатель Ковтунович надчаяние присемъ бывшихъ вдарилъ три раза безошадѣнія чѣмъ и изувѣтчивъ оного до крайности. Сим еще оной Запорожець себя неудовлетворивши ругаль разнообразно и поносил честь обоихъ дворянскихъ засѣдателей, равно и должность ихъ с произносимимъ сожалѣниемъ что ни одного из нихъ в смерть не убьель“. Припечатати гуральні Запорожець не дав. Але найбільше противилися великі поміщики, що мали багато гуралень і не робили там вина власними силами. Коли суд, що закривав гуральні, приїхав у володіння Кочубея, то побачив перед собою юрбу людей з „дубьемъ“, „кои выговаривали коль скоро начнет суд выламывать котлы—прикрыть оним дубьем (і суд) принужден был, дабы немогло послѣдовать смертного убийства выѣхать съ оного села“. Неплюев, теж великий поміщик, коли суд виламав в його гуральнях казани та припечатав будинки і виїхав, отдавав писані розпорядження знову відкривати їх, казани знову замазувати й курити вино ¹⁾. Намісницьке правління нарешті

¹⁾ р. 1791 справа Ч 534 аркуш 328 (Розпорядження Неплюєва „Приказъ въ село порохонъ войту Сафону бордачову. Репорт твой сего ноябра 9 дня с приложеніемъ оповищенія от

постановило — осіб, що противляться закриттю гуралень, отдавати до карного суду. Але виявилися неправі вчинки і з боку влади. Руйнували гуральні справник з 2 засідателями та 20 козаками, що (скаржаться власники гуралень, між иншим, дворяни) „наежая прямо на винокурение наши заводы, недая намъ знать и необъявляя намъ никакого от вишей команди о приостановлений винокурений повеления“ били та руйнували, не розглядаючи нічого. Непорозуміння дійшли до генерал-губернатора Кречетнікова, що писав: „съ крайнимъ неудовольствиемъ усмотрѣлъ я изъ представленія правления сего отъ 24 изтекшаго ноября, что нетолко нижнія земскія суды Новгородско-Сѣверской, Глуховской и Погарской приступили къ запрещенію въ дворянскихъ именияхъ винокурения, полагая оное безъ основательныхъ и доказательныхъ доводовъ“ ... „но и наместническое правленіе обвязанное бдитъ заисполненіемъ законовъ“. Намісницьке правління руйнувало гуральні дворян, через те, що там курять різночинці, але ж вони, пише генерал-губернатор, роблять це на користь дворян володільців. І Кречетніков наклав на службовців винуватих земських судів штраф — по 96 статті „учр. о губерніяхъ“. Треба зазначити, що деякі руйнування гуралень через справників викликані з власницької конкуренції, бо вони сами мали гуральні.

Взагалі було закрито гуралень 1791 р.:

У Погарському повіті (за останньою відомістю) 159 з 344 казанами (раніш 168 з 368 казанами). У повіті визначається містечко Серединна-Буда, де було закрито 88 гуралень з 179 казанами (в останній відомості — 81 гуральня).

У Глухівському повіті: 78 з 170 казанами (спочатку 97 з 196 казанами). У повіті визначається містечко Ямпіль, де було закрито 24 гуральні, *усі Неплюєва).

У Сосницькому повіті 45 з 90 казанами (спочатку 51 з 102 казан.).

У Крелевецькому „ 30 з 67 „ „ 32 з 73 „

У Новгород-Сіверськ. „ 23 з 54 „ „ 34 з 92 „

У Коропському „ 173 з 414 „ (Визначається містечко Нові-

Млини, де було закрито 49 гуралень).

У Суразькому повіті . 5 з 9 „

У Новоміському „ . 9 з 19 „

У Конотіпському „ . 5 з 10 „ Випадково для цього по-

віту була наведена крім цифри зруйнованих гуралень і цифра зоставлених, а саме — 43 (дворянських), так що загальна цифра гуралень для повіта—48. Це, як бачимо, невелика цифра, але цікаво відношення гуралень дворянських до недворянських — 43 : 5.

нижнего Погарского Земского суда въ волосномъ правленій получень на которые предписывается тебѣ и всѣмъ подданнымъ кто винокурение производилъ и производитъ въ предъ будеть следующее: 1. Нижной Погарской Земской Судь ломать котлы неимѣлъ никакого резону во владѣній нашемъ а посему и приказуется тебѣ Сафонъ бородачовъ получа сей приказъ у всехъ котлы въ мазать именемъ господина владѣлца нашего. 2. Наслучай естли и вторично судъ ведеть и будеть дѣлать утесненіе отнюдь недопускать а тотъ часъ дать знать волостному правленію или и самому владѣлцу нашему которой изволить нинѣ находится въ здѣшній волосты, въ достовѣреніежъ въ сего вишеписанного и сей приказъ данной тебѣ имѣешь обявить суду когда наедеть 1791 года ноября 9 дня подленной подписалъ; управитель Иванъ Исаковъ“.

У Мглинському повіті 9 з 20 казанами (крім того 7 гуралень, що їх хазяї закрити не допустили: т. ч. усього недозв. — 16 з 36 каз.). У Стародубівському повіті недозволених гуралень не було.

Всього в намісництві 1791 р. було закрито гуралень 536 (спочатку 590); казанів зруйнов. 1315.

Пересічна кількість казанів у намісництві на 1 гуральню 2,2 (1791 р.).

З 590 недозволених гуралень було:

	з 1 казаном . . .	89		
	з 2 „ . . .	361		
	з 3 „ . . .	84		
з 4 казанами . . .	25		з 7 казанами . . .	1
з 5 „ . . .	12		з 8 „ . . .	2
з 6 „ . . .	12		з 9 „ . . .	1

(опріч того, скількись невстаткованих).

Порівняймо тепер ці відомості 1791 р. з відомостями 1796 р.¹⁾

Зруйновано 1796 р.

У Погарському повіті 55 гурал. з 118 каз., Глухівському 25 гур. з 54 каз., у Кролевецькому 48 гур. з 118 каз., у Коропському 103 гур. з 351 каз. (причому одна гуральня з 12 казанами, тимчасом р. 1791 найбільше було в гуральні 9 каз.), у Суразькому 3 гур. з 6 каз., у Новоміському 3 гур. з 7 каз., у Мглинському 32 гур. з 72 каз., у Стародубівському 4 гур. з 5 каз.

Відомостей за інші повіти немає.

Як бачимо, дарма що гуральні різночинців руйнувалися, у повітах: Кролевецькому, Мглинському та Стародубівському їх за 4 роки навіть збільшилося. Помітно зміцнилися окремі гуральні, напр.: у повіті Коропському.

Ці „недозволені“ гуральні різночинців робили шкоду поміщикам. Одна справа 1796 р. так характеризує приватних, дрібних, різночинських гуральників: вони „занимаєсь непозволеннымъ винокурением истребляютъ хлѣбъ и дрова доставая онихъ покупкою и тѣмъ возвишая непомѣрніе на оныя цены, при томъ же въ виду наемныхъ людей по тѣмъ винокуренымъ заводамъ нередко передерживають беглихъ крестьянъ и даже самихъ преступниковъ“ (спр. № 50). Цю на різночинських гуральнях наприкінці XVIII в. в Новгород-Сіверському намісництві користувалися з праці найманих вільних робітників, це факт, і його треба одзначити. У багатьох поміщиків, як я вже казав, по повітах були десятки гуралень, де курили вино їхні кріпаки, або орендарі. У Д. Неплюєва в повіті Погарському було таких гуралень 22 з 45 казанами та в повіті Глухівському — 15 з 32 казанами (що їх належало позакривати), окрім ще власної економії. В його брата І. Неплюєва в повіті Глухівському було 24 гуральні з 55 казанами. У Кочубея в цьому повіті була власна економія на 63 казани та крім того кілька гуралень у Погарському повіті він здавав в оренду різним людям, беручи з казана по 20 карб. на рік з „своїх“, та по 25 — 30 карб. з сторонніх. У Новгород-Сіверському повіті, у „статскаго

¹⁾ Відомості р. 1791 на різних аркушах справи Ч 534; р. 1796 на різних аркушах справи Ч 50.

совѣтника“ Селецького різночинці орендували 7 гуралень з 25 казанами. У володіннях Рум'янцева-Задунайського було здано в оренду 9 гуралень у Глухівському повіті, без певної системи платні: одному козакові гуральню з 3 казанами було віддано в оренду за 100 карб. на рік; державному селянинові 1 гуральню з 4 казанами — за 50 карб. на рік; трьом різночинцям 1 гуральню з 3 казанами — за 190 карб. на рік; купцеві 1 гуральню з 2 казанами — за 50 карб. 40 коп. на рік; державному селянинові 1 гуральню з 3 казанами — за 50 карб. на рік; державному селянинові 1 гуральню з 2 казанами — за 50 карб. 40 коп. на рік; жидові 1 гуральню з 1 казаном — за 90 карб. на рік¹⁾.

Серед таких обставин існував винний відкуп. Раніш ніж підбити всьому сказаному підсумки, я подам кілька таблиць та окремих цифр, що мають поповнити та конкретизувати наші знання про відкуп і з'ясувати його значіння. А тимчасом трохи спинимось на виясненні, що таке була гуральня наприкінці XVIII в. в Новгород-Сіверському намісництві. У матеріялах залишивсь один опис гуральні, що належала священникові Петропавлівської Стародубівської церкви, Михайлові Масловському в двох примірниках, перший 1780 р., другий — 1785 р., вони нічим особливим не різняться.

Я наведу опис 1780 р.²⁾

Опис гуральні на 2 казани (типова, як ми бачили) св. М. Масловського.

1) 2 мідяні винні казани, при кожному по 3 труби.

у більшому казані ваги	105	ф.
у меншому	87,5	„
у 6 трубах	60	„
усього	252,5	„

Усе це коштувало, „щитая тогдашнюю ценою каждой фунтъ въ работѣ по сорокъ пять копѣекъ“ 113 карб. 62,5 коп.

2) притрубокв глиняних	6	} усе коштує 1 карб. 40 к.
3) горщиків	2	
4) кругів	2	
5) чопів	4	6 карб.
6) раковин	4	60 к.
7) становки	2	60 „
8) корито	1	75 „
9) лотаків бражних	2	20 „
10) коновка	1	10 „
11) трубниця	1	6 карб.
12) конопл. товст. канат	25 саж.	1 „

Усе коштує . . . 130 карб. 27,5 к.

Сюди треба додати ціну будинка й ґрунту та вина.

¹⁾ Справа р. 1791, Ч. 334.

²⁾ Р. 1784, справа Ч. 279, аркуш 12.

Скільки-ж вина виробляла гуральня й скільки матеріалу їй для цього було потрібно? Ось опис (що залишивсь у справі 1796 р., ч. 50) продукції гуральні, належній дворянинові священникові Тихоновичеві в селі Чубковичах Стародубівського повіту (Скільки було казанів — невідомо).

На рік гуральня витрчала 100 возів дров та 200 пуд. хліба. Виробляла на рік 100 від. вина. (З них 30 відер ішло на власну потребу, а 70 — на продаж).

Коли оцінимо відро вина досить високою ціною — 2 карб., то матимемо 200 карб. на рік. Уважаймо, що гуральня з будинком, землею, приладдям коштує 500 карб., звичайно приблизно.

Але не всі гуральні такі дрібні. Є відомості (в справі 1791 р. ч. 198) що, напр., гуральня Новгород-Сіверського „Приказа Общественаго Призрѣнія“ в с. Дмитрівці, Глухівського повіту, з устаткуванням та всім, що там було, оцінена в 5000 карб.

Щоб вияснити матеріальну вагу винних відкупів для міст у намісництві, я наведу кілька відомостей про прибуток та видаток магістратів, що збереглися в справах.

Відомість прибутку та видатку 11 повітових міст Новгородсіверського намісництва 1782 р.¹⁾

1) У магістраті Новгородсіверському:

прибутків

З 13 крамниць, що збудовані на вільному місці за дозволом од магістрату на рік	22 кб. 50 к.
За оренду міського магістратського поля на рік	2 „
Усього на рік	24 „ 50 „

видатків

Службовцям на платню та на канцелярські потреби й т. ин. Усього на рік	990 „
--	-------

2) У магістраті Мглинському.

прибутків

З водяного млина в слободці на 3 кола мучні на рік	122 „ 1 „
За відкуп магістратського винокуреного місця на рік	8 „ 25 „
За відкуп льодника на рік	10 „
Усього, на рік	140 „ 26 „

видатків

Усього на рік	82 „ 34 „
-------------------------	-----------

¹⁾ Р. 1782 справа Ч. 270, аркуші 160—168.

3) У магістраті Стародубівському.

прибутків

З водяного старого млина на 2 кола мучні (в млині 4 кола, але 1 не магістр.) на рік	34	„	17	„
За відкуп магістратського двору на рік	35	„	40	„
За відкуп комори та крамничого місця на рік	21	„		
За найом 2 магістратських хат, комори та комірки на рік	46	„	2	„
За 45 торгових шатрів, що їх збудували за міською брамою різні особи, на рік	28	„	64	„
За відкуп млина в селі на рік	12	„		
З сінокошу за траву на рік	4	„		
Усього на рік	181	„	13	„

видатків

(за 7 місяців) 109 „ 20 „

4) У магістраті Погарському.

прибутків

За перевіз на річці Судості, за важницю, за міряння насіннєвої олії, прибуток з цих речей буває нерівний: від 55 карб. 22 коп. до 126 карб. 99 коп. на рік. З сінокошу сіна 2 копи, з поля жита—9, а гречки 2 копи. (Відомостей на цей рік не було прислано і казенна палата склала її приблизно з минулих років).

видатків

Усього на рік необхідно 508 карб.

5) У магістраті Коропівському.

прибутків

Ніяких „статей“ прибутку в магістрата немає. Прибуток збирається з „статей“, що належали генеральній гарматі: крамниць, шатрів, терез, з воскобійні й порожніх місць.

Усього на рік 72 кб. 64 к.

видатків

Необхідно на рік усього 508 „

6) У магістраті Глухівському.

Прибутків нема зовсім.

Видатків необхідно на рік 550 „

7) У магістраті Новомиському.

Прибутків нема зовсім.

Видатків необхідно на рік 170 „

8) У магістраті Кролевецькому.

прибутків

З „статей“ колишньої ратуші: з 2 крамних лавок, шинкового двору, 3 сінокошів. Усього на рік 40 „

в и д а т к і в

Усього на рік на магістратські потреби 20 „ 2 „

9) У магістраті Сосницькому.

п р и б у т к і в

Нема зовсім, раніш було в ратуші поле та 2 озера, але ними заволоділи сотники. (Треба сказати взагалі, що всі магістрати провадять судові справи з приватними особами, що захоплюють магістратські маєтки. Це головним чином дворяни, а потім і чимало різночинців).

10—11) У магістратах: Конотіпському та Суразькому.

Прибутків нема зовсім.

Видатки на різні канцелярські потреби перевадяться за власні кошти урядників.

Усього в 5 магістратах, що мали якісь прибутки, за 1782 р. прибутку 458 карб. 53 коп., а видатки необхідні на 1782 р. — 1709 карб. 20 коп.

Відомість прибутків та видатків 11 повітових міст Новгород-Сіверського намісництва 1783 р.¹⁾

1) У магістраті Новгород-Сіверському.

п р и б у т к і в

З 18 крамниць на рік	22 кб. 50 к.
За користування городним полем на рік	2 „
За відкуп двох магістратських крамниць на рік	16 „
Усього на рік	40 „ 50 „
Видатків на цей рік необхідно	990 „

2) У магістраті Мглинському.

п р и б у т к і в

З млина (з р. 1782)	141 „ 1 „
За відкуп винокуреного місця на рік	9 „
За відкуп льоднику	10 „
Усього на рік	160 „ 1 „
Видатків необхідно на рік	134 „ 50 „

3) У магістраті Стародубівському.

п р и б у т к і в

За відкуп магістратського двору на рік	35 „ 30 „
За відкуп крамниці та крамничого місця на рік	21 „
За відкуп млина на рік	12 „
З відданих у найми двох хат на рік	23 „
За комору на рік	10 „ 50 „
За комірку на рік	3 „ 88 „
За відкуп місця для свічної крамниці, що буде збудована в майбутньому, на рік	2 „

¹⁾ Ibid., аркуші 263—269.

За 45 шатрів купецьких за міською брамою на рік	28	„	64	„
За водяний млин з 1782 р.	34	„	17	„
За відкуп озера при млині на рік	35	„		
За сінокос на рік	4	„		
Усього на рік	209	„	49	„
Видатків на рік	783	„		

4) У магістраті Погарському.

прибутків

За перевіз на річці Судості на рік	89	кб.	42	к.
За терези, за міряння насіннєвої олії на рік	71	„	36	„
За ниву та сінокіс (з 1782 р.)	5	„	50	„
Усього на рік	166	„	28	„
Видатків необхідно	508	„		

5) У магістраті Коропівському.

Відомостей не було.

6) У магістраті Кролевецькому.

прибутків

За відкуп 2 крамниць та 3 сінокосів				
Усього на рік	43	кб.		

(Скільки потрібно видатків не показано).

У 5 магістратах: Глухівському, Новоміському, Сосницькому, Суразькому та Конотіпському прибутків ніяких немає. На видатки необхідно двом першим: 550 карб. і 170 карб. В останніх трьох магістратах видатки виплачуються власними коштами урядовців (скільки саме—невідомо).

Підсумку прибутків та видатків робити не варт; взагалі кепське фінансове становище магістратів само кидається в вічі.

На підставі наказу Катерини II-ої від 3 травня 1783 р. по пункту II, Новгород-Сіверське намісницьке правління 1784 р. 9 січня дозволило, за згодою генерал-губернатора Рум'янцева-Задунайського, згідно з проханням деяких магістратів, винний продаж по містах передати на користь магістратам „в городовую ползу“.

Зараз ми побачимо табличку прибутків од винного відкупу рр. 1783—4—5—6 ¹⁾):

м. Новгород-Сіверськ	4050	кб.
м. Глухів	4025	„
м. Стародуб	3950	„
м. Погар	3010	„
м. Конотіп	2560	„
м. Кролевець	1210	„
м. Мглин	1110	„

¹⁾ Ibid., аркуш 269.

м. Короп	750 „
м. Сосниця	530 „
м. Сураж	210 „

У м. Новому-Місті винний відкуп не був зданий у відкуп, а був узятий на віру, й одержано прибутку за 4 місяці 126 карб., тоб-то за рік — 378 карб.

Усього на рік прибутків в 11 містах намісництва 21909 карб.

Ніякого пояснення після цієї таблички, мені здається, не треба.

Рр. 1784—5 магістрати від інших „статтів прибутку“ одержали приблизно ті самі суми, що одержували й раніш ¹⁾).

Відомостей про магістратські прибутки та видатки по справах більше не збереглося, крім однієї вже кінця намісництва за 1797 р. Зараз, щоб не розрізняти таблиць, наведемо й її. Вона дуже добре виявляє нам, яке значне місце займали прибутки від винного відкупу в загальній сумі прибутків 1797 р.

М І С Т А	З винного відкупу		Інші прибутки	
	Крб.	К.	Крб.	К.
Новгород-Сів.	5050	—	693	46
Мглин	2082	18 ^{1/2}	93	68
Стародуб	4725	—	790	39
Погар	5610	50	274	46 ^{3/4}
Короп	1362	50	345	—
Глухів	4035	—	1712	55
Н. Місто	410	—	30	50
Кролевець	1566	65 ^{1/2}	106	55
Сосниця	2227	16 ^{1/2}	114	05 ^{1/4}
Сураж	402	73	16	—
	27471	73 ^{1/2}	4176	65

Коли порівняти прибуток од винного відкупу за 1784 р. та за 1797 р., маємо в р. 1797 побільшення на 21,5% (приймаючи прибуток 1784 р. за 100).

Куди-ж ішли міські винні прибутки? На звичайні міські потреби, як і „інші статті“: на ремонт будинків, шляхів, ресторацій, перевозів, лікарень і т. и., на платню вчителям народніх шкіл ²⁾, на платню службовцям та на різні канцелярські потреби. Окрім того, за наказами од генерал-губернатора, посилалися до Новгород-Сіверського приказу „общественного призрѣнія“ на благодійні установи та народні школи досить великі і нерівномірні одрахування від прибутків. У Конотопі р. 1791 було відраховано 275 карб. (з суми 2560 карб.) ³⁾. У Стародубі того-ж року — 700 карб. (з суми 4200 карб.) ⁴⁾ і т. и.

¹⁾ Ibid., аркуші 448—453. ²⁾ Р. 1795, справа Ч 205. ³⁾ Р. 1791, справа Ч 197.

⁴⁾ Р. 1791, справа Ч 197.

Щоб закінчити низку табличок, наведемо деякі уривчасті відомості про ціни на вино.

Р. 1787 в Коропівському повіті ¹⁾ „пінна“ горілка коштувала відро 2 карб. 50 коп., згодом ціна підвищилася до 3 карб. 50 коп. (Але це найвища ціна, і в офіційних відомостях її немає. Можливість її тимчасового існування підтримує неврожай хлібів у р. 1787).

У Новоміському повіті ²⁾: у приватних осіб кварта горілки коштувала 11—12 коп.

Р. 1790 у місті Мглині ³⁾: в одкупників „пінне“ гаряче вино в січні місяці коштувало відро 2 карб. 50 коп.; з січня до вересня включно відро 2 карб. 20 коп., з вересня до грудня включно відро 2 карб.

Р. 1791 у місті Мглині ⁴⁾ пінне вино (повинно було йти) по 1 карб. 80 к. відро; полугарне повинно бути йти по 1 карб. 50 к. відро.

У місті Конотопі магістратські ціни: пінне гаряче вино до травня місяця 2 карб. відро, після травня (примусово) 1 карб. 40 коп. відро. Ціни приватних торговців: пінне гаряче вино 1 карб. 40 коп. і 1 карб. 20 коп. відро; ціни, що ними магістрат купував вино гуртом: пінне гаряче вино 1 карб. 25 к. і 1 карб. 16 к. відро.

У місті Кролевіці кварта 16 коп.

З наведеного статистичного матеріалу міських прибутків читач уже уявив собі нову сторону винних одкупів,—їхнє велике матеріальне значіння для магістратів. Це єдина велика „стаття“ прибутку останніх, без неї магістрати зівсіди мали дефіцит. Інші „статті“ становлять р. 1783—4 тільки 3⁰/₁₀, та р. 1797 14,7⁰/₁₀ прибутків од вина. Досить важкі умови відкупів, різні перешкоди в винній торгівлі, все-ж-таки не підривають відкупів, що них думи з магістратами зівсіди намагаються віддавати не дворянам, а групі підприємців міщан, або брати на віру.

Одна з кепських сторін відкупів, це постійне підвищення цін на вино, що диктується об'єктивними обставинами відкупу.

Закінчуючи статтю, треба зупинитися ще на яскраво помітній класовій боротьбі розгляненого в нас перехідного періоду. Боротьба міської буржуазії, що народжується, з дворянами, що роблять їй різні шкоди при добровільній інертності краевого та й центрального урядів до першої. Як ми бачили у середині першого розділу, уряд визнає користь та вартність розвитку та зміцнення міської буржуазії, але, дворянський цілком, нічого на ділі не робить для оборони цього розвитку. Життя йде, класова боротьба шириться. Селяни в ній займають однаково вороже місце, як що-до перших, так і що-до других.

¹⁾ Р. 1790, справа Ч 288 (приватна тяжба).

²⁾ Р. 1787, справа Ч 211.

³⁾ Р. 1790, справа Ч. 405.

⁴⁾ Ibid.

АРХІВНА СПАДЩИНА КИЇВСЬКИХ ЦЕХІВ.

Од київських цехів не залишилося архівів у повнім складі і це значно утруднює дослідникам історії київських цехів вивчати діловодство та архіви. Те, що залишилось, не дає можливості відреставрувати їх склад з певністю і нераз доводиться примирятися з прогалинами.

Всі свої документи та книги переховував цех у так званих цехових скриньках. Власне на скринці, оскільки в ній цехові переховують усі книжки, отже є вона певною мірою зародок майбутнього цехового архіву, ми й зупинимось докладніше. Часом скринька збергалася в ратуші чи в церкві, найчастіше-ж у одного з цехмистрів. Заможніші цехи мали свої будинки, де переховувалося цехове майно й відбувалися „сходки“ майстрів; тут-же в таких випадках збергалася й скринька. Скринька мала не тільки матеріальне значіння як певне сховище цінних цехових привилеїв і грошей, але певною мірою й символічне. Підчас цехового зібрання (сходки) вона знаходилася на столі. Присутні підчас цехової сходки не могли сидіти після відкриття скриньки ні в шапках ні з зброєю. Скринька-ж відогравала часто ролю як вказувач початку сходки: цехові, що прийшли після відкриття скриньки, платили штраф. Щоб взаємно контролювати, в багатьох цехах ключі від скриньки зберегалися у кількох старшин, чи у цехмистра та кількох шафарів.

Цехові скриньки київських цехів з старіших часів не збереглися. Проте, залишилося декілька скриньок, що їх було зроблено вже після запровадження „городового положенія“ 1785 року. Переховуються ці скриньки тепер у Всеукраїнському Історичному Музеї у Києві та досить докладно описані у Д. М. Щербаківського „Реліквії старого Київського самоврядування“¹⁾. Являють собою ці цехові скриньки інтересне сполучення старої цехової скриньки з російським зерцалом, що його уміщено на верхній дошці кожної скриньки. Всього залишилося 8 скриньок: з них у трьох не збереглося зерцал. Всі ці скриньки з-зерцалами зроблено в стилі рококо трохи занепадових форм, пофарбовано їх зеленою та червоною фарбою, а зерцала — червоною або білою. Кожна скринька має три висувні шухлядки, що замикалися на внутрішні замочки й являє собою ступінчату будову з хвилястими профілями стінок. В такому самому стилі зроблено й зерцала: вони трикутні з хвилястими, а не простими гранями; низи їх дуже розширено, грані зерцал орнаментовано рельєфним різьбляним

¹⁾ Д. Щербаківський, „Реліквії старого київського самоврядування“ у збірнику „Київ та його околиця“, стор. 261—262.

орнаментом. На боках уміщено початок наказу про „ремесленное положение“, а також деякі пункти цього положення, а саме 18, 19, 21, 25, 26, 27, 83, 84 і 85, що варіюються в різних комбінаціях на різних зерцалах. У цих пунктах трактується про обов'язки старшини, майстрів, підмайстрів, учнів, про додержання спокою та порядку підчас зборів цехових ремісників, про розгляд та розв'язання суперечок, то-що. Розмір скриньок не однаковий: заввишки вони від 32 см. до 36 см.; завдовжки від 37 до 47,5 см. й завширшки від 27 до 35,5 см. Розмір зерцал—27—28 см. заввишки, а бічні сторони в найширшому місці від 18 до 23,5 см. ¹⁾).

Щодо написів на самих скриньках, то найхарактерніший напис на скринці цеху дрібних крамарів, що ясно зазначає мету скриньки: „1787 года октября здѣланъ сей ящикъ въ управу мелочу торгующихъ для сохраненія грамоти и городского положенія за управного старшини Онісіма Чернявского и с товаришы Романа Нестеровского Ивана Топчія²⁾“. Про гроші, проте, тут нічого не згадується.

Трохи старша скринька ковальського цеху. Напис на ній такий: „здѣланъ сей ящикъ въ управу кузнецкую на управного старшины Івана Сѣричевского и старшинскіе товарищи Івана Кучерявого і Якова Степуренкова и всей братіи 1786 года декабря 20 дня“³⁾. Цікаво, що в цих найстарших написах скриньки звуться не зерцалами, хоч вони й мають на собі зерцала, а все-ж-таки ящиками. Це привело Д. Щербаківського до гадки, що не зважаючи на реформу 1785 р., старе символічне значіння цехової скриньки збереглося й не було одразу усунуте зерцалом, як символом царської особи; скринька тільки змінила трохи своє призначення, разом з іншими цеховими книжками тут ще й „грамоты и городского положенія“. Тільки в пізнішому напису на одній з скриньок здибаємо термін „зерцало“: „обновися зерцало сіе за бытности рочного цехмистра Івана Заикина 1820 года, марта 15 дня“. Цей напис зроблено поверх старого затертого напису. На інших скриньках написи мало не знищено й на двох залишилися лиш незначні їх рештки ⁴⁾).

Переховувалися цехові скриньки або в цеховому дворі, або, коли такого двору не було, у відповідній цеховій старшини. Щодо київських цехів, то маємо відомості тільки про два цехи, що переховували свої скриньки, отже й всі папери свої, в цеховому дворі: цехи ганчарський та рибальський. Докладний опис цих дворів знаходимо ми в роботі Кат. Лазаревської „Київські цехи“⁵⁾. За цим описом цеховий двір ганчарського цеху наприкінці XVIII в. мав такий вигляд. Стояв він коло стіни Києво-Братського монастиря. У дворі було дві хати й одна комора. Двері в хатах були на залізних скабах з клямками, замикалися на колодки; у кожній хаті було по двоє вікон з скляними оболонками й по дві круглі шибки; в цеховій кімнаті було 2 столи, 4 ослони, 18 образів, килим та цехова скринька—зерцало, зроблена року 1787. Крім цього, тут-же переховувалася корогва. На столі стояли дзвінок, ножиці, каламар,

¹⁾ Д. Щербаківський, Реліквії старого київського самоврядування, ст. 261—262.

²⁾ Ibidem, стор. 262. ³⁾ Ibidem, ст. 262.

⁴⁾ Д. Щербаківський, Реліквії старого київського самоврядування, ст. 262.

⁵⁾ К. Лазаревська, „Київські цехи“ в збірнику „Київ та його околиця“, ст. 276—306.

печатка, рахівниця, пісочниця. Цікавий зміст цехової скриньки, що подається тут. Переховувалося в скринці 2 книжки прибутково-видаткові, „городовое положіє“, книга підмайстерська вписна, книга „о столпових“ внесках, книга „журналь о жалобахъ биваючихъ“, книга „о пеннихъ грошахъ“, книга стара 1776 р., випис „из магистрата на купленные гончарским цехомъ у Лапкевича дома“, „росписка Лапкевича о получении денегъ“, „прошение о домѣ купленном у Лапкевича въ управу благочинія“¹⁾).

Подібно-ж переховувалися цехові книжки й папери у цеху рибальському. Цехова хата була рублена, на помості, знадвору мазана, з ганком, що виходив у двір. Вікна скляні, двері й віконниці на залізних скабах; віконниці були з прогоничами, які всувались у дірочки, що їх було пороблено в стінках, а для дірочок були затички щоб не тягло звідтіль. Найпочесніше місце у цеховій хаті була цехова кімната, де відбувалися цехові сходки й де переховувалося всеньке цехове рухоме майно. Заборонялося у цій кімнаті лягати й сваритися, і навіть той, хто стукнув кулаком по столі, мусів платити пеню. На прикрасу й оздоблення цієї кімнати витрачено було чимало грошей. Переховувалися тут, поруч цехових книжок, ще й цехова корогва, цехова печатка, сукно цехове, посуд⁴⁾. Ключі від скриньки переховувалися у різних осіб—звичайно один у цехмистра, другий у ключника³⁾).

Скриньок, як ми вже були казали, збереглося тільки 8, до того ще й пізніших часів, тимчасом як Київ під той час нараховував до 15 цехів. Ще в гіршому стані справа з цеховими книжками. Рештки цехових книжок та документів переховуються тепер у Києві в двох місцях (на жаль, їх досі ще не сконцентровано в одному місці): в Центральному Історичному Архівосховищу та в рукописному відділі Всенародньої Бібліотеки України) (більша частина).

Так у Центральному історичному Архіві маємо цехові книжки таких цехів⁴⁾:

1. Прибутково-видаткова книжка цеху рибальського з 1775 до 1790 р.
2. Прибуткова книжка кравецького цеху з 1722 до 1821 р.
3. Книжка запису учнів цеху ткацького з 1800 до 1824 р.
4. Видаткова книжка цеху рибальського з 1788 до 1796 р.
5. Книжка з записами виданих свідоцтв „на покормѣжную“ цеху рибальського з 1800 до 1808 р.
6. Статут цеху кушнірського року 1729.
7. Книжка прибутково-видаткова цеху рибальського з 1752 до 1787 р.
8. Прибуткова книжка цеху рибальського з 1788 до 1802 р.
9. Книжка запису учнів бондарського цеху з 1803 р.
10. Прибутково-видаткова книжка цеху рибальського з 1767 до 1778 р.
11. Книжка для запису осіб, що їх надсилає магистрат до ганчарського цеху з 1782 до 1785 р. (цю книжку вміщено в справі цеху ганчарського за 1788 р. ч. 1).
12. Прибуткова книжка цеху ганчарського з 1788 р.

¹⁾ Ibid., стор. 297. ²⁾ К. Лазаревська, Київські цехи, стор. 286. ³⁾ Ibidem, стор. 289.

⁴⁾ Подаємо тут книжки в тому порядку, як їх описано; в спискові-ж книжок, що переховуються в рукописному відділі В. Б. У. подаватимемо ще й номер, за яким кожна книжка значиться в описові.

13. Видаткова книжка цеху ганчарського 1788 року.

Ці дві книжки вміщено в справі ганчарського цеху ч. 2 з р. 1788.

Крім цих тринацятьох книжок маємо окремо ще справи таких цехів:

14. Справа цеху ганчарського з 1788 року (два окремих зшитки).

15. Справа бондарського цеху з 1799 року.

16. Справа цеху кушнірського з 1797 року (2 листи).

17. Справа цеху різницького з 1791 р. (1 лист).

Цехові книжки переходять здебільшого, як ми вже були згадували, не тут, а в рукописному відділі В.Б.У. Маємо там такі книжки.

1. Книжка запису майстрів цеху ганчарського з 1788 до 1831 р. за № 241.

2. Книжка запису майстрів цеху різницького з 1746 до 1832 р. за № 242.

3. Книжка видаткова цеху різницького з 1760 до 1772 р. за № 243.

4. Книжка-реєстр цехових та записи надісланих з магістрату міщан цеху різницького з 1783 до 1803 року за № 244.

5. Книжка прибутково-видаткова та інші записи цеху різницького з 1801 до 1817 року за № 245.

6. Книжка видаткова цеху різницького з 1772 до 1784 року за № 246.

7. Книжка-журнал цеху теслярського з записами видачі річних свідоцтв з р. 1813 до 1824 за № 247.

8. Книжка прибутково-видаткова цеху ковальського з 1777 до 1778 р. за № 248.

9. Книжка прибутково-видаткова цеху ковальського з 1753 до 1787 р. за № 249 а.

10. Книжка з записами виданих з цеху ковальського різних свідоцтв з 1803 до 1805 року за № 249 в; книжки № 249а та 249 в одній оправі.

11. Книжка цеху ковальського з записами зібраних грошей на придбання цехового двору з 1816 року за № 250.

12. Книжка запису учнів цеху ткацького з 1764 до 1801 року за № 251.

13. Книжка прибуткова цеху ткацького з 1786 до 1804 р. за № 252 а.

14. Книжка-реєстр вихідних паперів цеху ткацького з 1832 до 1838 року за № 252 в. Книжки 252 а і 252 в. в одній оправі.

15. Книжка видаткова цеху ткацького з 1786 до 1804 р. за № 253.

16. Книжка запису підмайстрів цеху ганчарського з 1787 до 1834 р. за № 254.

17. Книжка запису учнів цеху ганчарського з 1786 до 1841 р. за № 255.

18. Книжка прибутково-видаткова цеху ганчарського з 1792 до 1794 р. за № 256 а.

19. Книжка запису витрат з суми, позиченої для купівлі цехового двору з 1793 р. цеху ганчарського-ж за № 256 в.

20. Книжка запису „пенныхъ грошей“ цеху ганчарського з 1802 року за № 256 с. Всі три книжки—256 а, 256 в, 256 с, в одній оправі.

21. Книжка видаткова цеху кушнірського з 1814 до 1823 року за № 257.

22. Книжка видаткова цеху кушнірського з 1825 р. за № 258.

23. Книжка прибутково-видаткова „молодецкая“ цеху кравецького з 1800 до 1819 року за № 259.

24. Книжка цеху ткацького з записами міщан надісланих з магістрату та записи учневих умов з 1779 до 1809 року за № 261.

25. Книжка запису основних цехових сум цеху перепечайського з 1765 до 1820 року за № 268.

26. Книжка цеху дрібних крамарів для запису членів, що прибули чи вибули з цеху з 1815 р. до 1830 р. та додаткова сказка до 8-ї ревізії цього-ж цеху з 1834 року за № 271.

27. Справа цеху кушнірського про стягнення податків та ревізья „сказка“ з 1816 року за № 273.

Мало не всі наведені тут цехові книжки та справи, за поодинокими винятками, збереглися досить добре. Всі цехові книжки мають оправу, подекуди шкуратяну, особливо—старіші книжки, частіше паперову з шкуратяними корінцями та накутниками.

З самого переліку цехових книжок бачимо, що ними представлено життя цехове тільки з половини XVIII в. до початку XIX. Книжок чи будь-яких інших матеріалів хоч-би з XVII століття немає зовсім. Першу половину XVIII в. репрезентовано всього лиш однією книжкою цеху різницького (№ 242).

Коли ми звернемося до того, які саме цехи тут репрезентовано, то матимемо таку картину. Зберігаються цехові книжки та справи таких 11 цехів: Рибальського, Різницького, Перепечайського, Дрібних крамарів, Кравецького, Ткацького, Кушнірського, Ганчарського, Бондарського, Теслярського, Ковальського.

Ми й досі не знаємо точно, скільки було цехів у Києві в XVIII в., проте поодинокі відомості, порозкидані в різних місцях інших джерел, дають змогу виявити кількість київських цехів на певні часи XVIII та початку XIX в. Отже у справі ганчарського цеху з 1788 року, де подано різні накази Київського магістрату, знаходимо одного наказа, заадресованого крім ганчарського ще й іншим цехам м. Києва „Прыказъ из кievского Городового магистрата в цехи кравецкій, кушнѣрскій, шевскій, ковалскій, ткацкій, Бондарскій, Гончарскій, Рыбалскій, Рѣзницкій, перепечайскій и музицкій“¹⁾. Порівнюючи з наведеним вище списком цехів, представлених цеховими книжками та іншими архівними справами, бачимо тут такі цехи, як шевський та музицький, що після них зовсім не залишилося слідів їх існування у вигляді цехових книжок та справ. Разом з тим не згадуються в цьому магістратському перерахунку цехів такі цехи як теслярський та дрібних крамарів. Книжки цих цехів, що збереглися, належать, правда, до початку XIX в., але з інших джерел маємо відомості, що ці цехи існували і в XVIII в. Маємо на увазі надзвичайно цікавий список київських цехів, в якому зазначено кількість цехових у кожному цехові, в справі про утворення в Києві озброєного міщанського корпусу (надруковано в „Кievской Старинѣ“ за 1891 рік).

За цим списком маємо:

1. Відомство управи шевської—428 душ, у тому 367 майстрів та 61 підмайстрів; старшина Семен Буренок.

¹⁾ Справа цеху Ганчарського 1788 року, арк. 16.

2. Відомство управи дрібних крамарів („мелочью торгующих“) всього 225 душ, старшина Роман Нестерівський.
3. Відомство управи теслярської — 221 душа, старшина Трофим Лоб.
4. Відомство управи кравецької — 218 (в тім числі 38 підмайстрів), старшина Олександр Петровський.
5. Відомство управи перепечайської („хлѣбниковъ“) — душ 151, старшина Сава Мартиновський.
6. Відомство управи ковальської — душ 138 (підмайстрів — 27) старшина Яків Степуренко.
7. Відомство управи шаповалів („шапошников“) — душ 124 (підмайстрів 20), старшина Микита Захарієвський.
8. Відомство управи рибалок душ 113, старшина Пилип Сич.
9. Відомство управи „иконописной“ (цех малярський?) — душ 85 (підмайстрів 20), старшина Павло Коробкин.
10. Відомство управи різницької — душ 84, старшина Павло Смоляк.
11. Відомство управи ткацької — душ 83 (підм. 4), старш. Йосип Вішковський.
12. Відомство управи ганчарської — душ 54, старш. Леонтій Кващенко.
13. Відомство управи цилюриків — душ 31 (підм. 18), старшина Федір Садник.
14. Відомство управи музичної — душ 27, старш. Степан Кузмич.

За цим підрахунком маємо в Києві 1720 року аж 14 управ різних реместв, або, інакше кажучи, 14 цехів. Порівнюючи цей список з наведеним раніш списком наших цехів, бачимо тут цехи, крім шевського та музичного, ще шаповалів, малярів (?) та цилюриків, що від них не збереглося жадних слідів в архівах, що ми дослідили. Разом з тим не згадано тут за цехи, що є в нашому спискові: бондарський та кушнірський, хоч обидва цехи, як це видно з наведених вище матеріалів, існували в XVIII в. Що-до цеху бондарського, то можливо, що його об'єднано тут з цехом теслярським під спільною назвою „плотниковъ“¹⁾.

За іншими ще відомостями, як напр. із слів мітр. Серапіона, в Києві 1816 року було 15 цехів, що брали участь у похороні молдавського господаря Іпсіланти²⁾. У проєкті перебудови згорілого контрактового будинку, де мали міститися реміснича управа з міськими цехами, з 1819 року зазначено 13 цехів: кравецький, кушнірський, різницький, ткацький, ковальський, бондарський, ганчарський, золотарський, цилюрницький, малярський, рибальський, перепечайський, музичний³⁾. Порівнюючи з нашим списком цехів, бачимо тут цехи золотарський, цилюрницький, малярський, музичний; не згадано цехів теслярського та дрібних крамарів.

Отже навіть за такими неповними відомостями про кількість київських цехів XVIII та початку XIX в., бачимо ми, що цілком бракує архівного матеріалу для таких цехів: шевського, музичного, шаповалівського, малярського,

¹⁾ Див. К. Лазаревська, Київські цехи, стор. 280.

²⁾ Д. Щербаківський, Реліквії старого київського самоврядування, стор., 260.

³⁾ Ibidem, стор. 261.

цільюрницького, золотарського — аж 6 цехів, що проте все існували в Києві в XVIII та з початку XIX в.

Найповніша й найбільша що-до кількості збережених матеріалів є збірка цеху ганчарського. Маємо такі книжки та справи, що належать цьому цехові:

1. Книжка запису майстрів з 1788 до 1831 року;
2. „ „ підмайстрів з 1787 до 1834 року;
3. „ „ учнів з 1786 до 1841 року;
4. „ прибуткова з 1788 року;
5. „ видаткова з 1788 року;
6. Справа з 1788 року (два зшитки);
7. Книжка прибутково-видаткова з 1792 до 1794 року;
8. „ видаткова з записами витрати грошей, позичених на будівлю з р. 1793;
9. Книжка запису осіб, що їх надсилає для запису до цеху магістрат з 1782 до 1785 року.

На другому місці що-до кількості книжок стоїть цех рибальський.

Маємо бо такі книжки цього цеху:

1. Книжка прибутково-видаткова з 1752 до 1787 року;
2. „ прибутково-видаткова та інші записи з 1767 до 1778 р.
3. „ прибутково-видаткова та інші записи з 1775 до 1790 р.
4. „ прибуткова з 1788 до 1802 року;
5. „ видаткова з 1788 до 1796 року;
6. „ видачі річних свідоцтв „на покормѣжную“ з 1800 до 1808 р.

Далі йдуть з поступінно зменшеною кількістю книжок цехи:

3. Цех різницький:

1. Книжка запису майстрів з 1776 до 1832 року;
2. „ видаткова з 1760 до 1772 р.
3. „ прибутково-видаткова та інші записи з 1761 до 1787 та з 1753 до 1800 років;
4. Книжка видаткова з 1772 до 1784 року;
5. „ реєстр цехових з 1779 року та інші записи з 1783 до 1808 р.
6. справа з р.

4. Цех ткацький:

1. Книжка запису учнів з 1764 до 1801 року
2. „ прибуткова з 1786 до 1804 р.
3. „ вихідних паперів з 1832 до 1838 р. } (в одній оправі)
4. „ видаткова з 1786 до 1804 року
5. „ запису надісланих міщан та учневі умови з 1790 до 1809 р. та з 1837 до 1849 року.
6. Книжка-записи учнів з 1800 до 1824 року.

5. Цех кушнірський:

1. Статут цеху з 1799 року,
2. Справа цеху з року...
3. Книжка видаткова з 1814 до 1823 року,
4. „ видаткова з 1825 року.

6. Цех ковальський:

1. Книжка прибутково-видаткова з 1753 до 1754 року;
2. „ прибутково-видаткова з 1777 до 1778 року;
3. „ для запису виданих річних свідоцтв з року 1803 до 1805 р.
(в одній оправі з першою книжкою).
4. Книжка збору грошей на купівлю будинка з 1816 р.

7. Цех кравецький:

1. Книжка: прибутково-видаткова „молодецкая“ з 1800—1819 р.
2. „ прибуткова з 1792—1821 року.

8. Цех бондарський:

1. Справа цеху з року 1799.
2. Книжка запису учнів з р. 1803.

Нарешті, такі цехи мають усього по одній книжці чи справі:

9. Цех перепечайський:

1. Книжка записів основної суми цехових грошей, що передається щорічно обраному старшині з р. 1765 до 1790.

10. Цех теслярський:

1. Книжка-журнал видачі річних свідоцтв з 1813 до 1824 р.

11. Цех дрібних крамарів:

1. Книжка для запису членів, що прибули чи відійшли від цеху з 1815 до 1830 року, та додаткова сказка до ревізії 1834 року.

Як бачимо, жаден цех не є тут повно представлений цим матеріалом не то що за весь час існування його, ба й за певну добу, хоч-би частково. Тільки цехи ганчарський, рибальський, різницький, почасти ткацький, мають комплекти книжок, що хоч трохи освітлюють їхнє життя за певний час; що-ж до інших цехів, то маємо ми тут уривчасті відомості, що подають нам поодинокі книжки тих цехів різного змісту та за різних часів.

Власне на підставі того матеріалу, що ми його маємо, можна встановити отаких шість груп цехових справ і книжок, що більше-менше охоплюють всеньке цехове писане діловодство та листування, і безумовно властиві були кожному окремому цехові. Є це:

1. Цехові статuti, цехові привилеї, то-що; вони регламентують основні моменти цехового життя.

2. Книжки із записами цехових: майстрів, підмайстрів, учнів; згодом до цього прилучаються ще книжки з записами міщан, що їх надсилає для запису до цеху магістрат.

3. Цехові реєстри з списками всіх цехових та цехової старшини та списки всіх цехових ремісників, що складаються в інтересах фіску.

4. Грошові цехові книжки.

5. Цехові записи в наслідок судової діяльності, цехові книжки із записами штрафів, розгляду суперечок, скарг на цехових, то-що.

6. Цехове листування поточне з іншими установами, книжки вступних та виступних паперів; інші цехові справи.

Отже спробуймо розглянути на підставі того матеріалу, що його маємо, кожен з цих груп цехових документів і паперів.

Цехові статuti, положення, то-що.

Цехи в своїй діяльності керуються своєрідною конституцією, так званим, цеховим статутом. Порядок управління в цеху, права членів його, обов'язки урядових осіб, ціла низка правил внутрішньої організації цеха, умови виробництва, стосунки цеха з іншими установами (з церквою) все це точно визначають цехові статuti, охоплюючи цілком життя як цілого цеху, так і члена його, окремого цехового ремісника. Ці статuti часом складали самі цехові й тільки подавали на затвердження вищій владі, часом сама влада давала їх цехам.

Проте, коли ми звернемося до наших матеріалів, то побачимо, що в збірках старих київських цехових документів цілком бракує будь-яких цехових статутів. Маємо тільки в одному цехові, саме кушнірському „Височайший уставъ цеховъ, цеха Кушнірского“. Є це відомий „уставъ о цехахъ“ 1799 р.

Як зразок статутів київських цехів, правда, досить невдалий, можемо навести „уставъ киевскаго цирюльническаго цеха 1767 года“, що його подано в „Кіевской Старинѣ“ в р. 1883 ¹⁾. Історія цього статуту коротенько така. До 1766 року київські цилюрики були об'єднані з цехом кравецьким; але кравці, як скаржилися цилюрики, чимало кривдили їх, не допускали їх до виборів на цеховий уряд та інше. Ці обставини, знов-же очевидячки й те, що цилюриків у Києві значно побільшало, примусили їх прохати магістрат відокремити їх в особливий самостійний цех. Прохання цилюриків магістрат задовольнив та, відокремивши їх в самостійний цех, видав їм статут. Цилюрики самі складали свій „уставъ“, очевидно на взірць якого іншого статуту цехового та відповідно до стародавніх звичаїв і порядків. Затверджує статут цеховий магістрат. Це характерно для Києва, як міста, що ще в середині XVIII в. зберегло всі свої вольності та права стародавні, як королівського міста з магдебурзьким правом. В основу статуту покладено принцип рівності усіх членів цеху, взаємної поваги один до одного та пошани до старших („каждой брата своего не толко уничаютъ, а себе возвышаютъ не должень, но еще оногo почитать, а притомъ старейшему себе честь отдавать должень“) ²⁾. Далі визначаються й взаємовідносини цехових при виконанні своїх професійних обов'язків „ежели кто з братій подрядитися кому класть къ каковой либо ранѣ (пригадаємо, що цилюрик минулих століть був дуже часто і лікарем) пляйстеръ, то другой уже въ томъ препятствовать и своего пляйстера безъ начальника вѣдома и дозволенія прикладать не должень“; з винного в порушенні цього „взискивать до собранія по 5 фунтів воску“ ³⁾ „ежели которой братъ для производства своего майстерства въ кого наймет хату или баню, то другой уже въ томъ ему до уговоренного срока перебивать и цени подвизать не должень“ ⁴⁾, за порушення цього кара десятьма фунтами воску і т. и. Так само статут визначає становище тих, що вступають до вивчення майстерства: „каждый майстеръ отъ другого майстра молодика къ себѣ отговаривать не должень“ ⁵⁾, „молодикамъ майстерства цирюльническаго служить въ своихъ

¹⁾ 1883, XI. ²⁾ Ibidem, § 2. ³⁾ Ibidem, § 3.

⁴⁾ Уставъ Кіевскаго цирюльническаго цеха 1767 года К. Ст. 1882, 34, ⁵⁾ Ibidem, § 6.

майстров... съ третей копейки, а на харчахъ и всѣхъ инструментахъ майстерскихъ“¹⁾); становище вільних робітників та майстрів, що прибувають, визначено так: „ежели отколь приидеть сторонной паробокъ то такового безъ вѣдома магистрата кievского въ собраніе майстерства цылюрницкаго не принимать и въ число другихъ не записывать, а представить объ немъ въ оный майстратъ и ожидать на то резолюціи“²⁾), „никто зъ стороннихъ майстерства цылюрницкаго, не поеднавши того маистерства собраніе, работать не долженъ, а еслибъ кто въ томъ оказался противнимъ, такового весь его инструментъ забрать въ собраніе“³⁾). Нарешті статут визначає професійні зайняття членів цеху. У цілому статут це типовий статут доби занепаду цехів, коли цехи втрачають своє самостійне значіння, де-далі більше залежать од магистрату, то-що, проте маємо і тут чимало цікавих пактів, що в цілому повинні були бути і в статутах інших київських цехів.

Але це були останні роки, що київські цехи жили ще за своїми стародавніми статутами. Року 1785 на Київ було поширено „городовое положеніе“. Одколи його запроваджено, київські цехи в своїому внутрішньому житті повинні були керуватися відповідними „ремесленными положеніями“. Це точніш регламентував російський уряд цехове життя своїм „установомъ о цехахъ“ з 1799 року. Зразок такого „устава“ ми й маємо в наведеному вище статуті цеха кушнірського. Підпорядковані цьому „уставу“ київські цехи вступили в нову останню вже добу свого існування. І хоч спочатку XIX в. Київу, на деякий час, було повернено його давні права й вольності, життя цехове не змогло вже повернутися до своїх старих форм.

За цеховими статутами кожен цех повинен був точно знати кількість своїх майстрів, себ-то осіб, що їм дозволялося те чи інше ремесло в тому чи іншому місті. Разом з тим статуту, як це ми бачили на прикладі статуту цеха цилюрницького, визначають умови праці підмайстрів та учнів. Але, беручи учня до себе, в науку свого ремесла, майстер мало не зівсіді складав певну угоду з батьками, родичами учня чи навіть, коли учень дорослий, з самим ним. Так повстали книжки запису учнів, де зафіксували певні умови навчання та життя учневого. Пройшовши науку у майстра, учень не зразу стає повноправним членом цеху. Стояли тому на перешкоді причини економічні. В багатьох ремеслах виробництво вимагало з самого початку витратити певну суму грошей на устаткування майстерні, придбання сировини, то-що. Молодик, що допіру вийшов з-під опіки майстрової, звичайно не був спроможен зразу розпочати самостійну працю; мусів він ставати за робітника до певного часу у якого-небудь майстра; виправдувалося це до того ще й потребою вдосконалити свої знання з боку підмайстра. Стаючи до роботи у будь-якого майстра, підмайстер складає з ним певну умову; це так само треба було фіксувати в відповідних книжках.

Нарешті сам майстер, щоб стати за повноправного члена цеху, мусів виконати цілу низку повинностей, чи згодом посплачувати їх. Це теж, щоб

¹⁾ Ibidem, § 7. ²⁾ Ibidem, § 8. ³⁾ Ibidem, § 9.

уникнути можливих непорозумінь, треба було зафіксувати в книжках, на папері. Все це призводило до того, що кожен цех мав у себе книжки, щоб записувати учнів, підмайстрів та майстрів. Небагато, проте, збереглося таких книжок київських цехів.

Книжки для запису учнів маємо такі: дві книжки з цеху ткацького, одна з записами з року 1784 до 1801, друга з року 1800 до 1824 та одна книжка цеху ганчарського з р. 1786 до 1841 та одна книжка цеху бондарського з 1803 року.

Книжки для запису підмайстрів маємо: одну цеху ганчарського з 1787 до 1834 року.

Книжки для запису майстрів: цеху різницького — одна книжка з 1746 р. до 1832 року та записи про те, як майстри повиконували різні цехові повинності в книжці прибутково-видатковій того-ж цеху з р. 1753 до 1800. Цеху ганчарського одна книжка з 1788 до 1831 р. Цеху дрібних крамарів одна книжка з 1815 до 1830 року.

Розгляньмо окремо кожну групу цих записових книжок.

а) книжки для запису учнів:

Кожен учень, як ми вже згадували, стаючи в науку до будь-якого майстра, обов'язково повинен був бути записаний до цехового реєстру, починаючи науку, та бути вписаним з нього по закінченні. Разом із тим майстер, приймаючи учня, складає умову з самим учнем чи з батьками його. Це також зафіксується у відповідну цехову книжку.

Всі чотири наведені книжки в оправах мають відповідні заголовки. Найдавніша — книжка для запису учнів цеху ткацького (з 1784 року). Цікаво, що спочатку книжку цю призначено для інших записів. Це видно з заголовного напису: „1784-го года Августа 9 дня сія книга в которой записивается всѣхъ мастеровъ какъ то цехмистровъ і урядниковъ ключниковъ и вovesей братіи цеха ткацкого хлопци в наученіе ремесла ткацкого с коего года мѣя и числа, но как заусмотреніемъ рочного цехмістра Ефима Трофимова Малѣцкого что безъ оглавленія з давних годовъ и понинѣ имѣется: то и благоволилъ прописать и изъяснить чтобъ всякому было извѣстно что въ писивается всю книгу хлопци всего ткацкого кіевского цеха 1784 года више писаннаго мѣя и числа, въ которое время былъ и написаль оногожъ цеха писарь Иванъ Емелияновъ Висоцкій“¹⁾). Інші книжки мають простий заголовок: „Книга для записки учениковъ. Заведена на 1800 годъ и Болѣе“²⁾), це також ткацького; або „книга ученическая цеху гончарского“³⁾). Але перед початком записів роблено було й докладнішого написа: „1786 года марта 1 числа сочинена сія книга ученическая управи Гончарской забытности рочного управного старшини і старшинскихъ его товаришей степана порохненка і леонтія кващенка для записанія учениковъ“⁴⁾).

Записи в усіх чотирьох книжках подано мало не на один вірець. Роблено їх на весь аркуш; спочатку подається дата запису, за уряд якого цехо-

¹⁾ Книжка ч. 251 рук. від. В. Б. У. а. 2. ²⁾ Книжка запису учнів ч. 3 Ц. Іст. Арх., а. 1.

³⁾ Кн. ч. 255 рук. від. В. Б. У., а. 1. ⁴⁾ Ibid., а. 2.

вого старшини, а далі вже йде самий запис. Заголовки записів виразно відбивають усі ті зміни в регламентації цехового життя, що зазнавали їх київські цехи протягом другої половини XVIII та початку XIX в. Так, давніші записи починаються формулою „за цехмистра“ і т. д.; починаючи з 1786 року формула вже інша: року такого то „за управного старшини... и старшинскихъ товарищей“... З 1700 років знову з'являється „за цехмистра...“

Зміст записів значно різноманітніший, ніж форма їх. Трапляються тут усі роди записів, починаючи від коротенького: „1765 года февраля 18 дня. За цехмистра Якова Биловченка сталъ в науку въ Николая Безубого именемъ Никита Ивановъ на пять годъ стане робить отштуки покопейки а на отходъ якъ надлежить визволокъ хлопячій записное майстерское“¹⁾, аж до справжніх контрактів, де докладно перераховано обов'язки майстра та учня, як от „1789 года июня 10 дня. За Управного старшини стефана Ивановича Кожемяченка и товарищей его васыля сыноша, Ивграфа Федоренка. Гончарского ремесла майстеръ Степанъ Михайловъ сынъ порохненко принялъ ученика крестьянина Черниговской губернии уезда прилуцкого слободы величковки владѣнія кievской верхней Росправы предсѣдателя и кавалѣра Якова Александровича Петра Носка во обученіе гончарского майстерства то есть дѣланію разныхъ манѣровъ и цвѣтовъ зеленого борщевого и бѣлого пѣчныхъ изразцовъ, такожъ горшковъ, мисокъ, чашокъ и другой разный поливной посуды, также поставки печей простыхъ и голанскихъ манѣровъ съ разными переводами и вьюшками, и выводу разными манерами каменныхъ трубъ кухонь, и тинкованья дому на пять лѣтъ на всемъ его майстра содержаніи, такожъ на всѣ годы одѣяніе одинъ разъ отъ стороны его Александровича дать все як то кожухъ, свитку, двѣ пары рубашокъ, сапоги, шапку, поясъ, записное мастерское, визволокъ пополамъ, мастеръ же долженъ ему Носку показать и выобучить всего вышеписанного совершенно; отдано уже при договорѣ свита, сапоги, рубашка одна, ксему договору мастеръ стефанъ порохненко подписался а за него неграмотнаго по его прошенію руку приложилъ уволенной о(т)дѣль канцелярист иоаникій зюбенковъ; присемъ договорѣ свѣдѣтели были о(т)стороны майстра кievской мѣщанинъ тарась Стрижевскій а вмѣсто его неграмотнаго по его прозбѣ подписался управной старшина степанъ кожемяченко отстороны ученика петра носка отаман сотенній яковъ Гуленковъ“²⁾.

Решта записів в усіх чотирьох книжках варіюється поміж цими двома; переважають докладніші записи. Про обов'язки учня: „ученикъ же обовязанъ мастеру вѣрно служить прилежать ученію, быть послушнымъ и почтительнымъ и до окончанія срока никуда не отходить, а мастеръ долженъ обучать ученика мастерству надлежаще...“³⁾. Про одяг: „одѣяніе записное и визволокъ майстерские“. У цеху ткацькому визначувано й певну платню учневі: „стане робить отштуки покопейки“, хоч часом траплялася й вища оплата, як от „отштуки болшой 2 ко. а от малой по копейки“. Мало не в усіх випадках обумовлювано, що на випадок ревізії „казенные подати какъ оной ученикъ

1) Кн. ч. 251 а. 4. 2) Кн. ч. 255 рук. від. В. Б. У., а. 3, зворіт.

3) Кн. ч. 3, Центр. Істор. Архів, а. 10.

еще по ревизіи не состоить то буди послѣдуетъ ревизія и вписанъ будетъ въ оную, съ того времени долженъ мастеръ платитъ за него подати до оконча- нія срока...“¹⁾. У багатьох записах наприкінці згадано свідків з боку майстра та учня, дарма що підписів тих свідків маємо дуже мало. Закінчення бувають звичайно такі: „какое условие лично примастеру ученику и отцу ученикову записано въ сію книгу“... Часом до цього ще додається „и взято записныхъ денегъ 50 коп. и въ приходную книгу записано“...

в) Книжки для запису підмайстрів.

Як визначений термін навчання закінчивсь, у деяких цехах цехмистр, а в деяких сам майстер на сходах випишував учня. При цьому учень чи майстер платили певну суму до „схриньки“. Отже „визволення“ учня, що від- був свій термін, теж з'єднувано з певними формальностями. Виписавшись з учневого реєстру, учень переходив до розряду підмайстрів. Але коли ми вда- мося до київських цехів, то знайдемо тут одну лиш книжку з записом під- майстрів. Є ще книжка ганчарського цеху з записами з 1787 до 1834 року. На першому аркуші вписано: „книга не ученическая а подмастерская“. Записи починаються з другого аркуша після заголовного запису: „1787 года м-ця марта 1-го числа сочинена сія книга подмастерская во управи Гончарской для записанія подмастерьевъ забытности рочного управного старшины Фе- дора Плясуна і его товарищами Степаномъ порохненкомъ і леонтиемъ Иващен- комъ“. Далі починаються самі записи. Подано їх у графах за таким зразком: перші дві графи вузькі, мають заголовок—м-ць і день; вгорі на весь аркуш— рік запису, нижче— самий запис. У пізніших записах з правого боку додано ще графи: рублі і копійки.

Форма запису різна перед 1800 р. і після нього. Попередні записи по- чинаються формулою „за управного старшини.. и старшинскихъ товарищей...“; з 1800 року пишуть „за цехмистра.. и ключника“... Змістом записи поділя- ються на дві групи. Перша це просто виписка учня з учневого стану та визволка його в підмайстрі, друга це складання умов підмайстрів з майстрами. Зразок першої групи записів такий: „1789 года јюля 8 дня. За управного старшини степана Кожемяченка і старшинскихъ товарищей Василя Синоша і аврама Федоренка у василя Синоша вижилъ свои лѣта въ учениках і ви- учился горшешного ремесла павло павловъ и нинѣ визволенъ в подмастеріи і в книгу записанъ“²⁾. Часто до цього запису додають: „за уплатою им одного рубля денегъ записанъ“³⁾. До другого типу записів належать такі: „1807 года маія 4 дня за цехмистра Корня Ярошенка и ключника Гордѣя Корнеенка будучи в мальчикахъ у майстра данила шупеленка василь авраменко, которой с 1802 года шестилѣтней договоръ выжилъ, почему спривоора сего цеху общества позволяется вступить въ подмастерьи оному авраменку и жить по согласію его опять і онога майстра шупеленка съ тѣмъ чтобы была одежда верхняя исподняя и обуви съ платежемъ въ годъ двенадцать рублей взято визволнихъ денегъ... 1 рубль“⁴⁾.

¹⁾ Кн. 255 рук. від. В. Б. У. а. 26. ²⁾ Кн. ч. 254 рук. відділ В. Б. У. а. 4.

³⁾ Кн. ч. 254 рук. від. В. Б. У. а. 5 і далі. ⁴⁾ Ibidem.

Разом з тим зустрічаємо тут і записи міщан, що їх надсилає магістрат записуватися до цеху та що записують їх підмайстрами: (1789 року квітня 6) „за управного старшини василя Дружневича и старшинских товарищей Каленика Лябошенка и Самойла Товстошія присланной при приказѣ изъ кievского городского магистрата принятой въ новые мѣщане полской виходецъ степанъ гуляевъ въ вѣдомствѣ сей управы принять ивъ сию книгу между подмастерьи до учиненія имъ по городо́вомъ положенію должного порядка записанъ“ ¹⁾).

Так само зустрічаємо ми й прості умови, що складає підмайстер з майстром без зазначення визволку, отже вже давній підмайстер: „1811 года мця августа 17. За цехмистра Василя Ярошенка приняль подмастеръ его андрея кохача майстеръ корнѣй ярошенко для рукодѣлія разной черепаной и прочей работы зъ срокомъ щитая отъ вышепрописного апреля мця двенадцатого числа впредь на годъ на подмастерьей одеждѣ всей только кработѣ опредѣляется естли радѣніе будетъ подмастерья Кохача часть одеждѣ; ценою вгодъ бумажками 30 руб. вчемъ изаписано...“ ²⁾).

Як бачимо, щоб стати підмайстром у київських цехах, принаймні в цехові ганчарському в другій половині XVIII в., необов'язково було відбувати учневий стаж, оскільки досить для цього було відповідного магістратського наказу.

Як відомо, мало не в усіх цехах підмайстри в середині цеху мали ще й свою власну організацію, госпуду. До нас не дійшли статuti подібних організацій київських підмайстрів, збереглася лиш одна книжка такої організації підмайстрів цеху кравецького ³⁾). Заголовок книжки такий: „книга молодецкая приходная и расходная здѣлана зъ ихъ приходной сумми денегъ за цехмистра тогда бывшаго Александра Петровского и старшинця молодецкого дениса Бондаревского 1800 года Генваря 1 дня“. Мету цієї книжки зазначено в одному з пізніших записів так: „заведена... молодецкая книга взимать съ каждого визволеніе и мѣсячніе ского слѣдуетъ и вписывать в молодецкую книгу...“ ⁴⁾). Записи прибутків подано по роках. Записи кожного року починаються формулою: такого-то року і числа... „сия книга цеху кравецького молодецкая приходная и расходная за молодецкого старшини... и товариша его“... Записи подано по графах: найширша перша, де вписується прізвище того, хто вносить гроші, і далі графи для самої суми грошей, рублі і коп. Записи не датовано, але відокремлено записи „визволенецъ“ від місячних внесків. Записи всі іменні з зазначенням, хто вніс гроші. Наприкінці річного запису подано загальну суму прибутку та зазначено витрати. Роблено це в такій формі: „итого всей суми денегъ въ приходѣ... За исключеніемъ разнаго на разніе здержки расхода двадцяти трехъ рублей и тридцати двухъ копѣекъ остаетя на сей 1800 годъ приходнихъ денегъ 13 руб. 74 коп.“ ⁵⁾). Записи в книжці роблено різними почерками, досить неохайно; в останніх

¹⁾ Ibidem, а. 4. ²⁾ Ibid.

³⁾ Кн. ч. 258 рук. від. В. Б. У. книжка в оправі, всього аркушів у книжці 28, з них писаних 26; записи з 1800 до 1819 року.

⁴⁾ Ibid. а. 12. ⁵⁾ Кн. Ч. 259 рук. від. В. Б. У. а. 6.

записах уже не згадується, за що внесено гроші, тільки зазначено прізвище того, хто вносить; також не подається загальну суму прибутку та витрат, підписів також під записами немає.

Проте книжка ця свідчить про те, що були в київських цехах певні підмайстерські організації з своєю старшиною, з певними внесками до своєї каси, з певними обов'язками.

с) Книжки для запису майстрів.

Перебувши скількись років підмайстром, мав кожен підмайстер право спробувати перейти до категорії майстрів, для цього мусів виконати підмайстер у різних цехах різні обряди та роботи.

Од київських цехів маємо ми лиш такі книжки таких цехів із записами майстрів: книжка ганчарського цеху під заголовком: „Гончарная книга съ 1788-го по 1831-й годъ кто взнесъ укладъ цеховой по приговору общества“¹⁾ —одна. Різницького цеху під заголовком: „сія книга цеху резницького за порадою пановъ цехмистровъ и ключниковъ и всей братіи при цехмистру рочному Герасиму Матеенку в предслѣдующіе года для вписанія братіи того жъ цеху материковыхъ в богоспасаемомъ градѣ Кіевѣ сочинена“. Напис цей зроблено слов'янськими літерами; нижче подано — „Року Божія 1746 мѣсяца марта 1-го“. Записи роблено з 1746 до 1832 року²⁾. Та ще цього-ж цеху знаходимо записи, хто з майстрів, що вписується, які повинності виконав: записи ці вміщено в кінці книжки прибутково-видаткової цеху Різницького³⁾; їх роблено з 1753 до 1817 року. Нарешті маємо ще одну книжку запису майстрів цеху дрібних крамарів із записами з 1815 до 1830 р.⁴⁾

Кожна з цих наведених книжок, така неподібна одна до одної, разом із тим подає записи майстрів до цеху за такий великий протяг часу, що вважаємо за потрібне коротко зупинитися на кожній з них окремо.

Книжка ганчарського цеху.

Книжка подає записи з 1788 до 1831 року. Записи йдуть хронологічно, відповідно до цих років; часом трапляються записи закреслені; подано записи здебільшого в графах.

Формою записи подібні один до одного; починаються вони формулою „за управного старшини... и товариша его... и протчихъ бившихъ управнихъ старшин...“, а з 1799—1800 років „за битности правленія рочного цехмистра...“ Закінчується запис звичайно зазначенням суми, що вносить той, хто вписується до цеху. Записи, мало не з кожного року, починаються особливим заголовним написом, який вказує зміст тих записів що йдуть нижче, напр.: „книга киевской

¹⁾ Кн. ч. 241 рукоп. від. В. Б. У., книжка в паперовій оправі з шкуратяними корінцями та накутниками. Формат in 4°, аркушів 64, з записами 23, записи з р. 1788 до 1831.

²⁾ Кн. ч. 242 рук. від. В. Б. У. На звороті першого аркушу подано малюнок різницького герба: телиця, над нею рука з ножем; угорі корона навколо літери по одній в куті: Ѡ. Г. Ц. Р; під малюнком напис: „Упитана телца н(ы)нѣ приведена заклати Православнимъ християномъ воснѣдъ преподати. Да преподасться всѣмъ благолѣпно Вкушающимъже воздравіе Благолучно“.

³⁾ Кн. ч. 245 р. від. В. Б. У., форм. in 4°; аркушів всього 197, з них писаних 185.

⁴⁾ Кн. ч. 271, рук. від. В. Б. У., всього аркушів 46; із записами 44

гончарской управы для записиванія з подмайстерихъ людей в майстери то есть кто именно ј у какого майстра вибувши урочное время узаконенъ майстромъ и закакого управного старшины ј какого году мѣся и числа принять и записанъ всю книгу; ј коликое число в оную управу внес денег ниже сего показано, 1796 года јюля 6 числа сочиненіи“¹⁾). Зміст записів приблизно такий: „за битности управного старшины“... чи „рочного цехмистра“... і т. д. „житель“ чи „кіевской мѣщанинъ...“ по „желанію его поедналь цехъ гончарской, которого между прочиих майстеровъ в книгу записано, и дозволено ему такъ какъ и прочимъ майстрамъ гончарную работу производить, оной же (подається знов прізвище) за поеднане цеху внесъ въ казну гончарской управы... рублей“... Треба зазначити, що записи, змістом повторюючи в основному наведене, трохи варіюються з протягом часу. Часом поеднуючи цех, майстер не вносить зразу всієї належної за поеднання суми; тоді нижче на цьому-ж аркуші дописується, коли й скільки майстер доносить грошей; так само тут зазначають ті повинності, що відбув він: „такъ равно и 1802 года за цехмистра Самойла Товстошия и отслужилъ ключничество по цѣховимъ дѣламъ исправно и рачительно“; часом у записові після слів „и дозволено ему... гончарскую работу производить...“ додається „и дозволяется ему такъ какъ и прочимъ майстрамъ хлопцевъ и подмастерихъ по уговору принимать“... Записуючи внески, зазначають часто ще, що це роблено „на основаніи городского положенія“... зазначається, що поеднання цеху робиться „какъ порядки цеховые велятъ“... „при сходѣ мастеровъ“... „по приговору общественному“... „за битности... всего почтенного гончарского общества“...

Книжки цеху різницького.

Записи в книжку цеху різницького поеднаних майстрів такі: формою записи подібні до інших записів того-ж типу, починаючись словами „за пана цехмистра“... чи відповідно „за правленія управного старшины“. Проте зміст тут трохи инакший; так, коли в попередніх записах цеху ганчарського зазначалося, що поеднують цех колишні підмайстрі, тут цього не знаходимо; разом із тим точніше тут визначено всі ті цехові повинності, що мусів виконати кожен, о вступає до цеху: „1757 года февраля 24 д(ня) за пана цехмистра рочного Тимофея гезенка и ключника Дмитра Авраамова Евстафій Тимофѣевъ всѣ надлежащіе столповіе копи уплатилъ и молодчество и ключничество испоче(с)кою о(т)бувъ за согласіемъ пановъ цехмистровъ и ключниковъ и всей братіи материковимъ записанъ“²⁾). З 70 років записувач уже не перераховує всіх цих цехових повинностей, обмежуючись лиш згадкою „всѣ принадлежащіе в цеху должности отбувъ“, разом з тим все частіше зустрічаємо згадку про те, що той хто виписується „всѣ принадлежащие цеховие должности вцехъ отплатилъ“. Нарешті з початком ХІХ в. згадка про ці повинності зовсім зникає: „1808-го года июля 28 дня в бытность Рочного цехмистра захарія навроцкаго и за ключника Ивана Смоляка Григорий Ивановъ сынъ Приценко

¹⁾ Кн. ч. 241 рук. від. В.Б.У., а. 10.

²⁾ Кн. ч. 242 рук. від. В.Б.У., а. 2 зв.

поєдналь материкъ и что по согласію господъ шафарей, цехмистровъ и всей братіи для знанія въ предъ слѣдующого времени въ сію книгу материковую Григорій Приценко записанъ“¹⁾.

Разом із записами цієї материкової книжки вписувалося в книжки окремоті повинності, що мусів відбути майстер, вступаючи до цеху та про які згадують записи материкові. Знаходимо ми ці записи в прибутково-видатковій книжці цеху різницького з 1761 до 1787 року, де наприкінці, після записів грошових, подано низку записів такого змісту: „1754 года, февраля 9 дня за пана цехмистра Михаила Романова и ключника захарія Григоріевича я павель Климовъ Кулѣшь отбыль ключничество (чи „молодчество“) свѣдомо панамъ цехмистрамъ и всей братіи“²⁾. Згодом з 80 років ці записи набувають здебільшого такого вигляду: „1783 года февраля 23 дня. За правленіе рочного пана цехмистра Федора Науменка и заключника Василя Туенка поєдналь цехъ Данило Тимофеевъ Головатинъ молодчество, ключництво и всѣ принадлежащіе доскринки цеховой доходи уплатилъ“...³⁾. Ще пізніше з XIX в. багато записів відзначають просто „1808 года июля 28 дня... за рочного господина цехмистра захарія навроцкого и за ключника Павла Смоляка Леонтія Петровъ сынъ Клещенко поставилъ почестку съ молодчествомъ и ключничествомъ и что по согласію господъ шафарей цехмистровъ и всей братіи для знанія впредъ слѣдующого времени въ сію общескую книгу Леонтія Клещенко записанъ“...⁴⁾.

Порівнюючи записи майстрів цих обох цехів — ганчарського і різницького, бачимо, що в обох випадках майстер, уписуючись до цеху, вносить певну суму до скриньки цехової; разом із тим у цеху різницькому досить пильно стежать за тим, щоб уписаний майстер виконував інші цехові повинності — молодчество, ключництво, почестки; тільки згодом ці повинності замінюються грошовими внесками; тут треба взяти на увагу самі особливості цих ремесл. Коли, щоб стати знаючим ремісником-ганчарем, треба було мати певну вичку, відбути певний практичний стаж, різницьке ремесло таких фахових знаннів не вимагало: хіба тільки вміння заколоти ялівку чи кабана. Тому очевидно й маємо певну одміну в умовах для запису майстрів: у цеху ганчарському майстер записуючись мусів перейти перед тим довгі роки учеництва та підмайстерства, в цеху різницькому приходили майстри з сторони — отже замість відбувати учневий та підмайстревий стаж, ускладнювано їм вступ: мусіли вони відбувати різні повинності. Хоч записи наші належать до того моменту, коли цехові традиції починають занепадати та всякі повинності переводяться на звичайні грошові внески.

Книжка цеху дрібних крамарів.

Цей цех був типу цеха різницького; тут так само не було потрібно особливих фахових знаннів, щоб стати майстром. Записи в книжці цього цеху, що ми маємо, виразно це відбивають; до того ще й зважаючи на час записів з 1815 до 1830 року, все зводиться до простого внеску грошового до цехової скриньки. Характерне в цих записах тільки покликування на „пору-

1) Кн. ч. 241. 2) Кн. ч. 242. 3) Ibid. 4) Ibid.

чителей“. Грошові вправи, що з ними має діло крамар, вимагають певного знання людини, певного довір'я до неї; члени цеху, яких імовірно цех знав мало, повинні були подавати за себе поручителів. Заголовок книжки такий: „книга для записанія причисляющихся къ цеху мелочно-торгующихъ людей разного званія съ которого году и кто по нихъ поручители и куда кто вибыль с 1815 года“... ¹⁾). Записи подано на двох графах: в першій самий запис, у другій, вужчій — коли хто куди вибув. Записи подано по роках; кожен рік має заголовок „за цехмистра“...

Полегшені умови для вступу до цеху, разом з тим усе більша залежність київських цехів од магістрату, призводили до того, що з одного боку вступ до цеху обмежується грошовим внеском, з другого — що магістрат починає безпосередньо керувати записуванням до цеху міщан, надсилаючи за відповідними наказами до цеху тих, кого треба було вписати, разом із тим вимагаючи, щоб цехи обов'язково повідомляли про тих осіб, що записуються. Через ці, нові, умови для запису майстрів і повстають у київських цехів особливого типу книжки. Є це книжки для вписування надісланих з магістрату, певно міщан. У київських архівах маємо подібні книжки таких цехів: ткацького — „Вѣдомость сочинена ради въ писанія присланныхъ при приказахъ новихъ мѣщанъ“ ²⁾); ганчарського „книга цеху гонча(р)ского сочинена 1782 года м-ца Генваря 5 д(ня) для вписанія новихъ мѣщанъ по присланнымъ отъ кіевского Городового магистрата приказовъ“ ³⁾ та різницького, які записи подано в книжці цехового реєстру ⁴⁾): „книга цеху резницкого... составлена о вѣдомствѣ сколько имѣется всей записѣ цехмистровъ, урядниковъ, ключниковъ обрядчиковъ и приписныхъ 1779 году“.

Форма й зміст записів у всіх книжках мало не однакові.

Спочатку подається дата, далі „за правління управного старшини“... чи то — „за цехмистра“... „прислание изъ кіевского городского магистрата... приказом (подається прізвища та стан: „казенного крестянина“, „кіевскіе мѣщане“) приняты и въ оную книгу записанъ, жительствуеетъ там-то; подъ номеромъ“ (це не зівсиди) — і подається номер запису.

Вписуючись до цеху лиш за дозволом од магістрату, київський міщанин так само не міг відійти без згоди магістратської від цеху навіть на короткий час. Бажаючи відійти від цеху чи то на заробітки до іншого міста, чи то з яких інших причин, цеховий міщанин повинен був здобувати особливе свідоцтво з магістрату, даване звичайно на рік. Проте такі свідоцтва магістрат давав лиш за згодою од цеху; річ у тому, що, коли міщанин не повертався, цех відповідав за нього, так само цех гарантував, що від'їжджий своєчасно вноситиме податки, то-що. Тому з'являються у київських цехах

¹⁾ Кн. ч. 271, а. 2.

²⁾ Кн. ч. 261 рук. від. В.Б.У. записи з р. 1790 до 1809; аркушів 39, форм. in 4°; в оправі.

³⁾ Книжку цю маємо ми в справі цеха ганчарського з 1782 року; подано в цій справі низку наказів та оголошень кіївського городничого та кіївського магістрату; книжка без оправи зшита з іншими паперами, формату in 4°, аркушів має троє; переховується в Центр. Істор. Архіві; записи з 1782 до 1785 року.

⁴⁾ Кн. ч. 244 рук. від. В.Б.У. форм. in 4°, в оправі, має аркушів 41; записи з 1795 до 1803 р.

особливі книжки, де записують цих міщан, що на якийсь час покидають Київ. Маємо такі книжки у цехів — різницького „книга, называемая журналъ о выдаче свидѣтельствъ подведомнымъ сему цеху кievскимъ мѣщанамъ на покормѣжную“ з записами з 1800 до 1808 р. ¹⁾; ковальського, „книга цеху ковальского—для записи даемыхъ ис цеху свидѣтельствъ“ записи з 1803 до 1805 року ²⁾; теслярського „журналъ о поручительствѣ даваемыхъ на годовое время разныхъ квитансій“, записи з 1813 до 1824 року ³⁾ та різницького, записи якого вміщено в згаданій вже книжці цехового реєстру ⁴⁾. Записи, вартуючись у деталях, в основному полягають ось у чому:

„1805 года маіа 16 дня за рочного цехмистра Григорія Рудника. Выдано свидѣтельство на покормежку Тимофею Шигловскому на год понему поручителемъ кievскій мѣщанинъ Кондрать Кнеха“... ⁵⁾ або ⁶⁾ „дана квитансія мѣщанину Якову Призѣ на годовой пашпортъ. Поручитель по немъ цеху сапожного мѣщанинъ... во всѣхъ касающихся до него обстоятельствахъ на случай не возвращенія съ отлучки ручаюсь и все казенные подати долженъ уплачивать въ томъ и подписываюсь“. Далі йде підпис поручителя. Звичайно поручителів буває від одного до двох. Записи в усіх книжках сливе не номеровано; дати проставлено.

Ці записи видачі різних свідоцтв закінчують собою групу книжок типу записового. Як бачимо, цей матеріял так само належить до типу матеріялів правового значіння. „Что для твердости и записано в сію книгу“ формула закінчення записів, що її звичайно надibuємо в цехових книжках цього типу.

Цехові реєстри.

Записуючи всіх членів цеху у відповідні книжки, кожен цех мав ще й окремі реєстри, де списувано всіх цехових урядових осіб та майстрів; робилося це як в інтересах самого ремесла, так і в інтересах фіску — в наслідок чого повставали ще докладніші реєстри цехові у вигляді цехових ревізських сказок. Маємо, правда, від київських цехів всього одну книжку, а саме цеху різницького з докладним реєстром усіх цехових ⁷⁾. Заголовок цієї книжки такий: „сыя книга записная цеху резницкого въ предъ слѣдующие года за дозволеніемъ старѣшихъ пановъ цехмистровъ, старательством рочного пана цехмистра Владимира Герасимова Мотеенка, і приемъ будучого цехового ключника Харитона Никитова Мовчановского, по согласию всей цеховой братии составленна: в вѣдомствѣ ско(л)ко имѣется всей записѣ цехмистровъ, урядниковъ, ключниковъ, обрядчиковъ і приписних, 1779 году, декабря 1 дня“. З другого аркушу й подано самий реєстр. Угорі написано: „Шафарь Андрей Θεодоровъ Кудрявцевъ“, нижче: „цехмистри“ і подано прізвища цехмистрів, причому як тут, так і далі багато прізвищ закреслено; це очевидно за смертю того чи іншого члена цеху. Всього записано 14 прізвищ; далі на а. 3 „урядники“, всього 18 прізвищ.

¹⁾ кн. № 5 Центр. Істор. Арх.; текст in 4° пис. на 61 аркуші; книжка в оправі.

²⁾ кн. ч. 249 рук. від. В.Б.У. текст in 4° пис. на 31 аркуші, в оправі.

³⁾ кн. ч. 247 рук. від. В.Б.У. текст in 4° пис. на 50 аркушів, в оправі.

⁴⁾ див. кн. ч. 244. ⁵⁾ кн. ч. 244, № 5, 249. ⁶⁾ кн. ч. 247. ⁷⁾ кн. ч. 244.

вищ; на а. 4—5 „ключники“—81 прізвище; на а. 6 „обрядчики“—15 прізвищ; на а. 7—8 „приписние“—всього 52 прізвища. Проти прізвищ приписних у деяких випадках подано дату та місце, де проживає: „у кагарлицкой слободи“, то-що. Всі-ж інші реєстри зовсім не датовано. Далі в книжці вміщено, як ми вже зазначили, записи надісланих з магістрату міщан та записи з видачею свідоцтв. Але поруч з такими реєстрами цехових існували в цехах ще й докладніші відомості про кількість цехових міщан та їх родин; склалися ці списки в інтересах оподаткування; маємо ми такі списки від цехів дрібних крамарів та кушнірського. Перший список уміщено в книжці цеху дрібних крамарів¹⁾, з другого боку книжки під заголовком „Дополнительная сказка къ 8 ревизии послѣ 1-го числа мая 1834 года мужеска и женска пола принадлежащих къ сословію цеха мелочью торгующихъ“. Другий вміщено в „Дѣль“ кушнірського цеха... „о Взысканіи государственныхъ податей“, де подано повну „ревизскую сказку“ з 1816 року²⁾. Обидва ці реєстри складено за одним зразком: списки подано по графах, позазначувавши прізвища майстра, імення його родини, кількість років та №.

Книжки прибутково-видаткові та інші грошові записи.

Маючи певне господарство, здобуваючи певні суми як від записів майстрів, підмайстрів і учнів, так і з інших джерел, маючи разом з тим і певні витрати на церкву, то-що, цехи повинні були мати якийсь облік отого грошового господарства, повинні були десь зафіксувати свої прибутки та видатки. Так утворилися книжки з грошовими записами.

Ця група книжок у київських цехів представлена найповніше.

1. Цех рибальський:

1. Книжка прибутково-видаткова з 1752 до 1787 року³⁾.
2. „ прибутково-видаткова з 1767 до 1778 року⁴⁾.
3. „ прибуткова з 1775 до 1790 року⁵⁾.
4. „ видаткова з 1788 до 1796 року⁶⁾.
5. „ прибуткова з 1788 до 1796 року⁷⁾.

2. Цех різницький:

1. Видаткова з 1760 до 1772 р.⁸⁾.
2. Видаткова з 1772 до 1784 р.⁹⁾.
3. Прибутково-видаткова з 1761 до 1787 р.¹⁰⁾.

¹⁾ кн. ч. 271.

²⁾ ч. 273 рук. від. В.Б.У. Справа має 109 аркушів, складається з різного листування цехового та з „ревизской сказки“, яку взято в обгортку з матерії.

³⁾ кн. Ц. іст. арх. N 7; текст in 4°, пис. на 11 аркушах.

⁴⁾ кн. Ц. іст. арх. N 10; текст in 4°, пис. на 32 аркушах.

⁵⁾ кн. Ц. іст. арх. N 1; текст in 4°, пис. на 23 аркушах.

⁶⁾ кн. Ц. іст. арх. N 4; формат in 4°, арк. 17.

⁷⁾ кн. Ц. іст. арх. N 8; текст in 4°, пис. на 43 аркушах.

⁸⁾ N 243 рук. від. В.Б.У., нешнурована, текст in 4°.

⁹⁾ N 246 рук. від. В.Б.У., не шнурована, а. 134, текст in 4°.

¹⁰⁾ N 245 рук. від. В.Б.У., нешнурована, текст in 4° арк. 197.

3. Цех кравецький:

1. Прибуткова з 1792 до 1816 р.¹⁾.

4. Цех ковальський:

1. Видатково-прибуткова з 1753 до 1757 р.²⁾.
2. Прибутково-видаткова з 1777 до 1778 р.³⁾.

5. Цех ганчарський:

1. Прибутково-видаткова з 1792 до 1794 р.⁴⁾; тут-же реєстр витрати суми грошей, „взятих з городской сумми“ на купівлю подвір'я з 1793 року.

6. Цех кушнірський:

1. Видаткова з 1814 до 1823 р.⁵⁾.
2. Видаткова з 1825 року⁶⁾.

7) Цех ткацький:

1. Прибуткова з 1786 до 1804 року⁷⁾.
2. Видаткова з 1786 до 1804 року⁸⁾.

Як бачимо, в деяких цехах маємо окремі книжки для записів прибутків, окремі для видатків; в інших цехах ці записи об'єднано в одній книжці; проте, формою всі записи подібні приблизно один до одного; відрізняються лиш більшою чи меншою систематизацією як прибутків, так і видатків та якістю технічного записання, акуратнішими чи неохайними записами. Всі записи в усіх книжках подаються по роках; починаються записи звичайно формулою: „книга управи (чи цеху)... здѣланная за..... (подається цехова старшина)для (або „въ которой“) записывается всякіе при оной управи („при оному цеху“) бываемые расходы (чи „приходи“). Часом до цього додається „о томъ ниже сего явствуеть...“.

У деяких цехах, як от у різницькому, до такого заголовку ще додається запис передачі суми цехової від одного цехмистра до іншого: „панъ Евстафій Тимофеевъ цехмистръ погодовомъ своемъ правленіи издалъ до скринки цеховой сумми денегъ рочному цехмистру пану Герасиму Матею восемь сотъ семь десять восемь рублей и копеекъ семь десять“⁹⁾. Так само в цеху різницькому витрати записувано було так: спочатку подавалася та сума, що її давав на цехові витрати ключникові цехмистр „реєстръ цеху різницкого составленъ мною ключникомъ... (таким-то) за правленія рочного пана цехмистра..... сколько принято мною з скринки цеховой на разние цеховие потребние расходы“.

¹⁾ кн. Ц. іст. арх. N 2; аркушів 80 текст in 4°.

²⁾ кн. N 248 рук. від. В.Б.У., а. 22, форм. in 4°.³⁾ Також кн. N 249а—описана вище.

⁴⁾ кн. N 256 рук. від. В.Б.У.; текст in 4° а. 10.

⁵⁾ кн. N 257 рук. від. В.Б.У.; текст in 4° пис. на 19 ст.

⁶⁾ кн. N 258 рук. від. В.Б.У.; текст in 4° пис. на 4 арк.

⁷⁾ кн. N 252 рук. від. В.Б.У.; текст in 4° пис. на 18 арк.

⁸⁾ кн. N 253 рук. від. В.Б.У.; текст in 4° пис. на 17 ст.

⁹⁾ кн. ч. 245 цеху різницького.

денегъ о томъ ниже сего явствуеъ...“¹⁾), далі подаються точно датовані суми, що їх вибирає ключник. Сами витрати записувано тоді так: „реестръ цеху рѣзницького составлень мною ключникомъ... сколько звыше показанного присему денегъ на разние цеховие потребности издержано о томъ ниже сего явствуеъ...“²⁾). Взагалі треба відзначити, що грошову звідомність у цеху різницького було проваджено як-найкраще.

Роблено записи з лютого до лютого наступного року — цеховий бюджетовий новий рік починається отже з 1-го лютого. У цеху рибальському та різницькому записи прибутків та видатків ще систематизованіші. Отож записи прибутків подаються по окремих прибуткових статтях: прибутки загальні (збірні гроші, найми крамниць, то-що), далі йдуть статті: єднання „управи или цеха“.. „пеннихъ денегъ“... „похоронні гроші“, то-що. У цеху різницькому маємо окрему графу „бойневие денги“, так само і витрати: на бойні, на будову цехових комор, поминальні, на сходках, то-що.

Наприкінці річного запису подається звичайно загальна сума прибутку чи видатку (часом суми проставляють і по окремих сторінках записів). Зокрема що-до цеху різницького, то в найстарших, а саме з 1760 до 1766 р. записах прибутково-видаткових знаходимо наприкінці річних записів своєрідний цеховий баланс, що подається під заголовком „екстракт“. Оскільки цей цікавий своєрідний спосіб зведення річної звідомности маємо лиш у цьому цехові за ці роки, і ніде в жадному іншому цехові ніяких натяків на щось подібне не зустрічаємо, то дозволимо собі навести зразок такого балансу: записи загальної суми відбуваються, як це видно з написів, при цеховому зібранні й їх підписує присутня цехова старшина. Часом ці записи нагадують справжню ревізію, як ось „ми ниже подписавшіеся цеху рибалского старости врадники ключники и вся братія будучи в собраніи цеховомъ... приходнихъ и расходнихъ реестровъ..... слушали и аккуратно оніе порознь щитали з которихъ усмотрено нами... что внихъ какъ приходи вѣрно записано такъ и расходи по общому совѣту безвсякого излишняго употребленія учиненни и доведшаяся сума осталась вся сполна, какъ о томъ пространно з реестровъ вишей изображеннихъ и щету нашего усмотріеть можно въ цехъ отъ нихъ принята, въ чемъ ми на семъ вдовостверие и большой ради твердости... и подписуемся“³⁾). З 1780 років перевіряв цехові суми також голова ремісничої управи; принаймні одтоді знаходимо його підписи: „итого всего расхода“ за такий-то рік стільки-то, „ремесленной глава“ (підпис).

Записи звичайно іменні, з зазначенням од кого і за що прийнято чи на що відпущено гроші. Переходячи до змісту записів мусимо зазначити, що вони докладно подають відомості як про всі статті цехових прибутків, так і видатків. Прибутки звичайно складаються з різних вписних внесків, за поєднання, учневі, то-що, далі відсотки з капіталів, прибутки з нерухомого майна, похоронні, пенні гроші, нарешті інші усякі внески, от як на корогву, на цехову печатку, то-що. Видатки полягали в дачі грошей на церкву, на купівлю воску,

¹⁾ кн. 243 цеху різницького. ²⁾ *ibidem*.

³⁾ кн. ч. 10, а. 12 зв.

свічок, поставів, на різні почакування сторонніх, „ралець“, та й на частування своїх підчас урочистих зборів, витрати на ремонт будинків, заплата цеховим урядникам, то-що.

Є ще матеріал переважно економічного характеру, але поруч з освітленням економічного стану певного цеху, маємо ми тут надзвичайно цінні вказівки побутового типу. Проглядаючи ці сухі записи прибутків і видатків, ми завдяки щирій отвертості записувача докладно уявляємо собі ті цехові сходки із закусками та горілкою (докладно бо подано, скільки чого випито та з'їдено було), оті відвідини майстратових урядовців з принесенням їм „ралець“, різні „почестки“, „пени“, то-що. Це разом з докладно поданими цінами на речі найпершої потреби та на різні ремісничі вироби, що набуває цех чи то ремонтуючи та будуючи свій двір чи для чого иншого, надає матеріялові цьому ваги першорядної.

Цехові судові книжки.

Кожен цех мав право й користувався ним досить широко, судити та карати членів цеху за різні дрібні провини проти цехових положень. Вироки та ухвали в цій справі так само записували до окремих книжок. Ми вже зустрічалися з такими записами в книжках прибуткових, де часом у розділі прибутків бували навіть спеціальні відділи запису „пенних грошей“. Але разом з тим мали київські цехи ще й окремі книжки, де записували всі подібні конфлікти. Такі книжки знаходимо у цехів: ганчарського „журнал“: „1787 года Генваря 1 дня заведенъ сей журналъ управнымъ старшиною стефаномъ кожемяченкомъ і старшинскими товарищами леонтиемъ кващенкомъ і павломъ Батеченкомъ“¹⁾. Таку саму книжку було утворено в цьому-ж цехові р. 1802: „книга по пеннымъ статьямъ ского именно заприступленія нѣкоторыя с подвѣдомихъ сему цеху гончарскому людей брать пеные деньги пообряду и наложенію обществомъ и рочного сомуила товстошия денегъ ниже сего подсимъ значить учинена 1802 года июля 15 дня“²⁾. Але жадних записів під цим заголовком не подано. Такий самий заголовок маємо ми в книзі запису учнів цеху ткацького: „1794 года ауста 12 здѣлана книга сія для цеху ткацького зауправного старшини леонтія игнатовича и товарищей его василия Горенка и Суфруна Стовбуренка для записи в ней кто будетъ по пенимъ статтямъ судимъ спрописаниемъ покакой имено статъ кто билъ штрафованъ и листки понадписувать по алфавиту“³⁾. Так само і тут записів цих не маємо і далі подано записи учнів. Проте обидві ці згадки цінні саме тим, що свідчать про те, що в київських цехах були такі книжки. Повернімося до записів книжки цеху ганчарського з 1787 року. Записи тут роблено на такий взірць: „юнія 21 числа била жалоба от Кирила Гордѣва на никифора клименка которой порядился зделать печь зарубъ и тридцать копеекъ і разобрать оную печь оставя і неработа 3 неделъ а за замедленіемъ і коменъ за стѣнки упаль закоторий онъ Кирило Гордѣв прибавиль денегъ одинъ рубъ і двадцать копеекъ оному клименку которой обещался зделать немедленно“.

¹⁾ Подано в справі цеху ганчарського з 1788 року, аркуші 19—21.

²⁾ Кн. ч. 3, Ц. Іст. Арх. ³⁾ Кн. ч. 256, рук. від. В. Б. У.

Всі записи мало не такого самого змісту, містячи в собі що-найрізноманітніші скарги на несправність цехових. Надзвичайно цінні побутові відомості що-до життя цехових ремісників можна було-б знайти дослідникові в цих книжках; але, на жаль, як бачимо, не збереглося від київських цехів сливе нічого з цього типу книжок. Матеріал, що подають ці книжки, віднести можна до групи матеріалів правового та разом з тим побутового характеру.

Поточне цехове листування.

Поточне цехове листування в нашому матеріалі виявлено дуже мало. Річ у тім, що цехи навряд чи могли зберегати всі писані папери, що до них надсилалися. Хіба що то був папірець спеціально заадресований певному цехові; але частіше управа чи магістрат видавали розпорядження загальне до всіх цехів, і тоді папірець з тим розпорядженням обходив усі цехи шляхом передачі від одного до другого, як це зазначалося і в самому папері. Проте, кілька справ цехових ми маємо. Є це справи цеху ганчарського з 1788 року (два зошити), справа цеху кушнірського з 1816 року та окремі листки заадресовані до цехів різницького 1791 року, кушнірського 1797 року.

У цих справах, окрім листування, підшито ще й різні цехові книжки, от як прибутково-видаткові, то-що.

Окрім цих справ, маємо ще одну книжку цеху ткацького під заголовком: „книга настольный исходящий реестрь для записанія исходящихъ бумагъ на 1832 годъ“¹⁾. Записи тут подано з 1832 до 1838 року. Записи вихідних паперів роблено за таким зразком: черга справи, якого дня, який папір вислано в якій справі.

Оці записи та наведені вище справи дають змогу уявити розміри та стан поточного цехового листування. Як бачимо з книжки вихідних паперів, цехи видають різні посвідки цехмистрам та збирачам грошей, дають свідоцтва цеховим щоб вступити до шлюбу, свідоцтва для лікарні, свідоцтва міщанам на одержання тимчасових пашпортів, повідомляють управу про прийнятих членів, про померлих, взагалі про кількість членів (для „обывательской книги“), надсилають ревізькі сказки, мають листування в справі податків, подушного, то-що. Повідомляють про вибраних збирачів грошей, повідомляють, що таких-то осіб унесено „въ новосочиняемую 8 ревизию“, листуються в справі рекругів, прохають дозволу продати будинок і т. и. Проглядаючи справи цехові, де подано річні папери і листи, що одержав цех, бачимо, що вони так само переважно відправлені з магістрату, часом од інших київських урядових осіб, як от напр. од городничого. Накази магістратські та інші стосуються до справ вибору цехової старшини, в справі переведу міщан, запровадження податків і т. и.

Яскраво виявляє навіть побіжний огляд цього листування цехового всю ту величезну залежність цехів од магістрату, що вони відчували наприкінці XVIII та початку XIX в.

¹⁾ кн. ч. 252 рук. від. В. Б. У.

Окрім цих постійних груп книжок, у кожного цеху могли з'явитися ще й інші типи записових книжок. Отож часом виникала потреба зробити певну цехову складку грошей, тоді запроваджувалося й спеціальні книжки для цього. Так р. 1765 майстри цеху перепечайського ухвалили зібрати певні внески з кожного члена цеху для утворення основної цехової суми. Всі ці внески було записано в спеціальну утворену для цього книжку „ради добровольного збору з 1765 года“¹⁾; такий-же випадок маємо в цеху ковальському р. 1816, коли цехові складаються на придбання цехового двору; знов утворено книжку²⁾ „учиненную на сборъ добротной складки денегъ на покупку общественнаго дома 1816 года“. Але в цій книжці не було записано жадних унесків.

Розглянувши київські цехові архіви щодо їхнього змісту, бачимо, що матеріал тих архівів надзвичайно неповний. Бракує тут документів та паперів низки київських цехів, од інших цехів збереглася лиш незначна частина документів та й то тільки з другої половини XVIII в. починаючи.

Проте, ми не можемо тепер з'ясувати, чом немає цехових матеріалів у Києві за раніші століття XVI—XVIII. Чи до того спричинялася недорозвиненість цехів, в наслідок якої й не лишилося жадних писаних слідів їхньої діяльності за тих часів, чи з яких інших причин зник той матеріал — сказати не можна.

Разом із тим мусимо нагадати тут, що для XIX в. маємо ми величезний цеховий архівний матеріал, що переховується в архіві т. зв. ремісничої управи. Є він, відповідно змінившись, продовження отих розглянутих цехових архівів XVIII в.

¹⁾ кн. ч. 268 рук. від. В. Б. У. формат in 4° перед. навіл, аркушів 20.

²⁾ кн. 250 рук. від. В. Б. У. форм. in 4°, а. 22, пис. 1.

ДМИТРО СОЛОВЕЙ.

ДО ПИТАННЯ ПРО КІЛЬКІСТЬ КРІПАКІВ НА УКРАЇНІ.

(З приводу даних проф. Слабченка в „Матеріалах до економічно-соціальної історії України XIX століття т. I).

За один з головних чинників у господарчому житті країни і в утворенні господарчих форм — є людність, а тому коли вивчати економічну історію, великої ваги набуває питання про кількість людности, про її динаміку й нарешті про розподіл людности на стани й долю кожного з цих станів в загальній системі господарчого життя даної країни. Отже, зважаючи на важливість цього питання, я й вирішив зробити тут кілька зауважень з приводу даних проф. Слабченка про кількість кріпаків (себ-то одної з найбільших соціальних груп нашої минувшини), що їх він дає в „Матеріалах до економічно-соціальної історії України XIX століття“, т. I. ДВУ, 1925 (ст. 122), і цим — почасти застерегти від деяких непорозумінь, що можуть виникнути, коли користуватися цими даними — з одного боку, а з другого — допомогти самому авторові виправити деякі свої огріхи в майбутніх виданнях книжки, почасти-ж з метою, використавши дану нагоду, зробити кілька загальних зауважень щодо напрямку роботи в галузі економічної історії України XIX віку.

Переходячи тепер до своїх зауважень, я передусім нагадаю, що каже сам автор з приводу порушеного у нього питання. — „Кількість кріпаків на Україні, — пише він, — не була твердою, і кожного року так званий кріпосний відсоток змінювався. В Степовій Україні р. 1770 поміщицьких селян рахувалося тільки 4492 д. об. п., а року 1773 в самій Катеринославщині ми бачимо 57.456 д. Коли звернутися до пізніших часів, то виявиться, що кількість кріпаків виявилася для років 1794 й 1803“... — тут автор подає цифрову таблицю. Сказавши раз про те, що він дає відомості про кріпаків „обох полів“ (р. 1770), автор ніде більше потім не згадує про те, які дані він подає, отже треба розуміти, що й наступні цифри стосуються кріпаків „обох полів“, бо інакше порівнювати було-б не можна. Після згаданої таблиці автор пише — „зменшення в деяких губернях з'ясовувалося переселенням до інших місцевостей“ — і потім знову подає низку цифрових даних.

Щоб зручніше наведені в книзі цифрові дані переглянути й обміркувати, я побудував з їх порівняльну звідну таблицю, з якої легко прослідкувати динаміку кількості кріпацької людности відповідно до цифрових даних автора:

	БУЛО КРІПАКІВ РОКУ:					
	1794	1803	1834	1837—8	1845	1851
Київщина	448.231	488.438	—	504.589	—	511.554
Волинь	440.139	345.519	—	451.498	—	362.092
Поділля	480.655	454.408	—	462.750	—	472.553
Херсонщина	—	96.449	156.430	151.430	—	151.670
Катеринославщина	177.855	117.861	154.977	155.827	—	155.307
Чернігівщина	539.330	616.091	256.891	290.390	—	281.844
Полтавщина			262.692	337.027	685.924	325.753
Харківщина	201.066	191.591	—	226.136	—	223.140

Я не перевіряв, на жаль, усіх посилянь авторових на джерела, бо не міг знайти деяких із зазначених у нього друкованих праць (Германа, Тройницького), проте я мав змогу використати для перевірки деякі з інших джерел, що ними в даному разі не користувався автор, а також архівні матеріали про Харківщину. Почнімо-ж з останньої.

Року 1838-го Харківська Казенна палата надіслала до Харк. Губ. Статистичного Комітету „свѣдѣнія о числѣ душъ состоящихъ въ здѣшной губерніи и недоимки на нихъ числящейся“, де відомості показано по 7 та 8 ревізіях ¹⁾. Додавши до цього відомості про кількість кріпаків зареєстрованих 9-ою ревізією, що їх ми знаходимо в справі Канцелярії Губернатора „Краткое извлечение статистическихъ свѣдѣній изъ отчета о состояніи губерніи за 1851 годъ“ ²⁾, — ми матимемо такий цифровий малюнок руху кріпацької людності на Харківщині:

	по 7-ій рев. (1815 р.)	по 8-ій рев. (1834 р.)	по 9-ій рев. (1851 р.)
Чоловічого полу	198.714	226.009	223.140
Жіночого „	199.590	237.329	234.227
Всього кріпаків . .	398.304	463.338	457.367

Рівняючи дані числа з числами попередньої таблиці, складеної на підставі даних „Матеріялів“, ми мусимо визнати, що відомості цих „Матеріялів“ по Харківщині за період 1794—1851 безперечно охоплюють саму чоловічу частину кріпацької людності, а не людність „обох полів“, як це можна було думати спочатку.

¹⁾ Центр. Істор. Арх. Справа Харк. Губ. Статистичного комітету за рік 1838, без назви й номера. Має в собі матеріали до опису Харківщини, починається листом генерал-губернатора гр. Строганова з поміткою „по описи 232“.

²⁾ Ц. І. А.—Производство дѣла Канц. Харьк. Гражданск. Губернатора по отчетному отдѣленію, по описи 1852 года № 214, на 24 листахъ.

Перейдімо тепер до Полтавщини. Коли глянемо ми на звідну таблицю, то побачимо, що за рік 1845 кількість кріпаків раптом збільшилася удвоє з тим, щоб у наступному 1851 році знову зменшитися удвоє. Відомості про кількість кріпаків на Полтавщині за рік 1845 автор „Матеріялів“ взяв у Арандаренка з таблиці, де показано загальну кількість людности чоловічої й жіночої. Арандаренко пише: „въ 1845 году народонаселеніе губерніи прости-ралось до 1.636.317 душъ обоего пола... Въ общемъ счетѣ жителей числится... помѣщичьихъ крестьянъ 667.805, дворовыхъ людей 18.119“¹⁾.

Арандаренко — джерело цілком певне. Чим-же тоді пояснити, що рік 1845 на Полтавщині визначається удвоє більшою кількістю людности, порівнюючи, як з попередніми роками, так і з роком наступним за ним (див. звідну таблицю)? Пояснюється це безперечно тим, що за інші роки автор подає відомості лиш за чоловічу частину кріпацької людности, бо для року 1862 Бодянський також дає цифру дуже близьку до тої, що її показує Арандаренко за рік 1845, а саме—688.201 душу „временно-обязанныхъ крестьянъ и дворовыхъ“, себ-то колишніх кріпаків, а в тому числі він рахує: чолов. 333.746 і жін. 354.455²⁾.

Отже в тому, що для Полтавщини в „Матеріялах“ ми маємо за роки 1794, 1803, 1834, 1837—8 і 1851 відомості не про загальну кількість кріпаків, як за рік 1845, а лиш чоловічу частину їх, впевнюють ще й такі факти. Року 1784 на Полтавщині за винятком Кобеляцького й Костянтиноградського повітів було 220.862 душі чоловічої кріпацької людности³⁾, себ-то близько до того, що дають „Матеріяли“ за рік 1794, якщо число 539.330 (спільно для Чернігівщини й Полтавщини) розділити нарівно⁴⁾. Ця близькість даних була-б певно ще більша, коли-б за 1784 рік ми мали відомості й за Кобеляцький та Костянтиноградський повіти. Далі за рік 1803 ми маємо відомості про те, що „податних, себ-то чоловічих душ на Полтавщині було 293.628⁵⁾, а це число, як бачимо, близьке до того, що ми можемо мати, розділивши число 616.091, спільне для Чернігівщини й Полтавщини нарівно.

Безперечно також, що й по Чернігівщині ми маємо в „Матеріялах“ відомості про саму чоловічу кількість кріпацької людности, бо за рік 1803 ми так само маємо на Чернігівщині згідно з архівними даними „податних“ поміщицьких кріпацьких душ 249.160⁶⁾, а це число, як бачимо, близьке до чисел даних в „Матеріялах“ за Чернігівщину у всі наступні роки: 1834, 1837—8, 1851.

Не маючи змоги перевірити зразу відомості „Матеріялів“ за інші губерні, я проте, гадаю, що й сказаного досить, щоб констатувати, що в роботі проф. Слабченка є й прикре непорозуміння в цифрах, де одна частина даних

¹⁾ Записки о Полтавской Губерніи Николая Арандаренка, ч. II, Полтава 1849, стор. 53—54.

²⁾ П. Бодянский, Памятная книжка Полтавской губерніи за 1865 годъ, Полтава, 1865. Стат. Таблицы, ст. 13.

³⁾ Полтавскій Земскій Календарь на 1909 годъ, ст. 34—35.

⁴⁾ Це розподіл позверховий, але підстави для такого розподілу дають нам відомості про кількість кріпаків на Полтавщині й Чернігівщині року 1834 (див. звідну табл.).

⁵⁾ В. А. Щепотьевъ, Нѣсколько статистическихъ данныхъ изъ жизни малороссійской губерніи... Полтава, 1915, стор. 16.

⁶⁾ Там-же, стор. 22.

охоплює чоловічу й жіночу людність (Степова Україна 1770 року, Полтавщина 1845 року), а друга частина даних — саму чоловічу людність (Харківщина, Полтавщина, за роки окрім 1845-го, Чернігівщина).

Тепер перейдімо до другого питання, звязаного з змінами кількості кріпаків. Подавши відомості про кількість кріпацької людности року 1794 і 1803, автор зазначає, що року 1803 зменшення кріпаків по деяких губернях України, рівняючи з роком 1794, „з'ясовується переселенням до інших губерній“. І справді, коли ми глянемо на звідну таблицю й порівняємо дані 1794 й 1803 року, то побачимо по губернях значні зміни в кількості кріпаків, а саме: року 1803, рівняючи з роком 1794 було більше (+) або менше (—):

На Київщині	на +	40.207	На Чернігівщині		
„ Волині	„ —	94.620	і Полтавщині	„ +	76.761
„ Поділлі	„ —	26.247	„ Харківщині	„ —	9.475
„ Катеринос.	„ —	59.994			
				Разом +	116.968
					— 190.336

Не заперечуючи того, що за тих часів існував переселенський рух узагалі, я все-ж заперечую проти того, щоб пояснювати ці зміни переселенням. По-перше, як уже було доведено раніше, для Харківщини, Полтавщини й Чернігівщини „Матеріяли“ дають кількість чоловічої кріпацької людности. Оскільки-ж автор брав відомості за 1794 і 1803 рік для всіх губернь з одного джерела, то треба гадати, що й за інші губерні за ці роки ми маємо в „Матеріялах“ дані за саму чоловічу людність. Отже кріпацька людність за період 1794—1803 рр., коли взяти не саму чоловічу людність, а долучити сюди й жіночу, поменшала більше-менше на 380 тис. душ, і це за 9 років по 4-х губернях, що дасть пересічно за рік на кожную губерню зменшення близько 10,5 тис. душ самих-но кріпаків. Нема чого й казати, що за тих часів такого інтенсивного переселення не було та не могло й бути, бо не було тоді відповідних для того умов, які ми бачимо, наприклад, на Україні за Руїни, коли людність масами тікала з Правобережжя або за світової війни, коли людність західніх губернь так само масами приневолена була переселятися з прифронтової смуги.

Далі, всі ми гаразд знаємо, що переселенський рух відбувався й досі відбувається із земель старої колонізації, де залюдненість досягла великих розмірів, до земель мало залюднених, до земель нової колонізації. А що ми бачимо з раніше наведених цифр? Ми бачимо, що людність в землях старішої колонізації, на Київщині, Чернігівщині й Полтавщині, збільшується, тимчасом як на Катеринославщині, куди мав-би був іти переселенський рух, людности дуже меншає...

Все це дає підстави сказати, що тут справа не в переселенні, а в чомусь зовсім іншому. Не можна переселенням пояснити також і того факту, що кількість кріпаків на Волині (див. звідну табл.) року 1803 дуже зменшується, потім року 1837—8 дуже збільшується, а року 1851 знову дуже зменшується.

На мою думку, ці зміни в кількості кріпацької людности по губернях треба пояснювати не переселеннями, а тодішнім районуванням, себ-то територіяльними змінами тодішніх губернь та інших адміністративно-тери-

територіальних одиниць. Візьмімо для прикладу Катеринославщину. Катеринославську губ. утворено р. 1795, себ-то тоді, коли переводили п'яту ревізію, що її безперечно й показано в „Матеріялах“ за рік 1794. Катеринославська губ. складалася тоді з отаких 14-тьох повітів: 1) Катеринославського, 2) Олександрійського, 3) Олександрійського, 4) Бахмутського, 5) Гадізького, 6) Донецького, 7) Костянтиноградського, 8) Маріюпільського, 9) Миргородського, 10) Новомосковського, 11) Павлоградського, 12) Полтавського, 13) Слов'янського, 14) Хорольського.

У грудні р. 1796 видано було вже другого наказу — про утворення Новоросійської губ.; до неї мали увійти: Катеринославська губ., Вознесенська губ., Таврійський край.

Далі наказами 1796 і 1797 року з колишньої Катеринославської губ. було виділено й прилучено:

I. до Малоросійської губ.: 1) Гадізький повіт, 2) Миргородський, 3) Полтавський, 4) Хорольський, 5) частину Олександрійського, 6) частину Костянтиноградського;

II. до Слобідсько-Української губ.: 1) частину Костянтиноградського повіту, 2) частину Слов'янського;

III. до Воронізької губернії: 1) частину Бахмутського пов., 2) частину Донецького пов., 3) част. Слов'янського пов.

Року 1802, саме напередодні того часу, за який „Матеріяли“ дають цифрові відомості про кріпацьку людність, удруге утворено Катеринославську губерню, але цим разом тільки з таких шістьох повітів: 1) Катеринославського, 2) Бахмутського, 3) Новомосковського, 4) Павлоградського, 5) Ростовського, 6) частини Маріюпільського ¹⁾.

Отже виходить, що Катеринославська губерня року 1803 територіально значно була менша за Катеринославську губ. року 1794, а значить і кількість кріпацької людности в ній року 1803 повинна була бути значно менша, порівнюючи з роком 1794.

Візьмімо далі Харківщину. Слобідсько-Українську губерню відновлено було наказом виданим наприкінці року 1796 ²⁾. В цей час п'яту ревізію було вже закінчено, отже відомості „Матеріялів“ про Харківщину за рік 1794 певно й стосуються території цієї новоутвореної Слобідсько-Української губ. Але вже з другої половини 1797-го року починають перекроювати цю губерню. Спочатку приєднують до неї значну територію від Вороніжчини з людністю в 156.563 душі, а від Катеринославщини частину Костянтиноградського й Слов'янського повітів, останню з містом Слов'янськом, а потім відділяють до Вороніжчини й Курщини ще більшу територію слоб.-укр. губ. з людністю в 238.636 душ. Безперечно, що різницю між тим, що було від Вороніжчини приєднано (156.563 душі), і тим, що було відділено до Вороніжчини й Курщини (238.636 душ) і яка дорівнює — 82.073, не може покрити невідома для нас кількість людности тої частини Костянтиноградського й Слов'янського повітів, що

¹⁾ Денъ, В. Е. Населеніе Россіи по пятой ревизіи, т. I, Москва, 1902, ст. 272—284.

²⁾ Там-же, ст. 348—361.

відійшли до Слоб.-Укр. губ. од Катеринославщини. Отже треба гадати, що в наслідок цього районування, кількість людности Слобідсько-Української губ. трохи зменшилася, а разом з тим зменшилася і кількість кріпаків.

Відбулася за цей час ціла низка змін в територіях і інших губернь. Про це, між иншим, згадують і самі „Матеріяли“ (цьому присвячено розділ I, ст. 1—8). І от у цих рясних територіяльних змінах кінця XVIII й початку XIX ст., часто заплутаних і невиразних, безперечно й треба шукати пояснень усіх отих змін у кількості кріпацької людности, що їх „Матеріяли“ відносять лиш на рахунок переселення.

Усі ці хиби, звичайно, цілком зрозумілі в такій великій, що-до свого плану, роботі, як „Матеріяли“. На превеликий жаль, ми ще й досі не маємо докладного, систематично підбраного, перевіреного й виправленого цифрового матеріялу за кінець XVIII й першу половину XIX в., не тільки з усіх, а й з окремих галузів народнього господарства України. А говорити й писати про економічну історію України цього періоду, не спираючися на певні й рясні цифрові дані, не можна. Звідси тії неминучі помилки, що їх робить усякий, хто зважується за такого стану друкованих матеріялів малювати загальну картину народньо-господарчого життя України за даний період у всіх його деталях.

Отже одне з головних завдань у студіях над економічною історією України наприкінці XVIII і в першу половину XIX в., де головну ролю має відігравати спирання на певні цифри, є пильне вибірування й зведення до купи оцього розпорошеного цифрового матеріялу. Причому треба сказати, що хоч статистику за тих часів було ще мало й примітивно налагоджено, хоча друкувалося в ті часи цифрового матеріялу не так багато, все-ж в тодішніх архівах (губернаторських, губерських правлінь, казенних палат, то-що) є сила мало, або й зовсім ще невідомого і, що особливу має вагу, деталізованого цифрового матеріялу. Коли його звести, проконтролювати, просіяти й виправити, додержуючи певних статистичних метод, це дасть багатий систематичний динамічний матеріял для економічної історії. Звідси висновок: одним з напрямків в сьогочасній роботі над економічною історією України першої половини XIX в. має бути масова праця в напрямку збирання й статистичного опрацювання цифрового архівного матеріялу розкиданого по крайових архівах, бо тільки вона створить нарешті тверду базу для дальшого вивчення всіх багатограних економічних процесів в нашому минулому.

СЕЛЯНСЬКІ РОЗРУХИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖЮ В СЕРЕДИНІ ХІХ В.

(с. Швейківка на Волині й с. с. Стратіївка та Літинка на Поділлію).

Селянські рухи ХІХ в. на Правобережжю (до 1861 року) повставали завдяки багатьом причинам, власне, навіть цілому комплексу причин. Але все-ж з-поміж цього комплексу мало не завжди можна відзначити головну причину, що найбільш вплинула на розрухи і надала їм тих чи інших рис.

Причини, принаймні ті, котрі нам відомі, здебільшого можна поділити на дві головні групи: 1) заворушення селян, що мають на меті здобути собі цілковиту волю і 2) заворушення завдяки економічному гнітові, де головною причиною був один якийсь бік цього гніту.

Перша група далеко менша за другу. До того, треба сказати, в прагненню до волі мало не завжди значну роль відігравали й мотиви економічного гніту, хоч, так само, і до боротьби з панським гнітом часто приєднувалося певне бажання здобути волю. З найяскравіших розрухів першої групи ми можемо назвати хоч-би т. зв. Київську козаччину, повстання селян трохи чи не цілої Київщини в 1855 р. ¹⁾.

З головних причин другої групи можна накреслити такі: 1) переділ землі, причому зменшуються селянські наділи й якість їх землі при збільшенню панської оранки, 2) важкість панщини, 3) суворі карання, 4) стягання оброку, 5) переселення селян, 6) неврожаї, то-що.

З усіх цих причин, переділ землі викликав чи не найупертіші хвилювання. Звичайно економічний гніт, важкість панщини, або суворі кари, примушували селян також хвилюватися і до того дуже часто. Але з другого боку, цей гніт панував давно, і селяни, нехай який важкий він був, вже трохи попризвичаювалися до нього, хоч і не завжди могли його стерпіти. Тимчасом невідгідний для селян переділ землі відразу вривався в їх життя і викликав обурення та розпуку, що часто призводила до розруху: селянин мав все-ж певний наділ землі, і ось раптом цю землю од нього забирають, а дають далеко менше, прогудуватися з якої, як йому здається, зовсім не можна, та ще й часто дають землю непридатну до хліборобства. Тому ці розрухи, викликані невідгідним для селян переділом землі, бували, звичайно, найбільш уперті, інтенсивні й часто короткі. Але поруч з цим і уряд

¹⁾ Про неї автор статті має велику працю.

та поміщики до хвилювань, викликаних переділом землі, часто ставилися инакше ніж до заколотів, що їх викликали інші причини. Селян, що повставали через важкість панщини, досить легко заспокоїти невеликими уступками, селян-же, які хвилюються через переділ землі, далеко важче примусити взяти й обробляти нові, гірші участки землі. Тому й селян першої групи карають звичайно далеко легше ніж селян другої. Нагадаємо хоч-би покарання селян с. Кустовець та Заливанщини на Поділля,¹⁾ де селяни (по-над 2.500 рев. душ) хвилювалися два роки, здобуваючи волю; тут було притягнуто багато війська, і селяни нарешті заспокоїлися, коли пересікли кількох проводирів і позаарештовували інших, що були, правда, швидко звільнені. Правда, їм зроблено невеликі економічні полегкості. А тут в поданому нижче матеріалі, в с. Швейківці, ми бачимо, що хвилювання селян невеликого села (коло 400 рев. душ) придушили пересікши двічі кількох селян і заарештувавши ще 10, з яких більшість покарали шпідрутенами, ще й мали віддати до арештантських рот.

У цьому нарисі ми як-раз і подаємо три приклади (двоє з Поділля, один з Волини)²⁾, як реагували селяни на переділ землі; всі ці хвилювання, хоч і відбувалися за інших умов і відбувалися відмінно (друге хвилювання нагадує навіть хвилювання першого типу), все-ж в основі своїй мали однакові причини і були надзвичайно уперті та завзяті.

Рух селян в с. Швейківці Житомирського повіту на Волині виник на ґрунті переважно економічних кривд, — поміщик захопив селянські ґрунта. Але почалося це з-за невеликої справи, — віддання двох селян в рекрути „без зачота“. Сталося це так.

17-го травня 1844 року п'ятеро селян с. Швейківки, поміщика Узембло³⁾, подали скаргу в м. Житомирі повітовому земському справникові на віддання двох селян в рекрути. Як видно, селяни сподівалися зараз-же розпорядження в цій справі і справникова обіцянка розглянути її, скоро-но вони повернуться до свого села, їх не задовольнила. Тому ці п'ятеро селян, — делегація, вийшовши з міста, пішли до юрби селян душ в 50, що чекали їх верствах у 7 од міста, і порадившись всі разом пішли скажитися волинському губер-

¹⁾ Див. про це нашу статтю в Іст.-Географ. Зб. I.

²⁾ Ми користувалися такими матеріалами Київ. Центр. Архіву. Справи інвентарного Комітету: № 280 „По рапорту Житомирского уѣзднаго стряпчаго о неповиновеніи крестьянъ с. Швейковки владѣльцу своему помѣщику Узѣмбло“; № 132 „По жалобѣ крестьянъ с. Стратіевки на помѣщика своего Липинскаго за уменьшеніе и перемѣну участковъ земли и обремененіе ихъ барщиною и поборами“; № 578 „По донесенію Ольгопольскаго городничего о прибытіи въ г. Ольгополь болѣе 40 человекъ крестьянъ помѣщика Липинскаго, требовавшихъ возврата предоставленныхъ въ рекруты крестьянъ“; № 67 „по просьбѣ крестьянъ с. Литинки помѣщика Тита Каинскаго за обремененіе ихъ работами и проч.“, ч. I—II.

³⁾ Цей поміщик Узембло був в ці часи управителем Білоцерківського мастку на Київщині гр. Браніцьких. Взагалі він визначався надзвичайними жорстокостями та визиском селян. В 1855 році підчас селянського руху на Київщині (г. з. Київської козаччини), він організував з своєї челяди (а також челяди поміщика Млодецького) і дрібної шляхти загін, який на чолі з справником напав на селян с. Бесідки Таращанського повіту, що вийшли з покори поміщиківі

наторові. Цей направив їх до в. о. повітового маршалка, а той наказав їм, як і справник, іти додому, обіцяючи розглянути їх справу згодом.

Рівночасно поміщик Узембло повідомив справника, що селяни вийшли з покори і прохав допомогти. Той зараз-таки приїхав до с. Швейківки і став розбирати справу. Як з'ясувалося, поміщик Узембло оце недавнечко вступив у володіння цим маєтком. Він відразу-ж почав наводити тут різні нові порядки, зокрема розмежування земель, перенесення хат в інші місця за новим розплануванням, то-що. Як видно, при цьому поміщик захопив селянські ґрунти, бо селяни відмовилися від переділу й не схотіли обробляти нові землі. Не послухалися селяни справника, і на всі його намовляння відповідали: „Не хочемо, не будемо нікого слухати, мусить лишатися по нашому, а не так, як бажає поміщик“. Тоді справник спробував заарештувати кількох найзавзятіших селян, але юрба не дала, причому, як рапортував справник, вигукувала йому „дерзости“. Тому, як гадав справник, привести селян до покори можна тільки привівши військо в Швейківку.

У відповідь волинський губернатор наказав одній роті 2-ої піхотної дивізії вирушити до Швейківки, щоб привести селян до покори, справникові-ж він наказав заарештувати проводирів і перевести слідство. Повідомивши про це генерал-губернатора, він також (трохи пізніше) посилав рапорта до єпископа Острозького, вікарія Волинського, повідомляючи, що в заворушенні селян с. Швейківки, яке виникло через „розмежування і зрівняння в наділі селян відповідно до їх потреб“, винний значною мірою парафіяльний священник Іван Дубицький, — і тому прохає його усунути.

Наприкінці червня в Швейківку було введено військо і переведено слідство. Як з'ясувалося, справа за рапортом справника стояла так: попередниця поміщика Узембло, Якубовська, була стара і не могла добре пильнувати порядку в маєтку. Селяни, ніби-то, позахоплювали поміщичі ґрунти, які хто хтів, а також будувалися, де хтіли і як хтіли: клуні одні ставили в селі, інші в полі і т. и. Тому Узембло, діставши маєток, почав відразу „заводити лад“. Землю він усю забрав і з неї виділив, як казав справник, $\frac{2}{3}$ селянам, а $\frac{1}{3}$ під поміщичі економії. Але селяни, як видно, були покривджені цим розподілом і тому відмовилися приймати нові ґрунти. Як гадав справник, вимоги селян були безпідставні і тому він викликав військо, щоб їх покарати. За допомогою одної роти піхоти, справник заарештував селянських проводирів, інших пересік і примусив селян узяти земельні наділи. Але хвилювання все-ж не припинилося. Селяни, хоч і взяли нові участки, але категорично відмовилися обробляти їх, і, не дивлячися на присутність війська, не ставали до покори.

Генерал-губернатор, дістаючи звістки про це хвилювання, вживає всенських засобів, щоб заспокоїти селян. 8 липня він наказує волинському губернаторові вжити усіх заходів, щоб привести селян до покори, а рівночасно наказує йому заарештувати сина свящ. Дубицького, бо він, як з'ясувалося, писав скаргу селянам. Рівночасно наказує він колишню поміщицю Якубовську виселити з Швейківки, щоб вона не могла впливати на настрої селян.

Тимчасом селяни рішили подати нову скаргу. 2-го липня кілька з них разом з священником Дубицьким пішли скаржитися до Житомира. Всі-ж інші селяни

поховалися по лісах, щоб не можна було довідатися, хто саме подавав скаргу і потім покарати їх. У відповідь на скаргу священника Дубицького звільнено з посади (причому його власну хату в с. Швейківці, після його виселення, захопив поміщик).

На початку серпня знов надходять звістки про те, що селяни хвилюються. 12-го повідомляв земський суд, що, не вважаючи на присутність війська, селяни все не стають до покори, свого сіна не косять і ріллі не орють, кажучи, що їм дали занадто мало. 16-го серпня надходить прохання од самого поміщика Узембло. Він повідомляє про те, що приїхавши в село, він просто жажнувся: селяни панщину виконують недбало, а свої власні господарства цілковито запустили. Отож, він прохає вжити рішучих заходів, щоб привести їх до покори. Окрім того, він скаржиться, що селянські проводирі хоч і заарештовані, але досі не покарані.

Це все примусило владу вжити рішучих заходів. Генерал-губернатор Бібіков призначив, щоб привести селян до покори, майора Позняка, а він вже за тих часів відзначався своїм умінням швидко й рішуче придушувати селянські рухи ¹⁾).

19 серпня майор Позняк виїхав до с. Швейківки, а 8 вересня повідомив про цілковите приведення селян до покори. Справа була так.

Приїхавши до Швейківки, майор Позняк знайшов, що все село (385 ревіз. душ.) вже три місяці знаходиться в стані непокори своєму поміщикові. Тоді він зібрав громаду і повідомив, що його прислав генерал-губернатор припинити хвилювання, а на скарги й жалі селян — відповів, що поки вони не заспокояться, нічого розглядатися не буде. Тоді селяни відповіли, що вони вже зважилися: коли поміщик не верне їм того становища, в якому вони знаходилися при попередньому власникові, то вони його не хтять, слухати не будуть, а хочуть належати цареві. На це майор Позняк відповіді не дав, а наказав громаді розійтися й зібратися до нього на другий день. Зроблено це було, правдоподібно, щоб дати селянам час поміркувати. Але щоб ніхто з них не міг втекти, — було поставлено варту навколо села.

Другого дня, коли громада зібралася до майора Позняка, він ще раз удався до неї, закликаючи до покори, але селяни відповіли, що слухати поміщика не будуть, аж поки їм не повернуть старих сіножатів і не дадуть ще городів. Окрім того, селяни додали, що це рішення вони добре обміркували, це є думка цілої громади і змінена бути не може. Тоді майор Позняк закликав військо, що було тимчасом введене в село і наказав почати екзекуцію. Він пообіцяв, що коли селяни не стануть до покори, то всі будуть пересічені; після цього почали сікти по черзі селян, аж поки ті висловили покору. Коли було покарано 6 душ, селяни скорилися і пообіцяли почати обробляти свої ґрунти.

По екзекуції Позняк виїхав з села і повернувся лиш 26 вересня, щоб розглянути скарги селян. Полягали вони от у чому:

¹⁾ В багатьох інших, серйозніших, заворушеннях ми бачимо його на чолі „усмиритель“. Напр. в с. с. Кустовцях і Заливанщині в 1847—8 р. (Див. про це матеріяли, що ми їх подаємо в Історично-Географічному Збірнику т. I).

1) Городини, що дав поміщик замість старих, є не приготовані, а до того їх далеко менше ніж старих.

2) Сіножаті дуже погані і їх так само багато менше, що не дасть можливости прогородувати робочу худобу.

3) Лісу для опалу селянам не дається.

4) Поміщик примушує копати дороги та рівчаки й працю цю не зараховується селянам за панщину.

5) Перед приїздом земської поліції економ жорстоко покарав кількох селян.

6) Податки поміщик брав більші, ніж треба: з одного поля 2 карб. замість 1 крб. 50 к., з двох 4 замість 3 крб.

7) Всі жіночі роботи, на які вживаються й малолітні, не зараховуються в рахунок панщини.

8) В минулому році селяни возили для поміщика будівельний ліс за 40 верстов і за 6 день з 2 парами волів рахувалося їм лиш три дні панщини. Зараз праця з двома парами волів зараховується за один день.

Про більшість з цих скарг майор Позняк дав поясніння на підставі своїх розслідувань:

Що-до 1 пункту пояснінь немає.

2) Про кількість землі Позняк нічого не каже, а що-до її непридатности, то ніби-то лиш невелика частина сіножатів на кам'янистому ґрунті, і то їх поміщик тепер замінив.

3) Що-до лісу до опалу, то ніхто з селян його у поміщика не прохав, тому той і не давав.

4) Копання рівчаків і доріг є для загальної користи і тому його не можна зараховувати в панщину.

5) Економ справді перед приїздом земської поліції покарав двох селян різками по 50 ударів, але зробив це без відома поміщика. До того, той обіцяв змінити економи.

6) Зайві гроші на податки бралосся для оплати рекрутської повинности, тепер ці гроші будуть збирати сами селяни.

7) Пояснінь нема.

8) Хто працює двома парами волів, той повинен мати подвійну кількість землі і тому мусить одбувати подвійні повинности.

Такі були поясніння Позняка. Ми бачимо, що для селянства реально сливе нічого не було зроблено. Правда, майор Позняк звернувся ще з проханням до поміщика полегшити долю селянства і той заявив, що він готов задовольнити селян, але... в їх „законних“ вимогах!

Після цього військо виведено з Швейківки і майор Позняк також виїхав з неї.

Отже селяни нічого не дістали окрім кари. Але особливо постраждали проводирі їхні, що їх заарештував ще земський справник. 2-го листопаду Житомирський земський суд ухвалив такий вирок заарештованим селянам:

1) Підсудних: Михайла Лещенка, Максима Жигуна, Семена Пархомова, Василя Товбиша, Василя Бенедика, Павла Купчика, Івана Римарчука, Івана

Адамця й Павла Трохимчука, — всього 9 душ — покарати шпіцрутенами прогнавши крізь „строй“ в 500 салдатів, з них Лещенка, Купчика, Бенедика й Адамця — 2 рази, решту раз. Далі їх всіх, окрім Пархомова і Трохимчука, яких залишити на місці, віддати до арештантських рот.

2) Селянку Авксенію Торбасову — на $\frac{1}{2}$ роки в'язниці, зарахувавши й „предварительное заключеніє“.

3) Вас. Дубицькому (сину священника) зарахувати за кару час, що він висидів у в'язниці до суду.

4) Жида Новицького, що також писав якийсь прохання селянам, витримати місяць під арештом при поліції.

5) Всім селянам „внушить“, щоб вони слухалися поміщика під загрозою суворої кари. Всі видатки й прогони для урядовців має оплатити Швейківська громада.

До цього губернатор Волини додав свою гадку, що варто-б цей вирок полегшити. А саме, тих селян, що мають іти в арештантські роти, післати лиш на 5 років, а потім повернути в село.

24 лютого 1845 року генерал-губернатор затвердив цей вирок, трохи змякшивши його. А саме: чотирьох селян, що їх присуджено прогнати крізь „строй“ два рази — тільки раз, і потім на два місяці в в'язницю. З останніх 5 чотири (окрім селянина Трохимчука) крізь „строй“ в 250 салдатів, а потім трьох на 2 місяці в'язниці, а четвертого (селянина Пархомова) повернути до села; селянинові Трохимчукові — 100 ударів різками. Всі селяни, що мають одсидіти у в'язниці, а так само селянку Торбасову, по звільненню, повернути в село, коли поміщик дасть згоду на це. Інші пункти вироку ген.-губернатор затвердив, окрім вироків Дубицькому й Новицькому, яким він ще додав висилку з Волини, — Дубицького в Катеринославську губерню, а Новицького — в Могилівську.

Вирока було виконано допіру наприкінці квітня 1845 р., себ-то селяни були покарані після 8 місяців в'язниці,

Відмінним характером визначалося хвилювання в с. Стратіївці, Ольгопільського повіту, на Поділлі. Тут хвилювання мало затяжніший характер: селяни хвилювалися кілька років, подавали скарги на поміщика всім урядовим особам, як справникові, маршалкові, губернаторові Поділля та генерал-губернаторові. Рівночасно вони недбало виконували панщину, іноді зовсім припиняючи всі роботи, і ворогували з поміщиком. Тому урядові кола, що спочатку поставилися досить прихильно до справедливих домагань селянства, бачучи цю упертість, швидко міняють своє ставлення і всіма засобами, включно до військової сили, намагаються придушити рух.

Село Стратіївка належало поміщикові Болеславу Липинському, до якого перейшло якраз в цих роках, по смерті батька. Але й сам батько його купив цей маєток не так давно, до того-ж часу селянам жилося ще, порівнюючи, нічого. При Липинському-батькові їм вже стало далеко важче, а особливо важко стало, коли маєток перейшов до Болеслава Липинського. Важким

був тут і економічний гніт і суворі каранья, але особливо важко прийшлося селянам через переділ землі, поміщик позабирав їхні ґрунти, а натомість дав їм далеко менше, та ще й у непридатній для хліборобства місцевості — на камінні, косогорах і т. и. Тоді селяни починають хвилюватися і, як перший крок,—подають скарги.

Першу скаргу на свого поміщика селяни с. Стратіївки принесли на початку 1848 року; принесли її четверо селян за дорученням од цілої громади губернаторові Поділля. На жаль, зміст цієї скарги нам невідомий. Другий їх виступ стався в початку (4-го) грудня цього-ж року. Поміщик віддав в рекрути двох селян, правдоподібно, з найактивніших своїх ворогів. Тоді душ 40 селян вирушило до Ольгополя, домагаючися звільнити і повернути їх, але, після умовлянь маршалка (причому одного з селян було спочатку заарештовано), повернувся додому. Взагалі треба одзначити, що селяни в цей час поводитися ще нерішуче та розгублено.

У середині грудня двоє селян знову подали скаргу на відібрання земель — цим разом маршалкові. Як видно, селяни вже почали виступати енергійніше, бо рівночасно з цією останньою скаргою селян, надходить і прохання од поміщика приїхати й припинити селянські „дерзости“. Тому 16-го грудня земський справник та маршалок приїхали до Стратіївки, де селяни принесли такі скарги:

- 1) Поміщик міняє їм землі,—ріллу, причому дає далеко менше, а до того ще по косогорах і ярах,—де обробляти її не можна.
- 2) Карають жорстоко селян, даючи до 50 різок.
- 3) Років двоє тому поміщик збирав з селян позичково гроші на будівлю млина, але й досі ці гроші сливе нікому не повернув.
- 4) З селян беруть гроші на утримання осавулів.
- 5) Землі під коноплю поміщик позабирав усі собі і тепер дає їх селянам тільки за плату, 3 крб. сріблом за морг.
- 6) Кілька сот моргів сіножатів і рілля селян с. Стратіївки поміщик Б. Липинський віддав сусідньому селові — Сараженкам, що ним володіє брат його Володислав.
- 7) Прядива дають замало й селянам доводиться докладати свого.
- 8) Один селянин оре своїм плугом три морги на тиждень, за що йому зараховується лиш 2 дні панщини.

Що-до деяких скарг поміщик дав свої поясіння. Частину землі відрізано с. Сараженкам через зрівняльний поділ маєтка між ним і братом по смерті батьковій. Переміна-ж участків провадиться давно, оскільки перед тим, як його батько купив маєток, селяни ніби-то позахоплювали собі ґрунти, які хтіли. Гроші, що були зібрані на будівлю млина, він зараз поверне. Платню осавулам призначено ніби-то на прохання самих селян. Коноплю селяни сіють тепер, звичайно, на своїх ґрунтах, а тому, справді, він зайву землю дає за гроші. Нарешті, він заявив, що селян агітують і підбивають до непокори дячок (звільнений з посади) Зозулинський та однокворт Кукура. Писали-ж їм скарги урядовці м. Ольгополя Камінський та Браніковський.

Ці пояснення, очевидно, задовольнили маршалка й справника, бо жадних заходів, що до задоволення цих скарг вони не вжили. Тому селяни, почекавши трохи наслідків, починають знову подавати скарги.

5-го лютого 1849 року двоє селян подали прохання самому генерал-губернаторові (Бібікову). Вони писали, що їх пригночено, дуже жорстоко карають, частину селян покалічено, дві селянки породили передчасно дітей від покарань, двоє селян намагалися від покарань заподіяти собі смерть, жінок окрім різок січуть ще й кропивою, і що не дивлячися на заведення інвентарних правил, їх силують робити панщину за бажанням поміщика й отягчають різними поборами та повинностями.

У відповідь на це генерал-губернатор загадав перевести слідство. Для цього він запропонував губернаторові Поділля вирядити туди свого урядовця, ще й жандарського офіцера, що мали перевести слідство в контакт з маршалком. Але особливих наслідків це знов не мало, бо вже 3 травня до генерал-губернатора з'явилося двоє селян, що вже перед тим подавали скарги, і знов прохали захистити їх. Вони потверджували попередні скарги й додавали кілька нових: одного селянина віддано у рекрути за те, що він подавав скаргу; гроші, що поміщик позичав для будівлі млина, він досі не віддав, не дозволяє селянам самим платити державні податки, а самовільно бере з селян скільки хоче.

Ці скарги приневолити генерал-губернатора звернути більшу увагу на розслідування справи. А тому зараз-же, 5 травня, він призначив для слідства урядовця Юрія Самаріна (відомого тогочасного діяча), а до нього було наказано командирувати від подільського губернатора жандарського офіцера.

Відомостів про це слідство ми в перший час не маємо. Але з 28 червня починають надходити рапорти од Самаріна. Він залишивсь у селі на кілька місяців, щоб детально розглянути скарги селян та поведження з ними поміщика; взагалі, треба сказати, поставивсь до справи уважно, а до селян досить прихильно й справедливо.

У першому своєму рапорті Самарін повідомляв генерал-губернатора про причини незадоволення селян:

1) Поміщик міняє ґрунти з шкодою для селян.

2) Переводить селян з хати в хату, завдяки чому частина селян втратила свої городи.

3) Захопив селянські сіножаті.

Окрім цього, селяни скаржилися на жорстокі кари, на незаплату зароблених грошей, неправдивий розподіл родин на кілька господарів, то-що.

У дальших рапортах Самарін потвердив скаргу селян на те, що їм землю дається по косогорах, у непридатних для хліборобства місцях. Для того він взяв підписку з поміщика Липинського, що в ній той обіцявсь повернути селянам їхні сіножаті і не міняти більш їм ґрунтів та хат. Взагалі-ж він уважав, що поміщик винний у таких злочинах:

1) В самовільному вжитку запасного хліба.

2) В переміні ґрунтів.

3) В перенесенню хат.

- 4) У віддачі двох селянських хлопців прислугою до жидів ¹⁾).
- 5) В недодержанні інвентарних правил.
 - а) переміна ґрунтів.
 - в) Уживання для польової праці селянських дівчат до 16 років.
 - с) Невиплата грошей селянам за їх позачергові праці.
 - о) Поділ одної родини на два господарства.
 - е) Уживання до праці хлопчика.
 - у) Неположене провадження книг.

Таке виявлення вчинків пом. Липинського Самаріним викликало проти Самаріна обурення околичних поміщиків. Сам маршалок післав йому на початку липня листа, в якому всупереч його розпорядженням, ставив йому на увагу, що земля є власність поміщикова, що так ведеться споконвіку, і поміщик може робити з нею, що схоче: міняти хати і участки, то-що. До цього він додає, що, на його думку, поміщик Липинський зовсім не кривдив своїх селян.

Та взагалі Самарін не цілком був на боці селян. Визнавши, правда, деякі кривди їх, він все-ж суворо охороняє й престиж поміщичої влади. Отож, одного селянина, що не робив панщини, а до того гостро висловивсь, він за судив на місяць в'язниці, після чого йому було дано ще 25 різок. Окрім того, ще кількоро селян було заарештовано: спочатку троє, а пізніше ще двоє, — за несправедливі, як гадав Самарін, скарги і за „агітацію“ поміж селянства. Всі вони, правда, швидко були звільнені на поруки громади с. Стратіївки.

Слідство Самарінове великих наслідків не мало. Становище селян також не на багато покращало. Правда, було ухвалено відносно поміщика, що до головних скарг селянства:

- 1) Підписку про неперенесення хат і непереділення землі залишити в силі.
- 2) Сіножаті селянські на колишньому ставку залишити селянам.
- 3) Зобов'язати поміщика своїм коштом добудувати до осені початі хати.

Але все це виконано фактично не було. Доглядати за переведенням цього в життя було доручено маршалкові, а той, безперечно, нічого зробити не хотів у цій справі, стоячи, як поміщик, цілковито на боці Липинського.

Селяни, як видно, все ще сподівалися справедливості. Але оскільки час ішов і зроблено нічого не було, то на-весні 1850 року вони знов починають акції. 18 квітня вони знов подають скаргу Бібікову, в якій скаржаться на те, що поміщик Липинський де-далі більше пригнічує їх, а також оповідають про нове непорозуміння. Справа виникла з-за порядку внесення державних податків. Селяни мали сами (чотири виборні господарі) збирати гроші для внесення податків, а потім тільки показати справникові квитанцію, про це справник дав навіть папера селянам, а також сказав їм скільки платити у цьому (1850) році. Але поміщик не погодивсь на це і, поїхавши до Ольгополя, другого дня повернувся з справником, і той всупереч своєму попередньому розпорядженню, наказав гроші вносити поміщикові; селяни це виконали. Та

¹⁾ Це було законом заборонено, хоч узагалі сливе ніколи не додержувалося.

поміщик, зібравши на 112 крб. більше, ніж належало, ці гроші залишив собі, а до того вніс гроші не за першу половину 1850 р. як було треба, а за другу 1849, за яку селяни вже вносили гроші поміщикові, але той ці гроші витратив на себе. Тому селяни прохають розслідувати цю справу, а також взагалі полегшити їмню долю.

У відповіді генерал-губернатор наказав губернаторові Поділля доручити маршалкові ужити заходів, щоб поміщик Липинський додержувавсь інвентарних правил. Той це справді й зробив, повідомивши 15-го липня, що він наказав маршалкові передати Липинському, що оскільки проти нього ведеться справа з 1849 р., то при першій новій скарзі селян, його вивезуть з маетка до закінчення справи.

Тимчасом в ці часи губерніяльне правління розглядає нарешті справу селян після слідства 1849 року. Воно ухвалило:

- 1) Гроші, що збиралися з селян на осавулів, також за селянське прядиво, поміщик має повернути.
- 2) Податки до скарбу селяни можуть платити сами.
- 3) Поміщик має збудувати магазин для запасного хліба і за ним має стежити маршалок.
- 4) Справи про смерть од покарань і т. подібні випадки—передати судові.
- 5) Справникові наказати перевести слідство про двох селянських хлопчиків, що були віддані в наймити.
- 6) Селянам наказати виконувати свої обов'язки.

Після цього генерал-губернатор наказав передати всі ці справи до суду для вироку над Липинським¹⁾. Але, як видно, всі застереження й накази на того не впливали, бо поведження його з селянами ані трохи не змінюється. Це приводить селян до розпуки і на початку дальшого, 1851-го, року вони знов подають скаргу і починають вже досить отверто хвилюватися. У скарзі від 31 березня селяни скаржилися на важкий гніт і утиски од поміщика, а так само писали, що ходять чутки, ніби маеток Липинського має бути відданий під догляд адміністрації, і їм досі нічого певного не відомо. У відповідь губернатор Поділля мусів вже вжити рішучих заходів: він наказав викликати Липинського в Ольгопіль і віддати під догляд поліції.

Але цей захід вже не досяг своєї мети: селяни й далі хвилювалися. Між ними починають з'являтися думки, що оскільки вони були десь перед 25 роками скарбові, то можуть знов домагатися, щоб їх було повернено до цієї групи, себ-то можуть позбутися нарешті й остаточно панування Липинського. На початку 1852 року ці думки стали вже досить виразні й звернули на себе увагу маршалка та справника. Вони й донесли 12 квітня—про це генерал-губернаторові, додаючи, що економічного гніту тепер у маетку Липинського вже немає. Через те вони клопоталися, щоб цього поміщика було повернено до маетку. Генерал-губернатор згодивсь на цю пропозицію й наказав до того губернаторові Поділля надіслати для розслідування штаб-офіцера корпусу

¹⁾ Про дальшу їх долю невідомо, правдоподібно, вони десь залишилися „під сукном“ земського суду.

жандарів. Йому він пропонував наказати звернуть увагу на розслідування чуток про те, що проводирі селян, які мало не всі повмирали за цей час,—повмирали не своєю смертю.

На початку червня приїхали до Стратіївки для розслідування урядовець Охоцький і штаб-офіцер жандарів Грибовський¹⁾. Передусім вони заарештували п'ятеро селян з найвпливовіших, їх було одправлено до Ольгополя. Це обурило селян, що кілька років даремно чекали справедливости і нарешті діждалися цього арешту — отож вони великою юрбою пішли до Ольгополя до справника, домагаючись їх звільнення. Ледві, ледві пощастило справникові переконати їх іти назад до села. А тимчасом у самому селі инша юрба селян і, головне, селянок пішли до Охоцького й Грибовського й кричали їм „забрали тих, то беріть і нас“...

Другого дня нова юрба селян і селянок пішла до Ольгополя до справника. Вона знов домагалася, щоб заарештованих було звільнено. Всі накази розійтися не мали успіху. Підчас цих наказів ставєть один інцидент: один селянин, переконуючи справника, підчас жестикуляції торкнувсь його грудей, — у відповідь той наказав зараз-же його заарештувати і, хоч як селяни прохали, не згодивсь його звільнити. Під цей час до Ольгополя приїхали Охоцький і Грибовський, і всі разом почали умовляти селян іти в село; нарешті, за допомогою розсильної команди їм пощастило розігнати юрбу. Підчас умовлянь справник намітив 13 селян найактивніших, щоб потім їх заарештувати²⁾. Було вирішено, щоб привести селян до покори, прохати військо, не менш як батальйон, оскільки село Стратіївка дуже велике (800 чоловіків і стільки-ж жінок).

Подільський губернатор згодивсь на це прохання і надіслав наказа командирові I-ої бригади 14 пішого полку вислати з Балтського повіту до Стратіївки батальйон Волинського пішого полку.

По тому Комісія (Охоцький та Грибовський) знову виїхала до Стратіївки і намагалася привести селян до покори, але на всі їхні намовляння селяни відповідали, що владу вони слухатимуть, але Липинського більше не хочуть і робитимуть панщину тільки, поки тут перебуває комісія. Тоді 24 червня вжито екзекуцію. Зібрано усіх селян на площу, де стояв батальйон війська; тут Охоцький удавсь в-останнє до селян, закликаючи їх до покори Липинському, але селяни відмовилися. Тоді дві роти салдатів оточили селян і почали екзекуцію. Сікли селян по черзі, доти, доки не висловлювали покори. Коли шістьох селян було пересічено, ціла громада скорилася. Треба одзначити, що один з шістьох покараних, хоч скільки його сікли, — покори не висловив. Та й взагалі, ця покора була безперечно силувана, про це зазначала навіть комісія у рапорті до генерал-губернатора...

¹⁾ Очевидно цей Грибовський був спеціаліст що-до придушення селянських рухів. Його ми бачимо й в хвилюванні селян с. Литинки (див. далі), а також і підчас придушення руху робітників Межигірської фабрики 1857-го року (див. про це нашу статтю в Ч. 9 „Червоного Шляху“ за 1925 р.).

²⁾ Чи були вони заарештовані — невідомо.

Цікаво зазначити, що найбільше завзяття виявили жінки. Коли їхні чоловіки почали коритися після езекуції, то багато з них падали неприємно з горя, деякі дерли на собі волосся і обіцяли потім побити своїх чоловіків.

На цьому закінчилося це заворушення. Військо було ще залишено в Стратіївці, комісія-ж, примусивши поміщика повернути гроші, що він брав з селян на осавулів і на будівлю млина в 1846 р., теж виїхала.

Селяни все-ж не хотіли скоритися. У цьому-ж місяці, липні, 19-го, знов почалися хвилювання між селянами. Але військо, що стояло ще в Стратіївці, зараз-же придушило рух, причому 6 селян було пересічено. Трохи пізніше, у жовтні цього-ж року були знову-ж невеликі заворушення, але справник їх швидко придушив, заарештувавши проводирів. Всі заарештовані, як тепер, так і раніше, були звільнені допіру в липні дальшого, 1853, року. Щоб покарати селян, в Стратіївку намічалися постоем три сотні донських козаків, але вислані вони не були.

Третій випадок (своїм характером він трохи нагадує другий), що ми оце наводимо, є хвилювання селян с. Літинки, Літинського повіту, знов-таки на Поділлі, що тривало кілька років і набувало різного вигляду у різні фази, але в основі його все-ж лежав переділ земель та збезземелення селянства.

Справа починається скаргою селян цього села, що її було подано на початку червня 1852 року маршалкові та справникові Літинського повіту. Полягала вона ось у чому:

- 1) Поміщик цього села, Тит Калинський, силує селян робити панщину більшу кількість днів ніж це дозволяють інвентарні правила.
- 2) З селян збирають податків державних і рекрутських поборів більше, ніж з них належить.
- 3) Поміщик привласнює собі гроші, що їх платить військо, що проходить селом, за годівлю салдатів.
- 4) 1844-го року поміщик зробив нове розмежування землі, причому забрав селянські ґрунти, а давав їм замість того місця непридатні до хліборобства.
- 5) Хліб до запасного магазину селяни зібрали, а поміщик його забрав собі й не повертає.
- 6) Поміщик віддав у рекрути людину, що не відповідала віком і мала велику родину.

Вважаючи на це, селяни прохали, щоб їм дозволили обрати з-поміж себе 6 суддів, які-б віддавали у рекрути й призначали-б кари на-різки.

Маршалок та справник, що поїхали у село, знайшли, що ця скарга безпідставна і її склала ніби-то невеличка група людности, яку часто карали вже за „погане поведження“. Ці висновки маршалок і справник зробили на підставі переважно поміщикових слів. Що-ж до окремих пунктів, то заявлено, що справді поміщик збирав гроші на податки в більшій кількості, ніж належало, а також збирав і гроші за годівлю війська, але ці кошти він не брав собі, а вживав їх на громадські потреби, ховаючи частину їх про всякий випадок.

Що-ж до хліба з запасного магазину, його ніби-то забрали попередні власники, але поміщик Калинський згоджується його поповнити. Про забрану землю згадано не було. Прийшовши отже до вищезгаданого висновку, що скарга безпідставна, маршалок і справник, нагадавши селянам про потребу додержувати спокою та слухати поміщика, виїхали з села.

Після цього наказу селяни якийсь час сидять тихо. Але вже на початку лютого 1853-го року їх уповноважені прийшли до Київа і подали скаргу самому генерал-губернаторові, як на поміщика, так і на те, що маршалок і справник не поставилися до них справедливо. У цій скарзі селяни повніше розвивають та аргументують попередню свою скаргу.

1) Хліба в запасний магазин було зібрано в часи врожаїв 1.000 чत्व. жита і 500 вівса. Але поміщик за неврожаїв не давав його селянам, а витратив на вироблення горілки.

2) Податки платили з господарства тяглого 7 р. 20 к., з пішого—3 р. 60 к. Себ-то з усієї громади—520 рублів, тимчасом як треба було платити тільки 342 р.

3) При батькові поміщика Тита Калинського селяни мали землі більш-менш достатньо. Та одколи маєток перейшов до Тита Калинського, десь перед десятима роками, їхні ґрунти було забрано, а віддано інші, менші (на $\frac{1}{3}$) і далеко гірші.

4) Селянство дуже збідніло і йому не стає чим годувати свої родини. Тяглі господарства за браком худоби стали вже фактично піші, а панщину роблять як тяглі.

У дійсності з 112 господарів тяглих є тільки 12.

Окрім того селяни скаржаться, що їхні родини сильно дроблять на окремі господарства (бо панщину роблять з господарства), отже, напр., чоловік і жінка становлять самостійну родину; підрослих дітей забирають до економії; карають селян надзвичайно жорстоко; худоба їхня подохла від перевозки війська, а грошей за неї вони не дістали. Селяни прохають повернути їм зайві гроші, що забрав поміщик, за ці гроші вони покуплять худобу.

У відповідь на цю скаргу генерал-губернатор наказав подільському губернаторові кн. Вяземському негайно відрядити до Літинки свого урядовця для доручень; коли скарга справедлива, наказувалося негайно повернути селянам землі, наказати, щоб у них був свій власний виборний збирач податків, і дати їм, коли вони справді збідніли, гроші з тих, що їх зібрав поміщик, на купівлю худоби.

Подільський губернатор призначив у Літинку урядовця Вороніна і прохав надіслати ще й з Київа жандарського офіцера.

Але очевидячки Воронін цілковито стояв на боці поміщика. Його тенденційне слідство викликало обурення селян і призвело 25 квітня до хвилювання і невиконання наказів поміщика що-до молотьби, коли-ж справник придушив це хвилювання, то селяни подали (11 червня) нову скаргу генерал-губернаторові на самого вже Вороніна. В ній повідомлялося, що Воронін провадить слідство тенденційно, селян ставить при допиті навколішки на вогкій землі, а одного навіть побив.

Воронін не докінчивши слідства виїхав з Літинки. Швидко-ж по його від'їзді (наприкінці травня) виникло між селянами нове хвилювання, що набуло навіть досить різких форм.

Незадовго перед цим утекло троє селян, що їх визнано за головних селянських провідців. Тепер управителеві маєтку пощастило одного з них заарештувати, але селяни, довідавшись про це, покинули робити панщину й відбили його силою. Далі вони пішли до поміщичого двору, поводитися дуже буйно, галасували й говорили „дерзости“. Справник якимсь приборкав рух, причому заарештував селянина с. Багриновець, Савченка, що писав одну скаргу селянам Літинки, другу-ж скаргу, як він довідався, писав одставний канцелярист м. Літина Волошин. Тимчасом до Літинки приїхав жандарський підполковник Грибовський¹⁾. Детального слідства він не розпочав, бо не було одного свідка (економа Гломбковського, що вславивсь своїми жорстокими покараннями селян), а поки-що, приглянувшись до скарг селян та до їхнього настрою, уважав за потрібне вжити суворих заходів. Про це він доніс 20 червня генерал-губернаторові Васильчикову, додавши, що, на його думку, скарги селян безпідставні, бо вони покликаються на явища давні, яких до того здебільшого зліквідовано. Слідом за тим, перевівши коротеньке слідство разом з новим представником од подільського губернатора — Романовичем, 14 липня 1853 р. Грибовський „заспокоїв“ селян, себ-то вибив різками п'ятьох з них, а двох заарештував.

Але все-ж, кривда селянська була така ясна, що подільський губернатор наказав зробити їм певні полегкості, а саме: наказав виплатити селянам 177 р. 72³/₄ коп., лишок з їхніх грошей у поміщика, помолотити хліб з запасного магазину і виділити селянам земельні наділи згідно з інвентарними правилами. Окрім того, він доручив Воронінові докінчити розпочате слідство, ще й зробити слідство в новій справі, про яку повідомив 15 липня земський Літинський суд, а саме жінка одного з покараних селян (Музики), бувши вагітна, пхалася під час езекуції у браму до економічного двору і її звідти викинули розсильні, після чого вона породила мертву дитину.

Хоч генерал-губернатор і зауважив, що призначати Вороніна, який вже в перший раз викликав на себе скарги селян не є раціонально, — його все-ж було призначено і наприкінці того року він починає слідство. Пояснивши випадок з народженням мертвої дитини у жінки селянина Музики тим, що вона стрибнула через паркан, — Воронін далі всеньку свою увагу звертає не на справи селян, а на слідство над одставним Літинським канцеляристом Волошином, що писав селянам скаргу. Як з'ясував він, Волошин ціле своє життя писав селянам скарги і прохання і за це вже двадцять разів був під судом (за різкі вислови супроти поміщиків у цих скаргах). Воронін уважав Волошина за головного агітатора між селянством і писав, що його треба-б заслати до Сибіру. Було видано розпорядження заарештувати його, але цього зробити не пощастило, бо Волошин виїхав з Літина.

¹⁾ Про нього ми вже були згадували, коли говорили про хвилювання селян с. Стратіївки.

На діяльність цього Волошина кидає світло його рапорт-скарга до ген.-губ. Васильчікова, що подав він її 4 січня 1854 року. У цій скарзі Волошин пояснює, що всі доноси на нього йдуть од поляків, що не люблять його як росіянина (з Переяслава!), а також за те, що підчас повстання 1831 року він викривав повстанців. Рівночасно він скаржитья, що підчас трусу разом з його паперами було забрато й папери поміщика Бенькевича, що перебували у його на схованці.

На якийсь час звісток з с. Літинки не надходить. Аж раптом виникає нова, досить показна, справа. А саме: 31-го січня селянин с. Літинки Ільчишин (він-же й Гилькушин) прийшов хорий до міста Литина, до скарбового селянина Паламарчука й розказав йому, а також квартальному доглядачеві й понятому, що управитель маєтку Калинського післав його до міста, до земського справника, який дав йому 77 ударів різками.

Вночі цей селянин помер. Лікар, що оглядав його тіло, знайшов справді сліди од ударів різками.

Але земський справник заперечив це свідчення; на його думку, підговорив Ільчишина дати такі свідчення селянин Паламарчук, що приятелює з Волошином. До цієї думки прилучивсь й управитель с. Літинки, заявивши до того, що селянин Ільчишин ніби-то вже давно (з початку 1853 р.) перебуває в бігах.

Тимчасом селяни не корилися, а намагалися знов протестувати. 23-го лютого жінки двох заарештованих селян подали скаргу до Києва, генерал-губернаторові. Можливо, під його впливом слідство було нарешті посунуто наперед, і 16 березня 1854 року справу було вирішено. У відповідь на скарги селян було винесено такі ухвали:

1) Оскільки поміщик Т. Калинський від інвентарних правил власне не відступав, визнати його за невинного.

2) Наказати йому повернути селянам їхні гроші (177 р.) і наділити селян, що мають погані участки землі, кращими.

3) Трьох селян с. Літинки і одного з с. Багриновець, а також одставних канцеляристів Волошина та Карповського, одставн. канц. служника Новоселецького та дячка Батинського, за те, що поширювали шкідливі думки та агітували, віддати до суду.

4) Колишнього управителя Літинки Гломбковського, що його обвинувачувано в жорстоких покараннях селян, — також притягнути до права.

Ці ухвали викликали великий неспокій між селянством; жінки трьох заарештованих селян, що їх оце віддавали до суду, подали прохання про звільнення їхніх чоловіків вже аж до міністра внутрішніх справ. Не заспокоїв селянство й наказ повернути їм їхні гроші та дати кращі ґрунти, — очевидно, вони знали силу цих наказів. Так воно в дійсності й було. Коли 22 березня подільський губернатор наказав повітовому маршалкові перевірити, чи виконав поміщик Калинський наказа задовольнити селянство, то й це не справило великого вражіння, бо ще 28 травня, як доносило Земське Правління, він ще не дав землі селянам. Тільки під тиском цього правління, що рівно-

часно наказало маршалкові перевірити, чи справді всі зібрані від селян гроші (всього їх було 700 карб.), окрім лишку в 177 карб., було витрачено на селянські потреби, почав нарешті Калинський наділяти селян землею, про що доносив 7-го серпня маршалок ¹⁾).

Що-до грошей забратих в селян, то після розслідування маршалка (рапорт од 25 жовтня), поміщик вже встиг і решту 177 карб. витратити на „громадські“ потреби. З цих всіх 700 карб. гроші здебільшого було ніби-то витрачено на ліки та лікування хорих селян, але розписок поміщик ні від лікаря ані від фершала й з аптеки не брав і тому їх і не подав.

28-го вересня ухвалено вирок над заарештованими, що вже здебільшого сиділи у в'язниці рік, півтора. Полягав він от у чому:

1) Скарги селян визнати за недоведені і пом. Калинського а також кол. управителя Гломбковського визнати за невинних.

2) Трьох селян с. Літинки (головних привідців) визнати за винних у тому, що вони намовляли селян до заколотів і покарати їх 60 ударами різок, а потім віддати в арештантські „исправительныя“ роти на 2 роки.

3) Решту-ж селян (53), що підписували скарги, витримати в „смирительномъ домѣ“ по 2 роки і дати по 60 ударів: з них шістьох, яких вже покарано, звільнити й зробити їм суворе „внушення“, як і решті селян.

4) Одст. канцеляриста Карповського та селянина с. Багриновець Савченка визнати за винних та покарати 60 ударами різок та завдати його на рік у в'язниці. Про одст. канц. служника Новоселецького вирок у не виносити, бо він підчас слідства помер у в'язниці.

5) Дячка Батинського звільнити.

6) Справу одст. канц. Волошина, що з нього головний агітатор, виділити в окрему та передати Літинському судові.

7) Всі прогони стягти з винних селян.

Трое селян, яких найсуворіше покарано, ще перебуваючи у в'язниці, намагаються тимчасом боротися з своєю долею. Очевидячки не без допомоги од інших селян, вони складають скаргу, що її надсилають до міністра внутрішніх справ. У цій скарзі переплуталися моменти незадоволення з поміщика з покривдженнями од урядових слідчих осіб. А саме:

1) Підчас розслідування Воронін та Грибовський примушували селян стояти навколішках у багні.

2) Ще до слідства Комісія карала селян.

3) Підчас слідства Комісія тримала селян у в'язниці кілька діб, а інших покаравши звільнила.

4) Посадовила до в'язниці, без судового вироку, двох селян, що ходили до Київ^а подавати скаргу громади.

5) Місцевий священик Чернявський, що, до речі, брутально поводить^{ся} з селянами й дере з них дуже багато за треби, дав посвідку кол. управителю Гломбковському, ніби-то той поводив^{сь} з селянами цілком добре. Під-

¹⁾ Хоч якої якості була ця земля і в якій кількості її наділювано, не відомо. Знаємо тільки, що наділили її 15-ом господарствам.

писи на цій посвідці, а рівно й на скарзі поміщика, селян та паламаря, ніби-то, підробив сам священик.

6) Од жорстоких покарань Комісії кілька селян померло.

7) Поміщик заборонив селянам ходити до Літина на зарібки, а хто не вважаючи на це ходив, того літинська поліція (що була у порозумінні з поміщиком) арештовувала й відсилала до села, де їх карали й не дозволяли скаржитись.

8) Підчас арешту подавців скарги, їхні жінки відробляють за них панщину, через що господарство їхнє цілком руйнується.

Окрім того, повторювалося тут і деякі з старих скарг. Про цю скаргу, очевидно, було повідомлено генерал-губернатора, що наказав подільському губернаторові післати урядовця перевести таємне розслідування. Урядовець Стемпковський, що йому було доручено це зробити, швидко перевів слідство і подав рапорт, в якому здебільшого відкидав чи зм'якшував факти.

1) Справді Воронін наказав селянам стати навколішки, але тільки тому, що помітив, що вони хвилюються.

2) До слідства Комісія селян ніби-то не карала.

3) У в'язниці сидів тільки один селянин. Покарано-ж дійсно було кількох, але за те, що вони звільняли заарештованого селянина (Загоруя).

4) Заарештовано двох селян справді було без судового вироку, але тому, що провина їхня і без того була виразна.

5) Священик писав за неписьменних селян.

6) Не правдиво. Мабуть писана на підставі випадку, що трапивсь 1847-го року, коли одного селянина було покарано, після чого у нього розпочалася „естественная болѣзнь“, од якої (а не від побоїв) він і помер.

7) До Літина на заробітки поміщик пускає селян, але після відроблення панщини,—це посвідчив літинський ксьондз.

8) Робить панщину за заарештованого господаря лиш одна родина, тому що там є три робочі душі. Дві інші роблять панщину лиш жіночу.

До того Стемпковський додавав, що священик у Літинці живе з поміщиком у повній згоді і навіть хрестив у нього дитину.

На цьому листування на деякий час завмирає, провадиться тільки слідство над Волошином, заарештованим у серпні 1854 року. Його малося на думці, позбавивши всіх прав, заслати до В'ятки.

Аж раптом, рік пізніше, знов виникає слідство в цій справі, і подільська судова палата робить деякі полегкості засудженням. Так Волошина і другого одст. канцеляриста, Карповського, мало бути амнестовано, мали звільнити й інших заарештованих. Та для багатьох цей вирок був запізній. Ми вже були згадали, що служник Новоселецький помер у в'язниці, а за цей новий рік померло ще двоє інших селян (один з головних привідців с. Літинки і один з Багриновець, — Савченко)¹⁾. Але решту, за вийнятком Волошина, все-ж було звільнено наприкінці 1855-го року, після 2—2½ років у в'язниці і численних покарань. Хоч знов ця амнеція була для декого дуже сумнівна;

¹⁾ Чи не від тюремного режиму та покарань?

отож головного з проводирів селян с. Літинки, селянина Загоруя, зараз-же як його звільнено з в'язниці, віддано, з поміщицького наказу, у рекрути.

Що-до канц. Волошина, то його все-ж звільнено не було, а тривало урядове листування в цій справі, аж поки він на початку 1858 року, не дочекавшись звільнення, помер у в'язниці, після чого поволі (воно тягнеться ще більш як рік) завмирає й канцелярське листування, що в ці роки лишається одним спомином про уперту боротьбу селян с. Літинки з поміщицькою владою.

Мусимо сказати наприкінці, що рух у всіх трьох селах був подібний своєю основою, хоч і різнився тактикою селян. В Стратіївці та Літинці селяни воліють скаржитися, чекають цілими роками справедливості і, лиш цілком зневірившись, починають отверто хвилюватися (у Стратіївці). В Швейківці-ж селяни відразу отверто повстають, але так само відразу після жорстокої кари (особливо проводирів) стають до покори. Але й там, і там, селяни, що хвилюються тому, що їх було покривджено переділом землі, палають ненавистю до поміщиків і всіма силами прагнуть звільнитися від них.

ДО ІСТОРІЇ ЗАЛІЗНИЧОГО ТРАНСПОРТУ НА УКРАЇНІ.

(За даними Одеського Архіву).

Друга чверть ХІХ в. являє собою добу, коли українське господарство почало перетворюватися на капіталістичний кшталт.

Війна 1812 р. і взагалі кількалітня воєнна завірюха на європейському континенті значно підірвала міжнародню торгівлю і Росії, і України. Криза затягнулася через те, що з 1815 року головний споживач українського збіжжя, Англія, підо впливом своєї сільсько-господарчої буржуазії, перейшла до заборонної митної політики: довіз чужоземного збіжжя дозволявся тільки тоді, як ціна на нього на внутрішньому ринкові досягала 80 шілінгів за квартал. Правда, 1828 року цю систему замінила система т. зв. перемінних мит, за якої мито на довізне збіжжя підвищувалося в міру того, як знижувалася ціна його на внутрішньому ринкові, але й ця система не припускала вільного розвитку хлібної торгівлі. Подібною митної політики дотримувалися на початку ХІХ в. й інші споживчі країни, як от Франція, Бельгія, Голандія й ин. Звідси виходило надзвичайно пригнічене становище міжнароднього збіжжевого ринку.

„Двацяті й трицяті роки ХІХ в. це був період виключно низьких цін на збіжжя. Упадок їх мав просто таки катастрофічний характер... Але раз упавши, ціни довго трималися на низькому ступені: якщо прийняти берлінські ціни двадцятих років за 100, то ціна пшениці в 30-х роках висловлюватиметься цифрою 113,84, а жита 115,70“¹⁾.

Така безцінь на закордонному збіжжевому ринкові викликала, цілком зрозуміло, упадок цін на збіжжя й на українському ринкові. Підраховуючи за даними М. Вольського ціни на пшеницю в Одесі, одержуємо такі числа:

Четверть пшениці коштувала в Одесі.	
1816—1820 рр.	5 крб. 23 к. срібл.
1821—1825 „	4 „ 53 „ „
1826—1830 „	4 „ 07 „ „
1831—1835 „	5 „ 49 „ „ ²⁾

Порушує цільність картини тільки останнє п'ятиріччя 1831—1835 років, але його висока ціна пояснюється тим, що в 1833—1855 рр., підо впливом страшеного неврожаю за цих років, ціни підвищилися, а не поліпшенням кон'юнктури.

¹⁾ М. Покровскій, Русская история с древнейших времен. Том IV, стор. 16.

²⁾ М. Вольскій, Очеркъ хлѣбной торговли Новороссійскаго края. Стор. 96 та 114.

У звязку з безцінню й вивіз сільсько-господарських продуктів з чорноморсько-озівських портів зовсім не розвивався. М. Вольський дає отакі числа (у четвертях):

1824	666.093	1830	2.254.083
1825	928.391	1831	1.186.822
1826	1.016.160	1832	1.690.282
1827	1.770.850	1833	619.457
1828 } роки {	100.697	1834	132.784
1829 } війни {	373.229	1825	712.264 ¹⁾

Деяке полегшення кризи відчувається допіру з кінця 1830-х років. З другої їх половини ціни на збіжжя знов починають підвищуватися. Квартер пшениці, за даними М. Вольського, коштував в Англії (в шіл. та пенсах):

1835	39— 4
1836	48— 4
1837	55—10
1838	64— 7
1839	70— 8 ²⁾

За основу для цього підвищення цін був збільшений попит на збіжжя в головних споживчих країнах Західної Європи. За підрахуванням даних Вольського доводжувано збіжжя:

	До Англії	До Франції
1831 — 1835	748 кварт.	527.184 четв. (за 4 роки)
1836 — 1840	2.345 "	574.980 "
1841 — 1845	2.628 "	594.150 "

Цей збільшений попит відкривав перед українським господарем нові перспективи, подаючи одночасно нові вимоги. Новим завданням не могли задовольнити старі умови господарювання. Але збільшення на цьому не зупинилося. М. Покровський пише: „дійсну революцію на збіжжевому ринкові викликало скасування хлібних законів в Англії та відомий неврожай у Західній Європі 1846 та 1847 років“⁴⁾.

Підо впливом нової сприятливої кон'юнктури почав зростати вивіз збіжжя з чорноморсько-озівських портів так:

1836 вивезено	1.523.843	чет.	1844 вивезено	2.640.214	чет.
1837 "	1.991.569	"	1845 "	2.872.116	"
1838 "	2.413.447	"	1846 "	3.427.315	"
1839 "	2.811.102	"	1847 "	5.733.189	"
1840 "	1.766.686	"	1848 "	3.017.578	"
1841 "	1.475.569	"	1849 "	2.306.383	"
1842 "	1.718.703	"	1850 "	2.457.345	"
1843 "	1.965.879	"	1851 "	2.456.444	" ⁵⁾

¹⁾ Ibid., стор. 95 та 110. ²⁾ Ibid., стор. 127. ³⁾ Ibid., стор. 118, 120—121.

⁴⁾ М. Покровський, Русская история. Том IV, стор. 49.

⁵⁾ М. Вольський, Очерк хлібной торговли. Стор. 110 та 113.

Картина буде ще яскравіша, як підрахуємо дані цієї та вищенаведеної таблиці по п'ятиріччях:

1826—1830	вивезено	1.103.004	че-тів.
1831—1835	„	868.324	„
1836—1840	„	2.101.329	„
1841—1845	„	2.134.496	„
1846—1850	„	3.388.362	„

В наслідок „поміщицький маєток знов почав працювати на ринок енергійніше, ніж будь-коли“. В звязку з цим відбувалися величезні зміни в унутрішньому укладі маєтку. „Велике сільське господарство на кріпацькій праці стає що-раз більше буржуазне: в ньому що далі, то все більшу роль починає відогравати капітал“¹⁾). Розвиток зернового господарства вимагав збільшення оранки, що поширюється тепер шляхом розорювання вільних степів, що приводить до скорочення скотарства, особливо вівчарства; разом із тим поміщики починають ширити свою оранку і коштом селянських земель, відбираючи їх од селян та перетворюючи останніх на місячників. Зростання продукції призводило нарешті до збільшення експлоатації, причому поміщик не міг уже задовольнятися з кріпацьких робочих сил і ця недостача в робочих руках примушувала поміщиків широко вживати сільсько-господарчі машини, що заощаджували працю. Деякі поміщики почали навіть виписувати з-за кордону парові молотильні машини²⁾).

Але ці заходи не могли задовольнити потреби сільського господарства, що зростало, бо на перешкоді його розвитку стояла цілковита відсутність добрих транспортних засобів. Насамперед у неможливо поганому стані перебували шляхи. Олександрівський поміщик граф Вітольд Крейц писав 1851 р. до „Товариства Сільського Господарства Південної Росії“. „Сухопутныхъ сообщений, т. е. удобныхъ современныхъ, у насъ нѣтъ. Объ шоссе и желѣзныхъ дорогахъ мы ничего знать не знаемъ. Нельзя же считать путями сообщения тѣ почтовые, чумацкія и проселочныя дороги, по которымъ двигаются наши почты, транспорты, торговля и вообще вся внѣшняя жизнь и интересы каждаго — дороги, которыя около полгода непроходимы отъ грязи, топкости, на которыхъ часто нѣтъ ни мостовъ, ни гатей, которыя чинятся или скорѣе вичищаються и заравниваются только предъ ревизією губернатора, и, наконецъ, на которыхъ малѣйшая рѣчка, или ручеекъ во время стаиванія снѣговъ, представляютъ непроходимыя препятствія и задерживаютъ транспорты не дни, а цѣлыя недѣли; дороги, по которымъ письменная почта идетъ черепащымъ шагомъ такъ, что для 3—4 сотеннаго разстоянія письмо ваше странствуетъ не рѣдко 15—20 дней, покуда дойдетъ по адресу“³⁾). На це вказує й Краснокутський, що в листі до В. Стороженка 29 квітня 1857 року писав: „до

¹⁾ Покровский, т. IV, стор. 52.

²⁾ М. Яворський, Україна в епоху капіталізму. Вип. I, стор. 225; також 283—284 та М. Слабченко, Матеріали до екон.-соц. іст. України XIX ст. Том I, стор. 36, 42, 43 і 129;

³⁾ Одеський Окрархів. Архів Т-ва С.-Госп. Росії. Справа ч. 120 (1861 р.), арк. 10—11 пор. „Записки Общ-ва С. Хоз. Южн. Россіи“, 1883 р., стор. 426.

Нїжина почтовья кареты вовсе не ходять, отъ Орла до Кіева начинаютъ ходить, только когда дороги совершенно проходятъ“¹⁾).

Такий стан шляхів рішуче вимагав поліпшити їх і перейти до досконаліших транспортних засобів. У звязку з цим з'являються на Україні перші думки що-до залізниць. Що правда, висловлено їх уперше було в звязку з потребами не сільського господарства, але промисловости, саме кам'яновугільної.

Промисловість ця на Україні вже на перших кроках свого розвитку зустрілася з недостачею доброї комунікації. Історик української гірничої промисловости П. І. Фомін указує, що кам'яне вугілля, як продукт громіздкий і, порівнюючи, малоцінний, не виносить великого фрахту, а як залізниць тоді не було, то вугілля могло поширюватися лиш водяними шляхами або на дуже близьких споживчих пунктах²⁾). Звідси видко, що ринок для кам'яновугільної промисловости був надзвичайно обмежений за тих часів. Це не давало змоги підприємцям збільшувати продукцію своїх копалень. „Кам'яновугільні копальні— пише П. Фомін — були далекі від південних морів. Як унутрішній водяний шлях єдине скільки-небудь серйозне значіння могла мати ріка Північний Донець, але й вона була несудоплавна. Внутрішнє місцеве споживання також не могло скласти скільки-небудь значної величини через хліборобський характер цього малозалюдненого краю. Нарешті, через те саме бездоріжжя, і хатне споживання мінерального палива мусіло обмежитись, переважно, місцевістю, що безпосередньо прилягала до пунктів здобичи вугілля³⁾).

Достатній ринок для кам'яновугільної продукції могло дати чорноморсько-озівське побережжя, з його корабельнями, одеським ливарським заводом і, нарешті, з року 1828 з пароплавством. Але від довгого суходільного перевозу й кількакратного перевантаження вугілля дуже роздроблялося і в цьому вигляді і під впливом вологи дуже легко samozапалювалося. Крім того, такий перевіз коштував дуже дорого. Підрядники не бралися постачати вугілля Одесі дешевше як за 90 коп. — 1 карб. Через це воно не могло конкурувати з англійським вугіллям, довозуваним до Одеси та інших чорноморських портів, як баласт. Англійське-бо вугілля коштувало близько 60 копійок і лиш наприкінці 1830-х років ціна його піднеслася до 1 карб. і більше⁴⁾).

Це примушувало уряд уживати всяких заходів, щоб знайти кам'яновугільні поклади поблизу морів. Новоросійський генерал-губернатор к. М. С. Воронцов справді „метался“, як він саме каже⁵⁾), — відряджуючи експедиції шукати вугілля до Дону, Криму, Басарабії, Кривого Рогу, то-що⁶⁾). А втім позитивних наслідків експедиції ці не давали, вугілля не знаходилося, й у Воронцова виникає думка скористатися, щоб полегшити довіз вугілля до портів,

¹⁾ М. Слабченко, Матеріяли до екон.-соц. історії України. Т. I, стор. 223.

²⁾ П. И. Фоминъ, Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. 1, ст. 11.

³⁾ Ibid., стор. 12—15.

⁴⁾ Од. Окрарх. Архів Новорос. Ген.-Губернатора (далі звіси А. Г. Г.), 1825 ч. 86, 1833 ч. 48, та 1838 ч. 121.

⁵⁾ Ibid. 1833 ч. 48, арк. 123 і зв.

⁶⁾ Ibid., 1825 ч. 86, 1833 ч. 48, 1837 ч. 74, 1838 ч. 120.

з залізниці. 19 (31) липня 1836 року він писав до міністра Канкріна: „Если долгое время не найдено будетъ хорошаго качества уголь и довольно близко морей или судоходныхъ рѣкъ, дабы развозить его туда, гдѣ больше есть нужда, и по цѣнѣ выгодной для употребленія, то должно будетъ заняться возможностью проложить чугунные дороги, отъ мѣста, гдѣ находится лучшій каменный уголь въ окрестностяхъ Лугани, до ближайшаго пункта Азовскаго моря. Въ семь то случаѣ, по моему мнѣнію, будетъ самое лучшее употребленіе этихъ дорогъ, сдѣлавшихъ столько чудесъ въ Англіи и Америкѣ, но до сихъ поръ мало еще согласныхъ съ большими разстояніями и малоцѣнностію товаровъ въ Россіи“¹⁾.

Отож першу думку що-до запровадження залізниць на Україні викликали потреби не сільського господарства, що мало не виключно панувало тоді в українській економіці, але потреби кам'яновугільної промисловости, що перебувала ще в зародковому стані. Пояснюється це тим, що гірництво найбільшою від усіх інших галузів господарства мірою потребує доброї комунікації. Розміри його продукції значною мірою залежать од кількості робочих рук і збільшення її дає змогу збільшувати продукцію, навіть не збільшуючи одночасно основний капітал. Це з самого початку надає кам'яновугільній промисловості масового характеру. Тимчасом тільки незначна частина вугільної продукції споживається на місці, особливо коли навколо копалень немає широко розвиненої промисловости. Знов-же, для сили робітників, яку вона скупчує через свою вищезазначену властивість, необхідно довозити дуже багато продуктів споживання. Це все вимагає запровадження залізниць²⁾. Зовсім не випадково перша залізниця з'явилась у кам'яновугільному район Англії. І в інших країнах вони з'явилися в зв'язку з гірництвом. Не дивниця, що й на Україні поява думок про залізниці зв'язується з розвитком кам'яновугільної промисловости.

Але відповідно до тої малої ролі, яку відогравала ця промисловість у тогочасній економіці України, і думка ця дальшого розвитку не одержала. Дослідники заведення українських залізниць А. Скальковський та Ол. Маркевич навіть не згадують за цю думку, вважаючи за першу вказівку на необхідність залізниць на Україні трохи пізніше листування що-до поліпшення чумацьких шляхів, що провадять до Одеси з хлібородних місцевостів³⁾. В оповіданнях Скальковського й Маркевича, що тут повторює дані першого, є багато непевного, що почасти можна з'ясувати друкерськими помилками, але почасти треба віднести на рахунок самого Скальковського. Оригінальне листування це переховується в Одеському Архіві й дає змогу встановити всі обставини цієї першої залізничої справи на Україні. Питання це підніс начальник одеської митної округи, що в поданій до гр. Канкріна записці звертав його увагу на розвиток сільського господарства в сусідніх з Україною країнах.

¹⁾ Ibid., 1833 ч. 48, арк. 126 зв. — 127 зв.

²⁾ А. Скворцовъ, Вліяніе пароваго транспорта на сельское хозяйство.

³⁾ А Скальковскій, Біографія Одесской желѣзной дороги стор. 4; Ал. Маркевичъ, Желѣзныя дороги соединяющія Одессу съ остальной Россіей „Южно-Русскій Альманахъ“ на 1900 рік, стор. 7.

„По введені Російськимъ Правительствомъ устройства въ княжествахъ Молдавіи и Валахіи, хлѣбпашество, при отличной почвѣ земли, усилилось, умножилось разведеніе рогатаго скота и овцеводства и торговля сихъ княжествъ, оживленная сверхъ того австрійскими пароходами, плавающими по Дунаю, приняла совершенно новій оборотъ, способствующій къ быстрому ея развитію. Порты Галаць и Браиловъ, бывшіе малоизвѣстными, нынѣ отправляютъ свои произведенія почти по всѣмъ портамъ Средиземнаго моря и въ Англію ¹⁾).

Розвитокъ відпускнуої торгівлі Дунайськихъ Князівствъ ішов досить швидкимъ темпом. Кількість суден, що виходили з Дунаю Сулинськимъ гирлом, досягала в 1830—1835 р.р. пересічно 482. Далі вона почала швидко збільшуватися:

1835	598.	1840	1.483.
1836	725.	1841 } неурожайні роки {	595.
1837	1.300.	1842 }	998.
• 1838	1.480.	1843	1.410.
1839	1.622.	1844	1.851 ²⁾

Щодо експорту збіжжя, то за Скальковськимъ:

1832 вивезено	200 тис. четв.
1837 „	536 „ „
1840 „	870 „ „
1859 „	2.280 „ „ ³⁾

Конкуренція ця була тимъ загрозивіша для України, що, завдяки добрій водяній комунікації в дунайськихъ князівствах, збіжжя тамъ коштувало дешевше, ніжъ в Одесі.

Ціна з навантаженнямъ на корабель:

	у Галаці.	в Одесі.
Пшениця озима	12 крб. четв.	18 крб. четв.
Жито	6 ¹ / ₂ „ „	9 ¹ / ₂ „ „
Кукурудза	8 „ „	11 „ „ ⁴⁾

За дунайськими князівствами виступила нашимъ конкурентомъ Угорщина, що, завдяки вжитимъ од уряду заходам, одержала в половині 1830-х років змогу вийти на світовий збіжжевий ринок. Але вага її відноситься до пізнішихъ часів. „Развитіе промисленности въ означенныхъ мѣстахъ — пише далі цитована записка — при всѣхъ принятыхъ тамъ мѣрахъ къ удобнѣйшей перевозкѣ продуктовъ — должно непременно нанести значительный подрывъ оборотамъ отпускной торговли при Одесскомъ портѣ, если не будутъ безотлагательно приняты равномѣрно способы къ улучшенію сообщеній“ ⁵⁾).

Описавши незручність нашихъ річокъ для судоплавства, начальник одеської митної округи писав: „кажется гораздо удобнѣе провести отъ Липовца (средоточнаго пункта урожайныхъ мѣстъ) до Одессы желѣзную дорогу для пере-

¹⁾ Од. Окрарх. А. Г. Г., 1837, ч. 60, арк. 3 зв.—4.

²⁾ Записка Воронцова 1844 р., див. „Записки О. С. Х. Ю. Р.“, 1862; ст. 532.

³⁾ А. Скальковскій, О мѣстѣ, которое занимаетъ Новороссія въ заграничной хлѣбной торговлѣ. „Одесскій Вѣстникъ“ 7—III (ч. 26), стор. 107. 1861 р.

⁴⁾ Од. Окрарх. А. Г. Г., 1837, ч. 60, арк. 4 зв. ⁵⁾ Ibid., арк. 8.

возокъ въ оба конца продуктовъ и соли посредствомъ лошадей. Дорога сія, состоя изъ однихъ желѣзнихъ колей, утвержденныхъ на деревяннихъ брусьяхъ, не требуетъ большихъ издержекъ и можетъ быть устроена въ самому скоромъ времени, по удобству же своему для перевозки тяжестей представляетъ огромныя выгоды¹⁾.

Але записка ця не переконала керівників тодішньої російської політики в тому, що необхідно запровадити залізницю. І Воронцов і Канкрін ставилися до них надзвичайно скептично. Останній писав, наприклад: „дороги сіи представляються положительно выгодными только тамъ, гдѣ существуетъ большое передвиженіе людей, а относительно товаровъ дѣло большею частью сомнительно или рѣшительно убыточно“²⁾.

Не допомогло справі й те, що цар Микола I на доповіді Канкріна з приводу його листування з Воронцовим зазначив 15/27 квітня 1838 р.: „Полагаю, что устройство желѣзной дороги будетъ лучше и полезнѣе всего, надо опредѣлить только откуда ее начать“, а коли Канкрін на це вказав, що краще було-б впорядкувати шляхи, що існують, відповів на це: „Не было бы ли полезнѣе сдѣлать желѣзную дорогу отъ Кременчуга въ Одессу“³⁾. Воронцов замість спорудження залізниці висунув цілком фантастичний проект улаштувати судоплавний канал од Київа до Одеси протягом 500 верстов⁴⁾. З проекту цього, звичайно, нічого не вийшло й справа обмежилася деяким поліпшенням чумацьких шляхів.

Отже на перешкоді першому проекту спорудження залізниць на Україні стала недовіра до цього транспорту взагалі. І хоч думки, якими оперували вороги залізниць, пояснюються тільки тим, що вони не були обізнані з цим транспортом й практика спростувала їх, все-ж спочатку вони унеможливлювали здійснити перші залізничні проекти.

Але надовго справа заглухнути не могла. Одночасно з адміністрацією над питанням про шляхи працювала й суспільна думка. Інтереси владущих груп суспільства Степової України, що перша відчула необхідність поліпшити транспорт,—землевласницької та торговельної буржуазії репрезентувало тоді засноване р. 1828 „Товариство Сільського Господарства Південної Росії“. „Записки“ його й стали за орган, де обговорювано справу залізниць.

На сторінках „Записокъ“ уже р. 1841 видатний місцевий діяч, швейцарський консул Демоль заговорив про те, що ціни на сільсько-господарчі продукти залежать од умов транспортування, і вказав на те, що ціни у нас зростають через те, що немає доброго транспорту⁵⁾. Через кілька років він заговорив і про залізницю. Причиною цього були неврожаї 1846—1847 рр. на Заході, що вплинули і на міжнародній збіжжевий ринок, і на наше сільське господарство. Вони, між иншим, показали всеньку непридатність наших старих транспортних засобів і надзвичайно рішуче поставили питання про необхідність збудувати залізницю.

¹⁾ Од. Окрарх, А. Г. Г., 1837, ч. 60, арк. 9 зв.

²⁾ Ibid., арк. 14; пор. арк. 28 зв., 72—74 зв. ³⁾ Ibid., арк. 47 та зв. ⁴⁾ Ibid., арк. 75—77 зв.

⁵⁾ M. I. Demole, De l'agriculture du steppe en général et de quelques influences sur la prix de vente de ses productions. Записки О. С. Х. Ю. Р., 1841, стор. 18—19.

У числі 1-му „Записокъ Общ-ва С. Хоз. Южн. Рос.“ за р. 1847 Демоль писав: „Остается и намъ пожелать, чтобы хорошо обдуманная система желѣзныхъ дорогъ въ нашемъ краѣ дала намъ возможность ускорить доставленіе нашихъ сельскихъ произведеній на Одесскій рынокъ и вполнѣ отвѣчать движенію Европейской торговли. Въ настоящую минуту всѣ наши негоціанты завалены заказами покупки хлѣба и требованія остаются неудовлетворенными, по причинѣ недостатка пшеницы на рынкѣ нашемъ; а намъ извѣстно, что многочисленные транспорты стоятъ на Днѣпрѣ, плаваніе по которому прекратилось. Что касается до сухопутной доставки, о ней нельзя помышлять зимою... Съ половины ноября подвозъ остановился и запасы не пополняются: въ зерновомъ же хлѣбѣ нѣтъ недостатка внутри края. Не прискорбно ли видѣть, что наша отпускная торговля стѣснена затрудненіями туземныхъ соображеній? Какъ высилась бы Одесса въ глазахъ всей Европы, если-бы мы могли не затрудняться въ доставкѣ къ нашему порту тѣхъ запасовъ, которые находятся за нѣсколько сотъ верствъ отъ него... Теперь, болѣе чѣмъ когда, открывается чрезвычайная польза желѣзныхъ дорогъ для благоденствія нашего сельскаго хозяйства“¹⁾.

У числі 3-му „Записокъ“ Демоль знову повертається до залізниць, зазначаючи, що „съ учрежденіемъ желѣзныхъ дорогъ на нашихъ степяхъ уменьшатся издержки доставки произведеній, что будетъ имѣть чрезвычайное вліяніе на увеличеніе пространства земель, обрабатываемыхъ для снабженія отпускной торговли“²⁾.

На необхідність поліпшити транспорт вказував й інший видатний місцевий публіцист М. Герсеванов, що писав: „Произведенія земли развозятся у насъ обыкновенно на волахъ; такая перевозка считается самою дешевою.. Она точно необыкновенно дешева, но только въ извѣстное время года: весною и осенью. Лѣтомъ нѣтъ выгоды отправлять что либо на волахъ, потому что нѣтъ дорогъ и подножнаго корма... Какъ только обстоятельства измѣнятся и окажется особенная надобность въ транспортировкѣ хлѣба, цѣна на нее возвышается внѣ всякой соразмѣрности съ возвышеніемъ цѣны на хлѣбъ. Обыкновенная плата за доставку четверти хлѣба изъ Елисаветграда въ Одессу за 250 верствъ отъ 1 до 1½ руб. серебромъ. Въ началѣ 1847 года она болѣе нежели утроилась“³⁾. У 4-му числі „Записокъ“ той-же М. Герсеванов, обговорюючи перспективи врожаю 1848 р., вказував, що в випадку доброго врожаю за кордоном „съ помѣщиками, живущими въ 300—400 верстахъ отъ Одессы, будетъ то, что съ ними часто случалось втеченіе десяти послѣднихъ лѣтъ: пшеницу они продадутъ по 3 руб. серебромъ на мѣстѣ, а рожь сгніетъ въ скирдахъ. Что главною причиною этому безъ сомнѣнія недостаткомъ хорошихъ сухопутныхъ и водяныхъ сообщеній“⁴⁾.

¹⁾ Демоль, „О хлѣбной торговлѣ на Одесскомъ рынкѣ“. Записки О. С. Х. Ю. Р. 1847, ч. I, стор. 6—9.

²⁾ Демоль, Рожь. „Записки О. С. Х. Ю. Р., 1847, ч. III, ст. 48.

³⁾ Ник. Герсевановъ, Почему Южная Россія отпустила такъ мало пшеницы въ 1847 году? „Зап. О. С. Х. Ю. Р.“, 1848, стор. 180—181.

⁴⁾ Н. Герсевановъ, Объ упадкѣ цѣны на хлѣбъ. „Записки О. С. Х. Ю. Р.“, 1847 ч. IV, стор. 74.

Яка невідкладна була потреба на залізниці, показують ліричні вигуки Демолеві в цьому 4-му числі „Записокъ“: „О! желѣзныя дороги въ нашихъ степяхъ. О! ускореніе рѣчного судоходства помощью пароходовъ! зачѣмъ вы не осуществлены до сихъ поръ? Привѣтствуемъ вашу зарю; да совершитесь вы! мы не сомнѣваемся въ вашей будущности, потому что отъ васъ собственно зависить благотворное преуспѣяніе нашего земледѣлія и торговли“¹⁾. Залізницями захоплювалися й широкі кола суспільства. Отож, О. Я. Стороженко писав ще 29. X (10—XI) 1843 р. до свого сина В. О. Стороженка: „Осень страшна у насъ для проѣзжающихъ. Дай Господи дождать дорогъ: а съ ними все двинется, все проснется отъ сна богатырскаго и вырастутъ среди болотъ и топей всѣ удобства для проѣзжающихъ; не будетъ въ Малороссіи по 5 коп. пудъ ржи, а самое просвѣщеніе разовьется внезапно, чего надо ожидать отъ попечительства дѣятельнаго правительства“²⁾.

Але мріям цим судилося здійснитися не скоро і навіть „попечительство дѣятельнаго правительства“ не приносило бажаних овочів, хоч з цих часів починають з'являтися і конкретні пропозиції на будування залізниць.

Ще до 1835 та 1837 років належать пропозиції Герстнера та Голієвського, але нашої уваги вони не заслуговують через те, по-перше, що проектували вони будувати залізниці у Росії взагалі й України торкалися лиш випадково, а по-друге уряд їх навіть сливе не обговорював³⁾.

Обставини примусили Воронцова залишити свій скептицизм що-до залізниць і 3 грудня 1844 (12. I. 1845) він удався до уряду з запискою про них. У записці Воронцов спинявся на конкуренції інших виробників збіжжя, що з кожним роком де-далі більше примушували нас поспішатися з запровадженням залізниць: „Одной быстротой въ постройкѣ желѣзныхъ дорогъ — писав він — и можемъ мы удержать преимущество нашей отпускной торговли надъ торговлею Дунайскихъ портовъ и Турецкихъ владѣній“⁴⁾. Воронцов приходив до висновку, що „отъ поощренія устройства сѣти желѣзно-конныхъ дорогъ въ нашихъ степяхъ, которыя, сблизая разстоянія, скоростію, правильностію и дешевизною провоза, поставили-бы насъ въ возможность не бояться никакого соперничества на иностранныхъ рынкахъ, зависить будущность торговли нашего южнаго края“⁵⁾. В справі будування залізниці Воронцов звертає увагу центрального уряду на проект Маріні. Маріні й К. Ф. Понудов прохали дозволити їм скласти акційну компанію для збудування протягом 3-х років кінних залізниць, в першу чергу, від Одеси до Дністрянської пристани Парканів (поблизу Тирасполя) і від Одеси до Ольвіополя. Згодом проектувалося продовжити головну колію від Ольвіополя до Кременчука, збудувавши одночасно рукав до Балти. Систему кінних залізниць було обрано, як дешевшу за парову. Потрібний капітал Маріні й Понудов визначали в 10.000 карб. від верстви.

¹⁾ Демоль, Извѣстіе о хлѣбной торговлѣ. „Записки „О.С.Х.Ю.Р“, 1847, ч. IV, стор. 73.

²⁾ Семейный архив Стороженковъ. Т. II, стор. 123.

³⁾ Кислинскій, Наша желѣзнодорожная политика. Т. I, стор. 2—6, 17—18.

Верховскій, Краткій историческій очеркъ начала и распространенія жел. дорогъ въ Россіи. Стор. 21—34, 53—54.

⁴⁾ „Записки О.С.Х.Ю.Р“, 1862, стор. 541 ⁵⁾ Ibid., стор. 536.

Щоб полегшити надходження капіталів і зменшити ризик для капіталістів, вони прохали урядової гарантії — 4⁰/₁₀ чистого прибутку¹⁾. Проекта підтримала місцева адміністрація — Воронцов та київський генерал-губернатор Бібіков.

У березні 1845 року цього проекту розглядали в Комітеті Петербурзько-Московської залізниці. Комітет принципово погодивсь на 4-відсоткову гарантію, але зажадав докладних відомостей що-до фінансового та технічного боків підприємства²⁾. Окрім того, він заявив, що „полезно бы было обратитъ вниманіе учредителей компаніи, не сочтутъ ли они возможнымъ и по видамъ своимъ выгоднымъ, сооружая нынѣ конно-жельззную дорогу, дать ей такое въ положеніи своемъ устройство, чтобъ она могла впослѣдствіи служить и для парового сообщенія“³⁾. На останній ухвалі імператора Микола I поклав резолюцію: „Весьма желательна, ибо иначе всѣ издержки на сію дорогу были бы временные и брошены безъ пользы“⁴⁾.

Воронцов виклопотав на вступні розсліди й на складання проектів у позику майбутній компанії 30.000 карб. срібл. з лишків прибутків м. Одеси 1845 року⁵⁾, й у вересні 1845 Маріні було виряджено за кордон ознайомитися з станом залізничної справи в Західній Європі⁶⁾.

Там Маріні „убѣдился въ трудности и невыгодѣ устроить у насъ, по главному направленію къ Ольвіополю, жельзно-конную дорогу, потому что, коль скоро количество провозимыхъ грузовъ превышаетъ 10 милліонивъ пудовъ, какъ у насъ навѣрное будетъ, гораздо выгоднѣе употреблять паровозы, нежели лошадей“⁷⁾. Інженер Зюбер, що він викликав його з Бельгії, розвідав напрямки, і 12 (24) травня 1848 року Маріні подав нового, вже докладно розробленого, проекту. Залізницю, тепер вже парову, було вирішено будувати на дві колії, протягом 172¹/₃ верстви; вартість будування було вираховано в 12.530.000 карб. срібл.; од залізниці Маріні чекав на 1.116.436 карб. 23 коп. чистого прибутку, тоб-то 9⁰/₁₀ од витраченого капіталу⁸⁾.

Але довести до краю цього проекту не пощастило. Револуція 1848 року негативно вплинула на становище грошового ринку і без того розхитане кризою 1847 року. Російський уряд не мав тепер грошей на будування залізниць. Отож у червні 1848 р. було ухвалено: „предположеніе объ устройствѣ жельззной дороги отъ Ольвіополя къ Одесскому порту за неимѣніемъ денежныхъ способовъ отложить впредь до времени“⁹⁾. Банкір барон Штігліц, що на його участь у компанії розраховував Маріні, також odmовивсь од цієї справи¹⁰⁾. Не вважаючи на це, Маріні доручив Зюберові скласти проекта продовження колії від Ольвіополя до Кременчука¹¹⁾, але смерть Маріні на-весні 1849 року припинила всю справу¹²⁾. Серед адміністрації виникла думка пере-

¹⁾ „Записки О.С.Х.Ю.Р“, 1862, стор. 537—541; пор. О. Ч и ж е в и ч ь, Жельззноконныя дороги въ Херсонской губерніи. „Одесскій Вѣстникъ“ 3—VII. 1865 (ч. 143), стор. 476—477.

²⁾ Од. Окpарх. А. Г. Г. „Дѣла намѣстника Кавказскаго по Новорос. столу“, 1845, ч. 4, арк. 1 зв. 2.

³⁾ Ibid., арк. 3 зв.—4. ⁴⁾ Ibid., арк. 4. ⁵⁾ Ibid., арк. 12—14. ⁶⁾ Ibid., арк. 21—22. ⁷⁾ Ibid., арк. 23. ⁸⁾ Од. Окpарх. А. Г. Г. „Дѣла Намѣстн. Кавказск. по Новорос. столу“, 1845, ч. 4, арк. 134—136.

⁹⁾ Ibid., арк. 97 ¹⁰⁾ Ibid., арк. 96. ¹¹⁾ Ibid., арк. 90—91. ¹²⁾ Ibid., арк. 122.

дати її Зюберові¹⁾, але Зюбер одмовивсь, бо одержав добру посаду в Бельгії²⁾ і з справи нічого не вийшло.

Така сама доля чекала й дальші проекти, але потреба на залізницю була така велика, що проекти ці виникали один за одним безпереривно. Їх узагалі можна поділити на дві групи що-до напрямку залізниці: західню, що мала за вихідний пункт Одесу, й східню, що її колії простували до озівських й почасти кримських портів.

Передусім, року 1850 виступив статський совітник О. Л. Вагнер з пропозицією скласти компанію для будування залізниці від Катеринослава до Бердянська, але з цієї справи нічого не вийшло, бо не можна було зібрати гроші разом на дві залізниці—і до Бердянська й до Одеси, а відтягнення капіталів від останньої не хотіли припустити головні керівники економічної політики Степової України—ген.-губ. Федоров та кн. Воронцов³⁾.

У січні 1852 р. з'явилася нова пропозиція од кн. Д. В. Кочубея, бар. Лівена, Ю. А. Огарева, гр. Кушельова-Безбородька, Є. П. Ковалевського, бар. Мейендорфа, І. М. Толстого, кн. С. В. Кочубея та банкіра Френкеля⁴⁾.

Тут ми вперше зустрічаємося з цікавим явищем, що проходить далі червоною ниткою крізь усеньку історію залізничного підприємства на Україні (як і в Росії): в показаній компанії, як видно з реєстру прізвищ учасників її, поруч з представником буржуазії банкіром Френкелем, стояли видатні аристократи. Під той час саме серед дворянської „знати“, що почала тоді відчувати, як з-під ніг її вислизає ґрунт кріпацького господарства, розвивається змагання скористатися з капіталістичних підприємств. П. В. Анненков, характеризуючи в своїх спогадах ту добу, пише: „Никакое предприятие не могло состояться безъ приглашенія въ даровые участники вельможъ времени, тогда какъ всякое, какого характера оно-бы не было, съ ними могло надѣяться на успѣхъ“⁵⁾.

Кн. Кочубей та інші прохали дозволу скласти компанію для будування залізниці від Харкова до Теодосії з рукавом до Катеринослава, загальним протягом 605 верстов. Вони добивалися концесії її на 50 років, визнаючи потрібний капітал в 30.000.000 карб. і сподіваючися здобути його через випуск акцій й облігацій почасти в Росії, почасти за-кордоном, з урядовою гарантією 4⁰/₁₀ прибутку. Вони заявляли, що залізниця ця полегшить сполучення Чорного моря з Балтицьким, сприятиме розвиткові кам'яновугільної промисловости, полегшить вивіз продуктів з центральних губернь і постачання їм заліза та соли, сприятиме закавказькій торгівлі, полегшить перевіз війська на Кавказ, то-що⁶⁾.

Але проти проекту виступив Воронцов. Він заявив, що його не можна прийняти, бо крайній пункт залізниці—Теодосію, обрано невдало, це маленьке

¹⁾ Ibid., арк. 123 зв., 138—140. ²⁾ Ibid., арк. 144. ³⁾ Ibid., арк. 149—158.

⁴⁾ О д. О к р а р х. А. Г. Г. „Дѣла Нам. Кавказск. по Новорос. столу“, 1845, ч. 4, арк. 166.

⁵⁾ П. В. Анненковъ, „Двѣ зимы въ провинціи и деревнѣ“. Былое, ч. 18 (1922), стор. 9; проф. М. Покровскій, Русская история, IV стор. 111—112.

⁶⁾ О д. О к р а р х. А. Г. Г. „Дѣла Нам. Кавказск. по Новорос. столу“, 1845, ч. 4 арк. 166—179.

місто з незалюдненими околицями і без жадного торговельного значіння, тим часом, як „въ Одесѣ собраны всѣ основанія, всѣ элементы благосостоянія и промышленности“¹⁾). Опозиція Воронцова й була за одну з причин невдачі проекту Кочубея й К⁰. Окрім того, вони, не вважаючи на одержане 24 грудня 1852 р. затвердження концесії з гарантією 5⁰/₀/, не могли, через пригнічений стан грошового ринку, зібрати потрібних капіталів і 19 (31) січня 1853 року від концесії відмовилися²⁾).

У лютому року 1852 англійський інженір Вінйоль прохав концесії на 80 років залізниці од Варшави до Одеси з рукавом од Дубна до Бродів, протягом 1.000 верстов за 80.000.000 карб., але Залізничний Комітет 10 травня 1852 року відхилив цю пропозицію на тій підставі, що вона має тільки місцеве значіння³⁾).

Наприкінці 1852 року в Одесі було улаштовано Комітет для приймання та розгляду пропозицій про спорудження залізниць, що до нього Воронцов закликав графа Потоцького, Фонтана та деяких російських і чужоземних негодіантів. До цього Комітету надійшла пропозиція од Дюваля, що прохав концесії на 50 років залізниці Одеса—Москва, прохаючи 5⁰/₀ гарантії на капітал в 75.000 карб. од верстви. Воронцов підтримував цей проект, але 5 лютого 1853 року його було відхилено, як „голословний“⁴⁾). Трохи згодом паризький банкір Фусід пропонував збудувати залізницю Москва—Харків—Одеса, але цей проект не здійснено через кримську війну⁵⁾).

Через війну не пощастило й іншому проекту, що його подали англійські банкіри Фокс і Гендерсон та інженіри Вінйоль і Стокс. Вони пропонували збудувати Одесько-Кременчуцьку залізницю, продовживши її згодом на Харків і Москву⁶⁾).

Підчас війни надійшли ще дві пропозиції. У червні р. 1854 американський банкір Сандерс проектував залізницю від Москви до Чорного моря, але проект його не мав добрих наслідків⁷⁾).

Інший американець Шафнер пропонував наприкінці 1854 р. скласти компанію з капіталом в 200 мільйонів доларів, щоб будувати залізницю від Харкова до Одеси та Теодосії. Але пропозицію його відхилено на тій підставі, що уряд не може судити про цей проект, бо не закінчено ще розсліди поміж Москвою та Теодосією й Одесою⁸⁾).

Нарешті, Мальцов подав записку, де доводив, що корисно улаштувати Харківсько-Перекопську залізницю⁹⁾).

Кримська війна, що наочно показала непридатність передреформного російського укладу, між иншим мала величезне значіння в справі пропаганди

¹⁾ Ibid., арк. 228—246.

²⁾ Маркевичъ, „Жел. дороги“ Южно-Русскій Альманахъ“ 1900, стор. 8; Од. Вѣстникъ, 1864, 28—VI (ч. 136), стор. 554.

³⁾ Верховскій, Краткій истор. очеркъ. Стор. 70. ⁴⁾ Ibid., стор. 70—72.

⁵⁾ Маркевичъ, Жел. дороги, стор. 8.

⁶⁾ Ibid., стор. 8; „Од. Вѣстникъ“, 1863, 9—IV (ч. 38), стор. 169.

⁷⁾ „Од. Вѣстникъ“ 1863, 9—IV (ч. 38) стор. 169—170.

⁸⁾ Верховскій, Краткій истор. очеркъ, стор. 77—79.

⁹⁾ „Од. Вѣстникъ“, 1863, 9—IV (ч. 38), стор. 170.

думки про необхідність залізниць. Передусім, скоро почалася війна, рішуче виявилось, що її зовсім не можна провадити при давніх транспортних засобах. М. Є. Слабченко з цього приводу пише: „Чумаки й погонці не в силах були дати собі раду з покладеним на них завданням швидкого й своєчасного постачання провіанту та фуражу для війська, котре, в свою чергу, не могло досить хутко пересуватись“¹⁾. Потреба в новому транспорті відчувалася так гостро, що вже підчас Севастопільської облоги, в-осени 1854 р., було наказано перевести коштом уряду розсліди по колях Москва — Харків — Теодосія та Харків — Одеса, але вже було пізно²⁾.

Кримська війна вплинула на залізничу справу ще з іншого боку, відбившись дуже шкідливо для українського сільського господарства на світовій збіжжівій торгівлі. Секретар Сільсько-Господарчого Т-ва І. Палімпсестов писав, що вона „нанесла найбільш тяжкий ударъ производительнымъ силамъ юга Росіи, указавши западу Европы на другія житниці“³⁾. Після війни конкуренція на світовому збіжжєвому ринкові значно збільшилась. До старих продуцентів збіжжя тепер приєднуються нові як європейські, так і позаєвропейські. Тепер стає загрозовою конкуренція Сполучених Штатів Північної Америки, що досі не була дуже помітна. Головним плюсом у їх у цій боротьбі була надзвичайно добра комунікація, надто водяна. Її доповнювала величезна мережа залізниць, що їхній протяг уже на початку 1860-х років сягав 42.000 верстов⁴⁾. У звязку з цим нечувано швидко зростала продукція збіжжя. За даними С. Гулішамбарова було зібрано збіжжя:

1820 року на	343	міл. буш.
1830 „	463	„ „
1840 „	616	„ „
1850 „	867	„ „
1860 „	1.240	„ „ ⁵⁾ .

Не менш швидким темпом зростав і вивіз збіжжя. Пшениці було вивезено:

1831 року на	14.000.000	карб. срібл.
1841 „	11.000.000	„ „
1851 „	15.000.000	„ „
1861 „	23.500.000	„ „
1862 „	43.000.000	„ „ ⁶⁾ .

Оця збіжжєва продукція Сполучених Штатів з половини 1850-х рр. почала витісняти російське й українське збіжжя з європейських ринків.

Зростала конкуренція й європейських країн. Передусім далі розвивали свою збіжжєву продукцію Дунайські князівства, надто після того, як з 1862 р.

¹⁾ М. Слабченко, Матеріяли до економ.-соц. історії України. Т. І, стор. 242.

²⁾ Маркевич, Желѣзныя дороги, „Южно-Русскій альманахъ“ 1900, ст. 8.

³⁾ „Записки О.С.Х.Ю.Р.“, 1861, стор. 179.

⁴⁾ Р. Орбинскій, О конкурентахъ Одессы въ хлѣбной торговлѣ. „Записки О.С.Х.Ю.Р.“, 1863, стор. 57—63.

⁵⁾ С. Гулішамбаровъ, Всемирная торговля въ XIX ст., стор. 40.

⁶⁾ Р. Орбинскій, О конкурентахъ Одессы, стор. 74.

почала працювати збудована од англійської компанії залізниця від Чорноводів на Дунаї до Кюстендже ¹⁾).

Не менш загрозлива для українського сільського господарства була конкуренція Угорщини. Хліборобство її швидко розвивалося, особливо з кінця 1840 років, коли почали ширитися вдосконалені сільсько-господарчі машини, поліпшуватися сільсько-господарча техніка, то-що. Швидко збільшувалася оранка. Але до початку 1860-х років вона відпускала власні лишки зерна тільки до інших австрійських провінцій і, почасти, до Німеччини. Вивіз збіжжя з Угорщини Середземним морем був мізерний. 1 квітня 1861 року було відкрито Пешт-Прагергофську залізницю, що дала вихід збіжжеві Угорщини до Трієсту ²⁾. Вивіз збіжжя з Трієсту в звязку з цим швидко зростає:

1857 року вивезено.	383.160	четв.
1858	”	” 544.400
1859	”	” 651.880
1860	”	” 628.360
1861	”	” 941.720

Інші конкуренти мали менше значіння. Отож з кінця 1830 років відограє деяку роль в збіжжевій торгівлі Єгипет. Експорт збіжжя з Єгипту наприкінці 1830-х років не переходив по-над 1.000.000 четв. і зростає тільки в 1850-х роках ⁴⁾. Могла нам шкодити алжирська пшениця, найкраща в світі, але й в Алжирі не було добрих шляхів. Через це вивіз алжирської пшениці до 1850-х років мав незначні розміри ⁵⁾.

Кримська війна і ще однією стороною вплинула на прискорення залізничної справи. Вона яскраво показала, що на Україні необхідно розвивати власну промисловість, а за старих умов транспортування вона не могла розвинути. У першу чергу необхідний був, звичайно, розвиток бази всякої капіталістичної промисловости — тяжкої індустрії, особливо промисловости кам'яновугільної. На перешкоді розвитку її здавна стояла відсутність доброї комунікації й в звязку з цим, як було вище показано, навіть виникла на Україні перша думка про залізниці. Тяжко відбивалися погані транспортні умови й на металургійній промисловості, що репрезентував її за тої доби на Україні тільки Луганський залізообробний завод. Розвиватися і він, як показує П. Фомін, через транспортні перешкоди не міг, бо віддаленість палива від заводу в корені підривала його значіння в справі переробки металів з місцевої сировини й на місцевому паливі ⁶⁾. Не менших труднощів доводилося, через неможливість за дешеву ціну транспортувати вугілля, зазнавати й усій українській промисловості взагалі — не тільки тяжкій. „Продукція знаходилась — пише М. Є. Слабченко — в залежності від системи опалювання. На початку ХІХ стол. переважно палилося дрова. Де було багато лісу, там

¹⁾ Ibid., стор. 20—29.

²⁾ Т. Ф. В о н т о у х. Венгрия и продовольствие Европы. *Revue des deux Mondes*, т. 36, т. 15—ХІ—1861; перекладене в „Запискахъ О.С.Х.Ю.Р.“. 1862 стор. 145—174.

³⁾ „Одескій Вѣстникъ“, 10—ІІІ. 1862, ч. 27, стор. 120.

⁴⁾ Р. О р б и н с к і й, О конкурентахъ Одессы, 43. ⁵⁾ Ibid., стор. 47—48.

⁶⁾ П. Ф о м и н, Горная и горнозаводская промышленность. Т. I, стор. 25.

і продукція розвивалася ширше, і навпаки. В малолісистих місцевостях доводилось набувати ліс купівлею, що удорожнювало виробництво й зменшувало його. В таких безлісних губернях, як-от Херсонська чи почасти Катеринославська, доводилось іноді вживати замість дерева очерет... А що опалу все-ж-таки не вистачало, то виникла потреба в шуканні нового роду палива¹⁾.

Таким паливом могло бути тільки кам'яне вугілля, але приватне споживання його було мале в зв'язку з поганим станом шляхів і головним споживачем кам'яного вугілля залишався скарб²⁾.

Особливо гостро відчувалася потреба в поліпшенні шляхів підчас Кримської війни, коли припинивсь довіз англійського вугілля. „В 50-х роках—говорить П. Фомін—південні портові міста жили англійським вугіллям. Одеса й деякі інші порти Чорного моря, що підпали під блокаду підчас війни, опинилися в надзвичайно скрутному стані, бо підвіз англійського вугілля було припинено через блокаду. Через це вони повинні були перевозити вугілля з Грушівки і з західнього кутка Донецького кряжа, за 600—800 верстов, суходелом, платячи за це величезні гроші, до 1 карб. 20 коп. за пуд“³⁾.

Кримська війна примусила уряд звернути увагу і на розвиток металургійної промисловости на Україні. „Не посылай Луганській заводъ ежедневно подъ Севастополь по три тысячи пудовъ снарядовъ, крѣпость пришлось бы сдать на пятый мѣсяць осады“⁴⁾. Уряд почав уживати після війни різних заходів, щоб вивести кам'яновугільну й металургійну промисловість на Україні з того зародкового стану, що в ньому вони досі перебували. У зв'язку з цими заходами з'явилася перша залізниця в Донбасі, що стала за основу залізничної мережі Донецького басейну. Це—маленька Грушівсько-Донська залізниця, протягом близько 63 верстов, од Грушівських антрацитових родовищ до Аксяя. Її збудував коштом Війська Донського з підряду С. С. Поляков і рух по ній розпочато в травні 1861 року⁵⁾.

До старих факторів після Кримської війни приєдналися ще нові події. Таке значіння мали селянська реформа та акцизова реформа 1861 року. Харківська Губерська Земська Управа в своїй записці „Почему необходима Харьковско-Азовская желѣзная дорога?“ писала: „освобождение крестьянъ совершенно измѣнило основанія хозяйства земледѣльцевъ, какъ большихъ, такъ и мелкихъ. Оно съ отмѣной крѣпостного труда потребовало затраты значительныхъ денежныхъ капиталовъ отъ землевладѣльцевъ и значительныхъ денежныхъ выкупныхъ взносовъ со стороны крестьянъ... Другая реформа лишила насъ поземельнаго государственнаго кредита, въ то время, когда общее финансовое потрясеніе дѣлало немислимимъ установленіе кредита частнаго. Явился сверхъ того совершенный застой хлѣбныхъ произведеній, со времени введенія новой акцизной системы и окончательнаго упадка винокуренія во всемъ малороссійскомъ краѣ... Вліяніе этого застою на сбытъ хлѣбныхъ произведеній рѣзко отразилось на экономическомъ состояніи всѣхъ землевладѣльцевъ. Большіе землевладѣльцы оказались въ невозможности производить посѣвы

¹⁾ М. Слабченко, Матеріали. Т. I, стор. 202—203.

²⁾ М. Слабченко, Матеріали, т. I, стор. 203.

³⁾ *Op. cit.*, стор. 103—104. ⁴⁾ *Ibid.*, ст. 411. ⁵⁾ *Ibid.*, ст. 219.

въ размѣрѣ, который нуженъ по свойству и обширности ихъ земель, такъ какъ произведя обработку земель на наличныя деньги, они не видятъ возерата затраченыхъ оборотныхъ капиталовъ по затруднительности сбыта хлѣбныхъ произведеній. Поневолю уменьшая свои посѣвы, эти землевладѣльцы лишаютъ себя средствъ установить правильный сѣвооборотъ и поддержать существованіе другихъ хозяйственныхъ статей, состоящихъ въ зависимости отъ хлѣбопашества... Изъ официальныхъ свѣдѣній по акцизному управленію Харьковской губерніи видно, что въ періодъ винокуренія въ 1862/3 году было въ дѣйствиі здѣсь 188 заводовъ, перерабатывающихъ 4.436.013 пудовъ муки; въ 1864/5 году дѣйствовало только 121 заводъ, на 3.091.724 пуда муки, слѣдовательно въ 1 годъ губернія лишилась 67 заводовъ, а запросъ уменьшился на 1.344.289 пудовъ муки. Мелкій собственникъ крестьянинъ пока еще не сокращаетъ своихъ посѣвовъ; но, сбывая изъ нужды свои произведенія за безцѣнокъ, онъ поставленъ въ невозможность изыскать этимъ путемъ нужныя средства для уплаты налоговъ, которые такимъ образомъ падаютъ на его задѣльную плату. Но, такъ какъ задѣльная плата понижается соотвѣтственно дурному состоянію дѣль поземельной собственности — единственнаго значительнаго потребителя труда, то вся тяжесть взысканій обращается на движимое ихъ имущество и прежде всего на ихъ скоть... Съ паденіемъ хлѣбопашества и скотоводства соединено также замѣчаемое нынѣ уменьшеніе овцеводства... Затрудненный въ сбытѣ своихъ произведеній внутри имперіи, вслѣдствіе отдѣленія своего отъ Сѣвера богатыми хлѣбомъ Орловскою, Курскою и Воронежскою губерніями, и не имѣя ни одной судоходной рѣки, за исключеніемъ Днѣпра, съ его порогами, Югъ Россіи донинѣ воспользовался относительно путей сообщенія только тѣмъ улучшеніемъ, что во времена Екатерины по его дорогамъ начали садить вербы¹⁾.

Ця записка досить правильно обмальовує вплив реформи 1861 року на сільське господарство України. Головне значіння реформи 1861 року полягало в тому, що з скасуванням кріпацтва рішуче знищувалися рештки напівнатурального господарства, що за його підвалину була заснована на позаекономічному примусі невільна кріпацька праця.

Нові завдання приводили українських поміщиків до визнання необхідности залізниць. Примушений остаточно перейти до капіталістичного, що працює на ринок, господарства, поміщик мусів уживати всяких заходів у боротьбі поміж конкурентами на ринкові, що в ній кожне „промедленіє времени смерти невозвратной подобно есть“. А головним засобом, що міг полегшити становище українського поміщика в цій боротьбі, була нова організація шляхів збуту. По-друге, щоб провадити господарство на капіталістичній основі, потрібні були гроші, а їх дістати можна було, тільки зменшуючи по зможі витрати виробництва, а це досягалось знов-таки найскорше й найлегше через запровадження залізниць. Необхідність поліпшити умови збуту диктувало ще й те, що поміщик мусів збільшувати вивіз своїх добутоків через те, що, в звязку з зменшенням гуральництва через акцизову реформу 1861 р., доводилося всі лишки

¹⁾ О д. О к р а р х. А. Г. Г. „Дѣла по уст. ж. д. въ Новорос. краѣ“, ч. 19, арк. 114—115; записку також надруковано въ „Од. Вѣстникъ“, 1866, 27 та 29—I (ч. 20 й 22) і видано окремим виданням під назвою: „Харьковско-Азовская жел. дорога и ея государственное значеніє“.

викидувати на експортний ринок. Нарешті, залізниці були потрібні ще й тому, що скасування кріпацтва надзвичайно збільшило потребу в найманій робочій силі, що її український поміщик, надто поміщик Степової України, відчував уже здавна, а тільки залізниця могла „усилить приливъ рабочихъ, удешевить конкуренцією зароботную плату, развить конкуренцією енергію туземнаго населенія“¹⁾.

Тимчасом умови транспортування не поліпшувалися, ба навіть навпаки, що-року ставали раз-у-раз тяжчі: безперервно з року на рік підвищувалася ціна чумацьких фрахтів і транспортування збіжжя до портів ставало все дорожче. Як вирахував Ю. Янсон, ціна приставки кіла (басарабська міра — 21 четверик) пшениці з найближчих до Одеси місцевостів Оргіївського повіту більш як подвоїлася в 1860-х роках проти 1840 років: 1842 р. вона дорівнювала 2 карб. 50 коп., а в другій половині 1860-х років дійшла аж до 6 карб.²⁾; транспортування четверти пшениці з Златополя до Одеси коштувало в першій половині 1850-х років од 75 коп. до 1 карб., а через 10—15 років ціна його дійшла до 2—2¹/₂, ба навіть 3¹/₂ карбованців³⁾.

Чумацькі фрахти підвищилися найбільше через залюднення та розроблення колись вільних степів. У записці Сільсько-господарчого товариства від року 1857 говорилося: „Пока Новороссійській край былъ мало населенъ, чумаки пользовались бесплатно пастбищными мѣстами и провозъ хлѣба обходился недорого; но теперь обстоятельства измѣнились: хлѣбопашество увеличилось, многія мѣста, удобныя для стоянки чумаковъ, обращены подъ посѣвъ хлѣбовъ; за водопой и пастьбу требуется плата. Вслѣдствие этого доставка хлѣба къ портамъ до того вздорожала, что за провозъ 400 верстъ нужно платить не менѣе 3 руб. сереб. съ четверти; и даже иногда за эту высокую цѣну трудно найти нужное число подводъ, — и притомъ въ самое хорошее время года; осенью же и зимою нѣтъ никакой возможности. Слѣдовательно половина цѣны, получаемой производителемъ за его хлѣбъ въ Одессѣ, для него пропадаетъ“⁴⁾.

На це-ж скарживсь у „Запискахъ О.С.Х.Ю.Р.“ й О. В. Фідлер, в статті „О хлѣбной промышленности на югѣ Россіи“: „Колонисты, греки и ногайцы, владѣніями которыхъ проходятъ валки, берутъ съ нихъ громадныя поборы за пастбища и водопой, и нерѣдко случается, что прибѣгають къ насильственнымъ мѣрамъ“⁵⁾.

Ю. Янсон указує ще „на увеличеніє крестьянскихъ запашекъ и, во-вторыхъ, на сокращеніє винокурения. Увеличилось количество крестьянскаго хлѣба, потребовалось болѣе перевозочныхъ средствъ для сбыта его на базарахъ и даже подвоза самими производителями къ Одессѣ; съ другой стороны, уменьшеніє количества барды возвысило стоимость содержания скота“⁶⁾.

¹⁾ „Одесскій Вѣстникъ“, 1861, 24—I (ч. 9), стор. 40.

²⁾ Ю. Я н с о н ъ, Исслѣдованіє о хлѣбной торговлѣ въ Одесскомъ районѣ. Стор. 143—144.

³⁾ Ibidem, стор. 230.

⁴⁾ „Записки О. С. Х. Ю. Р.“, 1857 р., стор. 185—186.

⁵⁾ О. В. Ф и д л е р ъ, О хлѣбной промышленности на югѣ Россіи. „Записки О.С.Х.Ю.Р.“, 1861, стор. 330.

⁶⁾ Ю. Я н с о н ъ, Стор. 230.

Отож не дивниця, що й заяви що-до заведення залізниць тепер висловлюють ще настійніше, ніж перед Кримською війною. Отож, А. Тройницький писав: „Не можемъ не повторить еще разъ и желанія, по крайней мѣрѣ, въ будущемъ объ улучшеніи путей сообщенія въ прилежающемъ къ Одессѣ краѣ. Эго становится нынѣ для насъ жизненною необходимостью. Если-бы Одесса соединялась линиями желѣзныхъ дорогъ съ Днѣпромъ и Бессарабією, то и при недостаточномъ урожаѣ въ близъ лежащихъ мѣстахъ, хлѣбъ явился бы сюда изъ краевъ болѣе отдаленныхъ, подвозъ его во время всегда удешевить цѣны и, развивая благосостояніе въ мѣстахъ производства хлѣба, дасть возможность и Одессѣ, главному рынку Юго-Западнаго края Россіи, выдержать соперничество, которымъ болѣе и болѣе угрожають ей въ этомъ отношеніи Дунайскіе и даже Балтійскіе порты. Обращаемъ усердно вниманіе капиталистовъ на этотъ предметъ, обѣщающій имъ вѣрныя выгоды, при массѣ продуктово, даже и теперь при плохомъ состоянніи нашихъ путей сообщенія, подвозимыхъ ежегодно къ Одессѣ, эта масса доходила иногда до 4 и 5 милліонувъ четвертей хлѣба и льняного сѣмени и милліона пудовъ другихъ продуктово“¹⁾).

Кілька членів „Товариства Сільського Господарства південної Росії“ внесли в засіданні 31 січня (12 лютого) 1857 року пропозицію скласти при Товаристві з членів його та відомих неогоціантів й інженірів особливий комітет залізниць. Н. Б. Герсеванов при цьому пропонував поширити його діяльність і на питання що-до розробки кам'яновугільних копалень Степової України. Одночасно, Д. Н. Струков пропонував скласти статистичний комітет з метою розробки всіх питаннів що-до статистики краю. І справді, такий комітет було закладено²⁾).

Під тиском громадської думки й загального стану речей уряд після Кримської війни сам починає заохочувати до залізничого будівництва. Але знайти потрібні капітали, особливо чужоземні, було не легко, бо європейські грошові ринки, добре знаючи про критичний стан російських фінансів, виставляли неможливо тяжкі умови³⁾).

Що правда, надходили пропозиції, хоч і небагато, од російських підприємців, але не мали вони серйозного характеру. Отож, ще 1855 р. Ходоровський, Гудим та Брок пропонували збудувати за 5.000.000 карб. залізницю від Катеринослава до німецької колонії Ейнляге, протягом 70 верстов⁴⁾).

У лютому року 1856 Мейендорф, що брав уже р. 1852 участь у вищезазначеному проєкті Кочубея, прохав дозволу скласти компанію залізниць, маючи на думці, між иншим, збудувати колію від Москви на південний захід до Чорного моря⁵⁾).

¹⁾ А. Т р о й н и ц к и й, О заграничной торговлѣ Одессы въ 1856 году. „Записки О.С.Х.Ю.Р.“, 1857, стор. 75—76.

²⁾ „Записки О.С.Х.Ю.Р.“, 1857; стор. 630.

³⁾ Н. Кислинскій, Наша желѣзнодорожная политика. Т. I, стор. 55—57.

⁴⁾ „Одесскій Вѣстникъ“, 1863, 9—IV (ч. 38), стор. 170.

⁵⁾ Ibid. 1863, 9—IV (ч. 38), стор. 170.

1856 року з'явилися й чужоземні пропозиції. Перша з них це був проект француза Лафіта, що голослівно пропонував збудувати залізницю від Одеси до Київа ¹⁾).

У березні року 1856 австрійська компанія висловила бажання збудувати залізницю від Чернівців до Одеси й від Катеринослава до Симферополя з рукавом од Борислава на Миколаїв та Одесу ²⁾).

У травні 1856 року англійські капіталісти Рені, Лемперт, Уайтс та Ріксон пропонували збудувати залізницю від Одеси до Кракова, протягом 400 верстов і від Одеси до Маяків на Дністрі, протягом 30 верстов з західньо-європейською шириною колії. Ціну першої дороги було визначено в 12.000 фунтів стерлінгів од верстви, а другої — в 10.000 ф. ст., виговорюючи собі необмежену владу в будівництві цих залізниць на всьому їх протязі, в керуванні та користуванні протягом 66 років, з гарантією 4 $\frac{1}{2}$ %³⁾. Ввесь ліс, вапна, камінь, хрящ і взагалі будівельні матеріяли скарб повинен відпускати компанії безплатно з близьких скарбових дач.

Головнокеруючий Шляхів Комунікації та Публічних Будівель Чевкін був прихильник заохочування приватної ініціативи, але лиш при умові надзвичайної ощадности — з боку залізничних компаній в витрачуванні складочних капіталів, а з боку уряду — в справі дарування вільгот приватним компаніям. Через це він виступив проти пропозиції цієї компанії і з його думкою погодивсь Комітет Залізниць, відхиливши пропозицію в журналі, затвердженому 9 (21) серпня 1856 року ⁴⁾).

Тоді-ж-таки, у травні 1856 року, вже відомий нам Віньйоль од імени Стокса та інших капіталістів прохав концесії залізниць Варшава — Одеса з рукавами на Київ та Броди і Москва — Одеса ⁵⁾).

У серпні 1856 року англійський банкір Гладстон з торговельного дому Т. Бонар і К^о прохав дозволу будувати залізницю від Одеси до Балти з правом продовжити її до Київа то Бродів ⁶⁾).

Сумний кінець цих пропозицій пояснюється тим, що тоді уряд уже провадив пересправи з французькими банкірами. 26 січня (7 лютого) 1857 року було затверджено основні умови та статут Головного Товариства Російських Залізниць. Капітал Товариства визначався в 275 міл. карб. срібл., тоб-то 68.750 від верстви й мав утворитися через випуск акцій й облігацій; компанія одержала надзвичайні вільготи й зобов'язалася збудувати цілу мережу залізниць, що до неї, між иншим, входила колія Москва — Тула — Орел — Курськ — Харків — Теодосія ⁶⁾). Праці на цій колії було розпочато, було навіть збудовано в Теодосії залізничні майстерні та прокладено полотно залізниці протягом 60 верстов ⁷⁾. Та незабаром Товариство через різні причини опинилося в тяж-

¹⁾ Ibid. ²⁾ Ibid.

³⁾ Верховскій, Краткій истор. очеркъ. стор. 73, та Кислинскій. Наша жел. дор. политика. Т. I, стор. 63—67.

⁴⁾ „Одесскій Вѣстникъ“, 1863 9-IV (ч. 38), стор. 170.

⁵⁾ Верховскій, Краткій истор. очеркъ. Стор. 86.

⁶⁾ Ibid., стор. 79—80 та Кислинскій, Наша ж. д. политика. Т. I, стор. 69—77.

⁷⁾ „Одесскій Вѣстникъ“, 1864, 23—VI (ч. 136), стор. 555.

кому фінансовому стані й через те його звільнено від обов'язку будувати деякі колії, в тому Московсько-Теодосіївську¹⁾.

18 (30) квітня 1857 р. представник торговельного Дому Т. Бонар і К^о, Шульц, графи Ржевуський, Адлерберг та Голеніщев-Кутузов, князі С. Долгорукий та Л. Кочубей, брати фон-Бенкендорф, граф Ф. Лубенський та Сафронов подали прохання, де, вказуючи на значіння „Південно-Західнього краю“ з адміністраційного, стратегічного, промислового та торговельного поглядів, прохали дозволу скласти акційну компанію для будування залізниці від Одеси на Балту, Брацлав, Київ, Ніжень та Кролевець до зустрічі з проєктованою Лівавською або Теодосійською коліями між Орлом і Оршею, протягом 1.400 верстов, визнаючи вартість її в 2.800.000 карб. ср., 66.286 крб. од верстви. На цей капітал компанія прохала протягом 75 років од відкриття залізниці гарантії в перші 48 років по 5¹/₂%^о, а в дальші 27 — по 4%^о. Компанія лишала за собою право випускати облігації на суму до половини капіталу з викупом їх через 75 років.

Цю пропозицію розглядав 25 квітня (7 травня) 1857 року Комітет Залізниць і, взявши на увагу, що 1856 р. головний фундатор цієї компанії Бонар і К^о через Гладстона пропонував багато кращі умови (53.000 карб. од верстви з гарантією 5%^о) ухвалив, визнаючи корисність цієї залізниці, пропозицію відхилити й пропонував фундаторам, коли вони бажають дати справі дальший хід, погодити свої вимоги з вимогами банкіра Гладстона 1856 року²⁾.

На-весні 1858 року з'явилася нова компанія, що до неї приєдналася і перша. На чолі її стояли інженіри Кербедз і Марченко. Вони прохали дозволу будувати залізниці від Одеси до Бардичева, від Радзивилова на Бардичів до Київта та від Київта до Курська, протягом 1.200 верстов. 31 травня (12 червня) 1858 р. їм було дозволено перевести розсліди в напрямку Одеса — Київ — Курськ. Розсліди закінчилися взимку 1861—2 р. і 25 березня (6 квітня) 1862 року вони представили їх наслідки урядові. Згідно з цим проєктом вони 4 (16) грудня 1862 р. прохали дозволу скласти акційну компанію для спорудження залізниці від Одеси до Київта з рукавом до Дністра коло Парканів. 21 березня (2 квітня) 1863 року було затверджено статут Товариства Одесько-Київської Залізниці. До складу його входили граф Е. Баранов, граф А. Адлерберг, граф А. Ржевуський, київські та подільські поміщики Ф. Сабанський, графи А. і К. Браніцькі, кн. С. Долгорукий, кн. Л. Кочубей, І. Толстой, граф Г. Строганов, Новосельський, інженіри Кербедз і Марченко, граф М. Толстой та купці Готтов і К^о та Гізін³⁾. Товариство повинно було збудувати залізницю Одеса — Крижопіль — Київ, протягом 647 верстов. На капітал Товариства в 55.000.000 карб., тоб-то 85.000 карб. од верстви дано було гарантію 5%^о. Товариство повинно було розпочати праці не пізніше од весни 1864 р. і відкрити рух на першій ділянці від Одеси до Крижополя не пізніше од

¹⁾ Верховській, стор. 93—97; Кислинській, Т. I, стор. 103—114.

²⁾ Верховській, стор. 85—86; Кислинській, стор. 65—67.

³⁾ Верховській, 101—102; Кислинській, стор. 121—122.

1868, а на другому — од Крижополя до Київа, не пізніше од 1870 р. і володіти залізницею мало 85 років од того часу, як буде закінчено праці¹⁾.

Тут треба зауважити, що новий Головнокеруючий Шляхів Комунікації Мельніков, маючи на думці погодити пропозиції що-до окремих залізниць, уніс наприкінці 1862 року новий проект мережі залізниць. Цей проект обговорювано в особливих зібраннях з представників найвищої адміністрації 26 грудня 1862 та 3 січня 1863 р. (7 та 15-І 1863 р.) і, хоч формального затвердження він не одержав, проте було визнано за істотно необхідні й чергові отаки колії на Україні:

1) Південна — од Москви на Орел, Курськ, Харків, Катеринослав, Олександрівськ до Севастополя 1.400 верстов.

2) Південно-Західня — од Одеси на Балту, Брацлав, Київ та Чернігів до сполучення з західньою колією поміж Брянськом і Рославлем 1.065 верстов.

3) Південно-Східня (антрацитова) — від Катеринослава до Грушівки 380 верстов.

Мельніков уважав, що цю головну мережу колій торговельного руху бажано виконати силами самого уряду або, принаймні, при значній участі уряду, що тоді вже розчарувавсь в багатьох приватних пропозиціях і не покладав великих надій на приватну ініціативу²⁾. Розчарування було і в суспільстві, зацікавленому в як-мога скоршому проведенні залізниць. Ось що писав з приводу Теодосіївської колії вже цитований Олександрівський поміщик В. Крейц: „Надежда на осуществленіе прожектированнаго желѣзнаго пути отъ Харькова черезъ Александровскъ къ Феодосіи, года 2—3 назадъ очень оживила нашъ край; явились спекуляторы скупить мѣста и земли въ городахъ, лежащихъ на пути дѣлюваемаго трасе, торговля оживилась, начало стекаться народонаселеніе, и увы! все кануло въ воду, все отложено въ долгій ящикъ, предприимчивые люди заплатились своими деньгами, и все впало в прежнее уныніе, равнодушіе и отсутствіе всякаго живого, общественнаго интереса“³⁾.

„Желѣзныхъ дорогъ, желѣзныхъ дорогъ, во чтобы то ни стало желѣзныхъ дорогъ!“ благав невідомий автор у статті під такою назвою⁴⁾.

Невідкладність у залізницях, разом з недовірою до приватної ініціативи, й привели до того, що новий новоросійський генерал-губернатор П. О. Коцебу підніс питання, щоб, не чекаючи поки складеться приватна компанія, заходитися негайно будувати залізницю коштом скарбу. 15 (27) січня 1863 року він одержав височайшого наказу будувати 100-верстовий участок від Одеси до Парканів коштом уряду господарчим способом, уживаючи для праці салдатів. Виконувати цю працю під доглядом та контролем Коцебу було доручено

1) Статут надруковано в „Одесскомъ Вѣстникѣ“ 1863, 2, 4, 9 та 11-V (чч. 48 49, 51, 53)

2) Верховскій, стор. 101; Кислинскій, стор. 124—126.

3) О д. О к р а р х. Архів С.-Госп. Т-ва. ч. 120 (1861), арк. 11, пор. „Записки О.С.Х.Ю.Р.“ 1863, стор. 426—427.

4) „Одесскій Вѣстникѣ“, 1861 24-I (ч. 9), стор. 37—39.

баронові К. К. Унгер-Штернбергові¹⁾. Урочисті закладини Одесько-Парканської залізниці відбулися 4 (16) травня року 1863²⁾.

В-осени року 1863 Коцебу прохав дозволу продовжувати роботи таким самим способом до Балти, але ухвалено було зачекати, аж доки закінчиться термін зформування Товариства Одесько-Київської залізниці. Фундатори цієї компанії до 21 березня (5 квітня) 1864 року, через тяжкий стан грошового ринку, акцій не розмістили, застави не подали й до роботи не приступили. Через це було визнано, що Товариство не відбулося й 26 березня (7 квітня) 1864 р. наказано будувати залізницю далі коштом скарбу аж до Балти³⁾.

Таким чином на Україні з'явилася, кінець-кінцем, перша залізниця і день її закладин — 4 (16) травня 1863 року треба вважати за початок залізниць на Україні. Підготовчий період різних проектів та пропозицій тривав мало не трицять років. Але початкову недовіру до залізниць кінець-кінцем було зруйновано силою обставин і з 1860-х років починається доба швидкого розвитку української залізничної мережі.

¹⁾ Верховській, стор. 102; Кислинській. Т. I, стор. 134.

²⁾ Опис цих закладин див. „Одескій Вѣстникъ“, 1863 7-V (ч. 50), стор. 222.

³⁾ Верховській, стор. 102; Кислинській, стор. 134—138.

У СПРАВІ АРХЕОЛОГІЧНОЇ МАПИ УКРАЇНИ.

Мені вже доводилося вказувати в друку¹⁾ на настійну необхідність скласти повну археологічну мапу України і це стверджує кожна нова праця, з минулим України звязана. Отож, наприклад, можна гадати, що як-би існував топографічний огляд знахідок зроблених в українських межах, Макс Еберт не насмілювався-б твердити, що запровадження звичаю фарбувати кістяки небіжчиків треба приписувати номадам, що насунули з Сходу і ніби-то зруйнували всенюку передмікенську культуру на північ од Чорного моря²⁾. Цей здогад спростовує не тільки те, що немає знахідок, котрі звязували-б були цей звичай з східньою культурою, ба ще більше проста єдність що-до місць, де знайдено такі розмальовані кістяки з певними слідами греко-римської культури³⁾. Цьому спостереженню цілком відповідає раніш зроблене⁴⁾ спостереження що-до культурного звязку Трипілля з Греччиною та Сицилією, причому тут особливо цікава єдність що-до кераміки культури Трипілля з посудом з неолітичних стацій у музеях Болонї, Флоренції, Рима та Сіракузів.

Перша думка про складання археологічної мапи вийшла з Одеського Товариства Історії та Старовини. В його урочистому зібранні 4 лютого 1840 р. президент Д. М. Княжевич пропонував скласти мапу могил Південної Росії⁵⁾. Але здійснив це, правда занадто ширше, тільки мало не 50 років пізніш В. Б. Антонович, видавши 1895 р. археологічну мапу Київщини. Він-же потім проробив ту самісіньку працю для Волини⁶⁾, Д. І. Багалій для Харківщини⁷⁾ й О. Сіцинський для Поділля⁸⁾. Всі ці праці складено за одним спільним планом і вони здійснюють те, що накреслював Д. П. Анучін у своїй праці „Къ вопросу о составленіи легенды для археологической карты Россіи по доисторической археологіи“⁹⁾. Можливо, що є ще готові, але неопубліковані археологічні мапи і для інших частин України. Отож р. 1885 до

¹⁾ Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. Том I, 1924, № 10—11, ст. 125—130.

²⁾ Südrussland im Altertum. 1921, ст. 37.

³⁾ Див. мою зазначену вище замітку.

⁴⁾ К. В. Хилінскій, Къ археологіи Киевской земли. Сборникъ въ честь С. Ф. Платонова. СПб, 1911, ст. 60—61.

⁵⁾ В. Н. Юргевичъ, Истор. очеркъ пятидесятилѣтія Од. Общ-ва Одесса, 1889, ст. 48.

⁶⁾ Труды XI Арх. с. т. I. ⁷⁾ Труды XII Арх. с. т. I. ⁸⁾ Труды XI Арх. с. т. I.

⁹⁾ Древности Т. X, 1885, ст. 103—112.

Московського Археологічного Т-ва подав археологічну мапу Степової України П. О. Бурачков¹⁾, але яка доля її, невідомо й жадних слідів її мені знайти не пощастило. Окрім того, у книгозбірні кол. Одеського Товариства Історії та Старовини було зроблено від руки на кальці мапу Херсонщини, що її склав В. Н. Ястребов. Працю цю, здається, безпосередньо звязано з його статтею „Опытъ топографическаго обозрѣнія древностей Херсонской губерні“²⁾).

Цілком зрозуміло, що всі ці праці до теперішніх часів досить застаріли. Їх треба доповнити матеріалом, здобутим розкопами й випадковими знахідками, зробленими мало не скрізь після появи цих 5 мап.

А втім, нехай які цінні складені за цим планом загальні археологічні мапи окремої місцевості, куди під окремим значком занесено по змозі всі знахідки старовини від будівель аж до найдрібніших речей включно, що за них тільки збереглися писані, а іноді навіть усні сліди, практика західньої науки вже давно виробила й інший не менш доцільний спосіб складати археологічні мапи, так мовити цілком типологічного характеру. Розробкою їх особливо займавсь А. Lissauer, що наприкінці ХІХ в. склав для Німеччини за допомогою особливої комісії утвореної з членів німецького антропологічного товариства кілька таких мап, що їм він засвоює вдалу назу *Typenkarte*. На них з вичерпливою повнотою дано звід знайденим у Німеччині гатункам мечів: *Flach- und Raudäxte*³⁾ й *Absatzäxte* з бронзи, а також шпильок: *Ruder- und Scheibennadeln*⁴⁾ та *Radnadeln*⁵⁾. Ознаку для кожного варіанта даної речі визначено окрему, нанесено її на мапу виключно синьою фарбою, що робить мапу не таку рябу та полегшує друкарську репродукцію мапи. Це дає дуже наочний й цікавий звід розподілу по місцевостях окремих речей і відразу ясний стає кількісний рівень його вжитку в кожній місцевості. До мап додано дуже докладний поясняльний текст, причому до першої з них дано звід праць над складанням мапи й докладно розроблено самий план цього гатунку мап⁶⁾.

Саме життя промовляє за цілковиту доцільність таких мап і зокрема українська наука вже володіє дуже вдалим частковим здійсненням подібного завдання. Мапа, додана до розвідки В. Б. Антоновича: „Раскопки въ странѣ Древлянъ“, являє блискучий приклад такої щиро типологічної мапи, бо на її нанесено тільки різні типи похорону, що траплялися в цій місцевості, а всі інші речі, що їх знахідки вказано в самому тексті розвідки, на мапі не зазначено.

Єдина, але дуже важлива хиба праць Лісауєрових є вибір об'єктів вивчення: і цією тільки стороною його праці не заслуговують на цілковиту підтримку: варіанти мечів та шпильок це не є така важлива ознака культури, щоб з них саме треба було розпочинати типологічний огляд пам'яток старовини.

¹⁾ Див. протокол 231 зас. 30, X. 1885. *Древности*, Т. ХІ, 2 (1886), ст. 56.

²⁾ *Записки Одесскаго Общ.-Т.* ХVІІ, 1894, ст. 63—176.

³⁾ *Zeitschrift für Ethnologie*, 36 (1904), ст. 537 і дальші.

⁴⁾ т. 36 (1904), стор. 573 і дальші.

⁵⁾ *Ibid.*, стор. 586—607.

⁶⁾ т. 36 (1904) стор. 537 і дальші.

Коли для України використовувати матеріал, що для нього треба в першу чергу складати такі типологічні археологічні мапи, то звичайно треба починати не з мечів чи яких-небудь інших окремих речей, а давати географічний огляд розподілу по місцевостях явищ, що дають ґрунт для розв'язання важливіших і істотніших питань. Передусім треба було-б скласти мапу розподілу різних типів похоронних звичаїв. Головні типи їх вже досить вияснено. За вихідну точку можна було-б прийняти розподіл на типи, що його пропонував проф. В. Б. Антонович для Київщини в своїй доповіді на Московському VIII археологічному з'їзді¹⁾, де він відрізняє три основні типи похорон²⁾: а) звичаї кам'яного віку, б) скитські й с) слов'янські, що й собі поділяються на дві підвіділи: поховання полян та деревлян, але було-б дуже ризиковито гадати, що ці два підвіділи хоч у якій-небудь мірі цілком заповнюють території, які історична географія приписує кожному з цих двох племен, як це показали спеціальні досліді того-ж В. Б. Антоновича про наслідки розкопів у землі деревлян.

Ці досліді показали, що в цьому районі визначеному в загальних рисах на Півночі—Овручем, на Заході—Житомиром, на Півдні—Білою Церквою й на Сході—Київом, збереглися доволі різноманітні типи похорону, що для них на мапі ужив сам В. Б. Антонович 4 різні фарби та 2 графічні ознаки. До речі, ці саме способи умовно розміщувати окремі типи похорону треба було-б цілком затримати і для загальної мапи поховання на всій Україні. Ця, таким способом складена, мапа надзвичайна цікава: виявляється, що могили скитського типу тут трапляються лиш у східній частині деревлянського краю, не переходячи на заході по-за Ірпень, а могили з озброєними їздцями трапляються тільки навколо Білої Церкви в долині ріки Роси та її допливів. Не досить виразні вказівки дає ця мапа що-до місць, де знайдено сліди спалення мерців, що трапляються серед пізніших похоронних типів³⁾. Як відомо⁴⁾, спалення переважає на сході від Дніпра й трапляється, переважно, на Чернігівщині, тимчасом як на заході од нього небіжчиків ховали в землі. Через це В. З. Завитневич гадає, що могили Прип'ятського Полісся, які становлять цією стороною виняток, належать виходням з-за Дніпра з Сходу, до того крім археологічних матеріалів він широко використовує свідчення в літопису та арабських письменників, засвоюючи спалення тільки радимичам, в'тичам та сівер'янам. Його розподіл похоронних звичаїв на властиві дерев'янам і дреговичам, причому за лінію розподілу править у Мозирському повіті Прип'ять, приймає й В. Б. Антонович⁵⁾. Антонович приходив до висновку, що деревлянський тип⁶⁾ іде від Дніпра аж до джерел ріки Роставиці, причому на

1) Труды М. 1896, т. IV, стор. 68—69.

2) Раскопки въ странѣ древлянъ. Матеріалы по археологiи Россiи, № 11, СПб. 1893.

3) Стор. 45, 50, 51.

4) В. З. Завитневичъ, Вторая археологическая поѣздка въ припетское Полѣсье. Чт. О. Нестора. т. VI, 1892, ст. 45 та дальші, пор. й о г о-ж „Область древлянъ, какъ предметъ археологическихъ изслѣдованій. Труды Кіевск. Дух. Акад. 1886, авг. 569—603.

5) Стор. 3.

6) Пор. й о г о-ж реферат. Чтен. Общ. Нестор. III, 1889, стор. 1.

правому боці Ірпеня не трапляється жадного деревлянського могильника, тимчасом як на лівому боці цієї річки вони безумовно існують.

Ці спостереження дають ґрунт для висновку що-до шляхів розселення найдавніших мешканців цього краю. Питанню цьому присвятив окрему розвідку¹⁾ між иншим, А. А. Спіцин, що прийшов спершу до висновку, що знахідки встановлюють стільки-ж археологічних типів та районів, скільки літопис перелічує старо-руських племен, до того географічне розміщення цих районів також відповідає вказівкам літопису що-до місця розселення кожного з племен зокрема²⁾. А втім, тут-таки він уважає за потрібне застерегти, що цей розподіл племен за археологічними даними не погоджується з тими висновками, що їх поробили що-до цього лінгвісти на чолі з академиком О. О. Шахматовим. Треба гадати, це й примусило його згодом трохи змінити свої початкові погляди. Отож р. 1922 у замітці „Археология в темах начальной русской истории“³⁾, він настійно приписує вже антам полтавські могильники й за їхнє місто визнає Княжий Городок на Росі⁴⁾, тимчасом як у праці р. 1899 він антам не засвоює ще жадних певних районів.

Особливо уважно треба зазначити на мапі тії випадки, коли в тому самому місці трапляються різні форми похорону. Отож одні деревлянські могили мають гробовища по-над обрієм, другі нижче од його, а треті на самісінькому рівні обрію, причому на долю першого типу припадає 17% усіх деревлянських могил, другого—58%, а третього—25%, до того коло Грубська, Ягнятина та Городська трапляються поховання і першого і третього типів⁵⁾, тимчасом як коло Житомира, Іскорости, Головок—тільки першого.

При досить розробленій системі зазначень на мапі треба точно вказувати не тільки всі ці три типи могильних поховань чи по-над обрієм, чи на його рівні, чи під ним, але там, де збереглися в щоденниках розкопів вказівки на те, кого саме поховано в кожному з цих шарів, треба зазначити і це, бо це дає знов-таки матеріал для ширших спостережень. С. С. Гамченко на підставі могил житомирського повіту прийшов до висновку, що по-над обрієм в самому насипу могили ховали виключно тільки дітей⁶⁾, причому кістяк дитини завсіди клали над кістяком матери, але ніколи не батька⁷⁾. Коли це підтвердиться на ширшому районі й буде не випадкове, то можна буде вбачати в цьому сліди матріархального укладу первісної родини, що за нього дитина надто ближча до матери, аніж до батька.

Випадає як-найуважніше перевірити шляхом топографічної та статистичної методи думку А. А. Спіцина⁸⁾, ніби-то поховання у могилах передусім з'явилося на Волхові в Новгородському краю під безпосереднім норманським впливом, далі знайшло найбільше поширення в північних країнах у Новгородській, Кривицькій та Ростовській землі⁹⁾, звідки отже й було перенесено на південь.

¹⁾ Журн. Мин. Нар. Просв. 1899, VIII, стор. 301—340. ²⁾ Стор. 339.

³⁾ Сборник в честь С. Ф. Платонова. СПб. 1922, стор. 1—12.

⁴⁾ Стор. 10, пор. його вищезазначену статтю, стор. 323. ⁵⁾ Стор. 7.

⁶⁾ Чтен. Об. Нест. Л. XIII, 1899, стор. 19. ⁷⁾ Стор. 34. ⁸⁾ Ж. М. Нар. П. 1899, авг. 308.

⁹⁾ Стор. 318.

Величезна більшість наших дослідників схиляється до того, щоб одніну в похоронних звичаях пояснювати тим, що кожна відміна належить окремому народові. За приклад такого тлумачення археологічних явищ можуть стати ті висновки, що до них прийшов В. А. Городцов, оглянувши могили Ізюмського повіту ¹⁾, де трапляються поховання і в зрубках і в катакомбах. Це дає йому підставу заявляти ²⁾, що 1) народ, котрий ховав своїх небіжчиків у зрубках, з'явився на берегах р. Дінця в межах Ізюмського повіту пізніше ніж катакомбовий народ, і вони обидва не були тотожні, чи, інакше кажучи, це не був один народ, що пережив дві форми релігійних поглядів, а разом з тим похоронних звичаїв, бо занадто велика відміна в усіх істотних рисах звичаю та побуту обох народів. 2) Зрубковий народ знав скотарство й прекрасно знав металеву техніку, в його ужитку металеві речі переважають кам'яні.

Але передусім впадає в очі, що ті та інші форми поховання у катакомбах і зрубках трапляються в тих самих селах ³⁾, а саме обидві форми знайдено в селах: Селимівка, Черевково, Кименко, Мала Камишеваха, Ковалівка, Шпаківка, Велика Камишеваха, Меgebелово, Кунне. Тільки катакомбове поховання в селах Чернигорівці та Сквиці, а тільки зрубкові — Миколаївка, Золотне, Ямпіль та Бравківка.

Істотна відміна полягає, проте, тільки в тому, що 1) скорчені кістяки в катакомбах усі лежать на правому боці ⁴⁾, а в зрубках навпаки з 33 кістяків 30 — на лівому й положення на правому боці являє рідкий виняток ⁵⁾. 2) Орієнтування небіжчиків у катакомбах не суворо виконується, але переважно вони лежать на південний захід ⁶⁾. У зрубках — також не суворо виконується, але переважає на північний захід, яких є 60⁰/₀. 3) Речей у зрубках при кістяках клалися дуже мало. Взаємовідношення матеріялу речей, знайдених при похороні, можна виявити порівнявши таблиці II для катакомб та III для зрубів ⁷⁾.

Глиняний посуд	41 кат.	21 зруб.
Мідяні	15 "	2 "
Кістяні	7 "	—
Кам'яні	9 "	1 "
Кістки	корови	10 "
	вівці	20 "
	інших тварин	—

Коли виключити кістяні речі з катакомб, то виявиться, що тут і там мідяні речі більше-менше в два рази переважають кам'яні, але у „катакомбового“ вівці в господарстві переважають виразно й ця різниця господарчого складу, здається, має найбільше значіння. Але коли навіть справді у „зрубкового“ народу відсоток мідяних речей значніший ⁸⁾, то це свідчить не про пізнішу появу цього типу, але про те, що вони належать до заможних шарів людности.

А втім уже давно в нашій археологічній науці було вжито й іншого способу тлумачити такі явища. В. З. Завитневич у своїй дуже змістовній статті: „Научное значение археологических раскопок въ системѣ рѣчки Сулы

¹⁾ Труды XII Харьков. Арх. С. 1902, т. I, Москва 1905, стор. 174—225.

²⁾ Стор. 203—204. ³⁾ Пор. стор. 189 та 201. ⁴⁾ Стор. 192. ⁵⁾ Стор. 201. ⁶⁾ Стор. 192

⁷⁾ Стор. 214—220. ⁸⁾ Стор. 200.

Роменського уѣзда Полтавської губ.“¹⁾ витягнув із щоденників С. А. Мазаракі вказівки, що хоч усі могили різко поділяються на два типи: 1) великі могили обнесені ровом, та 2) малі без ровів, причому в великих є удила, а в малих їх немає, проте в одміну від попередніх дослідників він приписує їх одному народові, який однак розпадався на дві класи: 1) заможних вояків, що не бажали і в могилі розлучатися з конем (або приладдям) і 2) незаможних, що займалися мирною працею²⁾. М. І. Ростовцев і собі цілком довів³⁾, що в полі тавських та київських могилах уздовж набір заступає принесення в жертву всього коня, тимчасом як на Кубані їх приносили іноді цілими сотнями⁴⁾. Ця різниця, на його думку, походить з того, що на Полтавщині та Київщині з хліборобським укладом життя за браком величезних просторів вільного степу коней було менше й були вони цінніші ніж у степових країнах у побуті кочовиків⁵⁾. У західній науці цей спосіб розрізнення уживається частенько й з різниці там археологічних явищ часто роблять висновок, що вони належать не різним народам та добам, але тій самій людності залежно від різниці господарчих умов окремих її клас. Як на блискучі приклади можна вказати на праці Н. Dragendorff, *Thera, II, Berlin, 1903*⁶⁾, і надто F. von Duhn, *Italische Gräberkunde*⁷⁾, саме що-до похоронних звичаїв, причому на це тлумачення його навело те, що різні типи трапляються в тих самих місцях, що встановити можна тільки тоді, коли під руками є докладна археологічна мапа.

Крім різних типів похоронів треба на окремій типологічній мапі зазначити місце, де знаходяться основні типи первісної кераміки України. Як справедливо вказує Губерт Шмідт⁸⁾, вона для неоліту являє основний матеріал для історично-порівняльного студіювання, причому вивчити треба не тільки саму форму посуду, ба й головним чином системи їхньої оздобы, як каже А. Voss⁹⁾, „Die Ornamentik bildet gevissermassen eine einzelne Vokabel in der aus noch wenig verständlichen Sprache, die ein mehr oder minder reich verziertes gefäss zu uns spricht“. За зразок подібного студіювання може стати хоч-би нарис первісної кераміки Бранденбурзького краю, де пощастило встановити 4 основні типи керамічного виробництва, що виразно локалізуються по районах, що їх обслуговували, здається, відповідні майстерні¹⁰⁾. Зближення цих типів керамічних виробів певних місцевостей України з виробами інших країн почасти вже робили. Отож, наприклад, А. А. Спіцин вже давно вказав, що похоронні урни, що їх на Київщині здобули розкопи В. Хвойка, вже раніш частенько траплялися серед знахідок на Австрійському Поділлі¹¹⁾. Коли ці зближення поширити й певним способом упорядкувати, то це дасть змогу до певної міри вияснити напрямки торговельних та міграційних стосунків України

¹⁾ Труды Киев. Дух. Акад. 1887, VIII, 607—636. ²⁾ Стор. 619.

³⁾ Скифия и Боспор. Лен. 1925, стор. 519 та 482. ⁴⁾ Стор. 311. ⁵⁾ Стор. 519—520.

⁶⁾ Стор. 116, 117, 128, 170 що-до похоронів.

⁷⁾ Heidelberg, 1924, стор. 157, 164, 166, 168, 375, 406.

⁸⁾ Tordos, Zeitschrift für Ethnologie. 35 (1903) 438. ⁹⁾ Ibid. 166.

¹⁰⁾ A. Voss, Keramische Stilarten der Provinz Brandenburg und benachbarter Gebiete. Zeitschrift für Ethnologie, 35 (1903) 161—212.

¹¹⁾ Журн. Мин. Нар. Просв., 1899, VIII, 304.

з сусідніми країнами за доби ще кам'яного віку, подібно до того, як за таким самим матеріалом для північного побережжя Чорного моря за тих часів, коли залюднювали його грецькі колоністи, це завдання виконав Е. Р. фон-Штерн у своїй розвідці: „Значеніє керамическихъ находокъ на югъ Россіи“¹⁾).

Окрім того, можна було-б окрему мапу присвятити оглядові нумізматичних знахідок, подібно до того, як небіжчик акад. М. Т. Біляшівський почасти дав такий огляд у своїй розвідці: „Монетные клады въ Киевской губерніи“ (1899 р.).

Немає, звичайно, ніякої рації обмежуватися рамцями самої первісної археології, складаючи такі типологічні мапи. Наприклад, історія українського будівництва здобула-б певний ґрунт, як-би на відповідній мапі було представлено географічне поширення тих типів церков тризрубових та п'ятибанних, що відрізняє Г. Г. Павлуцький у своїй доповіді: „О происхожденіи формъ украинскаго деревяннаго зодчества“ на XIV Черн. арх. з.²⁾

З зовсім новим планом складання археологічних мап виступив 1887 р. на 39 з'їзді німецьких філологів у Цюрихові гайдельберзький професор Фрід-рік фон-Дун. У своїй доповіді: „Augenblikliche Wege, Ziele und Faktoren den archäologischen Durchforschung Italiens³⁾), він одзначив, між иншим, крайню необхідність складати для тої самої місцевості, кількоро археологічних мап що на них було-б поступінно зазначено послідовний перехід житців її від найдавніших і найпростіших форм побуту до складніших за даними місцевих знахідок, що зробили-б наочним зростання культури даної країни. Я не знаю в археологічній літературі не тільки нашого Союзу, але й Заходу, щоб уживали цю пропозицію фон-Дуна аж до його власної капітальної праці, що її перший том з'явився 1924 р.: *Italische Gräberkunde*. Він має 12 мап, що здійснюють цю давню авторову думку. Ті самі частини Італії, що їх занесено на 1 та 2 мапи, зазначено потім знов на мапах 6—9, але в надто більшому масштабі. 10 мапа повторює частину третьої. 12 повторює частину Сицилії, що її первісні поселення зазначено на 4 мапі, 12—частину Сардинії, зазначену на 5 мапі. Збільшення масштабу на цих дальших мапах залежить од того, як з часом у даній місцевості густіла мережа людности. Ця система надає викладові справді зразкову наочність для уявління про історичний хід зміни окремих форм первісної культури.

Що-до написів мапи, доданих до цього досліду фон-Дуна, то вони мають ще одну особливість, що, на мій погляд, заслуговує на безумовне наслідування. Як відомо, і на всіх наших археологічних мапах і на типологічних мапах Лісауера в *Zeitschrift für Ethnologie* зазначається назви геть-усіх найдрібніших осель тої місцевості і через це всю площу цих мап буває цілком укрито мережею чорного петиту. Мережу ту дуже тяжко розібрати особливо через те, що тло мапи заповнюється таким невдячним кольором як зелений. Але фон-Дун зазначає на самій мапі тільки назви річок та найбільших

¹⁾ Зап. Од. Общ. Истории и Др. XXII, 1900, стор. 1—21.

²⁾ Труды Т. II (1916) стор. 47 і дальші.

³⁾ Verhandlungen, стор. 191—210.

міст чорною фарбою на білому тлі. На ньому немає більше ніяких ознак, окрім цифр червоного кольору, що з них одні обведено червоними квадратними рамцями, другі — підкреслено, а треті ні тої ні іншої зазначки при собі не мають. Окремі покажчики наприкінці книги (стор. 685—688) мають списки, що пояснюють ці цифри: *A* — цифри в рамцях зазначають місця початкового залюднення Італії. *B* — цифри підкреслені — стації італійців, що вживали спалення. *C* — голі цифри — їхні стації з слідами поховання в землі. Отож спрощення легенди мап іде поруч із вичерпливим зазначенням саме тих речей з складу археологічних матеріалів, що їх вивчення й становить основний зміст усієї розвідки і все це здійснено заповнивши біле тло двома найпростішими фарбами — чорною та червоною: цей спосіб заслуговує на найпильнішу увагу.

Отож для України треба було-б скласти археологічні мапи трьох ґатунків:

- 1) Загальна мапа всієї України або її округ.
- 2) Низка типологічних мап на найважливіші явища археологічного до-сліду: похорони, кераміка, монети й т. и.
- 3) Хронологічні мапи за методом ф.-Дуна.

Взаємно поповнюючи один одного, вони були-б наочним підсумком археологічного студювання України, і це завдання за самим її географічним та історичним становищем опріч місцевого значіння мало-б велику загально-наукову цінність.

Ледві чи тепер одна людина може з успіхом скласти хоч-би одну з цих мап. Вичерпливий підбір матеріалів відбере занадто багато часу. Окрім того, в таких справах зівсіди корисна взаємна перевірка. Через це найкраще зформувати при Українській Академії Наук картотеку, де було-б на окремих картках зареєстровано всі випадки знахідок старовини на Україні. Кожній знахідці треба присвятити окрему картку. Для їх складання не можна, звичайно, задовольнятися тими відомостями, що вже надруковано. Бажано було-б розіслати до сільських учителів особливу анкету, що її тип я виробив для археологічної секції Одеської Комісії Краєзнавства (додано до ч. 1 її „Вісника“ р. 1924), причому в основу її я поклав, розраховуючи на те, що складна класифікація буде приступна й зрозуміла далеко не всім збирачам, найпростішу ознаку — походження предмету проти обрію: на землі, під землею, у воді. Коли такі картки буде об'єднано в окрему постійну археологічну картотеку, що поповнюється новим матеріалом, різні порівняння її даних даватимуть матеріал для всіх вказаних вище типів археологічної мапи України. Здається, що краще було-б для цільности уявління виробити загальні мапи, але беручи на увагу сучасні завдання науки, можливо, було-б бажаніше-почати з другого типу мапи типологічної, причому за вказаними вище міркуваннями особлива потреба відчувається, на мою думку, в мапі типів похоронів. Навпаки, виготовлення мапи третього типу, а саме історичних змін культур менш цінне.

В И Д А Н Н Я

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Записки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. кн. IV (1923) — 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925) — 2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI (1927)—3 крб. 50 к.; кн. XII (1927) — 4 крб.

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925) — 90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к.; кн. III (1927) — 2 крб.; кн. IV (закінч. друк.); кн. V (друк.).

[III] Україна: (1924) кн. I—IV — 5 крб.; (1925) кн. I—VI — 6 крб.; (1926) кн. I—VI — 6 крб.; (1927) — кн. I—II (продається тільки в Держвидаві).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923) — 1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925) — 1 крб.

№ 2 — Т. Сушицький. Зах.-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) — 1 крб.

№ 2а — Ф. П. Сушицький. Зап.-русскія лѣтописи, какъ пам. литерат. (1921) — 1 крб.

№ 3 — акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звоєвана од арабів, відродилася політично (1923) — 1 крб.

№ 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактівий будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюнк.) — 50 коп.; [б] Збірка — Київ та його околиця (1926) — 6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії з історії Києва (1926; з 26 мал.) — 2 крб. 50 коп.

№ 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924) — 50 коп.

№ 6 — акад. Аг. Кримський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925) — 1 крб.

№ 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська. (Старовинний театр). Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (1926) — 2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великоднього циклу (1926) — 4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927) — 2 крб. Вип. 5. Драми про святих (друк.).

[№ 8] — Ол. Курило, Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.

№ 9 — акад. Аг. Кримський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924) — 1 крб. 25 коп.

№ 10 — акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини, т. I (1924) — 1 крб. 50 коп.; т. II (друкується). Вступ (1926) — 75 коп.

№ 11 — Ів. Каманін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923) — 2 крб. 50 к.

№ 12 — акад. О. Шамагов та акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924) — 1 крб.

№ 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Курило. Початки мови (1923) — 25 коп. 2. Клим. Квітка. Професіональні народні співці та музиканти (1924) — 60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925) — 15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріялу (1925) — 5 к. Див. № 29.

№ 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).

№ 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 150-та тисяча) — 10 к.

№ 16 — акад. П. Тутківський. Бібліографія українського мапознавства (1924) — 50 к.

№ 17 та 20 — проф. Хв. Тігов. а) Матеріяли для історії книжної справи на Україні (із 221 знімком) (1924) — 10 крб.; б) Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).

№ 18, 32 та 45 — проф. Є. Тимченко. а) Локатив в українській мові (1925) — 60 коп.; б) Номінатив і датив (1925) — 75 коп.; в) Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 коп.

№ 19 — акад. А. Кримський та М. Левченко. Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою ак. С. Єфремова) (1926) — 3 крб. 25 коп.

№ 21 — О. Курило. Особливості говірки села Хоробричів (1924) — 60 коп.

№ 22 — проф. М. Марковський. Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1925) — 1 крб. 25 к.

№ 23 — Л. Шульгина. Пасічництво. Праці Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. Вип. I (1925) — 40 к.

- [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського (1924)—2 крб. 50 к. Т. III-ій (до ст. 336)—3 крб. 15 коп. (1927).
- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Маядрований філософ Г. Сковорода (1926)—4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925—3 крб. 50 к.
- [№ 27] — а) Н. Грушевська. З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926)—2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-ий Збірник (1926) — 2 крб. 70 коп.
- № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925)—5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925)—20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Кагаров. Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 к.
- [№ 36]—акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб.; т. V (1926) — 2 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Міяновського (1926)—3 крб.
- № 38 — проф. В. Кордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 к.
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гути на Україні (1926)—2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура. Збірник I (з малюнками) (1926)—3 крб. 25 к.
- № 41 — Рос.-укр. словник правн. мови, під гол. ред. ак. А. Кримського (1926)—4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 43 — Археографічний Збірник I, ред. акад. М. Грушевський (1926)—3 крб. 75 коп.; II (друк.).
- № 44 — проф. М. Марновський. Енеїда (1927) — 1 крб. 50 коп.
- № 46 — Історично-Географ. Збірник, I, ред. проф. Ол. Грушевський (1927)—1 крб. 75 к.
- № 47 — Кл. Квітка. Пісні про дівчину-втікачку (1926)—50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузук. Нарис історії української мови (1927)—1 крб. 35 к.
- [№ 49]—Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927)—5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту (з 11 таблицями малюнків) (1927)—2 крб. 75 к.
- № 51 — Юбілейний збірник на честь акад. Д. І. Багалія (друк.).
- № 52 — М. Возняк. Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (друк.).

.....

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 35% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36 і 49 набувати можна тільки там).

.....

Ціна 3 карб. 50 коп.

